

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК
2015

(Випуск 18)

Голова редколегії
доктор історичних наук Т.В. Чухліб

Засновано 1997 р.

Київ–2015

Засновник та видавець: *Інститут історії України НАН України*

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 7 від 2015 року)

Редакційна колегія:

Чухліб Тарас, д. і. н., головний редактор
Блануца Андрій, к. і. н., заст. головного редактора
Мицько Володимир, к. і. н., голова Ради молодих вчених ІУ НАНУ
Блащук Світлана, к. і. н., відповідальний секретар
Ващук Дмитро, к. і. н.
Даниленко Віктор, член-кор. НАН України, д. і. н., проф.
Гуржій Олександр, д. і. н., проф.
Рубльов Олександр, д. і. н., проф.
Віднянський Степан, д. і. н., проф.
Касьянов Георгій, д. і. н.
Сарцевічене Йоліта, к. і. н. (Литва)
Кукса Олександр, к. і. н. (Білорусь)

Редакційна рада:

Смолій Валерій, академік НАН України, д. і. н., проф., голова ради
Реєнт Олександр, член-кор. НАН України, д. і. н., проф.
Кульчицький Станіслав, д. і. н., проф.
Леп'явко Сергій, д. і. н., проф.
Корзо Маргарита, к. і. н. (Росія)
Черкас Борис, к. і. н.

Збірник складають праці молодих вчених Інституту історії України НАН України, інших наукових і освітніх вітчизняних та зарубіжних установ. Розкривається широке коло проблем української та всесвітньої історії з найдавніших часів до сучасності. Розраховано на викладачів, науковців та студентів. Тексти подаються в авторській редакції.

Усі права застережено. Передрук і переклад дозволяється лише з дозволу автора та редакційної колегії. Редакційна колегія не несе відповідальності за змістові помилки, допущені авторами.

*Інститут історії України НАН України вул. Грушевського, 4, к. 509,
01001 Київ, Україна an_blan@mail.ru, blashchuks@gmail.com*

Адреса редакційної колегії та видавця:
01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4, тел. (044) 278-63-62

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 6935

ISSN 2307-5848

© Інститут історії України
НАН України, 2015
© Автори, 2015

Зміст

I. Давня історія

<i>Андрій Коваль.</i> Діяльність антипомпеянської опозиції в Римі з 66 по 63 рр. до Р.Х.	6
<i>Оксана Мартинюк.</i> Етногенез східних слов'ян у західнополісько-волинському регіоні (Західне Полісся і Західна Волинь)	17

II. Історія середньовіччя і Нового часу

<i>Ольга Білецька.</i> Саврань у XIV–XVI століттях у світлі новознайдених джерел та матеріалів	28
<i>Марія Ковальчук.</i> Включення нових територій до складу Османської імперії та формування її територіального устрою у XIV–XVI ст.	40
<i>Сергій Каріков.</i> Політична діяльність курфюрста Морица Саксонського в 1547–1553 рр. у контексті лютеранської конфесіоналізації	52
<i>Богдан Смерека.</i> Зниклі поселення Львівської землі Руського воєводства у XVI–XVIII ст. та специфіка їх ідентифікації у фіскальних джерелах	62
<i>Артем Ласвський.</i> Політико-адміністративний устрій Стародубського полку	81
<i>Роман Крапивний.</i> Осередки металообробних галузей ремесла на території Ніжинського полку в середині XVII–XVIII ст.	92

III. Проблеми історії XIX–XXI ст.

<i>Петро Дем'янчук.</i> Передумови появи міст Донбасу та умови їхнього розвитку в дореволюційну добу	106
<i>Тетяна Водотика.</i> Підприємці в соціальній структурі міського населення Наддніпрянської України в другій половині XIX — на початку XX ст.	118
<i>Ірина Кузьміна.</i> Городоцький музей як осередок розвитку науки та культури на Волині	128
<i>Володимир Милько.</i> Повітові училища України: мережа, фінансування, система управління (1804–1849 рр.)	148
<i>Олег Разиграєв.</i> Генезис пенітенціарної системи міжвоєнної Польщі (1918–1922 рр.)	164
<i>Тарас Самчук.</i> Викладання музики в Університеті св. Володимира (1834–1859 рр.)	174
<i>Катерина Нагайко.</i> Національна ідея в «українському відродженні» другої половини XIX ст. (до історії Київської Громади)	186
<i>Сергій Вергун.</i> Транспортна жандармерія українських губерній і проблема біженців у роки Першої світової війни	195
<i>Юлія Грищенко.</i> Національне питання в Україні у 1917–1921 роках	204
<i>Святослав Даниленко.</i> Формування податкового законодавства в УСРР 1921–1923 рр.	212

Олександр Маєвський. Плакатне мистецтво в пропагандистсько-агітаційних кампаніях із залучення трудових ресурсів України	223
Михайло Тюкалов. Ідейно-політична боротьба в правлячих колах Великої Британії з питань близькосхідної політики (1923–1926 рр.).....	243
Тарас Шуст. Особливості відбудови радянської системи охорони здоров'я Станіславської (Івано-Франківської) області 1944–1945 рр.	252
Оксана Булгакова. Становище наукової інтелігенції в українському суспільстві у 1950-х рр.	261
Євгеній Сафар'янс. Україна та Австрійська Республіка: співробітництво в європейському інтеграційному процесі.....	267

IV. Джерелознавство та історіографія

Ірина Чугаєва. Літописний матеріал чернігівського змісту XII — середини XIII ст. у Новгородському Першому літописі	278
Ярослав Пилипчук. Башкирсько-угорська проблема (дискурс джерел та стереотипи історіографії)	288
Катерина Моця. Військова присутність Візантії в Криму: тенденції історіографічних досліджень.....	301
Іван Синяк. Договори (інструменти) Війська Запорозького Низового з Кримським ханством у добу Нової Січі як історичне джерело	315
Геннадій Корольов. «Что такое современное украинство?»: Агатангел Кримський про націю, космополітизм і федералізацію.....	338

V. Археологія

Сергій Вовкодав. Історія дослідження «Змійових» валів Переяславщини	354
Юрій Долженко, Юрій Мазурик. Краніологія населення Луцька XVII–XX ст.	368

VI. Огляди та рецензії

Світлана Блащук. [Огляд] Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: історичні науки.....	388
Валерій Прус, Тарас Чухліб. [Огляд] Історія України. Курс лекцій. — К., «Фенікс», 2015. — 376 с.....	393
Іван Патер. Рецензія на монографію Тетяни Гуменюк «Гуманітарні науки в УРСР (західні області). 1944–1991 роки. Сучасна українська історіографія».....	396

VII. Додаток

Про діяльність Ради молодих вчених Інституту історії України НАН України

Володимир Милько. Перспективи та напрямки діяльності Ради молодих вчених Інституту історії України НАН України	400
Положення Ради молодих вчених Інституту історії України НАН України	404

I. ДАВНЯ ІСТОРІЯ

ДІЯЛЬНІСТЬ АНТИПОМПЕЯНСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ В РИМІ З 66 ПО 63 рр. ДО Р.Х.

В статті досліджується активізація антипомпеянської опозиції в Римі у період ведення Гнеєм Помпеем Великим війни на Сході з метою з'ясування передумов політичних невдач Помпея в 62 р. до Р.Х. Здійснюється аналіз вузлових подій в історії Риму 66-63 рр. до Р.Х.: судів над народними трибунами, «єгипетського питання», аграрного законопроекту Сервілія Рулла та ін. Висловлюється припущення, що, користуючись відсутністю Помпея та слабкістю його «партії», антипомпеянська опозиція прагнула максимально ускладнити його політичні позиції перед поверненням до Риму.

Ключові слова: Помпей Великий, помпеянці, суд над Манілієм, проект Рулла, єгипетське питання, Красс, Цицерон, Катул.

Римська політика періоду 66–60 рр. була предметом детального розгляду багатьох дослідників. Серед них варто відзначити роботи Е. Груена¹, Р. Сігера², Т. Вайзмана³, Д. Шоттера⁴, Х. Свейн та М. Дейвіса⁵ та ін. Окремі аспекти розглядуваної теми розроблялися в публікаціях таких дослідників, як Дж. Ремсі⁶, А. Уорд⁷, М. Гріффін⁸, В.К. Хрустальов⁹ та ін.

* **Андрій Коваль** — аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету івського національного університету імені Тараса Шевченка. Email: artifex@ukr.net. Науковий керівник: к. і. н., доц. Рудь Микола Олексійович.

¹ Gruen, E.S. The Last Generation of the Roman Republic / By E.S. Gruen. — Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1974. — 596 p.

² Seager R. Pompey the Great: a political biography / Robin Seager. — 2nd [updated] ed. — Oxford: Blackwell Publishing, 2002. — 288 p.

³ Wiseman, T.P. The Senate and the Populares / T.P. Wiseman // Cambridge Ancient History: In 14 Vol. / Ed. by J.A. Croock, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson. Vol. 9. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — P. 327–367.

⁴ Shotter, D. The Fall of the Roman Republic / By David Shotter. — London: Routledge, 1994. — 114 p.

⁵ Swain, H., Davies, M.E. Aspects of Roman History 82 BC — AD 14. A Source-based Approach / By H. Swain and M.E. Davies. — London and New York: Routledge, 2010. — 426 p.

⁶ Ramsey, John T. The Prosecution of C. Manilius in 66 B.C. and Cicero's «pro Manilio» / John. T. Ramsey // Phoenix. — 1980. — Vol. 34, No. 4. — P. 323–336.

⁷ Ward, Allen M. Politics in the Trials of Manilius and Cornelius / Allen M. Ward // Transactions and Proceedings of the American Philological Association. — 1970. — Vol. 101. — P. 545–556.

Попри наявність значної історіографічної бази, ряд проблем, що мали місце у вказаний період, залишаються невирішеними. Так, дослідники досі не одностайні в інтерпретаціях окремих подій — судового процесу над Манілієм, аграрного законопроекту Сервілія Рулла, діяльності Марка Красса в 60-х рр. до Р.Х. тощо. Мета цієї статті — проаналізувати політичні події в Римі в період 66–60 рр. до Р.Х. в контексті інтересів Помпея Великого та «партії» помпеянців, здійснити спробу пояснити політичні невдачі Помпея після повернення в Рим.

Для досягнення поставленої мети було використано джерельну базу, що складається із творів античних авторів: промови оратора Цицерона («De imperio Cn. Pompei», «De lege agraria contra Rullum»), а також коментарі Асконія Педіана і схоліаста з Боббіо до його втрачених промов; біографії Помпея, Цицерона і Красса з «Порівняльних життєписів» Плутарха; тридцять шоста та тридцять сьома книги з «Римської історії» Діона Кассія; «Про змову Катіліни» Саллюстія; розділ «Божественний Юлій» з праці Светонія «Життя дванадцяти Цезарів».

Причини того, що політична ситуація наприкінці 60-х років до Р.Х. складалася не на користь Помпея, полягали в тому, що із 66 р. до Р.Х. в Римі активізувалася антипомпеянська опозиція, дії якої були спрямовані проти нього та його прибічників. Опозиційні Помпеєві діячі скористалися тим, що найвидатніші представники помпеянців брали участь у війні з Мітридатом як легати Помпея¹⁰, відтак в Римі їх залишилось небагато. Як зазначив Р. Сігер, в судах вороги Помпея та захисники сулланського порядку прагнули взяти реванш над народними трибунами 67 та 66 рр. до Р.Х.¹¹ Одним із перших помпеянців, кому довелося постраждати від ворожої діяльності, був Гай Манілій¹², законопроект якого і забезпечив Помпею командування у війні проти Мітридата.

За повідомленнями джерел, імовірно було здійснено кілька спроб притягнути Манілія до суду: в грудні 66 р. до Р.Х. — в останні дні преторської каденції Цицерона (Plut. Cic. 9; Dio. 36, 44, 1), та на початку 65 р. до Р.Х.¹³ Сучасні дослідники схилиються до думки, що позови проти Манілія були різні: перший у сфері *repetundae*, другий — *maiestas*¹⁴.

⁸ Griffin, Miriam. The Tribune C. Cornelius / Miriam Griffin // The Journal of Roman Studies. — 1973. — Vol. 63. — P. 196–213.

⁹ Хрусталёв В.К. Уголовные процессы над народным трибуном Гаем Манилием в 66–65 гг. до н.э.: политический аспект / В.К. Хрусталёв // Мнемон. — 2013. — Вып. 13. — С. 239–252; «Египетский вопрос» в римской политике в 60-е гг. до н.э. / В.К. Хрусталёв // Метаморфозы истории. Научный альманах. — 2014. — № 5. — С. 142–153.

¹⁰ Gruen, E.S. The Last Generation of the Roman Republic... — P. 63.

¹¹ Seager R. Pompey the Great: a political biography... — P. 63.

¹² Gruen, E.S. The Last Generation of the Roman Republic... — P. 261–262.

¹³ Seager R. Pompey the Great: a political biography... — P. 64.

¹⁴ Gruen, E.S. The Last Generation of the Roman Republic... — P. 261–262; Seager R. Pompey the Great: a political biography... — P. 64; Ramsey, John T. The Prosecution of C. Manilius... — P. 323–324; Хрусталёв В.К. Уголовные процессы над народным трибуном Гаем Манилием... — С. 242–247.

Джерела передають, що трибун просив Цицерона, як голову відповідного суду¹⁵ посприяти йому (Dio. 36, 44, 1-2; Plut. Cic. 9) і в результаті той призначив суд на останній день своїх повноважень — 29 грудня. Це викликало незадоволення народних трибунів, які змусили Цицерона виступити на *contio* із поясненнями такого вчинку (Plut. Pomp. 9). Як пише Діон Кассій, через народні заворушення суд так і не зібрався (Dio. 36. 44, 2). Невдовзі було поновлено спробу притягти Манілія до суду, яку він зірвав за підтримки озброєних прибічників (Ascon. 60 C). Врешті-решт, тодішні консули Котта і Торкват були вимушені взяти суд під особисту охорону, проте сам Манілій подався у добровільне вигнання (Ascon. 60 C).

Частина дослідників схиляється до думки, що судовий процес проти Манілія був способом для сенатської опозиції зашкодити Помпееві¹⁶. Однак, В.К. Хрустальов здійснив спробу довести, що Манілія не варто вважати «слухняним знаряддям в руках могутнього Помпея»¹⁷. Він вказує, що на початку свого трибунату Манілій діяв самостійно, пропонуючи закон про право вільновідпущеників голосувати у всіх трибах¹⁸. На думку В.К. Хрустальова, судове переслідування Манілія варто пов'язувати із заворушеннями, влаштованими ним у процесі голосування, а не з його приналежністю до помпеянців¹⁹. Манілій же запропонував віддати Помпееві верховне командування у війні проти Мітрідата в обмін на захист від засудження²⁰. Саму ж угоду між народним трибуном і полководцем В.К. Хрустальов називає неміцною і тимчасовою²¹, оскільки «Помпей не захотів за будь-яку ціну захищати Манілія»²².

На нашу думку, певні положення цієї теорії заслуговують на критику. Так, за словами Діона Кассія, Манілій шукав захисту в Помпея не від можливого судового переслідування, а щоб уникнути помсти плебсу, розгніваного провалом його першого законопроект (Dio. 36. 42, 1). Очевидно, що його сподівання виправдалися, оскільки вже Плутарх розповідає, що Манілій «користувався добрим ставленням народу» — «ὁ δὲ Μανίλιος οὕτως εὖ νοίαν εἶχε καὶ σπουδὴν ὑπὸ τοῦ δήμου» (Plut. Cic. 9). З подальших слів Плутарха випливає, що римський плебс був переконаний в «антипомпеянському» характері суду над Манілієм (Plut. Cic. 9).

Це ж саме підтверджується і вчинками Цицерона. Попри його явне небажання спочатку допомогти колишньому трибунові (Dio. 36. 44, 1), все ж він виступив на його захист «заради відсутнього тоді Помпея» — «ὁ δ' ὑλέστη

¹⁵ Seager R. Pompey the Great: a political biography... — P. 64.

¹⁶ Gruen, E.S. The Last Generation of the Roman Republic... — P. 261–262; Seager R. Pompey the Great: a political biography... — P. 63; Ward, Allen M. Politics in the Trials of Manilius and Cornelius... — P. 546.

¹⁷ Хрусталёв В.К. Уголовные процессы над народным трибуном Гаем Манилием... — С. 251.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. — С. 241.

²⁰ Там само. — С. 242.

²¹ Там само. — С. 250.

²² Там само. — С. 251.

προθύμως, οὐχ ἥκιστα διὰ Πομπήιον ἄλόντα» (Plut. Cic. 9). Цілком зрозуміло, що Цицерон мотивувався не особистою відданістю Помпеєві, а хотів за його рахунок збільшити свій політичний вплив, щоб претендувати на консулат. Тому він активно підтримував як закон Манілія про призначення Помпея на війну з Мітридатом (Dio. 36. 43, 2), так і самого народного трибуна.

На нашу думку, послідовність дій Цицерона пояснюється наступним чином. Як голова *questionis repetundarum*, він міг вплинути на формування колегії суддів²³, і для цього він і призначив розгляд справи на 29 грудня. Вже через день його повноваження претора завершилися б і він зміг би прийняти участь у процесі як захисник Манілія, що він і обіцяв на *contione*, попередньо призначивши дату розгляду справи (Plut. Pomp. 9). Таким чином, він міг бути адвокатом на судовому процесі із вигідними для себе суддями. Якщо не через заворушення плебсу (Dio. 36. 44, 2), то саме через подібний задум Цицерона перша справа проти Манілія зазнала провалу — позивачі відмовилися від обвинувачення. У такому випадку, його противники були вимушені змінити тактику, дочекавшись вступу на посаду нових преторів та сформулювавши новий позов, цього разу в *quaestionem de maiestate*²⁴.

В історіографії прийнято вважати, що нове обвинувачення пов'язане із заворушеннями, що стали на заваді першому судові над Манілієм²⁵. Однак, якщо відштовхуватись від припущення, що позивачі відкликали позов через втручання Цицерона, виникає необхідність нового пояснення. На нашу думку, друге обвинувачення стосувалося порушень під час голосування за його перший законопроект — *lex Manilia de libertinorum suffragiis*. На таке припущення наштовхують слова Діона Кассія про порівняння Росція, якого хвалили за закон про місця в театрі для вершників, із Манілієм, який за свій закон ледве не потрапив під суд: «Ἐστῆνευκε μὲν οὖν καὶ ὁ Ῥώσκιος νόμον, ἐστῆνευκε δὲ καὶ ὁ Γάιος ὁ Μάλλιός, ὅτε ἐδημάρχησεν· ἀλλ' ἐκεῖνος μὲν τὰς γὰρ τῶν ἱππέων τὰς ἐν τοῖς θεάτροις ἔδρας ἀκριβῶς ἀπὸ τῶν ἄλλων ἀφόρισε καὶ ἔλαινον ἐπ' αὐτῷ ἔλαβεν· ὁ δὲ δὴ Μάλλιός, καὶ δίκην ὀλίγου ὑπέσχε» (Dio. 36. 42, 1). Оскільки встановлено, що перший суд був *de repetundae*, то впливає, що саме другий суд — *de maiestate* — мав розслідувати вину Манілія за заколот під час голосування за його перший законопроект. Додатковим аргументом на користь цього припущення є активна участь в другому процесі Луція Доміція Агенобарба²⁶, який протистояв Манілію під час того голосування (Ascon. 45 C). На суді ж Доміцій підтримував обвинувача і, очевидно, міг виступати свідком обвинувачення.

²³ Long, George. *Repetundae*/ George Long // William Smith, D.C.L., L.L.D. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. — London: John Murray, 1875. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Repetundae.html

²⁴ Seager R. *Pompey the Great: a political biography*... — P. 64.

²⁵ Gruen, E.S. *The Last Generation of the Roman Republic*... — P. 262; Хрусталёв В.К. Уголовные процессы над народным трибуном Гаем Манилием... — С. 247.

²⁶ Seager R. *Pompey the Great: a political biography*... — P. 64; Хрусталёв В.К. Уголовные процессы над народным трибуном Гаем Манилием... — С. 248.

Підсумовуючи вищенаведені аргументи, ми припускаємо, що весь процес над Манілієм відбувався наступним чином. Недоброзичливці Помпея вперше притягли Манілія до суду наприкінці 66 р. до Р.Х. Оскільки завдяки йому Помпей отримав надзвичайні повноваження для ведення війни з Мітридатом, успішне засудження колишнього трибуна було б значним ударом як по авторитетові Помпея, так і по тих помпеянцях, що перебували в Римі. Однак, бажаючи зробити послугу Помпеєві та перебуваючи під тиском народних трибунів, у хід процесу втрутився Цицерон, чим змусив обвинувачів скасувати позов. Вони були вимушені змінити тактику: звинуватити Манілія в іншому злочині — *de maiestate*, оскільки при повторній спробі засудити його за *per-tundarum* існувала небезпека знову наштотхнутися на дружнього йому претора²⁷. Очевидно, Цицерон і цього разу мав його захищати (Plut. Cic. 9; Ascon. 60 C), однак, прогнозуючи для себе неуспішне завершення цього суду, Манілій взявся вирішувати проблему силовим методом — за допомогою ватажків озброєних банд (Ascon. 60 C), в чому йому, імовірно, надали підтримку Луцій Сергій Катіліна та Гней Пізон (Ascon. 66 C). Очевидно, він більше не вірив у те, що Цицерон та помпеянці зможуть захистити його від могутніх обвинувачів²⁸. Тим самим Манілій лише створив стовідсоткову основу для свого засудження і був вимушений піти у добровільне вигнання. Стосовно ж того, що Помпей не захотів захищати Манілія за всяку ціну, як пише В.К. Хрустальов [9, с. 251], то необхідно зазначити, що своїми діями для запобігання суду він надто скомпрометував себе і його захист міг коштувати помпеянцям більше, ніж та користь, яку міг принести Манілій в їх лавах.

Наступною ціллю антипомпеянської опозиції став трибун 67 р. до Р.Х. Гай Корнелій, який раніше був квестором Помпея (Ascon. 61 C). Він теж кілька разів підпадав під судове переслідування, в обох випадках основою обвинувачення був *maiestatem*. Вперше це було в 66 р. до Р.Х., коли позов проти нього подали брати Комінії, однак тоді на заваді стали вже згадані Манілієві ватажки банд — «*oregarum duces*» (Ascon. 59 C). Повторну спробу засудити Корнелія було здійснено в середині 65 р. до Р.Х.²⁹, причому його було звинувачено у порушенні вето його колеги Сервілія Глобула. Характерним є те, що сам Глобул відмовився визнати факт порушення свого вето і виступав на захист Корнелія³⁰.

На боці обвинувачення виступила група впливових консулярів: Квінт Гортензій Гортал, Квінт Лутацій Катул, Квінт Цецилій Метелл Пій, Марк Теренцій Лукулл (брат Луція Ліцинія Лукулла) та Мамерк Емілій Лепід³¹ і всі були відвертими противниками Гнея Помпея³². Катул та Гортензій, наприклад,

²⁷ Seager R. Pompey the Great: a political biography... — P. 64.

²⁸ Ward, Allen M. Politics in the Trials of Manilius and Cornelius... — P. 551.

²⁹ Griffin, Miriam. The Tribune C. Cornelius... — P. 211.

³⁰ Gruen, E.S. The Last Generation of the Roman Republic... — P. 265; Seager R. Pompey the Great: a political biography... — P. 65; Щеголев А.В. Судебный процесс об оскорблении величия по комментарию Аскония к речи Цицерона «Pro Cornelio» / А.В. Щеголев // IVS ANTIQVVM. Древнее право. — 2000. — № 1 (6). — С. 161.

³¹ Ward, Allen M. Politics in the Trials of Manilius and Cornelius... — P. 554–555.

³² Gruen, E.S. The Last Generation of the Roman Republic... — P. 265.

активно боролися ще проти прийняття *legem Gabinia*, вбачаючи у Помпееві узурпатора (Dio. 36, 36; Cic. *De imp. Pomp.* 51, 56-60; Plut. *Pomp.* 25); Теренцій Лукулл захищав як інтереси свого брата, якого Помпей посунув з посту командувача у війні проти Мітрідата, так і свої власні, оскільки інший наблизений до Помпея трибун — Гай Меммій — роком раніше намагався притягти його до суду (Plut. *Luc.* 37); Метелл Пій явно міг вважати, що Помпей вкрав у нього лаври переможця над Серторієм; Лепід, найімовірніше, підтримував Пія, оскільки міг мати з ним давні зв'язки з періоду Союзницької війни.

Їхня кінцева мета передбачала, як мінімум, витіснення з Риму трибуна-помпеянця, який встиг за період своєї діяльності зробити собі ім'я. Максимальний же результат для них означав дискредитацію самого інституту народного трибунату у тому виді, в якому Помпей відновив його в 70 р. до Р.Х.³³ Цілком очевидно, що трибунат став ефективним знаряддям в політиці Гнея Помпея: саме народні трибуни забезпечили йому виняткові повноваження в кампаніях проти піратів та Мітрідата³⁴, а сам Помпей не забував їм віддячувати. За словами Діона Кассія, Манілій звернувся до Помпея, оскільки бачив, що завдяки йому Габінії добився найбільшого впливу — «τὸν Πομπήιον καὶ ἀπόντα ἐκολάκευσεν, ἄλλως τε καὶ ὅτι τὸν Γαβίνιον πλεῖστον παρ' αὐτῷ δυνάμενον ἤσθετο» (Dio. 36. 42, 4). Тож, відповідно, противники Помпея прагнули позбавити його такого потужного політичного знаряддя, як трибунат. Цього разу, завдяки вдало побудованій риториці, Цицерон зміг повністю виправдати Корнелія, чим заробив собі підтримку помпеянців на майбутніх консульських виборах³⁵.

В тому ж 65 р. до Р.Х. на політичній арені Риму знову з'являється Марк Ліциній Красс. Про його життя та діяльність після консульства 70 р. до Р.Х. практично нічого не відомо, окрім випадку із Манілієм³⁶, який намагався приписати йому авторство свого провального законопроекту про голосування вільновідпущеників (Dio. 36. 42, 3-4). Колегою Красса по цензурі був Квінт Лутацій Катул (Plut. *Crass.* 13), вже згаданий в контексті постійної протидії помпеянським трибунам. Обидва були противниками Помпея — Красс ним був ще з часів їхнього спільного консульства³⁷. Від них можна було сподіватися спільного виступу проти помпеянців, однак на ділі їхня цензура виявилася безрезультатною (Plut. *Crass.* 13), оскільки Катул накладав вето на будь-яку ініціативу Красса (Dio. 37. 9, 3-4). Однак все, що намагався втілити Красс у цей період, було спрямовано на підриз позицій Помпея з метою зробити його становище якомога менш вигідним³⁸.

³³ Wiseman, T.P. *The Senate and the Populares, 69-60 B.C.*... — P. 343; Griffin, Miriam. *The Tribune C. Cornelius*... — P. 212.

³⁴ Swain, H., Davies, M.E. *Aspects of Roman History 82 BC — AD 14*... — P. 63.

³⁵ Gruen, E.S. *The Last Generation of the Roman Republic*... — P. 64; Ward, Allen M. *Politics in the Trials of Manilius and Cornelius*... — P. 556.

³⁶ Marshall, B.A. *Crassus: a Political Biography* / B.A. Marshall. — Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publisher, 1976. — P. 64.

³⁷ Любимова О.В. Конфликт Красса и Помпея в 70 г. до н.э.: его зарождение и причины / О.В. Любимова // *Studia Historica*. — 2013. — Вып. 13. — С. 156–157.

³⁸ Swain, H., Davies, M.E. *Aspects of Roman History 82 BC — AD 14*... — P. 75.

За період цензури Красс пропонував до реалізації два проекти. Перший пов'язаний із наданням громадянства жителям Цизальпійської Галлії, що мешкали за долиною ріки По³⁹. В історіографії переважає загальна думка, що таким чином Красс намагався розширити свою клієнтелу за рахунок позицій Помпея, який мав у цьому регіоні широку клієнтелу, успадковану ще від батька⁴⁰. В контексті цього ж він забезпечив призначення пропретором в Іспанію Гнея Пізона⁴¹, відомого як «зловорожий противник Помпея» — «infestum inimicum Sp. Pompeio» (Sall. Cat. 19, 1), однак невдовзі його було вбито, імовірно, помпеевими клієнтами (Sall. Cat. 19, 4-5).

Також Красс намагався ініціювати процес перетворення Єгипту на римську провінцію (Plut. Crass. 13), в чому його активно підтримував Юлій Цезар (Suet. Iul. 11). Т. Вайзман припускав, що таким чином могло бути організоване нове командування для Гнея Помпея⁴², в той час як А. Уорд вважав, що таким чином Красс і Цезар хотіли здобути для себе інструмент, що міг забезпечити їм прихильність Помпея, оскільки кожен із них вбачав у Єгипті широкий потенціал для економічної, політичної та військової могутності⁴³. Р. Сігер, Д. Шоттер, Г. Суейн, Б. Маршалл та Г. Скуллард притримуються думки, що Красс розглядав Єгипет виключно як поле для комерційних можливостей та розширення клієнтели для себе та підприємницької частини вершників (публіканів) і заперечують, що таким чином мала бути створена військова основа для протистояння Помпея⁴⁴. Подібної думки дотримується і В.К. Хрустальов, вважаючи правдоподібними слова Цицерона про жадобу і користолюбство, які рухали Крассом⁴⁵.

Реконструювати цей епізод діяльності Красса надзвичайно складно, оскільки основне джерело — промова Цицерона «De rege Alexandrino» — збереглося виключно у фрагментах коментатора схоліаста з Боббіо (Schol. Bob. 92-93 Stangl). Окрім цього, є тільки короткі свідчення Светонія (Suet. Iul. 11) та Плутарха (Plut. Crass. 13). Однак, на нашу думку, інформації все ж достатньо, щоб переглянути загальноприйняту в історіографії теорію.

³⁹ Wiseman, T.P. The Senate and the Populares, 69-60 B.C. — P. 345.

⁴⁰ Gruen, E.S. The Last Generation of the Roman Republic... — P. 69; Seager R. Pompey the Great: a political biography... — P. 66; Shotter, D. The Fall of the Roman Republic... — P. 53; Wain, H., Davies, M.E. Aspects of Roman History 82 BC — AD... — P. 75-76; Ward, Allen M. Cicero's Fight against Crassus and Caesar in 65-63 B.C. / Allen M. Ward // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. — 1972. — Bd. 21, H. 2. — P. 245-246.

⁴¹ Gruen, Erich S. Pompey and the Pisones / Erich S. Gruen // California Studies in Classical Antiquity. — 1968. — Vol. 1. — P. 159-160.

⁴² Wiseman, T.P. The Senate and the Populares, 69-60 B.C... — P. 345-346.

⁴³ Ward, Allen M. Cicero's Fight against Crassus and Caesar... — P. 249.

⁴⁴ Seager R. Pompey the Great: a political biography... — P. 66; Shotter, D. The Fall of the Roman Republic... — P. 53; Swain, H., Davies, M.E. Aspects of Roman History 82 BC — AD 14... — P. 76; Marshall, B.A. Crassus: a Political Biography... — P. 66; Scullard, H.H. From the Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68 / H.H. Scullard. — 6th ed. — London and New York: Routledge, 2011. — P. 91.

⁴⁵ Хрустальов В.К. «Египетский вопрос» в римской политике... — С. 148.

По-перше, не зовсім ясно, чому дослідники відкидали військовий характер імовірної анексії Єгипту, адже зі свідчень Светонія випливає цілком протилежне. Зрозуміло, як справедливо зауважив В.К. Хрустальов, Цезар, будучи в 65 р. курульним еділом, ніяк не міг розраховувати на головнокомандування⁴⁶. Однак, описуючи законопроект, який Цезар намагався проштовхнути за допомогою народних трибунів, Светоній говорить наступне: «*Conciliato populi favore temptavit per partem tribunorum, ut sibi Aegyptus provincia plebiscito daretur, nactus extraordinarii imperii occasionem...*» (Suet. Iul. 11). Необхідно звернути увагу на заключні слова фрази — «*nactus extraordinarii imperii occasionem*». В даному випадку «*occasionem*» (*occasio*, -*onis*) можна трактувати двояко: як «випадок» і як «військова сутичка, напад». На нашу думку, тут придатніший до використання другий варіант, оскільки в цій частині фрази йде мова про надання екстраординарного імперія, тобто військового командування. Таким чином, вся фраза перекладатиметься так: «Привернувши прихильність народу, [Цезар] спробував плебісцитом через частину трибунів передати собі провінцією Єгипет, отримавши екстраординарний імперій для нападу». Отже, в даному випадку мова йде про перетворення Єгипту на провінцію шляхом військової операції.

По-друге, ми припускаємо, що Цезар також міг розраховувати на участь в цій військовій кампанії. Навряд чи йому визначалася ключова роль — оскільки мова йде про екстраординарний імперій, то на нього мав претендувати вмілий полководець, яким він в 65 р. до Р.Х. ще не був. Але таким був Красс — один із полководців Сулли, який заслужив *ovationem* (піший тріумф) за перемогу над Спартаксом. Для Цезаря ж в законопроекті могло бути прописане місце легата із широкими повноваженнями, яким був Авл Габіній у війську Помпея (Cic. De imp. Pomp. 19, 57).

І по-третє, Єгипет навряд чи можна було вважати легкою здобиччю, про що вже говорить порівняння Крассом потенційної війни із Югуртинською [Schol. Bob. 92 Stangl]. Така військова кампанія потребувала б одночасного залучення флоту і наземних військ під єдиним командуванням, для чого й передбачалося надання екстраординарного імперія, імовірно — подібного до такого, який отримав Помпей за законами Габінія та Манілія.

Отже, військовий характер перетворення Єгипту на римську провінцію передбачав фактичну появу іще одного полководця зі значними військами і широкими повноваженнями. Імовірно, що цим полководцем мав бути сам Красс. А тому, на нашу думку, не варто відкидати антипомпеянську спрямованість пропозиції Красса анексувати Єгипет. Цілком зрозуміло, що Катул та його оточення не могли дозволити подібного (Plut. Crass. 13), оскільки двох полководців із надзвичайними повноваженнями Республіка в той час не могла пережити.

Зазнавши невдач під час цензури, Красс все ж не полишив спроб «підготуватися» до повернення Помпея. Мається на увазі аграрний законопроект

⁴⁶ Там само. — С. 147–148.

Сервілія Рулла, який розглядався наприкінці 64 та на початку 63 рр. до Р.Х. і якому Цицерон присвятив свою першу консульську промову.

Цей законопроект передбачав здійснення широкомасштабного перерозподілу земель в Італії (Cic. Leg. agr. 24, 63; 28, 75) на користь безземельного міського плебсу. Здійснюватися це мало за рахунок великого розпродажу державних земель та іншого майна в провінціях (Cic. Leg. agr. 15, 38-40; 16, 40-41), використання податків з провінцій та трофеїв, отримуваних у війнах (Cic. Leg. agr. 22, 59). За рахунок вказаних прибутків спеціальна комісія децемвірів (Cic. Leg. agr. 10, 26; 11, 27-29) повинна була викуповувати у власників та перерозподіляти державні землі в Італії, зокрема *ager Campanus*. Децемвірам, що мали працювати протягом п'яти років (Cic. Leg. agr. 13, 32), передбачалося надати надзвичайно широкі повноваження: *imperium pro praetore cum auspiciis* (Cic. Leg. agr. 11, 29; 12, 31; 13, 32-34; 17, 45), право на судову владу у всіх провінціях та по всій Італії (Cic. Leg. agr. 13, 33; 14, 36); право на свій розсуд відчувувати податки з провінцій (Cic. Leg. agr. 13, 33; 24, 64); право на виведення колоній; право на командування військами у всіх провінціях з підпорядкуванням їм чинного промагістрата (Cic. Leg. agr. 20, 53-54); право на вилучення всієї військової здобичі на користь аграрної реформи (Cic. Leg. agr. 2, 59) та ін. Законопроект Рулла так і не був прийнятий через потужний опір Цицерона, який наполягав на тому, що цей він має антипомпеянський характер (Cic. Leg. agr. 9, 23-24; 18, 49-50).

Стосовно цієї проблеми в історіографії існує два цілком протилежні підходи. Прихильники першого погоджуються зі словами Цицерона, що цей аграрний законопроект був у першу чергу спрямований проти Помпея — таким чином Красс та Цезар намагалися підготувати базу для протистояння із ним. Цю точку зору підтримували такі дослідники, як Т. Моммзен⁴⁷, К. Сондерс⁴⁸, Р. Сміт⁴⁹, Д. Стоктон⁵⁰, Г. Скуллард⁵¹.

Ключові позиції другого підходу полягають в наступному: законопроект готувався в інтересах Помпея, оскільки за допомогою цього він міг одночасно реалізувати свої розпорядження на Сході і нагородити землею ветеранів; проект підтримувався Цезарем, так як він намагався заслужити прихильність Помпея; «антипомпеянський характер» проекту є майстерною вигадкою Цицерона та ін. Цю теорію розробляли у своїх працях П. Гурвіч⁵², Г. Самнер⁵³, Е. Груен⁵⁴, Р. Сігер⁵⁵, Т. Вайзман⁵⁶, Д. Шоттер⁵⁷.

⁴⁷ Моммзен Т. История Рима. Т. 3: От смерти Суллы до битвы при Тапсе / Теодор Моммзен. — Москва: ОГИЗ ГОСПОЛИТИЗДАТ, 1941. — С. 145–148.

⁴⁸ Saunders, Catharine. The Consular Speeches of Cicero / Catharine Sanders. — The Classical Weekly. — 1917. — Vol. 10, No. 20. — P. 153–154.

⁴⁹ Smith, R.E. Cicero the Statesman / R.E. Smith. — Cambridge: Cambridge University Press, 1966. — 269 p. — P. 99.

⁵⁰ Stockton, David. Cicero: a Political Biography / David Stockton. — London: Oxford University Press, 1971. — P. 88–90.

⁵¹ Scullard, H.H. From the Gracchi to Nero... — P. 92.

⁵² Гурвич П.Б. Цицерон и lex Servilia agraria / П.Б. Гурвич // ВДИ. — 1949. — № 2. — С. 249.

Детальний розбір обох підходів та їх аргументацій потребує окремого дослідження, тут же будуть висловлені лише деякі припущення на користь того, що Гней Помпей не міг підтримувати цей проект. Наприклад, ним передбачалася особиста присутність кандидатів у децемвіри, а є сумнівним те, що в Римі знайшлося б стільки довірених людей Помпея, враховуючи, що його найвідданіші соратники були легатами в його війську на Сході, а помпеянці в самому Римі були деморалізовані судовими справами. Також, на той час, коли Сервілій Рулл розробляв свій проект — а це кінець 64 р. до Р.Х. — Мітридат був ще живий, відступав до Боспорського царства і розробляв плани подальшого протистояння із Римом, тож навряд чи Помпей міг вже тоді сподіватися на швидке закінчення війни і готуватись до затвердження в Римі своїх наказів із влаштування східних провінцій (особливо враховуючи те, що ці накази ще не були віддані). Таким чином, на нашу думку, теорію про помпеянський характер варто вважати такою, що не заслуговує довіри.

Як передають джерела, Помпей дійсно робив спроби підготувати ґрунт для свого повернення. Так, в другій половині 63 р. до Р.Х. він відправив до Риму свого легата Метелла Непота із завданням зайняти посаду народного трибуна і посприяти своєму патронові (Plut. Cato. 20). Непот, ставши трибуном на 62 р. до Р.Х., практично одразу ж висунув дві пропозиції: негайно повернути до Риму Помпея з усім його військом, щоб придушити заколот Катіліни, який саме тоді був у розпалі (Plut. Cato. 26; Dio. 37. 43. 1) і дозволити йому заочно висуватися в консули⁵³. Однак Марк Порцій Катон звів старання Непота нанівець (Plut. Cato. 26). Також, вже наближаючись до Риму, Помпей просив відкласти консульські вибори, щоб посприяти іншому своєму легатові — Пупію Пізоніві — стати консулом. Але і цього разу Катон виступив проти (Plut. Pomp. 44).

Отже, як ми бачимо, впродовж періоду 66-63 рр. до Р.Х. у Римі діяла антипомпеянська опозиція, представлена двома групами римських політиків. Перша група — представники сенатських кіл, які не могли миритися із тим, що Гней Помпей заволодів надзвичайними повноваженнями і мав безпрецедентні сили для війни з Мітридатом. Цю групу очолювали Катул, Гортензій і Метелл Пій; за допомогою свого брата підтримку їм надавав і Лукулл, який згодом, разом із Катоном, стане центральною фігурою антипомпеянської сенатської опозиції вже після повернення Помпея. З іншого боку, проти Помпея розгорнув діяльність Красс, який намагався здобути для себе не менших повноважень та військової сили, які мав Помпей, щоб успішно конкурувати із ним. Оскільки в той час найвидатніші прибічники Помпея перебували при його війську на Сході, в Римі помпеянці не могли утримати позицій. Таким чином, на час повернення Гнея Помпея в 62 р. до Р.Х. його прихильники були практично усунуті з

⁵³ Sumner, G.V. Cicero, Pompeius and Rullus / G.V. Sumner // Transactions and Proceedings of the American Philological Association. — 1966. — Vol. 97. — P. 582.

⁵⁴ Gruen, E.S. The Last Generation of the Roman Republic... — P. 338–393.

⁵⁵ Seager R. Pompey the Great: a political biography... — P. 69.

⁵⁶ Wiseman, T.P. The Senate and the Populares, 69-60 B.C... — P. 349–350.

⁵⁷ Shorther, D. The Fall of the Roman Republic... — P. 55.

⁵⁸ Seager R. Pompey the Great: a political biography... — P. 72–73.

римської політичної сфери, а всі їхні спроби заздалегідь підготувати платформу для успішного повернення Помпея не мали успіху. Через це згодом, як відомо, він зазнав невдачі при спробах нагородити землею своїх ветеранів та затвердити в сенаті свої розпорядження на Сході, що й підштовхнуло його до союзу із Крассом та Цезарем.

Andrii Koval

ANTI-POMPEIAN OPPOSITION IN ROME DURING 66–63 B.C.

The article is dedicated to the activity of anti-Pompeian opposition during the period of Pompey's absence from 66 to 63 B.C. The main purpose is to consider a background of his political failures in the end of 60-s BC. Some key issues of that period are revised: the trials of the tribunes, the issue of annexation of Egypt, agrarian bill of Rullus etc. The author concludes that opposition to Pompey had been used his absence and the weakness of Pompeian party to make Pompey's political positions more difficult on the eve of his return.

Keywords: Pompey the Great, Pompeians, trial of Manilius, agrarian bill of Rullus, Egyptian question, Crassus, Cicero, Cato.

ЕТНОГЕНЕЗ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ЗАХІДНОПОЛІСЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ РЕГІОНІ (ЗАХІДНЕ ПОЛІССЯ І ЗАХІДНА ВОЛИНЬ)

У статті детально висвітлено виникнення східної гілки праслов'ян, початкового етапу українського етносу (носії празької культури), дулібів і волинян на території Західнополісько-волинського регіону (пізньолатенський період — II період Раннього Середньовіччя). Розглянуто питання слов'яногенезу в ранньоримський період. Увага приділяється також ролі міграцій племен в етногенезі слов'ян.

Ключові слова: етногенез, праслов'яни, слов'яни, східна гілка праслов'ян, початковий етап українського етносу, дуліби, волиняни, Дулібський союз племен.

У Західнополісько-волинському регіоні, як і на багатьох інших українських землях, здійснювався етногенез українського етносу. Як відомо, українці сформувались на основі східнослов'янських літописних племен. Історія етногенезу східних слов'ян на цій території мала свої особливості і це зумовлено її окраїнним положенням і приналежністю до етнокультурної контактної зони з регіоном Південна Балтія. Особливо потужним вплив Південної Балтії на етногенез східних слов'ян в Західнополісько-волинському регіоні виявився в латенсько-римську епохи. У ці історичні часи на його територію здійснювались масові переселення племен з Південної Балтії. Це зумовило дуже потужну роль прийдшлих іноетнічних племен в етногенезі східних слов'ян в Західнополісько-волинському регіоні. Метою статті є детальне висвітлення головних етапів етногенезу східних слов'ян на території Західнополісько-волинського регіону з пізньолатенського періоду по Раннє Середньовіччя. П. Кононенко зазначає, що «наукове розв'язання проблеми українського етногенезу сприятиме науковому розв'язанню не тільки проблем національних і державно-політичних. Зокрема: дасть чітку відповідь на питання, чи є українці історичним, державотворчим, самодостатнім, духовним народом: нацією, яка має право й історично підтвердила свою волю до суверенного розвитку»¹.

У пізньолатенський період у східній частині Західнополісько-волинського регіону сформувалась східна гілка праслов'ян у складі зарубинецької етнокультурної спільноти (зарубинецька культура за різними даними дослідників виникла: у 30–20-х роках III ст. до н.е., на межі III–II ст. до н.е., на початку II ст.

* **Оксана Мартинюк** — старший референт Центру «Українознавство», Товариство «Знання» України, olgash@ipnet.ua

¹ Кононенко П.П. Українознавство. К.: Либідь, 1996. — С. 86.

до н.е) внаслідок трьох потужних етнічних процесів — парціаційного, консолідаційного та еволюційного.

До парціаційного процесу виникнення східної гілки праслов'ян відноситься виокремлення із єдиної праслов'янської гілки відгалуження праслов'ян, яке сформувалось у східних праслов'ян — носіїв зарубинецької культури. На цей парціаційний процес вказує той факт, що на основі цієї єдиної праслов'янської гілки виникла не лише східна гілка праслов'ян, але й західна. Таким чином, зарубинецькі східні праслов'яни не були прямим продовженням цієї праслов'янської спільноти. Консолідаційний процес об'єднав праслов'ян Західнополісько-волинського регіону з праслов'янами інших регіонів поширення зарубинецької культури. Але, не дивлячись на цей потужний консолідаційний процес, в пізньолатенський період праслов'яни не становили такої монолітної етнічної спільноти на території України, як це було в ранньосередньовічні часи. Виникнення східної гілки праслов'ян є також еволюційним процесом, оскільки вона була більш вищим щаблем етногенезу східних слов'ян у порівнянні з попередніми етапами цього процесу в цьому регіоні та на інших українських землях. Оскільки східні праслов'яни сформувались на основі носіїв трьох археологічних культур, а в цьому регіоні — двох (носії поморсько-підкльошевої і милоградської культур), то загальний шлях їх виникнення — трансформаційний.

Археологічні дані різних дослідників свідчать про той факт, що праслов'яни поморсько-підкльошевої культури відіграли головну роль у формуванні східної гілки праслов'ян у цьому регіоні. Загалом на наявність потужної кількості поморсько-підкльошевих племен у складі Поліського варіанту зарубинецької етнокультурної спільноти на території цього регіону вказують їх наукові праці². В. Баран пише про переважання поморсько-підкльошевого компонента в зарубинецьких пам'ятках на території цього регіону (волинська група)³. За словами С. Пачкової, поморська (поморсько-підкльошева) культура внесла вклад у формування керамічного комплексу зарубинецької культури із регіону підкльошевого обряду поховань і з території обряду ящичних поховань⁴.

На думку Ю. Кухаренка, прийшли західні підкльошеві племена поступово були асимільовані місцевим, головним чином балтійським населенням, яке проживало на схід та північний схід від р. Горинь⁵ (в Західнополісько-волинському регіоні це територія милоградської культури). Думка Ю. Кухаренка

² Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу — К.: 2002. — С. 38–41. К.В. Каспарова. Отзыв на диссертацию В.Е. Еременко «Процесс латенизации археологических общностей позднего предримского времени Восточной Европы и сложение зарубинецкой культуры». № 4. — 2000. — Кишинев–Одесса–Бухарест, 2001. http://www.archaeology.ru/ONLINE/Kasparova/kasp_otz_er.html; Кухаренко Ю.В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры. 1960. <http://www.archaeolog.ru/index.php?id=259>.

³ Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу — К.: 2002. — С. 38, 41.

⁴ Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. К.: 2006. — С. 209.

⁵ Кухаренко Ю.В. Зарубинецкая культура. Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Д1-19, М., 1964. — С. 1.

суперечить твердженню В. Барана, який пише, що на рубежі III–II ст. до н.е. носії милоградської, поморської, підкльошевої культур і лісостепова культура скіфського часу можуть розглядатись як її субстрати, але надалі посилюється розвиток «західних і північних елементів поморського і милоградського субстратів, особливо в поховальній обрядовості»⁶. Ці наукові дані В. Барана вказують на те, що в зарубинецькій етнокультурній спільноті після її виникнення існували окремо поморсько-підкльошевий і милоградський етнічний компоненти, і що в цей період в її етнокультурному ареалі не відбулись асиміляційні процеси дуже великих масштабів, внаслідок яких милоградське населення могло поглинути підкльошеве (і поморське) чи навпаки.

Племена неслов'янського походження не були причетні до цього консолідаційного процесу, оскільки, як відомо, консолідація відбувається лише між спільнотами близького етнічного походження. Але археологічні дані дослідників свідчать про те, що у виникненні східної гілки праслов'ян взяли участь іноетнічні племена — носії поморсько-підкльошевої та милоградської культур. Зокрема, вони були асимільовані праслов'янськими племенами на цій території. Для праслов'янських племен, що асимілювали групи іноетнічного населення, це був еволюційний процес, а для іноетнічних племен, що розчинилось в них — трансформаційний.

З цього часу виникає деяка спадковість між праслов'янськими племенами на території Західнополісько-волинського регіону: східні праслов'яни у складі зарубинецької культури — східні праслов'яни у складі зубрицької культури, однією із складових частин якої були зарубинецькі племена. Але в пізньолатенсько-ранньоримський період праслов'яни в цьому регіоні не були основним населенням і крім них до складу зарубинецької і зубрицької етнокультурних спільнот входили племена й іншого етнічного походження. Не існувало прямого спадкового зв'язку між зарубинецькими та зубрицькими праслов'янами і взагалі між зарубинецькою та зубрицькою етнокультурними спільнотами, що мали різноетнічну структуру населення.

Про започаткування процесу розподілу праслов'ян на східних і західних вже в III ст. до н.е. свідчать лінгвістичні дані, наведені Г. Півтораком. Він, зокрема, пише, що перші ознаки розмежування майбутніх західних і східних слов'янських мов існували наприкінці III ст. до н.е.⁷.

Із формуванням східної гілки праслов'ян у східній частині Західнополісько-волинського регіону тісно пов'язана зовнішня міграція носіїв поморсько-підкльошевих племен, що після переселення на його територію взяли участь у цьому процесі. Можна припустити також, що ця зовнішня міграція була не лише поштовхом, а й однією із найголовніших причин консолідації праслов'янських племен на території України.

⁶ Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. К., ІМФЕ ім. Рильського, 2002. — С. 42.

⁷ Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». http://www.aratta-ukraine.com/books_ua АРАТТА. Український національний портал. 2006–2012.

Процес виникнення східної гілки праслов'ян охопив лише східну (точніше — північно-східну) частину Західнополісько-волинського регіону, а його західну частину займали прийшли племена. Західна частина його території була відокремлена від виникнення однієї із найголовніших ланок етногенезу українського етносу.

У пізньоримський період зовнішня міграція вельбарських племен перервала і ліквідувала етногенез східних слов'ян в цьому регіоні, оскільки її носії повністю (чи майже повністю) витіснили зубрицькі племена, у складі яких перебували праслов'яни, з його території, зайнявши її суцільним масивом. Незважаючи на потужні зовнішні і внутрішні міграції в пізньолатенсько-ранньоримські часи існувала часткова спадковість населення в цьому регіоні. У пізньоримський період часткова спадковість між населенням цього періоду і ранньоримських часів була ліквідована зовнішньою іміграційною міграцією вельбарських племен, оскільки відбулась повна (чи майже повна) зміна населення на цій території.

Таким чином ця зовнішня міграція вельбарських племен відзначилась кардинальними змінами на історії етногенезу східних слов'ян в Західнополісько-волинському регіоні.

Хоча склавіни виникли за межами Західнополісько-волинського регіону, початковий етап їх формування охопив вірогідно і його територію, на що вказують наукові дані дослідників. Загалом існують дві концепції стосовно періоду виникнення склавів (та антів). Найбільш обґрунтованою слід вважати ту з них, яку більш схильні підтримувати вчені В. Баран та Я. Баран. Згідно цієї концепції поділ на склавів, антів (та венедів) виник в пізньоримський період, принаймні, в IV ст. а в VI–VII ст. він був завершений⁸. Ця концепція обґрунтована матеріалами археологічних пам'яток.

Наукові дані дослідників вказують на той факт, що етногенез склавів розпочався вірогідно ще в зубрицькому етнокультурному ареалі. Цей процес виник після розпаду в другій половині I ст. зарубинецької етнокультурної спільноти на різні групи племен, одні з яких стали однією із етнічних основ створення зубрицької етнокультурної спільноти, а інші — пізньозарубинецької. Зубрицька та пізньозарубинецька етнокультурні спільноти були початковим етапом розподілу східнопраслов'янської спільноти на два угруповання, які в подальші часи переросли в склавів та антів. На користь цієї думки свідчить відмінність етнічного складу населення, яке сформувало зубрицьку і пізньозарубинецьку етнокультурні спільноти. А саме, зубрицька етнокультурна спільнота постала на двох етнічних основах — зарубинецькій та прийшлій пшеворській (а на Верхньому Подністров'ї й липицькій). Пізньозарубинецький етнокультурний ареал виник внаслідок змішування зарубинецьких племен та місцевого субстрату тих українських земель, де були поширені його пам'ятки. Таким чином існували етнічні відмінності між праслов'янами зубрицької та пізньозарубинецької культур. В пізньоримський період цей розподіл на два

⁸ Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. 2002, ІМФЕ ім. Рильського. — С. 24.

угруповання був посилений міграцією вельбарських племен, яка створила своєрідний коридор між зубрицькими та пізньозарубинецькими племенами. Але це вже відбувалось за межами Західнополісько-волинського регіону. З цього випливає, що на його території здійснився лише початковий етап етногенезу склавів.

Отже, процес формування склавів вірогідно мав поступовий характер і відбувався впродовж двох історичних періодів — ранньоримського і пізньоримського (завершившись їх виникненням в пізньоримському періоді). В цьому регіоні процес етногенезу склавів здійснювався вірогідно лише впродовж першого названого періоду.

В. Воляник висловив припущення щодо безперервності етнокультурного розвитку на території Волині протягом першої половини I тис. н.е., оскільки він вважав, що існує типологічний зв'язок матеріалів зубрицької культури верхнього горизонту в Підріжжі з матеріалами вельбарсько-черняхівського селища у Пряжеві III–IV ст.⁹. Тут слід зазначити, що ці археологічні дані стосуються вельбарсько-черняхівських культурних пам'яток на півдні Західнополісько-волинського регіону, які мали змішаний характер, а не ареалу вельбарської культури. Можливо, що ці археологічні дані В. Воляника й можуть свідчити про присутність зубрицького етнічного компонента у складі цих культурних пам'яток. Але що стосується вельбарської етнокультурної спільноти, то вона належала германським племенам і її пам'ятки не мають рис зубрицької культури, на що вказують археологічні дані В. Барана¹⁰. Тому в ареалі вельбарської етнокультурної спільноти не міг відбуватися етногенез східних слов'ян. Якщо у складі вельбарсько-черняхівських культурних пам'яток й перебували носії зубрицької культури, вони в ній становили дуже незначну кількість. Згідно з археологічними даними дослідників, зокрема Д. Козака, ці культурні пам'ятки належали готам¹¹. Тут слід зазначити, що змішаний характер вельбарсько-черняхівських культурних пам'яток вказує на наявність в них незначної кількості носіїв черняхівської культури. В наш час нічого невідомо про перебування праслов'ян на схід від Горині в пізньоримські історичні часи.

Наведені факти свідчать про те, що в пізньоримський період територія поширення вельбарської культури в Західнополісько-волинському регіоні була повністю виключена із процесу етногенезу східних слов'ян, а саме, із другого важливого його етапу — формування склавів. Оскільки в наш час не існує багаточисленних і неспростовних фактів, які б вказували на присутність носіїв зубрицької культури в ареалі вельбарсько-черняхівських культурних пам'яток і нічого про них невідомо на території, розташованій на схід від р. Горинь, то не

⁹ Воляник В.К. Население Волыни первой половины I тыс. н.э. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1978. — 16 с.

¹⁰ Баран В. Проблеми співвідношення субстратного і прийшлого населення на території України в другій чверті I тис. н.е. Українознавство. Журнал // 2004. — Число 1–2. — С. 378. <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1880>.

¹¹ Козак Д.Н. До проблеми співіснування слов'ян і германців в Україні у другій чверті I тис. н.е. // Старожитності Русі-України. — К: 1994. — С. 31–36. www.anthropos.net.ua/.../91-95_Козак_Д.pdf.

можна стверджувати про продовження етногенезу східних слов'ян й на цих землях.

Після масового переселення вельбарських племен з цього регіону і взагалі за межі України його масово заселили склавіни, про що свідчать історичні джерела та наукові дані дослідників. У I половині Раннього Середньовіччя етногенез східних слов'ян на його території був відновлений. У цей історичний період виник й початковий етап український етносу. На думку українських вчених, зокрема Л. Залізняка, початковим етапом зародження українського етносу слід вважати носіїв празької культури на території України, оскільки з цього часу відбувається безперервний і поступовий розвиток головних етновизначальних ознак українського етносу¹² (його представляли також й носії пеньківської та колочинської культур). В. Баран, досліджуючи археологічні матеріали, прослідкував безперервність культурно-історичного розвитку слов'ян в північно-західній Україні від склавінів V ст. до Київської Русі¹³. Таким чином в I половині Раннього Середньовіччя склавіни були вже й носіями українського етносу, хоча й ще в зародковому стані. Саме в I періоді Раннього Середньовіччя значної потужності набули етнооб'єднавчі, зокрема, консолідаційні процеси серед слов'ян, що виникло вперше за всі часи досліджуваного періоду і загалом історії слов'ян на українських землях, і що призвело до формування етнокультурних спільнот на слов'янській основі та їх домінування на території України. Це зумовило й виникнення початкового етапу українського етносу в цей історичний період.

Отже, I період Раннього Середньовіччя був переломним моментом в етногенетичній, етнокультурній та суспільно-політичній історії Західнополісько-волинського регіону. Це спільна риса всіх регіонів формування українського етносу. Але цього регіону це стосується в значно більшій мірі, оскільки в пізньоримський період на його території взагалі не відбувалось етногенезу східних слов'ян. Починаючи з I періоду Раннього Середньовіччя етногенез українського етносу в Західнополісько-волинському регіоні більше не припинявся. За словами П.П. Кононенка і Т.П. Кононенка, «Наші прапредки в VI–VII ст. н.е. вже усвідомлювали свою етнічну самодостатність»¹⁴. Якщо б не відбулось масового переселення вельбарських племен з цього регіону на Захід, склавіни не мали б можливості розселитись на його території. Тому ці дві міграції (вельбарських племен і склавінів) відзначились кардинальними змінами на історії етногенезу східних слов'ян в Західнополісько-волинському регіоні. Загалом унікальним явищем в історії цього регіону було існування етнокультурної спільноти (вельбарської), представленої германськими племенами, чого

¹² Залізняк Л.Л. Від склавінів до української нації. К.: Бібліотека українця, 2004. — С. 58.

¹³ Баран В. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки НТШ. — Т. CCXXV. — Львів, 1993. — С. 59–86. http://chtyvo.org.ua/authors/Baran_Volodymyr/Stannovlennia_rannoserednovichnykh_sloviansk_ykh_kultur_ta_osnovni_shliakhy_rozselennia_slovian.

¹⁴ Кононенко П., Кононенко Т. Український етнос: генеза і перспективи. 2003. — С. 69.

не існувало на жодній іншій українській території в латенсько-римську епохи, а також характер міграції вельбарських племен. За словами В. Барана, «Волинь — це єдина область, звідкіля відійшло під натиском готів майже все попереднє населення, і де готи до самого свого відходу зберегли свою вельбарську культуру. Це явище можна вважати винятком із правил, притаманних для моделі розселення готів, яка у II–IV ст. більше не повторилася»¹⁵. Найдавніше латинсько-римське свідцтво про готів відноситься до 269 р., коли Клавдій II прийняв титул *Gothicus*. В цей же час виникло і перше повідомлення про готів в грецькому тексті¹⁶. Празька етнокультурна спільнота сформувалась консолідаційно-еволюційно-трансформаційним шляхом. Вона постала шляхом консолідації склавинів декількох українських регіонів, до яких входить й Західнополісько-волинський. Носії київської культури у її створенні відіграли незначну роль, про що пише, зокрема, В. Баран¹⁷. Оскільки празька етнокультурна спільнота представляла початковий етап українського етносу, вона стояла на більш вищому рівні етногенетичного розвитку, ніж попереднє слов'янське населення, тому її виникнення відноситься й до еволюційного процесу. Празька етнокультурна спільнота в дуже значній мірі відрізняється за етнічним складом населення та археологічною культурою від черняхівської, в якій склавини були лише однією із складових частин її поліетнічної структури, тому загальний шлях її виникнення — трансформаційний.

Наприкінці VI–VII ст. в результаті потужної консолідації в середовищі склавинів виникли дуліби. Дуліби сформувались на одній етнічній основі, тому загальний шлях їх виникнення — еволюційний. На інший аспект еволюційного процесу їх виникнення вказує той факт, що дуліби перебували на більш вищому щаблі етногенетичного розвитку, ніж попереднє слов'янське населення. Оскільки дуліби постали на основі однієї празької етнокультурної спільноти, це свідчить про відносно сталий і постійний склад населення в її етнокультурному ареалі та про посилення в її середовищі етнооб'єднавчих процесів. Одна із найголовніших причин такого становища — відсутність після виникнення празької етнокультурної спільноти потужних міграційних процесів, за виключенням вторгнення авар, яке до того ж не зруйнувало етнічну цілісність слов'янського населення в цьому регіоні. Як відомо, дуліби були безпосередніми пращурами східнослов'янського племені волинян і найдавнішим літописним племенем із «Повісті минулих літ» Нестора-Літописця¹⁸.

У ті часи існував Дулібський союз племен, до якого крім дулібів, згідно з науковими даними В. Барана, входили всі східнослов'янські племена Право-

¹⁵ Баран В. Проблеми співвідношення субстратного і прийшлого населення на території України в другій чверті I тис. н.е. Українознавство. Журнал // 2004. — Число 1. — С. 378–382. <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1880>.

¹⁶ Вольфрам Х. Готы / пер. с нем. Б.П. Миловидов, М.Ю. Некрасов / Под ред. М.Б. Щукина, Н.А. ондарко и П.В. Шувалова. — Спю.: Ювента. 2003. — С. 37.

¹⁷ Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2002. — С. 245.

¹⁸ Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. — К.: Бібліотека українця, 2004. — С. 97.

бережної України¹⁹. Як зазначає В. Баран, Дулібський союз племен був напівдержавним утворенням²⁰. Можливо, що цей міжплемінний союз й міг перерости в державу. Таким чином в ареалі Дулібського союзу племен крім етногенетичної відбулась й потужна суспільно-політична консолідація. Але в VII ст. відбувся потужний етнороз'єднавчий процес, в результаті якого Дулібський союз племен розпався і головною причиною цієї історичної події було вторгнення авар, на що вказують писемні джерела та археологічні дані. Як пише Л. Залізняк, Дулібське племінне об'єднання «розпалося під ударами аварів за візантійського імператора Іраклія, що правив від 611 до 641 рр.»²¹. Внаслідок руйнування Дулібського союзу племен аварами виникло послаблення етнокультурної єдності цього регіону з іншими українськими землями, які входили до цього об'єднання, та консолідаційних процесів в їх середовищі. Але це вторгнення авар не зруйнувало етнічну та етнокультурну єдність населення в Західнополісько-волинському регіоні, не викликало тих значних перегруповань в місцевому етнокультурному ареалі, які зумовлювали зовнішні міграції латенсько-римської епох. Воно й далі продовжувало жити на своїх місцях.

У VIII ст. внаслідок консолідаційних процесів на основі дулібів постали волиняни. Цей консолідаційний процес зумовив найвищий рівень етнічної ідентичності східних слов'ян Західнополісько-волинського регіону, що були безпосередніми прашурами українців на його території. Волиняни сформувались на одній етнічній основі (дулібській), тому загальний шлях їх виникнення — еволюційний. Вони перебували на більш вищому щаблі етногенетичного розвитку, ніж дуліби, що вказує й на інший аспект їх виникнення внаслідок еволюційного процесу. В «Повісті минулих літ» сказано, що «Дулеби же живяху по Бугу, где ныне Волиняне»²².

На їх формування вплинула зовнішня міграція авар, які зруйнували етнокультурну єдність слов'янського населення в північній Україні і воно розкололось на дві частини, що відособились у західну і східну групи²³. Незважаючи на цю етнокультурну єдність, правдоподібно, що існували різні відмінності в етнічному складі населення Західнополісько-волинського регіону та цих, більш східних північноукраїнських земель. Внаслідок цих етнороз'єднавчих процесів на заході у дулібів виникли культурні пам'ятки типу Головно, Дуліби, Перевали, а на сході у древлян — культурні пам'ятки типу Хотомель і Бабка²⁴. Названа західна частина слов'ян (дуліби) поступово переросла у волинян. Отже, виник-

¹⁹ Баран В.Д., Баран Я.В. У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці. — К.: ННДІУ. — 2011. — С. 107.

²⁰ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. — К.: Генеза, 2005. — С. 108.

²¹ Залізняк Л. Від склавинів до української нації. К.: Бібліотека українця, 2004. — С. 97.

²² Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). — К.: «Радянський письменник». 1990. — С. 20/21.

²³ Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья. Свод археологических источников. Выпуск Е1-57. — М.: Изд. Академ. наук СССР, 1961. — С. 10.

²⁴ Там само. — С. 10.

нення волинян відбулось й внаслідок етнороз'єднавчого процесу. Очевидно, що в ці часи між слов'янськими племенами Правобережної України: волинянами, древлянами, полянами, уличами, тиверцями, білими хорватами існувала більша диференціація, ніж між слов'янськими племенами I періоду Раннього Середньовіччя.

Оскільки волиняни були останнім, завершальним етапом етногенезу східних слов'ян в цьому регіоні (але не українського етносу), то вони загалом були найвищим щаблем етногенетичного розвитку східних слов'ян (як і інші східнослов'янські племена на території України) і початкового етапу українського етносу. Вони, як і інші східнослов'янські племена, були передостаннім етапом етногенезу українського етносу (останнім стало їх злиття з усіма іншими східними слов'янами на території України в єдиний український етнос) і безпосередніми пращурами українців на території Західнополісько-волинського регіону. Серед всіх слов'янських племен, які проживали в цьому регіоні з латенської епохи по Раннє Середньовіччя, вони в найбільшій мірі відображають його сучасні етногенетичні та регіональні особливості.

Із вищесказаного випливає, що в Західнополісько-волинському регіоні впродовж досліджуваного періоду відбулись майже всі головні етапи етногенезу східних слов'ян (виключенням є виникнення склавів). Найважливішими ланками етногенезу східних слов'ян і загалом українців є виникнення східної гілки праслов'ян та початкового етапу українського етносу. Про значну відмінність у рівні етнооб'єднавчих консолідаційних процесів пізньолатенсько-ранньоримських періодів і Раннього Середньовіччя свідчить часткова спадковість між східними праслов'янами зарубинецької і зубрицької етнокультурних спільнот в перші названі історичні часи і повна спадковість між склавинами, дулібами та волинянами — в другі. Про це свідчить також той факт, що в пізньолатенсько-ранньоримські часи цей регіон був периферією етногенезу українського етносу, а в ранньосередньовічні часи він стає одним із основних територій етногенезу українського етносу, зокрема, його північно-західним ареалом. Про потужне зростання етнокультурної та суспільно-політичної ролі слов'ян в Ранньому Середньовіччі в цьому регіоні свідчить той факт, що в Дулібському переддержавному утворенні провідну роль відігравали дуліби, які проживали на його території та на інших українських землях. Загалом це вказує на провідну роль слов'ян західної частини України в етнокультурних та суспільно-політичних процесах в часи Дулібського союзу племен. Про це свідчить й повідомлення аль-Масуді, який пише, що волиняни в давнину панували над іншими слов'янськими племенами²⁵.

Зафіксована спільна демографічна риса в етнічному складі населення пізньоримського періоду і Раннього Середньовіччя: в перший названий історичний період цей регіон масово населяли племена лише германського походження, а в другий — лише слов'янського. Іншою схожою рисою є їх суспільно-політичне панування на цій території.

²⁵ Аль-Масуді. «Промивальні золота й копальні самоцвітів», або «Золоті луки». — 948 р.

**GENEZIS OF EAST THE SLAVIK PEOPLE
IN TO THE REGION WESTERNPOLISSYA-VOLHYNIA
(WESTERN POLISSYA AND WESTERN VOLHYNIA)**

Oksana Martynyuk (the Senior Assistant Editor of Internet resources Society
«Knowledge» Ukraine, Olgas@ipnet.kiev.ua)

The origin of east branch of ancient the Slavic people, initial stage of Ukrainian ethnos (representatives of the Prague culture), of dulebes and volhynians on territory the region Westernpolissya-Volhynia is in detail reflected in the article (a period of late laten — is the II period of Early dark Ages). The question of genesis the Slavic people is considered in a period of early Rome. Attention is spared also the role of migrations of tribes in genesis of the Slavic people.

Keywords: *genesis, ancient the Slavic people, the Slavic people, east branch of ancient the Slavic people, initial stage of Ukrainian ethnos, dulebes, volhynians, Union of tribes of dulebes.*

II. ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І НОВОГО ЧАСУ

САВРАНЬ У XIV–XVI СТОЛІТТЯХ У СВІТЛІ НОВОЗНАЙДЕНИХ ДЖЕРЕЛ ТА МАТЕРІАЛІВ

Робота присвячена вивченню далекого минулого одного з населених пунктів східної частини Поділля — Саврані — у XIV–XVI ст. У праці розглядаються нові гіпотези етимології назви «Саврань». З'ясовується, що в розвитку Саврані та його околиць був постійно діючий татарський чинник. Зокрема, існували татарські надписи на гранітних скелях, були татарські могили (кешені). Зроблено висновок про те, що місцева людність визнавала татарську підлеглість (з 90-х років XIV ст.), що виявлялася у сплаті данини татарам. Також встановлено, що перший писемний документ на даний момент, в якому фіксується назва «Саврань», відноситься до доби останнього правителя з династії Коріятовичів. Це є жалувана грамота Федора Коріятовича своєму слугі Паику Васневичу (1392 р.). В джерелах віднайдено інформацію про те, що за правління великого князя литовського Вітовта Саврань належала місцевому зем'янину Кості Кошиловичу. А в XVI ст. входила до складу маєтків Козарів. Вказані також важливі «транспортні магістралі» — Татарський і Кучманський шляхи, які проходили через Саврань. Відзначено, що на початку 40-х років XVI ст. біля Саврані проходив кордон між Польським королівством та Османською імперією. І, нарешті, проілюстровано, чому саме перша згадка про козаків у польських хроніках пов'язана саме з цією місцевістю.

Ключові слова: Саврань, Поділля, Північне Причорномор'я, історична географія, козаки, татари, кешені, Коріятовичі, Вітовт, Кошиловичі, Козари.

Після виходу «Савранщини» минуло вже п'ятнадцять років¹. За цей час було зібрано чимало документів, які доповнили наші знання щодо цього регіону². Тому ми поставили перед собою завдання систематизувати та проаналізувати інформацію джерел, щодо вказаного періоду. Назва «Саврань» давня. Швидше за все, населений пункт отримав її від назви річки — Савранки. Нам вже довелося писати щодо етимології цього гідроніму³. Нагадаємо, Я.Р. Дашкевич

* **Ольга Білецька** — кандидат історичних наук, вчитель, Осичківська ЗОШ І–ІІІ ступенів, Савранський район, Одеська область. podolianska@yandex.ru

¹ Білецька О.В. Савранщина. Нарис історії від стародавніх часів до початку ХХ ст. — Одеса, 2000.

² Висловлюємо слова щирої подяки доктору історичних наук, професору Львівського Національного університету М.Г. Крикуну, працівнику апарата Верховної Ради В.П. Гулевичу, кандидату історичних наук К.Ю. Рахно та С.О. Білецькому за надані матеріали та корисні поради.

³ Білецька О.В. Савранщина... — С. 50. Див. також: Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранка (з найдавніших часів до сьогодення) // Студії

вважав, що назва тюркського походження і означає, як «така, що волочиться»⁴, тобто мався на увазі, перш за все, хвилястий хід річки. Ми у свій час висунули гіпотезу, що, можливо, слово «савран» є адекватне тюркському слову «сарбан» (тобто погонич верблюдів⁵). Це не повинно нас дивувати, адже, як відомо з історичних джерел, на території цієї частини Поділля водились верблюди⁶. Однак, є ще одна версія. У 2004 р. її оприлюднив О.Б. Бубенок. Посилаючись на працю В. Бушакова, він вважає, що назву річки Саврань варто «рассматривать... как производный термин от осетинского словосочетания *Sau-ran* — «Черное место»⁷. Разом з тим, ми все ж силяємось до нашої початкової думки щодо назви Саврані.

Історія Саврані та Савранщини, як вважають дослідники Поділля, пов'язана з наслідками Синьоводської битви. Мабуть, саме тут — по річці Савранка — проходила північна межа держави Дмитра⁸. Як писав Я.Р. Дашкевич, основну територію володінь Дмитра можна визначити за назвами річок та населених пунктів. Це і річка Дмитрів Кільш (назва зафіксована на карті 1690 р.), а тепер р. Гнилий Тікич. І село Дмитрашківка («Дмитрашкобо»), яке згадується у спогадах Павла Халєбського під час подорожі патріарха Макарія III у 1654 р., також є відлунням часів бея Дмитра. Це село як *Dmitraszowka* значиться також у спискові маєтків Станіслава Конєцпольського, складеного протягом 1676–679 років, та зафіксоване на карті Г. Левассер де Боплана⁹. Нині — це с. Дмит-

Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 1. — С. 200–217.

⁴ Дашкевич Я. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія (джерелознавче значення) // Історико-географічне дослідження на Україні. — К., 1992. — С. 16.

⁵ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. — Т. 4 (Ч. 2). — СПб., 1911. — Стб. 431, 342.

⁶ Як повідомляє Мацей Стрийковський, в цих краях водилися верблюди: «*stad konskich kilkodziesiąt i wierblądów, i kociska albo obozyska ich* (татар. — О.Б.) ... *Liwa z Rusakami... zabrali*». — Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i Wszystkiej Rusi. — Warszawa, 1846. — Т. 2 — S. 7

⁷ Як вказує О. Бубенок, аналогічна назва р. Сауран зафіксована на території Балкарії. Дослідник пише, що саме там «... во времена средневековья существовал значительный массив ираноязычного аланского населения. Дж.Н. Коков и С.О. Шахмурзаев название Сауран также переводят с осетинского как “Черное (темное) место”... Следовательно, названия рек Сауран на Северном Кавказе и Саврань на правобережной степной Украине имеют одно происхождение». — Бубенок О.Б. Аланы — асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). — К., 2004. — С. 173.

⁸ Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Вип. 10. — 2006. — С. 115, 117; Пилипчук Я.В. Эмир Дмитрий. Улус Джучи и Центрально-Восточная Европа в XIV в. // Золоордынская цивилизация = Golden Horde Civilization. — Казань, 2014. — № 7. — С. 294–307.

⁹ Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. — Львів, 2008. — С. 221.

рашівка Піщанського району Вінницької області. Отже, перебування татарської людності відобразилось у топоніміці¹⁰.

Щодо середньовічного життя Саврані, то відомо, що неподалік від нього були (та є й до нині) гранітні скелі. Відомий дослідник подільської минувшини Вавжинець Марчинський (1779–1845) у третьому томі «Статистичного, топографічного та історичного опису Подільської губернії», навів цікаві факти. Він вказав, що:

«Przy Kazawczynie są rozmaite napisy tatarskie na skałach granitowych, białego, śniadego i niebieskiego koloru. Znajdnią się i groby tatarskie z napisem 1377 r. przy tychże skałach»¹¹

«При Казавчині є різноманітні татарські написи на гранітних скелях, білого, оливково-бронзового та блакитного кольору. Знаходяться тут і татарські могили надписом 1377 р. при тих же скелях».

Казавчин знаходиться неподалік від Саврані і, як наш погляд, теж має тюркське походження. Таким чином, відповідно до відомостей Марчинського, неподалік від Саврані були татарські поховання, які називались кишені (інакше кешені)¹². Окрім того, на одній зі скель (на так званих «скелі Ржевуського», оскільки він на ній часто присідав) був напис 1326 р.¹³ Я.Р. Дашкевич вважав, що розв'язку рокам дав Вацлав Ржевуський, який добре знав арабську мову, письмо і календар, а тому їм можна вірити¹⁴. У світлі новознайдених матеріалів, необхідно відзначити, що цей Вацлав Ржевуський (1785–1831) побував на Близькому Сході і отримав там титул еміра. Мав велику пристрасть до

¹⁰ Білецька О.В. Татарська минувшина Саврані (матеріали до вивчення історичної географії Поділля XIV–XVI ст.) // XIX Сходознавчі читання А.Кримського, присвячені до 120-річчя від дня народження Андрія Ковалівського. — Київ, 2015. — У друці. А також див: Білецька О.В. Качибей у XV–XVI ст. (до вивчення історичної географії Поділля) // Записки історичного факультету. — Одеса, 2015. — Т. 26. — У друці.

¹¹ Marczyński X.W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. — Wilno, 1823. — Т. 3. — S. 236.

¹² Петрунь Ф. Нове про Дністрянську старовину... — С. 159–160; Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі... — С. 118; Konopacki A. Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku. — Warszawa, 2010. Про кешені див. також: Руссев Н.Д. Молдавия в темные века: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // Stratum Plus. — СПб.–Кишинев, 1999. — № 5: Неславянское в славянском мире. — С. 379–407. Зараз, на початку ХХІ ст. с. Казавчин Гайворонського району Кіровоградської області та смт Саврань Одеської області входять до різних адміністративно-територіальних одиниць. Проте колись, принаймні в 70-х роках ХІХ ст., вони становили один благочинний округ. Зокрема до 5-го благочинного округу входили: два містечка Саврань та Пісчана, а також 18 сіл, такі як Ракулове, Каменовате, Казавчин, Бондуrowa, Шляхова, Кричинова, Кринички, Юзефовка, Гетмановка, Бакша, Капустянка, Неделкова, Полянецьке, Ольшанка, Осички, Концеба, Байбузовка, Пужайкове, Дубинове.

¹³ M[aryański] T. Sawrań... — S. 350.

¹⁴ Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі ... — С. 117.

арабських коней і потім, коли оселився в Саврані, розводив тут породистих скакунів, замальовки яких він помістив у своїй книзі¹⁵.

Міхал Балинський та Тімотеуш Липинський у книзі «Давня Польща з історичної, географічної та статистичної точки зору описана»: «Саврань... знаходиться на самому Татарському шляху, що з'єднується далі з головним Кучманським шляхом... На савранських полях землероби часто знаходять... уламки зброї і спорядження воїнів, а у селі Казавчині знаходяться прадавні могили і татарські надписи, зроблені на гранітних скелях»¹⁶.

Щодо намогильних надписів, то даремно їх шукати зараз, оскільки ще наприкінці XIX ст. Т. Мар'янський написав: «тепер однак нема їх ані сліду» («*dzis jednak nie ma ich ani śladu*»)¹⁷ і також вазав, що «давно в Саврані та його околицях мешкали татари, як свідчать написи на прилеглих скелях»¹⁸. Перебування тут татар збереглося також у свідомості місцевого населення, зокрема, у мікротопонімії. Так, як відголосок тих давніх часів, в сучасному селі Кам'яне (Савранського р-ну Одеської області) ще у XIX ст. одне з урочищ називалось «Татаринова Криниця»¹⁹. А в самій Саврані, неподалік колишнього маслозаводу, є «татарська» бійниця²⁰, яку не змогли зруйнувати найміцніші бульдозери району. Так, вона до сих пір стоїть обабіч дороги.

Згодом місцева людність Саврані стала визнавати татарську підлеглисть. Такий висновок напрошується з нещодавно (у 2014 р.) знайденого та опублікованого невідомого широкому загалу істориків документу, в якому згадується Саврань²¹. Мається на увазі жалувана грамота Федора Коріятовича, яка була дана слугі Пашку Васневичу на села Шандирів, Новоселицю, Костянтинів,

¹⁵ Ця книга мала цікаве продовження. Після польського повстання 1830 р. маєток Вацлава Ржевуського було конфісковано. Однак книга, написана французькою мовою, вціліла і в рукописному варіанті опинилась в одній з бібліотек Парижу. Під час Другої світової війни, її було віддано до палітурника, а бомба, яка влучила у книгосховище, знищила цілу колекцію рукописів. Спочатку її було видано у Парижі, а потім (у 2004 р.) у Варшаві в опрацюванні Тадеуша Майди. — *Rzewuski W.S. Impressions d'orient et d'Arabie: un cavalier polonaise ches lez Bédouins, 1817–1819.* — Paris, 2002; *Rzewuski W.S. Podróż do Arabii: o koniach kohejlanach, beduinach i przygodach w Arabii/ Oprac. Tadeusz Majda.* — Warszawa, 2004. Однак, варто зазначити, що Ю. Сіцінський, який на початку XX ст. склав археологічну карту Подільської губернії, про надписи на скелях нічого не повідомив. — *Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії.* — К.-П., 2004.

¹⁶ *Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana.* — Warszawa, 1846. — Т. 2. — S. 1351–1352.

¹⁷ *M[aryański] T. Sawrań...* — S. 350.

¹⁸ «Dawniej w S[awrani] i jego okolicach mieszkali Tatarzy, jak świadczą napisy tatarskie na przyległych skałach» // *M[aryański] T. Sawrań// Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* — Warszawa, 1889. — Т. 0. — S. 350.

¹⁹ ЦДІА у м. Київ. — Ф. 515. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 265 (зв.); *Білецька О.В. Савранщина. Нарис історії від стародавніх часів до початку XX ст.* — Одеса, 2000. — С. 101–104.

²⁰ Див. фото: *Білецька О.В. Савранщина...* — С. 194.

²¹ Новая грамота князя Федора Кориатовича 1392 г. // *Беларуская даўніна, під ред. Ю.М. Микульского.* — Минск, 2014. — С. 149–150.

Куниче, Гаврилівці, Яголківці, Баксанівці в Брацлавській волості²². У результаті аналізу джерела публікатор джерела прийшов до висновку, що грамота була написана, швидше за все, 9 серпня 1392 р. у Кам'янці-Подільському. А збереглась в копії XVI ст. Про Саарвнь сказано так: «Пашко маєт... ловити куниці, и искати в Саврани и Сарадчыне, и Боброве». В ній же писар вказав: «...коли мають вси земане дань давати в татары, тоє мають дати Пашковы люди...»²³.

На відміну від Т. Гедзь, яка вважає, що тут згадується не саме поселення, а річка (сучасна Савранка)²⁴, ми ж вбачаємо тут саме вказівку на поселення, оскільки в документі використано прийменник «в». Якби було «на» Саврані, то, звичайно мова йшла про річку. Спробуємо також ідентифікувати «Сарадчыне, и Боброве». На нашу думку, перший топонім можна ідентифікувати з с. Саражинка Балтського району Одеської області. А «Бобров», це як правильно відзначила Т. Гедзь, Бобрик Периший і Бобрик Другий (на р. Кодима) Любашівського району Одеської області.

Наприкінці XIV ст. Савранські землі попадають в орбіту правління великого князя литовського Вітовта. Історики XIX ст. (О. Яблоновський, М. Владимирський-Буданов) в своїх працях стверджували, що Саврань вперше вказується в історичних джерелах у зв'язку з даруванням її великого князя литовського Вітовта панам Кошиловичам²⁵. Але, як бачимо, у світлі новознайдених документів, Саврань фіксується у джерелах за доби Коріятовичів, хоча існувала, напевно, під такою назвою ще раніше. Як вказує Януш Куртика, це надання Вітовт міг здійснити в проміжку між 1411 до 1430 р.²⁶ На відміну від Західного Поділля, Східне Поділля ще немає такого ґрунтового дослідження, де б аналізувалися пожалування Вітовта, які безумовно були²⁷. Отож, самого пожалування (привілея) нам не вдалось віднайти, бо його вже немає. З документа 3

²² Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Dzikowskie Tarnowskich. Papiery Piasczyńskich. — S. 28–29; Новая грамота князя Фёдора Кориатовича 1392 г. // Беларуская даўніна / Ред. Ю.М. Микунський. — Минск, 2014. — С. 147–150. У збірнику не вказано, хто знайшов та підготував документ до друку. Про джерело див. також: Гедзь Т. Брацлавська волость у 1392 р. // <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Braclav1392.html> Lbd. Див. додаток 1.

²³ Там саме. — С. 149.

²⁴ Гедзь Т. Брацлавська волость у 1392 р. // <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Braclav1392.html>

²⁵ Jabłonowski A. Starostwa Ukrainne w pierwszej połowie XVII wieku // *Zróżdła dziejowe Polska XVI wieku*. — Warszawa, 1877. — Т. 5. — С. 168, 578; Владимирский-Буданов М.Ф. Население юго-западной России от второй половины XV до Люблинской унии (1569) // АЮЗР. — К., 1886. — Т. 1. — Ч. 7. — С. 65.

²⁶ Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // *Rocznik Przemyski*. — 2004. — Т. XL. — З. 4. Historia. — № 93. — С. 190–191.

²⁷ Михайловський В. Західне Поділля під володінням Вітовта у 1411–1430 роках: надавча політика у світлі документів // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Київ–Львів, 2004. — Т. 2. — С. 110–128. Див. перелік надавчих документів Вітовта для тримачів Східного Поділля в: Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI століття. — Київ, 2012. — С. 102 (примітка 1).

лютого 1581 р., який був опублікований М.Г. Крикуном та О. Піддубняком, стає відомо, що на сеймі у Варшаві було заслухано оповідання Богдана Козара, який приїхав за дорученням свого батька — брацлавського гродського судді Кіндрата Козара²⁸.

Богдан повідомив королю Стефану і коронній канцелярії про пожежу Вінницького замку 8 жовтня 1580 р., під час якої згоріли документи, що зберігались там у зв'язку з частими нападами татар: «даль ѿн (приятель Кіндрата Козара — Семен Ободенський. — *О.Б.*) былъ до замку Веницкого, яко до безпечного схованья ѿ неприятеля татар». Але «с пригоды за припадкомъ нещаснымъ замок нашъ Веницкии на корень згорель, где жъ, деи, в томъ замку Веничкомъ вси листы и привилья, права вечные ѿт предковъ нашихъ...»²⁹. Серед тих документів був листи і привілеї великого князя литовського Вітовта і короля Яна Альбрехта його предкові Кості Кошиловичу: «...ѿт великого кнзя Витовта и короля его милости ѿлбрахта, продку его Кости Кошиловичу» на селища «сєелища ... ѿблич, Пашковцы, Савранъ, Бєсєдки, Карачовцы, Деревковцы, Кошиловцы, ѿлешковцы, Урьвиживотъ и Харпаки», що належали до Брацлавського повіту («в повете Браславском лежащие»)³⁰.

Отже, у XVI ст. Саврань входила вже до маєтку Козарів, спочатку Кіндрата, потім його сина — Богдана. Під час ревізії Брацлавського замку 1545 року люстратор записав: «Савранъ [(Sabran (sic!))], селище, было замъковое, а тепер держить Козар»³¹. Далі в документі записано, що зем'яни не тримають своїх документів при собі, у зв'язку з постійними набігами татар: «И мы, деи, будучи украинныи слуги гсдрьскии, тыхъ привильевъ и листов нашихъ, которыи в себе на то маемъ, на тот час покладати ихъ не хотимъ; а наиболее, иж ихъ при себе не маемъ, а держимъ ихъ в Каменцу Подольскомъ, ув Остроже и на иныхъ сторонахъ у приятелеи нашихъ»³².

²⁸ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк. — Львів, 2008. — № 92. — С. 276–277. Як вказують упорядники, документ зберігається в: Российском государственном архиве древних актов (РГАДА). — Ф. 389. — Оп. 1. — Д. 195. — Л. 333 об.–334. Оригінал. Див. додаток 2.

²⁹ Там саме. Пожежі були частим явищем порубіжного життя. Про це див.: *Nykiel B.* Wpływ czynnika tatarskiego na życie Braclaszczyny (XIV–XVII wiek). Kilka uwag w świetle źródeł // Поляки на півдні України — Polacy na Południowej Ukrainie. — Одеса–Ополе–Ольштин, 2006. — С. 28–36.

³⁰ Там саме. Принагідно зазначимо, що М. Владимирський-Буданов у своєму вступному слові до «Актив про заселення Південно-Західної Росії» навів цікавий факт, а саме, що у 1580 р. у гродський суд м. Брацлав було подано явку про те, що документи, віддані на збереження до Вінниці приватній особі, згоріли під час нападу на замок кримського хана. Серед них були привілеї великого князя литовського і короля Яна Альбрехта Кості Кошиловичу на селища в Брацлавському воєводстві: Ублін, Пашковці, Совран, Бєсєдки, Кирсовці, Деренковці, Кошиловці, Олешковці, Урви Живот і Храпаки. — *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население юго-западной России от второй половины XV до Люблинской унии (1569) // АЮЗР. — К., 1886. — Т. 1. — Ч. 7. — С. 65.

³¹ Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 р. / Підготував В. Кравченко. — К., 2005. — С. 231 [110 зв].

³² Литовська Метрика... — С. 232 [РВІ/124/111].

Дещо порушуючи хронологію викладу, нагадаємо, що взимку 1489 р. на річці Савранка та на прилеглих яланецьких болотах³³ відбулась відома битва між татарськими військами та військами польського королевича Яна Альбрехта. Про битву, яка завершилась перемогою війська королевича, писали польські хроністи М. Кромер, М. Стрийковський та Бельські³⁴. Ця битва була зафіксована і в листі Струся до короля. Як вказує В. Михайловський, у листі від 21 вересня 1499 р. він повідомляв «про брак грошей, хворобу коней, про татар, яких бачили за 12 миль від Хмільника, і битву з ними під Савранню (окреслювану як далеку за Брацлавом)»³⁵. Оскільки мова зайшла про битву 1489 р., то вкажемо, що історики її переважно знають у зв'язку з першою згадкою місцевих козаків, які вказували дорогу польському королевичу і українське козацтво³⁶. А з'явилися тут козаки не випадково. Пізніше італієць Олександр Гваньїні писав: «татари часто нападають на подільські і руські землі... беруть з цих країн велику здобич. А це чинять тому, що польський король затримував сплату данини»³⁷. Ось козаки і взяли на себе таку не легку місію, як боронити свій край від набігів татар³⁸. Опис Вінницького замку, що зберігся від 1545 р., свідчить, що стан його бажав кращого: «Не только людѣмъ в часъ пригоды ѿ навальнаго неприятеля негде заперетися и ѿ обороны ѿтолкъ вчинити, але и быдла страшно заперети. Бо яко-м живѣ, — такового простого а слабого замьку украиноного не видѣл»³⁹.

Про Козар згадував також Ф.Є. Петрунь, коли писав, що «... крайній на південь Савранський лісовий масив в роки мандрівки Броневського (у 1578 р. — О.Б.) ще був в руках Козар»⁴⁰. До цих слів вченого хотілося б додати, що ліс, як ми бачили з вище цитованого документу, в часи проїзду польського дипломату, посланця короля Стефана Баторія до кримського хана Мухаммеда Гірея дійсно таки був. Але сам М. Броневський про нього не згадував. Він вказав лише на

³³ Річка Яланець впадає в р.Савранка на території с. Осички Савранського району Одеської області.

³⁴ Більш детально про це див.: Білецька О. Савранщина... — С. 52.

³⁵ Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта... — С. 230. Див. також: Listy i akta Piotra Myszkowskiego generalnego starosty ziem ruskich króla Jana Olbrachta, zebrane przez sp. Adolfa Pawińskiego / Wydał Anatol Lewicki // Archiw historycznej komisji Krakowskiej Akadeji. — Kraków, 1898. — Т. 8. — № 53. — S. 55–56.

³⁶ Бачинський А.Д. Хаджибей-Одеса і українське козацтво // Одесі — 200. Тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. — Одеса, 1994. — Ч. 1. — С. 49; Білецька О.В. Савранщина. — С. 52; Plewczyński M. Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku. — Siedlce, 2005. — S. 90–97.

³⁷ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії/ Упорядк. та пер. з польської о. Юрія Мицика. — К., 2007. — С. 725.

³⁸ Nykiel B. Wpływ czynnika tatarskiego na życie Bracłasczyczyny (XIV–XVII wiek). Kilka uwag w świetle źródeł // Поляки на півдні України — Polacy na Południowej Ukrainie. — Одеса–Ополе–Ольштин, 2006. — S. 28–36.

³⁹ Литовська Метрика... — С. 215 [РА/113/100].

⁴⁰ Див. окрему відбитку: Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарському та військовому укладі Українського пограниччя // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. — 1926. — Т. 2. — № 2. — С. 6.

р. Савранку та Савранські степи: «Річкою Бугом чи Гіпанісом дійдемо до самого Очакова; потім річками Трестенетом, Берсадою, Ольшанкою і Савранню (звідки степи Савранські отримали назву) до пасіки самого Онисія, незнатного руського, де ростуть дуже високу дуби») ⁴¹. Пасічництво було дуже поширеним заняттям подолян. Самі ж пасіки були настільки важливими, що люстратор на Брацлавщині у 1545 р. зазначив: «*pasek meszczanskich ne potrzeba menszy seliszcz ważyti: sut inszyi paseki, iż y try seliszcza za odnu paseku ne stoiat*» ⁴².

І якщо в 30–40-х роках XV ст. південна межа Поділля сягала узбережжя Чорного моря ⁴³, то в XVI ст. вона була піднята до рівня р. Савранка, ка стала природнім кордоном між двома державами — Великим князівством Литовським та Османською імперією. На це й факт Ф. Петрунь вказав так: «Нагадаєм, що мапи XVI століття звичайно відмічають на півдні натуральну межу Поділля — річку Саврань» ⁴⁴.

Нагадаємо, що перша відома історикам спроба відмежувати територію Брацлавщини від володінь Османської імперії була здійснена у 1542 р. І ця спроба виявилась, як на погляд М.Г. Крикуна, невдалою, оскільки обидві сторони не змогли домовитись: турки наполягали на тому, що кордон має пролягати по правій притоці Богу Саврані (нині — Савранка), а поляки, — що на південь від неї — по правій же притоці Богу Кодимі ⁴⁵. Разом з тим, варто відзначити, що Я.Р. Дашкевич віднайшов документи, в яких йшлося про дипломатичні переговори між цими державами у 40-х роках XVI ст. ⁴⁶ Відомо також, що неподалік від Саврані над Бугом колись був обтесаний стовп із написом

⁴¹ «*Bogo vel Hipani fluvio, penes Oczacoviam usque; itur: proinde ad Trestenetium, Bersadam, Olsaneam, Sauranam, (unde campi Sauranenses dicuntur), rivulos, Onissionis cuiusdam ignobilis Rusci alvearium, in quo altissimae quercinae arbores apparent*». — *Bronovius M. Tartariae descriptio. Russia seu Moscovia itemque Tartaria. Commentario topografico atque politico illusratae*. — Lugdunum Batavorum: Ex officina Elzeriana, 1630. — Р. 255; *Броневский М. Описание Крыма // Записки Одесского общества истории и древностей*. — Одесса, 1865. — Т. 6. — С. 333.

⁴² *Źródła dziejowe*. — Т. VI. — S. 127. Див. також: *Петрунь Ф. Степове Побужжя...* — С. 6.

⁴³ *Білецька О.В.* Теодорик з Бучача — тримах середньовічного Качибя // *Древнее Причерноморье. Материалы международной конференции VIII-е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского* (Одесса, 11–12 марта 2008 года). — Одесса, 2008. — С. 40–46.

⁴⁴ Тут Ф.Є. Петрунь посилається на карту С. Мюнстера 1540 р., опубліковану в праці Кордта. — Див.: *Петрунь Ф. Степове Побужжя...* — С. 6.

⁴⁵ *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. — Львів, 2008. — С. 306.

⁴⁶ *Дашкевич Я.Р.* Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // *Дашкевич Я. Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. — Львів, 2011. — С. 165–170. Див. також: *Katalog rękopisów tureckich / Opr. Abrahamowicz*. — Warszawa, 1970. — Cz. I. Documenty do dziejów polskich i krajów ościennych w latach 1455–1672. — Warszawa, 1959. — S. 73, 75–78.

«Koniec Polski»⁴⁷. Хоча повинні зазначити, що в місцевій традиції збереглося на порубіжній території встановлювати хрест з іконою та рушником та обносити невисоким частоколом. Отож, М.Г. Крикун, провівши ціле розслідування щодо з'ясування кордонів між Великим князівством Литовським, Польським королівством та Османською імперією, прийшов до висновку, що «за різними джерелами, наприкінці 60-х років XVI ст. кордон воєводства на півдні проходив по правій притоці Богу (Південного Бугу) — Саврані, на південному сході — по лівій притоці Богу — Синюсі»⁴⁸. Таким чином, Саврань стала пограничним поселенням.

І нарешті останнє питання, яке нам хотілося б розглянути — коли Саврань стала містечком? А.Д. Бачинський вважав, що містечком Сарань вже була наприкінці XIV ст.⁴⁹. Як на наш погляд, це сталося значно пізніше. Швидше за все, після того як французьким інженером Гійомом Бопланом була побудована фортеця Усть-Саврань в 1634 р.⁵⁰

Отже, у світлі новознайдених матеріалів та джерел історія Саврані вимальовується дещо іншою, ніж традиційна. Першою писемною згадкою «Саврань» є 1392 р. Окрім того, починаючи з XIV ст., бачимо постійно діючий татарський чинник, який мав вплив на історичний розвиток краю. На початку XIV ст. тут проживали татарське населення, від яких досить довго зберігались надписи та поховання, так звані кешені. Згодом місцеве населення змушене було платити данину татарам. З кінця XIV ст. землі Саврані та Савранщини тримали, швидше за все, місцеві феодали, яких можна віднести до страти зем'ян. За Коріятовичів це був Пашко Васневич (мав князівський дозвіл ловити куниць у Саврані), за доби Вітовта — Костя Кошилович, а в 1545–1581 р. у джерелах фіксується Кіндрат та Богдан Козари. Саранщина відома також завдяки битві між польським військом, очолюване королевичем Яном Альбрехтом, і татарами (у 1489 р.). Тут же пролягали Татарський і Кучманський шляхи та проходила межа між Польським королівством та Османською імперією у 1542 р. Тобто, досліджувана земля була буферною, порубіжною зоною. Тому не дивно, що слово «козак» вперше у польських хроніках було зафіксоване саме тоді, коли мова йшла відносно земель Савранщини.

⁴⁷ *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa, 1846. — Т. 2. — S. 1351–1352; *Білецька О.* Савранщина. — С. 144–145.

⁴⁸ *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. — Львів, 2008. — С. 32. Див. також: *Krykun M.* Rozgraniczenie ziem Rzeczypospolitej i imperium Otomańskiego w 1633 roku // *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej: Studia historyczne ofiarowane Zenonowi Guldonowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin* / Pod red. *W. Kowalskiego i J. Muszyńskiej.* — Kielce, 1966. — S. 145–157; *Крикун М.* Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році // *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents* / by D. Kołodziejczyk. — Leiden–Boston–Köln, 2000. — P. 432–435.

⁴⁹ *Бачинський А.Д., Добролюбський А.О., Новицький Е.Ю.* Книга для читання по історії Одещини. — Одеса, 1992. — Вып. 1. — С. 51.

⁵⁰ *Білецька О.* Савранщина... — С. 54–55.

Додаток 1. Жалувана грамота подільського князя Федора Коріятовича своєму слугі Пашку Васневичу на села в Брацлавській волості [1392].
Опубліковано в: Беларуская даўніна, під ред. Ю.М. Микульського. — Минск, 2014. — С. 149–150.

Во има Штца и Сына а Светого Дѹха аминь. Мы кн(я)зь Федоръ Кѹриатовичъ Божю м(и)л(о)стю кн(я)зь господар Подолское земли чиним ведомо тым листом каждому добромѹ, хто ж на тот лист наш посмотреть и ѹслышит его чтучи, иж ꙗ княз(ь) г(о)с(по)д(а)рь дали есмо слуге своему Пашку Васневичу села в Брацлавской волости за его верную службу в дедизну, штчизну и детаи его зо всим правомъ з даньми, з винами и з сѹдами, и с пересудами на има села Шандыровъ, Новоселицу на Богу, а шт устьѹ Бразницы до Кѹтелевы пасеки зъ обѹдву сторон Богу не маєт са ни хто ѹстѹповати по потоки, што тутъ пришли и въ ѡзеро. Третее село Костентиновъ, а штъ устьѹ бегучы доле(м) Сильникою зъ обох сторонъ до Собачьего млынища, а в то са не маєт ни хто вступовати. Четвертое село Кѹничее на Бершади. Пятое село Гавриловцы под Куничимъ. Шостое Иголковцы на Рогозне. Семое Бакъсановцы на Дмитрове. А Пашко маєт сам свои люди судити и вины и пересуды зъ своих людей взати. А Пашковым людем волно во всех лесех стоати пасеками и бчол искати, а Пашко маєт на нихъ перепис мѣти и ловити куницы, и искати в Саврани и Сарадчыне, и Боброве. А Пашкови и зѹбры ловити, а Пашковым людем ани кн(я)-жее пашни на город робити, ани ставовъ ставити, ани сторожовщины давати, ани цебровщины, ани сена на город давати, ани повозовъ возити. А также што коли маюти вси земане дань давати в татары, тое маюти дати Пашковы люди. А города маюти твердити до которого будутъ || (з. 29) слушати, а шпроч того не ѹстѹповати са в Пашковы люди никоторомѹ воеводе крома Пашка (а)бо его люде(и). А Пашко маєт намъ с того служить ани воеводе посылати децкого на Пашковы люде (а)бо его люде, а на воину и на погоню якъ вси земляне. Пакли будет Пашкови не любо ѹ нас служити, тогды Пашко моцен свою выслугу заставити албо продати, доложившиса г(о)с(по)д(а)ра своего и с кн(я)-жимъ дозволеньемъ поклонившиса может ити до кн(я)жого приателя. А тому всему на ѹтверженье и на сведомье своего кн(я)зства завесили есмо печать своего кн(я)зства. А на тот лист сведьки: княз(ь) Василей Веницкий и пан Гринько Соколецкий, и Павелъ Слупица, пан Ходко Чемеревич, пан Немира Бакотъский, пан Бедрых¹¹ Черкасский воевода, пан Печъ, панъ Прокопъ Спалецкий воевода, пан Фронцко подчашый. А писалъ листъ Молохвѣи, а писано в Каменцы по Божом Нароженью 1000 и 300 и другое лѣто в патницу перед Небовзатемъ Панны Марьи.

Додаток 2. Оповідання Богдана Козара 1581 р. Опубліковано в: Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк. — Львів, 2008. — № 92. — С. 276–277.

1581 р., лютого 3. Варшава, на сеймі. —

Оповідання Богдана Козара, за дорученням свого батька брацлавського гродського судді Кіндрата, перед королем Стефаном і коронною канцелярією про те, що 8 жовтня 1580 р. під час пожежі у Вінницькому замку згоріли документи, котрі, на прохання Кіндрата Козара, його приятель Семен Ободенський залишив на збереження, а саме: листи і привілеї великого князя литовського Вітовта і короля Яна Ольбрахта його предкові Кості Кошиловичу на селища Облич, Пашківці, Саврань, Бесідки, Карачівці, Деревківці, Кошилівці, Олешківці, Урвиживіт і Харпаки

Оповеданє Козаровъ ѿ згоренью правъ и привилеѣвъ его зъ замком Веницким

Стефанъ etc.

Ознаимѹемъ тымъ нашимъ листомъ всимъ вобец и кождомѹ зособна, комѹ то вѣдати теперъ альбо и на потомъ будетъ належало. Присылал до насъ ѹрожонымъ Кондрать Козар, сѹда кгородскии браславскии, сына своего Богдана, ѿповѣдаючи, ижъ кгда часѡв недавнихъ в рокѹ прошломъ тисача пятьсотъ ѡсмьдесатомъ мсца ѡктебра ѡсмого дна с пригоды за припадкомъ нещаснымъ замокъ нашъ Веницкии на корень згорель, где жъ, деи, в томъ замкѹ Веницкомъ вси листы и привилеѣа, права вечныѣ ѡт продковъ нашихъ, то естъ ѡт великого кнѣза Витовта и короля его милости Ѡлбрахта, продку его Кости Кошиловичѹ на имениа и селища его ѡтчизныѣ, в поветѣ Браславскомъ лежачиѣ, а меновите на Ѡбличъ, Пашковцы, Савранъ, Бесѣдки, Карачовцы, Деревковцы, Кошиловцы, Ѡлешковцы, Ѹрвиживоть и Харпаки, наданыѣ, тамъ згорѣли, которые вси права даль онъ былъ до замкѹ Веницкого, ѿко до безпечного схованья ѡт неприатела татар, приателю своему шляхетномѹ Семенѹ Ѡбоденскомѹ, чого, однакъ, // всего ѿко здавна, такъ и на сѣсь часъ онъ в спокоиномъ держанью и ѹживанью за правомъ своимъ вечистымъ естъ. Ѡднакъ, деи, водлѹгъ права то себе варѹючи, абы за тымъ згореньемъ листовъ теперъ и на потомъ онъ самъ и потомки ег(о) ѿкое тѹдности не мели, просилъ насъ, абыхмо тоѣ ѿповѣданье, черезъ него ѡт ѡца¹ его ѹчинѣное, до книгъ нашихъ канцлериискихъ записати розказали. А такъ мы тоѣ ѿповѣданье до книгъ канцлерии нашеѡ коронноѣ записати а на сведѣцтво тоѣ речи и печатъ нашѹ до сего листѹ притиснѹти розказали. Писанъ въ Варшавѣ на соимѣ вальномъ коронномъ дна третѣго мсца феврала року ѡт нароженьа Иусъ Хрыстова тисача пятьсотъ ѡсмьдесать первого а кролеванья нашего рокѹ пятого.

Joannes Borukowski,
R. P. vicecancellarius

Справа его жъ
Lawryn Piesoczinski

РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 333 об.–334. Оригінал.

SAVRAN' IN 14th–16th CENTURIES IN THE LIGHT OF THE NEWFOUND SOURCES AND MATERIALS

Olga Biletska (Ph.D, teacher, school of Osychky, Savran' district, Odessa region,
podolianka@yandex.ru)

The research deals with the study of one of the Podolian settlements — Savran, dated from 14th and 16th centuries. It was shown the new versions of the etymology of the name "Savran". Also it was found that the Tatar factor has been permanent in the historical development of Savran' and the surrounding areas. In particular, here it is fixed Tartar inscription on the granite stones. There is written information about the existence of the Tatar graves (keshene). The analysis of sources leads to the conclusion that later the local population accepted subordination to Tartar, which was manifested in the payment of tribute. Also the study established the first written fixation of the name Savran'. It was found an interesting information related to the rule of the Grand Duke of Lithuania Vytautas when Savran was owned by the zem'yanin (local land owner) Kostia Koshylovich. It was established Savran holders the 16th century. Therefore, the paper will be interesting scientists who explores the research of prosopografia. It was drawn important "highways". There are Tatar and Kuchman' roads which passed through Savran'. In addition, it is noted that Savran was on the border, on the buffer zone — in the beginning to the 40-ies of the 16 century. It is known that Savran was situated near the border between the Polish Kingdom and the Ottoman Empire. It is made a suggestion why the first Cossacks' mention in the Polish chronicles associated with this region.

Keywords: Savran, Podolia, the Northern Black Sea Region, historical geography, Cossacks, Tatars, keshene, Koriatovichi, Vytautas, Koshilovichi, Kozar.

ВКЛЮЧЕННЯ НОВИХ ТЕРИТОРІЙ ДО СКЛАДУ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ФОРМУВАННЯ ЇЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ у XIV–XVI ст.

У статті розглянуто процес приєднання нових територій та формування адміністративної карти Османської імперії — від утворення першого бейлер-бейліка Румелія у XIV ст. до кінця XVI ст.; зазначено історичні умови, за яких провінції створювалися та подана їхня коротка характеристика.

Ключові слова: Османська імперія, територія, адміністративно-територіальний устрій, бейлербейлік, еялет, санджак (ліва).

Території, що входили до складу Османської імперії, формувалися в різні часи, в різних історичних реаліях та відносилися до різних цивілізацій. Під кінець XVI ст. Османська імперія займала площу у 2,5 млн. км², включаючи в себе масив земель в Південно — Східній Європі (включаючи острови), на Близькому Сході (Передня Азія) та Північній Африці (див. Таб. 1.). Мета даної статті — розгляд процесу включення нових територій від утворення першої провінції до кінця XVI ст. та формування адміністративного поділу Османської імперії.

У більшості загальних праць з історії Османської імперії, серед яких можна виділити монографію «Османська імперія. Класична доба 1300–1600» турецького історика Галілія Іналджика, «History of the Ottoman Empire and Modern Turkey» американського історика Стенфорда Шоу, «Розквіт та занепад Османської імперії» англійського журналіста та історика Лорда Кінросса, «Between two worlds: the construction of the Ottoman state» Кемаля Кафадара, «The Ottoman Empire, 1300–1650: the Structure of Power» американського дослідника Коліна Імбера, наукову працю «Історія Османської держави, суспільства та цивілізації» турецького вченого Екмеледдіна Іхсаноглу, «Історія Туреччини» українського сходознавця Агатангела Кримського, «Кембриджська історія Туреччини» та ін.¹

* **Марія Ковальчук** — аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, mashket@ukr.net

¹ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Г. Іналджик.; пер. з англ. О. Галенка; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. — Київ: Критика, 1998. — 287 с.; Shaw Stanford J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Vol. 1: Empire of the Gazis: the Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808 / Stanford J. Shaw. — Cambridge, 1976. — 351 p.; Кінросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи / Лорд Кинросс.; пер. с англ. М. Пальникова. — Москва: КРОН-ПРЕСС, 1999. — 696 с.; Kafadar Cemal. Between two worlds: the construction of the Ottoman state / Cemal Kafadar. — LCC: University of California Press, 1995. — 209 p.; Imber Colin. The Ottoman Empire, 1300–1650: the Structure of Power / Colin Imber. — New York, N.Y.: Palgrave

питання територіальної організації розглядається або у контексті політики ведення османами війни з тією чи іншою державою, і як наслідок — вказуються нові завойовані території; або формування територіального устрою подається разом з характеристикою адміністративної (управлінської) системи.

Монографії європейських, американських, арабських тюркологів Ф.К. Хітті, П. Сугара, Х. Сабановіча, М. Туторова, Дж.М. Абун-Насра², написані з використанням різнотипних джерел, містять інформацію про історію включення регіонів до складу Османської імперії у XIV–XVI ст., їх внутрішній територіальний поділ, організацію управління та економічну систему.

Спеціалізована міждисциплінарна монографія з теми Дональда Пітчера «Історична географія Османської імперії»³ надає, окрім цінної інформації про кожну з провінцій, структурованих за регіональним поділом, можливість ознайомитися з картографічним матеріалом, у якому наочно висвітлена історія перетворення Османського бейліка на могутню Османську імперію, що займала території на трьох континентах.

Наукові статті Г. Іналджика, С. Більге, Д. Геза, Б. Хайкеля, А. Желязкової, М. Мейера, А. Шамсутдінова, Р. Градевої⁴ присвячені проблемам становлення

Macmillan, 2002. — Рр. xiv, 405; История Османского государства, общества и цивилизации: В 2 т. / [под ред. Э. Ихсаноглу]; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры; пер. В.Б. Феоновой под ред. М.С. Мейера. — Москва: Вост. лит., 2006. — Т. 1: История Османского государства и общества. — 2006. — XXXII+602 с.; Кримський А. Історія Туреччини / А. Кримський. — Київ; Львів: Оліп, 1996. — 288 с.; *Faroghi Suraiya N.* The Cambridge History of Turkey. — Volume 2: The Ottoman Empire as a World Power, 1453–1603 / Suraiya Faroghi. — Cambridge: Cambridge University Press, 2012. — 697 p.

² *Hitti Phillip K.* History of Syria: including Lebanon and Palestine / Phillip K. Hitti. — NY: Gorgias Press LLC, 2004. — 749 p.; *Sugar P.* Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804. A history of East Central Europe / P. Sugar. — University of Washington Press, 1983. — 384 p.; *Šabanović H.* Bosanski pašaluk / H. Šabanović. — Sarajevo: Naučno društvo BiH. — 218 s.; *Tutorov M.* Banatska rapsodija / M. Tutorov. — Novi Sad, 2001; *Abun-Nasr J.M.* A History of the Maghrib / J.M. Abun-Nasr. — Cambridge University Press, 1971.

³ *Pitcher D.E.* An Historical Geography of the Ottoman Empire: From Earliest Times to the end of the sixteenth century / D.E. Pitcher. — Leiden: Brill, 1972, [1973]. — 171 pp.

⁴ *Inalcik H.* Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest / H. Inalcik. — Ayyildiz Matbaasi, 1969. — S. 5–23; *Bilge S.M.* Macaristan'da Osmanlı Hakimiyetinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi // Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM). Sayı: 11. — Ankara, 2000. — S. 33–81; *Geza D.* Ottoman Administrative Strategies in Western Hungary / D. Geza // Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Menage. — Istanbul 1994; *Haykel B.* Western Arabia and Yemen during the Ottoman period / B. Haykel // The new Cambridge history of Islam. — Vol. 2. The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries. — Cambridge University Press, 2011. — Рр. 436–449.; *Желязкова А.* Босния под османской властью в XV–XVII вв. / А. Желязкова // Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура : сборник статей / отв. ред.: С.Ф. Орешкова; АН СССР, Ин-т востоковедения. — М.: Наука, 1990. — С. 167–184; *Мейер М.С.* Новые явления в социально-политической жизни Османской империи во второй половине XVII–XVIII вв. / М.С. Мейер // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные

османської держави, дозволяють детальніше дізнатися про балканські провінції Османської імперії (Темешвар, Боснія, Буда, Сігетвар, Яник, Еґрі) та арабські (Сирія, Палестина, Йемен): дати утворення, структура, списки бейлербеїв, населення.

Для того, щоб розібратися з визначенням понять, що стосуються територіальної організації в цілому та спробувати охарактеризувати територіальні одиниці у складі Османської імперії, слугують енциклопедії: Енциклопедія Османської імперії, Енциклопедія ісламу, Енциклопедія ЮНЕСКО Загальна історія Африки, Османська імперія від А до Я (*The A to Z of the Ottoman Empire*)⁵.

Найбільшою адміністративно-військовою одиницею Османської імперії був бейлербейлік (*berleybeylik*). Термін «бейлербейлік» поступово був заміщений терміном *еялет* (*eyalet*): з 1591 р. термін «бейлербейлік» використовується у якості означення канцелярії бейлербея (*berleybey* — «бей над беями»)⁶, який очолював бейлербейлік (згодом — *еялет*) та управляв військами підлеглих собі санджаків.

У 1362 р. султан Мурад I призначив свого лала (*lala* — тур. «вчитель», «наставник») Лала Шахін-пашу командуючим (управителем) завойованих територій Румелії (європейської частини Османської імперії) у якості винагороди за його захоплення Адріанополя у 1360 році (до 1453 року — столиця Османської імперії), а султан повернувся до Анатолії. Так постав перший берлейбейлік Румелія (*Rumeli*) з центром в Адріанополі, згодом — Софії, який зберіг свій привілейований статус до краху імперії.

Через військову необхідність, коли султан Баязид I рушив до Румелії, у 1393 р. виник другий бейлербейлік — Анатолія (*Anadolu*) під управлінням Кара Тімурташа⁷. У 1413 р., об'єднавши землі Амасї (важливий центр навчання дітей султана) та Сівасу, у північно-центральної Анатолії заснували Румський бей-

проблеми. — Москва, 1986. — С. 155–185; Градева Р. О некоторых проблемах формирования османской системы управления (XIV — начало XVI в.) / Р. Градева // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. — Москва: Наука, 1990. — С. 40–65; Шамсутдинов А.М. Проблемы становления османского государства по турецким источникам XIV–XV вв. / А.М. Шамсутдинов // Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. — Москва, 1986. — С. 9–38.

⁵ *Encyclopedia of the Ottoman Empire* // G. Agoston, B. Masters. — NY: Facts on file, 2009. — 650 p.; *The Encyclopaedia of Islam. New Edition.* — Volume II: C–G. — Leiden and New York: BRILL, 1991; *The new Cambridge history of Islam.* — Vol. 2. The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries. — Cambridge University Press, 2011.; Ogot Bethwell A. *UNESCO General History of Africa: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century* / Bethwell A. Ogot. — V. 5. — University of California Press, 1992. — 508 p.; *Somel Selçuk Akşin. The A to Z of the Ottoman Empire (The A to Z Guides)* / Selçuk Akşin Somel. — Rowman & Littlefield, 2010. — 512 pp.

⁶ *İnalcık H. Eyalet* / H. İnalcık // *The Encyclopaedia of Islam. New Edition.* — Volume II: C–G. — Leiden and New York: BRILL, 1991. — Pp. 721–722.

⁷ *Нешири Мехмед.* Огледало на света: История на османския двор / Съст. и прев. от османотурски език Калицин М. — София, 1984. — С. 123.

лербейлік (Rum). Утворені бейлербейліки стали фундаментом подальшого розвитку Османської імперії.

Нові завоювання та розширення території Османської імперії за султанів Селіма I і Сулеймана I Пишного в XVI столітті потребували збільшення числа адміністративних одиниць. У 1468 колишнє незалежне князівство Караман було захоплено Мегмедом II та передано під управління його сина Мустафи, і лише у 1512 році постав бейлербейлік Караман (Karaman). Столицею стало місто Конья, у 1522–1562 рр. центром було місто Кайсері. На 1527 р. бейлербейлік Караман мав у своєму складі 7 санджаків: Бейшехир, Аксарай, Ічіл, Нійде, Кайсері, Конья, Мараш. У 1571 р. також нараховувалося 7 санджаків: Конья, Нійде, Кайсері, Аксарай, Акшехір, Бейшехір та Киршехрі, а санджак Ічіл був переданий бейлербейліку Кіпр.

За часів Селіма Явуза (1512–1520) були утворені бейлербейліки Діярбакир (Diyarbakır), Алеппо (Халеп — Halep), Сирія (Шам — Şam), Єгипет (Mısır). Скориставшись нестабільною ситуацією у Європі, Османська імперія розгорнула активні дії у східному напрямку.

Після Чалдиранської битви 1514 року між сефевідською армією та османською армією Селіма I, у якій перемогу одержала остання, Османська імперія захопила Східну Анатолію та північну частину Іраку⁸ (окрім Багдаду, який залишилися за персами, — він буде завойований 1534 р.). Населення висловилося за приєднання до Османської імперії, однак, заволодівши містом Діярбакир, османська армія залишила його, чим скористався сефевідський шах Ісмаїл, повернувши туди управителя Кара-бея. Однак, завдяки допомозі курдських беїв, османи повертають цю територію, і у 1515 році у східній Малій Азії був утворений бейлербейлік Діярбакир. Першим бейлербеєм став Бийикли Мехмед паша. Санджаки у 1515–1526 рр.: Діярбекір, Мардін, Синджар, Биреджік, Руха, Сіверек, Чермік, Ергані, Харпут, Арабгір, Кійи, Чемішкезек; з 1526 р.: Діярбекір, Мардін, Синджар, Руха, Сіверек, Чермік, Ергані, Харпут, Арабгір, Кійи, Чемішкезек, Мосул, Хіт, Дейр, Рахбе, Ане.

При завоюванні Сирії турками у 1516 р.: «... Сирією стали керувати турецькі паші. Але, можна сказати, небагато міст сирійських та околиць перебували під безпосереднім турецьким управлінням. Паша зобов'язувався вносити в Порту певну суму данини, якою був обкладений його пашалик; натомість йому сповна були надані доходи області, з яких він утримував свій двір і своє військо. Права політичні, якими володіли паші, еміри та шейхи, служили на додачу до забезпечення права грошових зборів»⁹. У 1549 р. Сирія була поділена на два бейлербейліка: власне Сирія (Дамаск) з санджаками Дамаск, Тріполі, Наблус, Єрусалим, Сафад, Газа, Сальт, Ладжун, та бейлербейлік Алеппо, що включав санд-

⁸ История Востока: В 6 т. Т. 3. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI–XVIII ст. / Гл. редкол.: Р.Б. Рыбаков (пред.) и др.; [Отв. ред. Л.Б. Алаев, К.З. Ашрафян]. — Москва: Вост. лит., 2000. — С. 71.

⁹ *Базили Константин*. Сирія и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношении/ К. Базили. — Москва: Гешарим, 2007 г. — С. 65–66.

жаки Адана, Мараш, Кіліс, Хама, Хомс, Антеп, Біреджик, Мааррет, Саламія¹⁰. Пізніше був заснований третій бейлербейлік — Тріполі (Сирійське): санджаки Тріполі, Хама, Хомс, Латакія. На цінець XVI ст. бейлербейлік Алеппо включав 5 санджаків: Алеппо, Адана, Мараш, Антеп та Урфа, бейлербейлік Дамаск (Шам) — 10 санджаків: Дамаск, Бейрут, Сідон, Сафад, Наблус, Єрусалим, Газа, Хайрун, Акко та Маан.

У 1517 році Селім I, поклавши край султанату мамлюків, завойовує Єгипет. Історія раннього османського Єгипту є боротьбою за владу між представниками мамлюків та представниками султана Османської імперії¹¹. Саме через спроби подолати традиційно сильний мамлюцький вплив бейлербейлік користувався широким самоврядуванням. Для захисту Єгипту були організовані шість полків¹². Селім I першим управителем Єгипту призначив Юнус-пашу, але через зловживання — його змінив, і цю посаду зайняв Хайир-паша. Одразу після завоювання економіка характеризувалася занепадом, але після перебудови соціально-політичної сфери розпочалося економічне зростання. Адміністративний устрій бейлербейліка відрізнявся від інших тим, що тут не використовувалося поняття «санджак» — замість цього були області: Мінуфія, Кальюб, Гхарбійя, Мансура, Шаркійя, Бухайра, Гіза, Фаюм, Атфіх, Ушмунайн, Манфалут, аль-Бахнаса, Джірджа.

У перші роки правління Сулеймана I (1520–1566) були утворені наступні бейлербейліки: 1522 р. — Дулькадар (Maraş), 1533 р. — Ерзурум (Erzurum), Джезаїрі Бахрі Сефід (Cezairi Bahri Sefid — острови Егейського моря) та Джезаїрі Гарб (Cezairi Garb — Алжир).

Джезаїрі Бахрі Сефід — острови Егейського моря, Кіпр, Галліполі, узбережжя Малої Азії та інші приморські райони Османської імперії. Ці території управлялися капудан-пашою (kapdan-ı derya — «командуючий флотом»). Шляхом додавання санджаків Коджаелі, Суйла та Біга від бейлербейліка Анатолія, санджаків Інебахти, Айрибоз, Карлі-Елі, Містра, Міділли від бейлербейліка Румелія, у 1533 р. утворили даний бейлербейлік¹³. На 1588 р. можна виділити наступні санджаки: Галліполі, Галата, Ізміт, Лемнос, Міділли, Сакиз, Накша Беррі, Айрибоз, Родос, Кавала, Анадола, Інебахти.

Бейлербейлік Алжир (Джезаїрі Гарб) з центром у м. Алжир засновано у 1533 р. (територія сучасного Північного Алжиру). Найвідомішим бейлербеєм є

¹⁰ Hitti Phillip K. History of Syria: including Lebanon and Palestine / Phillip K. Hitti. — NY: Gorgias Press LLC, 2004. — P. 664.

¹¹ Гринин Л.Е. Политические процессы в османском Египте XVI–XVIII вв. и теория развитого государства / Л.Е. Гринин // История и современность. Выпуск № 1/2007. — С. 38–84; Hathaway J. The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis / Jane Hathaway. — Cambridge University Press, 1997. — P. 9.

¹² Ogot Bethwell A. UNESCO General History of Africa: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century / Bethwell A. Ogot. — V. 5. — University of California Press, 1992. — P. 140.

¹³ Beckingham C.F. Djazā'ir-i Baḥr-i Safid/ C.F.Beckingham // The Encyclopaedia of Islam. New Edition. — Volume II: C–G. — Leiden and New York: BRILL, 1991. — Pp. 521–522.

Хайреддін Барбаросса (1518–1546). Окрім того, що тут був центр берберських піратів та работоргівлі, бейлербейлік був тією базою, з якої османи нападали на європейські кораблі у Західному Середземномор'ї.

У західних звітах на 1534 р. в Османській імперії нараховувалося 9 бейлербейликів: Румелія, Анатолія, Рум, Караман, Діярбакир, Шам, Єгипет, Джезаїрі, Дулькадар¹⁴.

Подальші завоювання Сулеймана Кануні призвели до зростання кількості бейлербейликів: 1535 — Мосул (Mosul), Багдад (Bağdat), 1540 — Йемен (Yemen), 1541 р. — Буда (Budin), 1546 р. — Басра (Basra), 1548 р. — Ван (Van), 1552 р. — Темешвар (Tímışvar), Шехрізор (Şehrızor), 1555 р. — Лахса (Ель — Хаса — Lahsa), 1556 р. — Тріполі Лівійське (Тріполі Гарб — Trablusu Garb), 1555–1557 р. — Абіссинія (Ефіопія — Nabeş). Ці бейлербейліки створювалися одразу після завоювання нових територій.

У 1534 році Багдад був без опору захоплений військами султана Сулеймана I під час османо-сефевідської війни 1532–1555 рр. У 1535 р. утворено бейлербейлік¹⁵. Захоплення Багдада стало значним досягненням, як і пізніше приєднання Басри, адже відкривало шлях до нижньої Месопотамії з річками Тигр та Євфрат, та вихід до Перської затоки. Проте, перебуваючи під владою Османської імперії, Багдад увійшов у період занепаду, в результаті ворожнечі з Сефевідівською імперією на сході. Найважливіші санджаки: Багдад, Хілле, Зенгабад, Ремахійє, Карадаа, Дженгюле, Джебазер.

Басра стала османським бейлербейліком у 1538 році, а у 1546 році був призначений бейлербей. Коли Сулейман I встановив контроль над Багдадом, емір Рашид аль-Мугаміс, який правив у Басрі, добровільно визнавав османську владу на цій території. Протягом XVI ст. Басра залишалася центром торгівлі між Османською імперією та Індією, також майданчиком для здійснення морських експедицій до Індійського океану. Пізніше бейлербейлік був підпорядкований Багдаду¹⁶.

Бейлербейлік Темешвар (Янова) утворений у 1552 році, коли угорський замок Темешвар був захоплений османським військом на чолі з Кара Ахмед пашою. Резиденція бейлербея знаходилася у замку Хуньяді в Темешварі. Першим берлейбеєм став Казим (Касім) паша — у 1552–1554 рр., також відомі Хасан паша (1594) та Софі Сінан паша (1594)¹⁷. У XVI ст. до складу бейлербейліка Темешвар входили наступні санджаки: Темешвар, Алажахісар, Арла,

¹⁴ Lybyer A.H. The government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent / A.H. Lybyer. — Cambridge [Mass.]: Harvard University Press Mass, 1913. — Pp. 255–61.

¹⁵ Pitcher D.E. An Historical Geography of the Ottoman Empire: From Earliest Times to the end of the sixteenth century / D.E. Pitcher. — Leiden : Brill, 1972, [1973]. — P. 126.

¹⁶ Masters B. Basra / B. Masters // Encyclopedia of the Ottoman Empire. — NY: Facts on file, 2009. — P. 78.

¹⁷ Tutorov M. Banatska rapsodija / M. Tutorov. — Novi Sad, 2001. — Pp. 194–198.

Арад, Бешкелек, Чанад, Гьоле, Ліпва, Лугос, Медова, Оршова, Панкота, Семендіре, Сірем, Шебеш, Відін, Вульчитрин, Янова¹⁸.

У 1516 р. мамлюки Єгипту захопили Йемен; але вже наступного року губернатор мамлюків здався османам, хоча до 1539 р. османська влада не визнавалася, допоки у цьому році Хадим Сулейман паша не анексував Йемен остаточно. Було утворено бейлербейлік з центром у Забіді, що дозволяло ліквідувати португальський вплив у Червоному морі та встановити контроль над експортом кави. Складнощі в управлінні цим бейлербейліком пояснюються значною її віддаленістю від Стамбула та несприйняттям сунітської османської влади у якості законного правителя місцевим шиїтським населенням. Це було причиною масових хвилювань та повстань протягом XVI ст.¹⁹.

Після перемоги Османської імперії у битві при Мохачі у 1526 році, після захоплення у 1541 році Буди та Пешта, на території завойованого Угорського королівства був створений бейлербейлік Буда (Budín) з центром у Буді²⁰. У 1552 році бейлербейлік складався з санджаків Буда, Семендіре, Изворник, Вульчетрін, Пожега, Мохач, Істольні Белград, Сегедин, Сірем, Відін, Аладжахісар, Тамішвар, Печуй, Естергон, Хатван, Фюлек, перетин, Сонлук, Чанад, Стурова, Бечкерек, Сікрос, Секчай, Ноград, Песпірім і Гюрюзгал. Першим бейлербеєм — з вересня 1541 р. до лютого 1542 р. — був Узун Сулейман паша, до кінця XVI ст. загалом нараховуємо більше 20 бейлербеїв, серед яких одна і та ж людина займала цю посаду два і більше разів, наприклад: Газі Гасім паша, Хадим Алі паша, Тойгун паша, Калайлікоз паша, Френк Юсуф паша Міхалічлі Ахмет паша. Зі створенням бейлербейліка в Буді створення османських провінцій в Європі підійшло до кінця²¹.

У ході османського завоювання Абіссинії та Хіджазу в XVI столітті, у 1555–1557 році був створений бейлербейлік Абіссинія (Habeş) (пізніше — еялет Абіссинії та Хіджазу), який охоплював землі Абіссинії в акваторії Червоного моря (території сучасних Еритреї й Саудівської Аравії, а також Судану, Сомалі та Джибуті). Першим бейлербеєм у 1555 році став Йоздемір паша²². Адміністративними центрами були міста Массав, Савакін та Джидда. На території бейлербейліка розташовувалися дві головні мусульманські святині — Мекка та

¹⁸ Bilge S.M. Macaristan'da Osmanlı Hakimiyetinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi // Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM). Sayı: 11. — Ankara, 2000. — S. 59–66.

¹⁹ Masters B. Yemen / B. Masters // Encyclopedia of the Ottoman Empire. — NY: Facts on file, 2009. — P. 602–603.

²⁰ Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-Atlas: Пер. з нім. / Худож. Гаральд і Рут Букор; Наук. ред. пер.: А.Г. Слюсаренко, О.Ф. Іванов. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 208–209.

²¹ Sugar P. Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804. A history of East Central Europe / P. Sugar. — University of Washington Press, 1983. — P. 71.

²² Ogot Bethwell A. UNESCO General History of Africa: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century / Bethwell A. Ogot. — V. 5. — University of California Press, 1992. — P. 145.

Медіна. Утворення бейлербейліків Єгипет та Абіссинія було кульмінаційною точкою османського впливу в північно-східній Африці.

Ще чотири бейлербейліка було засновано за часів Селіма II (1566–1574). Майже через 100 років, після перемоги Османської імперії над Генуєю у 1475 р. на північному узбережжі Чорного моря був створений санджак з центром в Кафі, у 1568 р. постав бейлербейлік Кефе (Kefe), який знаходився під прямим османським управлінням; окремо від Кримського ханства. У 1579 році засновано бейлербейлік Сирійське Тріполі (Тріполі Шам — Trablusu Şam), який приєднали до новоствореного у 1571 р. бейлербейліка Кіпр (Kıbrıs) з центром у Нікосії. Після того, як у 1489 році венеціанці заволоділи островом, османи не один десяток разів намагалися його захопити. У 1570 р. османське військо під командуванням Лала Мустафа Паші взяло в облогу міста Нікосію та Фамагусту, і, після того, як у 1571 році Фамагуста пала, османи встановили свою владу на три століття²³. З метою зміни етнічної структури населення Кіпру, османська влада почала роздачу тімарів, проте більшість населення — не мусульмани — не сприймали нової влади, беручи участь у численних виступах та повстаннях.

Перше османське завоювання Тунісу (Tunus) відбулося у 1534 році Хайреддін Барбаросою, вже згадуваним капудан-пашою, який вигнав звідти арабську династію Хафсидів²⁴, проте остаточно Туніс завойовано капудан — пашою Улуч Алі Рейсом у 1574 р. Протягом перших років Тунісом управляв лідер корсарів з Алжиру, а з 1587 р. Туніс, як і інші дві східноберберські провінції (Алжир та Джезаїрі Бахрі Сефід) став фактично автономною провінцією під владою бейлербея, який здійснював верховну владу та ніс відповідальність за ведення війни проти християнських ворогів імперії²⁵. З завоюванням Тунісу усе середземне африканське надбережжя (Єгипет, Тріполі, Алжир) від Сирії майже до Атлантичного океану, стало османським.

На початку правління Мурада III (1574–1595) були утворені бейлербейліки Чилдир (Çıldır), Трабзон (Trabzon), Боснія (Bosna) та Карс (Kars), а через деякий час, в результаті воєн з Іраном, а також на угорських землях було створено багато бейлербейліків, але вони виявилися нестійкими і були або втрачені, або ліквідовані через непотрібність, тому що створювалися швидко, не враховуючи політичних, адміністративних потреб та змін²⁶: у 1578 р. — Ширван (Şirvan) (існував до 1604 р.) та Деміркапи (Dağıstan), у 1583 р. — Єреван (Revan) (до 1603 р.), у 1584 р. — Ібрім (İbrim) (до 1585 р.), у 1585 р. — Тебриз (Tebriz) (до 1603 р.), у 1588 р. — Гянджа (Gence) (до 1604 р.); на території сучасної

²³ Inalcik H. Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest / H. Inalcik. — Ayyıldız Matbaası, 1969. — S. 5–9.

²⁴ Кримський А. Історія Туреччини / А. Кримський. — Київ; Львів: Олір, 1996. — С. 165.

²⁵ Abun-Nasr J.M. A History of the Maghrib / J.M. Abun-Nasr. — Cambridge University Press, 1971. — P. 166.

²⁶ История Османского государства, общества и цивилизации: В 2 т. / [под ред. Э. Ихсаноглу]; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры; пер. В.Б. Феодоровой под ред. М.С. Мейера. — Москва: Вост. лит., 2006. — Т. 1: История Османского государства и общества. — 2006. — С. 176.

Угорщини — бейлербейлік Дьйор (Яник — Yanık) існував у 1594–98 рр., Сігетвар (Sigetvar) — 1595 р. Від 1600 р. — це еялет Каніжа (Kanije) зі столицею Надьканіжа, Еґрі (Egri) — 1598 р.

Провінція Боснія — ключова османська провінція в північній частині Балканського півострова, включала до свого складу всю територію Боснії і Герцеговини, частини Угорщини, Сербії та Хорватії. Перетворення підкореної у 1451–1463 рр. Боснії²⁷ на бейлербейлік тривало більше століття — до 1580 року (до цього вона була санджаком бейлербейліка Румелія). Це було зумовлено, з одного боку, тим, що у 1463 р. територія Боснії була розділена між угорцями та османами (Східна та Центральна Боснія) і лише у 1527 р. остаточно перейшла під владу султана; з іншого боку, внаслідок свого географічного розташування та постійних прикордонних конфліктів Боснія вкрай відрізнялася від інших провінцій Османської імперії²⁸. Того ж року першим бейлербеєм став Ферхад-паша Соколович. До складу бейлербейліка на 1580 рік входили санджаки Боснія, Біхач, Чернік, Кліс, Крка, Херсек, Изворнік, Поджега.

Провінція Сілістра або Озі (Silistre) — чорноморська провінція Османської імперії. Сілістра — санджак Румелії, створений ще на початку XVI століття, який включав в себе території колишнього болгарського князівства Добруджа. У 1593 році Сілістра стала еялетом зі столицями були місто Сілістра (Болгарія) і Озі (Очаків). Еялет включав район Добруджі, Буджака та Едісану²⁹.

На нетривалий час османська влада була встановлена у Тіфлісі (Тбілісі). У 1556 р. Тбілісі був зайнятий персами, які залишили тут намісником Давида (Даудхана), який в 1578 році передав Тбілісі османам (після Чилдирської битви з персами, до Османської імперії відійшов увесь південний Кавказ). Однак, вже у 1583 році цар Свімон I (у 1556–1569 та 1578–160 рр. — цар Картлі) прогнав турок і знову зробив Тбілісі столицею країни: «А цар Свімон повернувся з полону [і] з цієї причини Даудхан втік до Стамбула, пішов Лала-паша теж і цар Свімон зайняв Картлі»³⁰. Хоча область Лорі залишалася турецькою до 1600 року, тоді до Картлі знов повернувся перський вплив³¹.

Османські еялети поділялися за своїм статусом на два види — тімарли (timarlı) та сальянелі (salyaneli). На території перших — Румелія, Буда, Анатолія, Караман, Дулькадар, Рум (Сівас), Ерзурум, Діярбакир, Алеппо, Дамаск, Тріполі Сирійське — де вже міцно утвердилася система санджаків, османське право та османська адміністрація, склалася тімарна система; у других — тімарна система

²⁷ Желязкова А. Босния под. османской властью в XV–XVII вв. / А. Желязкова // Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура: сборник статей / отв. ред.: С.Ф. Орешкова; АН СССР, Ин-т востоковедения. — М.: Наука, 1990. — С. 168.

²⁸ Šabanović H. Bosanski pašaluk... — С. 55–57.

²⁹ Imber Colin. The Ottoman Empire, 1300–1650: the Structure of Power / Colin Imber. — New York, N.Y.: Palgrave Macmillan, 2002. — P. 180.

³⁰ Багратиони В. История царства Грузинского / перевод Н.Т. Накашидзе. — Тбилиси: Мецниереба, 1976. — С. 140.

³¹ Pitcher D.E. An Historical Geography of the Ottoman Empire: From Earliest Times to the end of the sixteenth century / D.E. Pitcher. — Leiden : Brill, 1972, [1973]. — P. 140.

була відсутня, всі податки збиралися від імені держави та розподілялися на місцеві потреби: платня військовим, управлінцям, інша частина надходила до державної скарбниці. Всі арабські еялети базувалися на системі сальяне: Єгипет, Йемен, Абіссінія, Багдад, Басра, Лахса, Тріполі Лівійське, Туніс, Алжир³².

Поняття провінції у якості основної територіальної одиниці з призначенням султаном управителем до кінця XV століття в Османській імперії не існувало. У перші роки існування імперії Осман та Орхан розділили свої території на володіння своїх синів та членів родини. До другої половини XIV століття вже стало за традицію виділяти землі під управління синам султана, які б несли військові обов'язки та мали найвищу адміністративну владу, тобто займали посаду санджак-бея (sancakbey) в очолюваному ними санджаку (sancak — тур. «хоругва») або ліва — першопочатково основна одиниця адміністративно-військового устрою Османської імперії. Але постійні внутрішні чвари між можливими спадкоємцями престолу призвели з часом до скасування такої системи³³.

Меншою одиницею адміністративного поділу в межах санджака була каза³⁴ (kaza — тур. «район», «округ») — область, якою керував представник центральної влади на місцевому рівні — каймакам (kaimakam — тур. «намісник»). Каза приблизно відповідала території міста з навколишніми селами. Казі, у свою чергу, були поділені на нахійє (nahiye) та села (karye). Нахійє були введені в XV ст. та включали в себе близько 10 сіл, розташованих навколо великого села або хутора, якими управляв мюдюр (müdü) — староста. В європейських володіннях Османської імперії кази зазвичай поділялися на нахійє з однорідним населенням.

Відповідником до кази був кадилик (kadılık) — територія, яка підлягала правовій та адміністративній юрисдикції каді — судді, який також мав адміністративні обов'язки. Таких кадиликів в санджаці могло бути декілька та їхні кордони рідко збігалися з кордонами кази.

Таб. 1.

Територія під управлінням Османської імперії (у квадратних кілометрах)

Дата	Азія	Європа	Африка	Разом
1	2	3	4	5
1300	9,000	—	—	9,000
1326	18,650	—	—	18,650
1362	72,800	10,300	—	83,100

³² Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Г. Іналджик; пер. з англ. О. Галенка; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. — Київ: Критика, 1998. — С. 116.

³³ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699 / Kołodziejczyk D. — Warszawa: Oficyna Wydawnicza POLCZEK Polskiego Czerwonego Krzyża, 1994. — S. 3.

³⁴ Somel Selçuk Akşin. Kazâ / Selçuk Akşin Somel // The A to Z of the Ottoman Empire (The A to Z Guides). — Rowman & Littlefield, 2010. — P. 151.

1	2	3	4	5
1389	130,000	131,000	—	261,000
1402	470,000	222,700	—	692,700
1413	182,600	171,200	—	353,800
1451	298,100	266,500	—	564,600
1481	462,000	405,600	—	867,600
1512	456,300	427,100	—	883,400
1520	804,200	427,100	262,900	1,494,200
1566	1,198,400	580,400	494,700	2,273,500
1574	1,202,500	600,600	533,500	2,336,600
1595	1,412,600	605,000	506,300	2,523,900

Окрім османських провінцій в орбіті імперії знаходилися також залежні території (території з особливим статусом): шеріфат Мекки, Кримське ханство, Молдавія і Волощина, князівство Седмигороду, республіка Дубровник, князівства грузинські та черкеські³⁵.

Сюзеренно-васальні угоди у вигляді системи взаємозалежних особистих відносин васалів та сюзеренів з часом трансформувалися в міждержавні політичні договори. Цей договір складався з системи взаємних прав та обов'язків: в обмін на захист протекторів, васальнозалежні правителі обіцяли службу та вірність³⁶. Хоча поняття «міждержавний васалітет» у політико-правовій практиці Османської імперії не існувало, все ж така термінологія визнана прийнятною для неї у світовій історіографії. Молдова у 1513 р., за Богдана II, стала васальним князівством, зобов'язуючись сплачувати данину (1524 р. — 14 тис. дукатів, 1593 р. — 65 тис. дукатів) в обмін на гарантію безпеки її кордонів та свободу зовнішньополітичної діяльності.

Щодо залежного Кримського ханату, який османи долучили до своїх володінь ще у 1475 році за Мегмеда II під час венецько-турецької війни 1463–1479 рр., то взаємна залежність заключалася у тому, що султан зберігав за собою право призначати та зміщувати з посади хана, який, проте, мав походити виключно з роду Гіреїв, а хан у будь-який час мав надавати султану військову допомогу і за це татарам дозволено було залишати собі награване³⁷.

Османська імперія, яка виникла при розпаді сельджуцької держави та Візантійської імперії, на початкових етапах своєї історії являла собою невеликий бейлік, а у свій «золотий вік» — з кінця XV ст. — до останніх десятиліть XVI ст.

³⁵ *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim... — S. 19.

³⁶ Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Т. Чухліб. — 3-тє вид., випр. і доповн. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. — С. 13–14.

³⁷ *Pitcher D.E.* An Historical Geography of the Ottoman Empire: From Earliest Times to the end of the sixteenth century / D.E. Pitcher. — Leiden : Brill, 1972, [1973]. — P. 133.

стала однією з наймогутніших держав. За рахунок активної завойовницької зовнішньої політики османських султанів Мегмеда II (1453–1481) Баязіда II (1481–1512), Селіма I (1512–1520), Сулеймана I (1520–1566), Селіма II (1566–1574), Мурада III (1574–1595) у всіх чотирьох напрямках від Стамбула, Османська імперія зазнала значного розширення своєї території: з 9 тис. км² у 1300 р. до 2,5 млн. км² на кінець XVI ст. Вона володіла більшою частиною Середземномор'я, Північною Африкою, Балканами, арабським Близьким Сходом (включаючи 3 священні мусульманські міста — Мекка, Медіна, Єрусалим), узбережжям Чорного моря, маючи вихід до Атлантичного та Індійського океанів.

THE INCLUSION OF NEW TERRITORIES IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE FORMATION OF ITS TERRITORIAL STRUCTURE IN THE XIVth–XVIth CENTURIES

Mariia Kovalchuk (postgraduate student, Kyiv National Taras Shevchenko University, mashket@ukr.net)

The article describes the process of joining of new territories and the formation of the administrative map of the Ottoman Empire — from the formation of the first beylerbeylik Rumelia in the XIV-th century until the end of the XVI-th century; it shows in what historical conditions the provinces were created and gives their brief characteristic.

Keywords: *the Ottoman Empire, territory, administrative divisions, beylerbeylik, eyelet, sanjak (liva).*

Сергій Каріков*

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КУРФЮРСТА МОРИЦА САКСОНСЬКОГО В 1547–1553 рр. У КОНТЕКСТІ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто основні напрями політики курфюрста Моріца Саксонського. Схарактеризовано підходи Моріца до вирішення конфесійно-політичних проблем, його відносини з імператорською владою, зовнішньополітичні контакти. Визначено причини участі Моріца Саксонського у виступі князів проти імператора Карла V. Зроблено висновок щодо зростання політичної значущості курфюршества Саксонського у процесі лютеранської конфесіоналізації.

Ключові слова: курфюрст Моріц Саксонський, імператор Карл V, конфесіоналізація, Реформація, курфюршество Саксонське, Священна Римська імперія, інтерим.

Події лютеранської конфесіоналізації в німецьких територіях XVI ст. нерозривно пов'язані з політичними процесами раннього Нового часу. Боротьба між імперською та князівською владою, конфлікти між євангелічними, католицькими й реформатськими правителями, зростання суспільно-політичної активності міського населення безпосередньо впливали на конфесійне будівництво в німецькому суспільстві, великою мірою визначаючи його результати. Досліджуючи зазначені процеси, варто, зокрема, приділити увагу діяльності тих осіб, які відігравали провідну роль у суспільно-політичному житті Німеччини раннього Нового часу. До таких діячів належить курфюрст Моріц Саксонський.

Постать Моріца Саксонського традиційно викликає значний інтерес у дослідників Реформації. У бурхливих подіях 40–50-х рр. XVI ст. — Шмалькальденській війні 1546–1547 рр., дипломатичних переговорах, «князівській війні» 1552 р. — роль цього політичного діяча виявилася однією з ключових. Водночас зазначимо, що в історіографії склалися різні підходи до оцінки політичної діяльності Моріца. Сучасні дослідники характеризують її, зокрема, як балансування, орієнтоване на досягнення власної політичної вигоди¹, як можливий, але нереалізований варіант створення регіональної абсолютистської

* **Сергій Каріков** — кандидат історичних наук, доцент, Національний університет цивільного захисту України, karsan2002@mail.ru

¹ Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. — Stuttgart: Ulmer, 1989. — S. 139.

держави в межах Саксонії², як надання нового виміру політичним та конфесійним основам державного ладу курфюршества Саксонського³. Остання характеристика набуває розвитку в узагальнюючому визначенні дій Морица у сфері політики і церкви як таких, що увічнили Саксонію в історії майбутніх століть⁴. Таке розмаїття суперечливих оцінок — від критичних до компліментарних — засвідчує актуальність подальшого вивчення різних аспектів багатогранної діяльності Морица.

Не маючи на меті в межах однієї розвідки охарактеризувати всю політичну біографію Морица Саксонського, ми зосереджуємо увагу на її заключному етапі — 1547–1553 р. Саме в цей час, після завершення Шмалькальденської війни, енергійний Мориц став курфюрстом Саксонії, зосередивши в своїх руках владу над переважною більшістю володінь регіону. За часів правління Морица курфюршество Саксонське відіграло важливу роль у подіях Реформації, що визначалося як його місцем у політичних відносинах у межах Священної Римської імперії, так і активною участю в зовнішньополітичній діяльності. Загальна оцінка політичної діяльності Морица Саксонського у зазначений період, на нашу думку, має бути надана з урахуванням відповіді на питання, наскільки ця діяльність продовжувала попередній курс саксонських правителів і наскільки вона відхилялася від цього курсу.

Прихід Морица до влади в курфюрстві Саксонському став закономірним наслідком завершення Шмалькальденської війни. Після того, як курфюрста Йоганна Фрідріха Саксонського було взято в полон імператорськими військами, його регалії, разом з правами на Саксонію-Віттенберг — тобто на власне курфюршеські землі — перейшли до герцога Морица. 4 червня 1547 р. Мориц посів місце саксонського курфюрста, а 24 лютого 1548 р. на Аугсбурзькому рейхстазі імператор Карл V здійснив урочисту офіційну церемонію жалування Морицу курфюршеського володіння⁵. Переможені родичі Морица були вимушені відступити до тюрінських володінь. З цього часу береги Ельби з Дрезденом, Мейссеном, Віттенбергом, Рудні гори, що простяглися вздовж богемських володінь Габсбургів, були закріплені за Морицем та його спадкоємцями. Близькість до імперських доменів стала константою місцевої історії Саксонії⁶. Таким чином, курфюршество Саксонське було переведене з-під влади ернес-

² *Ивонин Ю.Е.* Загадки политики Морица Саксонского / Ю.Е. Ивонин // Ивонин Ю.Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века: Исторические очерки. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. — С. 128.

³ *Rudersdorf M.* Moritz (1541/47–1553) / M. Rudersdorf // *Die Herrscher Sachsens. Markgrafen, Kurfürsten, Könige.* 1089–1918. — München: Beck, 2007. — S. 91.

⁴ *Herrmann J.* Moritz von Sachsen (1521–1553): Landes-, Reichs- und Friedensfürst / J. Herrmann. — Beucha-Markkleeberg: Sax-Verlag, 2013. — S. 7.

⁵ *Smolinsky H.* Albertinisches Sachsen / H. Smolinsky // *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600.* — Münster: Aschendorff, 1990. — Bd. 2. — S. 20.

⁶ *Прокопьев А.Ю.* Как сохранить единство? О возможностях интеграции в век религиозного раскола / А.Ю. Прокопьев // *Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени.* — Вып. 11. — СПб., 2014. — С. 9.

тинської лінії правлячої династії Веттінів під контроль представників альбертинської лінії.

Однак, на думку Ю. Івоніна, хоча територіальні володіння Морица Саксонського після Шмалькальденської війни зросли, а він здобув титул курфюрста, його роль у німецьких справах стала менш значною, ніж у колишніх курфюрстів Саксонії⁷. Виникнення такого двозначного становища може бути пояснене насамперед діями імператора Карла V, не зацікавленого у надмірному посиленні політичного впливу територіальних правителів. Дослідники пов'язують початок відчуження між курфюрстом та імператором з негативною реакцією Карла V на прохання Морица пом'якшити долю його тестя — ландграфа Філіпа Гессенського, який після поразки євангелічного угруповання у Шмалькальденській війні був заарештований⁸.

На думку Ф. Бецольда, дії імператора були зумовлені правилом «Divide et impera»: щоб тримати Морица в постійній невпевненості і залежності, найкращим засобом для Карла V була підтримка суперництва між обома саксонськими династичними лініями. Відповідно новоспечений саксонський курфюрст мусив гарантувати молодшим представникам ернестинської династичної лінії щорічний прибуток у 50 тис. гульденів, передати їм частину земель у Тюрінгії, а королю Фердинанду — лени ернестинського дому Веттінів у Чехії. Крім того, він не здобув очікуваного права контролю над Магдебургом і Гальберштадтом — центрами духовних володінь. Така ситуація перешкоджала Морицу досягнути реального незалежного становища територіального правителя⁹.

Гострою суспільно-політичною проблемою, яку мав вирішувати Мориц, стало й релігійне питання. Конфесійно-політична ситуація в курфюрстві Саксонському після завершення Шмалькальденської війни визначалася як чинниками внутрішнього порядку (створення протягом попередніх двох десятиліть основ євангелічної церковної організації), так і зовнішніми впливами. Ключову роль серед останніх відіграло ухвалення Аугсбурзького інтериму на засіданні рейхстагу; цей документ було надруковано 15 травня 1548 р.¹⁰

Х. Шиллінг визначає Аугсбурзький інтерим або «імператорську мішану релігію» як спробу попереднього вирішення релігійної проблеми до остаточного її врегулювання, яке мало відбутися на основі постанов Тридентського церковного собору, що розпочав дію у 1545 р.¹¹. Інтерим відкидав ключові положення

⁷ *Ивонин Ю.Е.* Загадки политики Морица Саксонского / Ю.Е. Ивонин // Ивонин Ю.Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века: Исторические очерки. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. — С. 126.

⁸ *Junghans H.* Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. — München; Berlin: Koehler und Amelang, 1996. — S. 123.

⁹ *Бецольд Ф.* История реформации в Германии / Ф. Бецольд; пер. с нем. — СПб.: Изд. Л.Ф. Пантелеева, 1900. — Т. 2. — С. 298.

¹⁰ *Zur Mühlen K.-H.* Reformation und Gegenreformation / K.-H. zur Mühlen. — Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. — Т. 2. — С. 50.

¹¹ *Schilling H.* Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648 / H. Schilling. — Berlin: Siedler, 1994. — S. 233.

догматики лютеранства, а також більшість елементів євангелічного культу. У цьому документі було недвозначно проголошено: усі католицькі церемонії, зокрема — чин хрещення, мали зберігатися. Так само мали залишатися в церквах предмети католицького культу (ікони, статуї та ін.)¹². До поступок на користь протестантів, визнаних Аугсбурзьким інтеримом, належали дозвіл мир'янам причащатися під двома видами (як хлібом, так і вином), а також скасування цілібату. Однак навіть їх запровадження обмежувалося територіями, де раніше вже відбулося створення євангелічної церковної організації. У католицьких володіннях існуюча церковна організація та порядок богослужіння зберігалися без змін¹³. Фактично інтерим позначив неприховане прагнення імператора і католицького духовенства усунути всі можливості для подальшого здійснення лютеранської конфесіоналізації, звівши її до окремих обрядів, які не мали зачіпати фундаментальних догматів віровчення католицизму.

Саксонський курфюрст скаржився імператору, що Аугсбурзький інтерим є занадто важким для нього. Імовірно, він усвідомлював, що покора його нових підданих не буде забезпечена в умовах дії інтериму, а, швидше, ухвалення цього документа додасть нових труднощів. Тому Моріц не міг і не бажав приймати Аугсбурзький інтерим без обговорення з представниками земельних станів та теологами¹⁴. Небайдужість курфюрста до цієї проблеми засвідчує листування з групою віттенберзьких теологів, які в листопаді 1548 р. підготували перелік суперечливих пунктів (дотримання посту, відправа приватних мес) і виклали пропозиції щодо питань догматики і культу¹⁵. У підсумку обговорення 22 грудня 1548 р. на сеймі було ухвалено Лейпцизький інтерим, що, поширюючись на територію курфюршества Саксонського, мав певні особливості порівняно з загальноімперським Аугсбурзьким інтеримом¹⁶.

Ухвалений у Лейпцизі документ, в укладанні якого взяв активну участь Філіп Меланхтон, був своєрідним компромісом з католицизмом, що знайшло вияв у відновленні низки зовнішніх обрядів католицького богослужіння. Ідейним обґрунтуванням такого підходу став принцип адіафори як морально-

¹² Folgen der Niederlage: das Augsburger Interim / R.A. Müller (Hg.) // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. — Stuttgart: Reclam, 2001. — Bd. 3. — S. 455–456.

¹³ Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter... — S. 132.

¹⁴ Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 / G. Wartenberg // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. — S. 84.

¹⁵ Erste Schrift der Räte an die Theologen // Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen. — Berlin: Akad.-Verl., 1992. — Bd. 4. — S. 220–221; Erste Bedenken der Theologen und Georgs von Anhalt über die Agenda an die Räte // Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen. — Berlin: Akad.-Verl., 1992. — Bd. 4. — S. 221–222 § Andere Schrift der Theologen // Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen. — Berlin: Akad.-Verl., 1992. — Bd. 4. — S. 222–223.

¹⁶ Steinmetz M. Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden) / M. Steinmetz. — Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965. — 428 S.

етичної нейтральності зовнішніх обрядів і відповідно — їх неістотності для сповідання євангелічного віровчення. Ортодоксальні лютерани (зокрема, Матіус Флакк) рішуче засудили ці поступки¹⁷. Однак у підсумку компромісний Лейпцизький інтерим стримав подальшу рекатолизацію Саксонії, на певний час забезпечивши стабільність у суспільстві і зберігши можливість у майбутньому активізувати лютеранську конфесіоналізацію в регіоні.

Одночасно при дворі Моріца було розроблено програму реформування сфери державного управління, фінансів, судової системи, освіти на території курфюршества Саксонського¹⁸. Зокрема, в регіоні продовжували функціонувати створені ще в 1543 р. т.зв. «князівські» школи у Гріммі, Мейссені і Пфорті, програма яких забезпечувала виховання молоді в дусі євангелізму¹⁹. Відповідно до загальної тенденції осілої територіальних госуларів, притаманній у XVI ст. різним німецьким князівствам, у регіоні оформилася резиденція як постійне місце перебування територіального госуларя і його двору, що сприяло удосконаленню організації системи державного управління. Таким політичним центром курфюршества Саксонського став Дрезден²⁰.

Зазначені заходи сприяли поступовому подоланню негативного ставлення до нового правителя з боку євангелічних кіл саксонського суспільства. Відносна стабілізація внутрішнього суспільно-політичного становища допомогла Моріцу перейти до подальших дій, які за своїм значенням вийшли за межі території, підконтрольної курфюрсту. Тому подальші політичні процеси в курфюршестві Саксонському за часів правління Моріца, на наш погляд, доцільно розглядати в широкому контексті суспільно-політичної ситуації у Священній Римській імперії на межі 40–50-х рр. XVI ст. Відповідно активізація дій саксонського курфюрста може бути визначена як конкретний вияв загальної реакції низки територіальних правителів на посилення тиску імператорської влади, втіленням якого постало ухвалення Аугсбурзького інтериму.

З 1550 р. в альбертинській політиці почала виявляти себе нова орієнтація, пов'язана із загальноімперськими процесами. Відмова імператора звільнити ландграфа Філіпа Гессенського спричинила жорстку позицію імперських чинів на Аугсбурзькому рейхстазі 1550/1551 рр. Промовистою була та обставина, що голоси протесту лунали з боку не тільки протестантських, а й католицьких князів, що засвідчило інтегральну єдність територіальних правителів у структурі

¹⁷ *Бецольд Ф.* История реформации в Германии... — С. 319.

¹⁸ *Winter C.* Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V / C. Winter // *Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften.* — 2010. — Н. 4. — С. 112.

¹⁹ *Thomas R.* Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Thomas // *Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen.* — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. — С. 126.

²⁰ *Таценко Т.Н.* Центральные органы управления в немецких территориальных государствах XVI в. / Т.Н. Таценко // *Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время.* — М.: КДУ, 2011. — С. 189.

імперії: різниця у вірі не передбачала автоматично статусного антагонізму²¹. Загострення політичної ситуації також визначалося антиклерикальним рухом у Північній Німеччині, загострення якого було пов'язане з обороною Магдебурга. На думку Г. Вартенберга, ці події підштовхнули Морица до подальшого пошуку союзників²².

Провідну роль у підготовці виступу проти імператора відіграли територіальні правителі північних і східних територій Німеччини, де лютеранська конфесіоналізація розгорнулася вже у 20-х рр. XVI ст. Зокрема, для захисту євангелізму об'єдналися князі Ганс Бранденбург-Кюстрінський, Альбрехт Пруський, Йоганн Альбрехт Бранденбурзький. Захист Аугсбурзького віросповідання і звільнення Філіпа Гессенського були визначені як головні цілі змовників²³. Але фактичним організатором опору Ю. Івонін визначає саме Морица Саксонського, який протягом певного часу перебував у затінку²⁴.

Ф. Бланкмайстер пояснює дії Морица неприйнятністю для саксонського курфюрста зведення нанівець здобутків попередньої діяльності реформаторів внаслідок реалізації положень Аугсбурзького та Лейпцизького інтеримів²⁵. Однак, на нашу думку, таке тлумачення виглядає непереконливим. Варто взяти до уваги, зокрема, ту обставину, що Лейпцизький інтерим був прийнятий за безпосереднього сприяння Морица — отже, принаймні на певному етапі, цей документ відповідав інтересам правителя Саксонії. Висновок Ф. Бланкмайстера: «Усі очі були спрямовані на нього [Морица — С.К.] як на рятівника Євангелія»²⁶ більшою мірою виглядає даниною пошани політичному діячеві з боку представника протестантської історіографії XIX ст., ніж реальною оцінкою з боку лютеранської громадськості XVI ст. В очах останньої новоспечений курфюрст, холоднокрівно залишив своїх соратників за Шмалькальденським союзом і перейшов до лав імператорського табору, лише за два роки до того постав «Іудою з Мейссена»²⁷. Навряд чи покращення ставлення до курфюрста з боку саксонського суспільства могло протягом короткого проміжку часу досягти рівня всезагальної беззастережної віри «рятівникові» — і навряд чи подібна віра

²¹ Прокопьев А.Ю. Династия и репутация: имперские князья в кризисах раннего Нового времени / А.Ю. Прокопьев // К 400-летию Дома Романовых. Монархии и династии в истории Европы и России: Сборник материалов международной научной конференции: в 2 ч. — Ч. 1. — СПб.: Скифия-Принт, 2013. — С. 123–124.

²² Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559... — S. 86.

²³ Jung M.H. Reformation und Konfessionelles Zeitalter (1525–1648) / M.H. Jung. — Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2012. — S. 174.

²⁴ Ивонин Ю.Е. Саксония, Англия и Франция во второй половине XVI — начале XVII века... — С. 125.

²⁵ Blanckmeister F. Sächsische Kirchengeschichte / F. Blanckmeister. — Dresden: Sturm und Co, 1868. — S. 115.

²⁶ Ibid.

²⁷ Die Reaktion der Öffentlichkeit auf das Vorgehen von Moritz / R.A. Müller (Hg.) // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. — Stuttgart: Reclam, 2001. — Bd. 3. — S. 454.

відіграла б для Моріца вирішальну роль поза урахуванням реальної політичної кон'юнктури в державі та за її межами.

На нашу думку, поступова активізація союзної політики, здійснювана Моріцем за підтримки придворних радників, насамперед стала відповіддю саксонського курфюрста на обмеження з боку імператорської влади. За наявної суспільно-політичної ситуації у Священній Римській імперії нейтралітет навряд чи був можливим для Моріца: він повинен був вирішити, чи можливо розраховувати, по-перше, на перемогу князівської опозиції, а по-друге — на звільнення в такому випадку ув'язненого курфюрста Йоганна Фрідріха, який прагнув повернути собі колишні володіння в Саксонії. Зрозуміле небажання реалізації останнього варіанта подій і прагнення Моріца перехопити ініціативу, на нашу думку, могли сприяти його приєднанню до змовників.

Перехід правителя Саксонії на бік опозиційного князівського угруповання, на думку Х. Смолінські, позначив початок заключної фази політики Моріца, що слугувала захисту його попередніх здобутків²⁸. Однак варто вказати, що цілі саксонського курфюрста виглядали більш далекосяжними, ніж просте бажання зберегти завойовані позиції. Х. Рудольф зазначає, що характерною рисою діяльності Моріца Саксонського періоду 1547–1553 рр. було посилення зовнішньополітичної активності курфюрста²⁹. Спочатку зовнішньополітичний курс Моріца тяжів до чеського й австрійського короля Фердинанда, який конфліктував з імператором Карлом V. Влітку 1549 р. Моріц і Фердинанд здійснили взаємні відвідини, що сприяло зростанню довіри між правителями, зміцнивши традиційно добросусідські стосунки між Саксонією й Чехією. Важливу роль у подальшій зовнішній політиці Моріца Саксонського також відіграло його перебування в Італії, де курфюрст зустрівся з феррарським герцогом Ерколе II д'Есте — союзником Французького королівства. Можливо, ця зустріч вплинула на рішення Моріца використати конфлікт між Карлом V та французьким королем Генріхом II для досягнення власних цілей³⁰.

На наш погляд, з 1550 р. зовнішньополітична активність курфюрста Моріца виразно набуває форм участі в підготовці виступу проти імператорської влади. Підтримка, надана цьому виступу з боку Генріха II, була зумовлена реальною загрозою, яку становило підпорядкування німецьких територіальних князів Карлу V для Франції: внаслідок цього баланс сил міг порушитися на користь імператора. Тому Генріх II, який переслідував протестантів у себе в країні, став висловлювати невдоволення політикою Карла V в Німеччині. Зміцнення кня-

²⁸ *Smolinsky H.* Albertinisches Sachsen / H. Smolinsky // *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600.* — Münster: Aschendorff, 1990. — Bd. 2. — S. 20.

²⁹ *Rudolph H.* Moritz von Sachsen — Formen und Funktionen der Herrschaftsrepräsentation eines Fürsten an der Zeitenwende / H. Rudolph // *Fürsten an der Zeitenwende zwischen Gruppenbild und Individualität. Formen fürstlicher Selbstdarstellung und ihre Rezeption (1450–1550).* — Ostfildern: Thorbecke, 2009. — S. 371.

³⁰ *Winter C.* Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V / C. Winter // *Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften.* — 2010. — H. 4. — S. 113.

жого територіалізму у Священній Римській імперії, по суті, було гарантією безпеки французьких кордонів на сході і відволікало імперську владу від більш активної політики в Італії, що давало французькій монархії більшу свободу рук як на кордоні з Нідерландами, так і в італійських землях³¹. Рішення Моріца щодо укладання коаліції з Францією зіткнулося з певним ризиком, оскільки попередні переговори не залишилися непоміченими при дворі імператора, проте, імовірно, не були оцінені ним належним чином³². Незважаючи на загрозу розкриття змови і втрату здобутого раніше статусу, Моріц продовжує зближення з Францією, що засвідчує його прагнення до виходу на рівень повноправного політичного суб'єкта.

У травні 1551 р. до Франції були відправлені послы Моріца Саксонського. Оскільки Генріх II прагнув створення антигабсбургського союзу, суперечності між Францією та Саксонією були владнані. Моріц підтримав повсталих князів і 15 жовтня 1551 р. приєднався до змови в Лохау, яка мала на меті розпочати війну проти імператора в союзі з французьким королем. Остаточну угоду було укладено в Шамборі 15 січня 1552 р.³³ Під час зустрічі Моріца Саксонського з Генріхом II було досягнуто згоди щодо військової підтримки князівської коаліції з боку французьких військ. В обмін за цю підтримку до Франції переходили військові фортеці Мец, Туль, Верден та Камбре, що забезпечувало взяття під контроль територій Лотарингії.

Перебіг подій «князівської війни» 1552 р. та її наслідки, що вплинули на подальший процес лютеранської конфесіоналізації, великою мірою були визначені активністю Моріца Саксонського. Його війська захопили декілька важливих населених пунктів на півдні Німеччини і просунулись до австрійських провінцій, що сприяло переходу стратегічної ініціативи на бік князівського угруповання. Під тиском саксонських військ імператор вимушений був відступити до Тіролю, щоб не потрапити до полону, а звідти, коли війська Моріца 23 травня 1552 р. увійшли до Інсбрука, виїхав у Віллах. Ці дії зумовили завершення конфлікту на користь князівського угруповання.

У червні 1552 р. Моріц Саксонський брав участь у мирних переговорах, які відбувалися в Пассау, прагнучи гарантувати реалізацію політичних інтересів територіальних правителів. Пассауський договір, підписаний у серпні 1552 р., скасовував Аугсбурзький інтерим і визнавав лютеранство³⁴. Водночас цей документ заклав основи для подальшого врегулювання конфесійно-політичної ситу-

³¹ *Ивонин Ю.Е.* Карл V Габсбург / Ю.Е. Ивонин // Вопросы истории. — 2007. — № 10. — С. 61.

³² *Herrmann J.* Einführung. Die Ereignisse vom 26. Mai 1548 bis zum 8. Januar 1551 / J. Herrmann, G. Wartenberg // Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen. — Berlin: Akad.-Verl., 1992. — Bd. 4. — S. 35.

³³ *Ивонин Ю.Е.* О месте протестантских княжеств Германии в системе европейской политики первой половины XVI в. (Саксония и Франция) / Ю.Е. Ивонин // Вопросы германской истории. Политическое развитие — неизученные проблемы: Межвуз. сб. науч. тр. — Днепропетровск: ДГУ, 1990. — С. 11.

³⁴ *История Германии : учеб. пособие для студентов вузов / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова.* — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. — Т. 1. — С. 234.

ації в масштабах імперії, зокрема, обмеживши секуляризацію церковного майна і зафіксувавши новий устрій імперського камерального суду³⁵. Тому угода в Пассау може бути названа своєрідною передмовою до майбутнього Аугсбурзького миру.

Обставини склалися таким чином, що після перемоги у «князівській війні» Мориц перебував у статусі лідера серед німецьких територіальних правителів протягом нетривалого часу. У битві під Зіверсгаузенем 9 липня 1553 р., під час територіального конфлікту з бранденбурзько-кульмбаським маркграфом Альбрехтом Алквіадам у нижньосаксонському регіоні, саксонський курфюрст отримав смертельне поранення і за два дні пішов з життя. Однак, незважаючи на загибель правителя, Саксонія не втратила значення політичного центру Священної Римської імперії, відновленого нею на початку 50-х рр. XVI ст. Брат Морица Август, який успадкував титул саксонського курфюрста, протягом свого тривалого правління (1553–1586 рр.) проводив політику в напрямках, які були в загальних рисах визначені за часів володарювання його попередника.

Таким чином, політична діяльність курфюрста Морица Саксонського у 1547–1553 рр. була насичена важливими подіями: підготовка й ухвала Лейпцизького інтериму, реформи системи державного управління, переговори з представниками сусідніх держав, ведення бойових дій. Спрямованість його політики може бути визначена як курс на зростання політичної значущості курфюршества Саксонського — від однієї з провідних територій Священної Римської імперії, якою Саксонія була за часів правління попередників Морица, до держави, що відігравала б активну роль у міжнародних відносинах. Діяльність Морица безпосередньо вплинула на подальший розвиток Саксонії, виявивши необхідність укладання політичних союзів як на імперському, так і на загальноєвропейському рівні. Короткий, але бурхливий період перебування Морица на курфюршеському престолі помітно змінив конфесійно-політичну ситуацію. Збереження євангелічного віросповідання на території курфюршества Саксонського стало важливим досягненням лютеранської конфесіоналізації, забезпечивши майбутній розвиток цього регіону як важливого центру євангелізму. Перспективою подальшого дослідження є визначення впливу лютеранської конфесіоналізації на суспільно-політичне життя Саксонії після укладання Аугсбурзького релігійного миру.

POLITICAL ACTIVITY OF MAURICE, ELECTOR OF SAXONY IN 1547–1553 IN THE CONTEXT OF THE LUTHERAN CONFESSIONALIZATION

Sergiy Karikov (Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, National University of Civil Defence of Ukraine, karsan2002@mail.ru)

The article deals with main lines of the political activity of Maurice, Elector of Saxony. Maurice's approaches to the solution of confessional and political problems,

³⁵ *Hauschild W.-D.* Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. — Gütersloh: Chr. Kaiser, 2005. — Bd. 2. — S. 155.

relations with the imperial power, foreign contacts are characterized. Causes of participation of Maurice of Saxony in a conspiracy of princes against Charles V are determined. The conclusion about increase of political importance of the Electorate of Saxony in the Lutheran confessionalization is made.

Keywords: *Maurice, Elector of Saxony, Emperor Charles V, confessionalization, Reformation, Electorate of Saxony, Holy Roman Empire, interim.*

Богдан Смерека^{*}

ЗНИКЛІ ПОСЕЛЕННЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XVI–XVIII ст. ТА СПЕЦИФІКА ЇХ ІДЕНТИФІКАЦІЇ У ФІСКАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛАХ

На підставі аналізу фіскальних джерел (реєстрів поборового та подимного податку та люстрацій) автором проведено пошук та ідентифікацію поселень, які в результаті впливу негативних факторів (в основному, грабіжницьких нападів волохів і татар) були знищені і не відновили існування. Також на конкретних прикладах продемонстровано специфіку пошуку та ідентифікації поселень в подібному джерельному матеріалі.

Ключові слова: *фіскальні джерела, зниклі поселення, історична географія.*

Дослідження колонізаційних процесів (напрями та специфіка освоєння нових територій, особливості закладення поселень, етноконфесійний склад колонізаторів) неможливе без вивчення тих причин та факторів, які гальмували колонізаційних рух, сповільнювали демографічне зростання населення. У ранньомодерний період української історії до таких факторів можна віднести грабіжницькі напади кримських та буджацьких татар, масові вбивства внаслідок військових дій, а також визиск і свавілля шляхти по відношенню до селянства. Однак, якщо податковий тиск змушував селян до втечі, а відтак був ще одним стимулом до пошуку та освоєння нового місця для проживання, то військовий фактор найчастіше сповільнював колонізаційний потенціал населення. Серійні напади татар, масові випадки захоплення в ясир призводили до знелюднення цілих поселень, багато з яких вже не були відновлені.

Фіксація таких населених пунктів багато в чому можлива завдяки використанню фіскальних джерел, в першу чергу хронологічно найдавнішого їх різновиду — поборових реєстрів, які містили переліки міст і сіл, що підлягали оподаткуванню. Найранніші серед віднайдених нами зразків цих документів у Львівській землі Руського воєводства були укладені впродовж 1510–1517 рр.¹ і детально ілюстрували масштаби знищень, завданих у 1509 р. походом молдавського господаря Богдана III Сліпого (Кривого) на Галичину, а також серією татарських нападів, що відбулись невдовзі. Біля назви кожного знищеного населеного пункту у документі міститься формулювання на зразок «per Valachos

^{*} **Богдан Смерека** — науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). Archiwum Skarbu Koronnego (далі — ASK), Dział I, sygn. 20, k. 167–182v (1510 p.), 249–269v (1515 p.), 377–394 (1511 p.), 465–482v (1512 p.), 605–629v (1517 p.).

(Tartaros) funditus vastati (cremati)». Чимало з таких поселень вже не були відновлені.

Цінну інформацію про зниклі населені пункти містять також матеріали люстрацій, що з'явилися в середині XVI ст. і охоплювали, на відміну від поборових реєстрів, лише королівські домени. Розлогі наративні блоки, подані комісарами, інколи вказують на факт та причини знелюднення поселень.

Ідентифікація та вивчення причин зникнення населених пунктів у ранньомодерний період здійснювалася дослідниками як правило принагідно, в рамках підготовки статей та монографій довідкового типу, метою яких була фіксація всіх поселень певного історико-адміністративного комплексу (в польській історіографії такими є багатотомник «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich»² та серія видань «Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu»³). Укладачі згаданих видань опиралися, в основ-

² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1880–1895. — T. I–XIV.

³ Słownik historyczno-geograficzny Śląska : zeszyt próbny / Karol Maleczyński; Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego. — Warszawa, 1953; Słownik historyczno-geograficzny Ziemi Łęczyckiej i Sieradzkiej do 1400 r. : zeszyt próbny / Stanisław Zajęzowski; Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego. — Warszawa, 1953; Słownik historyczno-geograficzny Księstwa Łowickiego. Cz. 2, z. 1, Antony-Maurzyce / Jan Warężak. — Wrocław, 1961; Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu / oprac. Ryszard Rosin; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. — Warszawa, 1963; Słownik historyczno-geograficzny Księstwa Łowickiego. Cz. 2, z. 2, Michowice — Słupia / Jan Warężak. — Łódź-Wrocław, 1967; Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu / oprac. Adam Wolff i Anna Borkiewicz-Celińska. — Wrocław, 1971; Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu / oprac. Krystyna Porębska; przy współpr. Maksymiliana Grzegorza; pod red. Mariana Biskupa; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. — Wrocław, 1971; Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu. Zesz. 1: A-J / oprac. Anna Borkiewicz-Celińska; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. — Wrocław, 1980; Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu. Cz. 1 / pod red. Jerzego Wiśniewskiego. — Wrocław, 1980; Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu. Zesz. 2: K-Mi / oprac. Anna Borkiewicz-Celińska; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. — Wrocław, 1981; Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu. Cz. 1 / oprac. Stefan Chmielewski, Krystyna Górską-Gołaską i Jerzy Luciński; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. — Wrocław, 1982; Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu / oprac. Stanisław Kuraś; Lubelskie Towarzystwo Naukowe. — Warszawa, 1983; Słownik historyczno-geograficzny Ziemi Sanockiej w średniowieczu. Cz. 1: A-I / Adam Fastnacht; do druku przygotowali: Anna Fastnacht-Stupnicka i Antoni Gąsiorowski. — Brzozów, 1991; Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu. Cz. 2: J-N / Adam Fastnacht; do dr. przygot. Anna Fastnacht-Stupnicka i Antoni Gąsiorowski. — Brzozów-Wzdów, 1998; Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu. Zesz. 3: Ml-Św / oprac. Anna Borkiewicz-Celińska. — Warszawa, 1998; Słownik historyczno-geograficzny Wojnicza do 1800 roku / Józef Szymański. — Wojnicz, 1999; Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu. Z. 4: Św-Ż oraz skorowidze / oprac. Anna Borkiewicz-Celińska; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. — Warszawa, 2000; Słownik historyczno-geograficzny

ному, на джерела актового походження. У поодиноких випадках дослідники присвячували зниклим поселенням окремі розвідки⁴, або ж акцентували на них увагу у своїх загальних історико-географічних дослідженнях⁵.

Метою цієї статті є фіксація та ідентифікація в географічному просторі усіх поселень Львівської землі Руського воєводства, які зникли в період з 1510 р. (поява першого віднайденого поборового реєстру названої адміністративної одиниці) до 1765 р. (дата проведення останньої генеральної ревізії Руського воєводства), інформацію про які зберегли фіскальні джерела (поборові та подимні реєстри, люстрації). Окрім практичного значення, стаття торкається також проблеми пошуку населених пунктів у подібному джерельному матеріалі.

Інформацію про віднайдені нами поселення подано в алфавітному порядку (за деякими винятками) і окремими блоками.

Долобовичі.

Село зафіксоване в кількох поборових реєстрах початку XVI ст. в рубриці «Comarno»⁶. Однак до складу Комарнівського ключа⁷ воно не входило, як і сусідній Долобів (Смб ЛО), також згаданий у цій рубриці, оскільки документів пізнішого періоду, де б обидва села були вказані як підпорядковані Комарному, не виявлено. Слід зауважити, що Долобів знаходиться у болотистій долині

ziemi sanockiej w średniowieczu. Cz. 3: O-Z / Adam Fastnacht; do dr. przygot. Anna Fastnacht-Stupnicka i Antoni Gąsiorowski. — Kraków, 2002; Słownik historyczno-geograficzny gminy Kije / Andrzej Dziubiński; współpr. Józef Kudasiwicz, Lech Stepkowski. — Pińczów, 2004; Słownik historyczno-geograficzny komturstwa tucholskiego w średniowieczu / Maksymilian Grzegorz. — Tuchola-Bydgoszcz, 2010; Słownik historyczno-geograficzny komturstwa świeckiego w średniowieczu / Maksymilian Grzegorz. — Bydgoszcz, 2012; Słownik historyczno-geograficzny prokuratorstwa bytowskiego komturstwa gdańskiego / malborskiego w średniowieczu / Maksymilian Grzegorz. — Bydgoszcz, 2012; Słownik historyczno-geograficzny wójtostwa łęborskiego komturstwa gdańskiego w średniowieczu / Maksymilian Grzegorz. — Bydgoszcz, 2013; Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu / oprac. Adam Wolff i Kazimierz Pacuski; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla. — Warszawa, 2013; Słownik historyczno-geograficzny okręgu mirachowskiego komturstwa gdańskiego w średniowieczu / Maksymilian Grzegorz. — Bydgoszcz, 2014; Słownik historyczno-geograficzny okręgu puckiego komturstwa gdańskiego w średniowieczu / Maksymilian Grzegorz. — Bydgoszcz, 2014.

⁴ Dzieje Lubelszczyzny. T. VI. Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego / Za red. Stefana Wojciechowskiego, Anny Sochackiej, Tadeusza Mencela, Ryszarda Szczygiela. — Warszawa, 1987.

⁵ Крикун М. Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства у першій половині XVII ст. // Брацлавське воєводство у XVII–XVIII ст.: статті і матеріали. — Львів, 2008. — С. 187–301; Його ж. Кількість і структура поселень Подільського воєводства у першій половині XVII ст. // Подільське воєводство у XV–XVIII ст.: статті і матеріали. — Львів, 2011. — Українознавча наукова бібліотека НТШ. Число 30. — С. 155–330.

⁶ Ibid, k. 263v (1515 p.), 477v (1512 p.), 624 (1517 p.).

⁷ Ключ — комплекс шляхетських маєтків, центр якого виконував адміністративно-господарську функцію.

Дністра, неподалік місця впадіння у нього р. Стрв'яж. Можливо, Долобовичі також розташовувались тут і орієнтовно в середині XVI ст. зникли в результаті повені, притаманної цим місцям.

Дубівці.

Село належало до володінь Яна Амора Тарновського (вказівка у джерелі «Tarnowczyk») та його дружини, Барбари з Тенчинських⁸. Очевидно, знаходилось воно поряд із селом Глібовичі (тепер — Великі Глібовичі, Прм ЛО), оскільки в поборових реєстрах їх лани⁹ (14) та об'єкти інфраструктури були обліковані разом¹⁰. Востаннє село фігурує в документі 1517 р. Разом з Глібовичами воно було осаджене вже на 24 ланах¹¹. Можливо, це село не зникло в результаті ворожого нападу чи стихійного лиха, а просто було поглинуте сусідніми Глібовичами.

Залука.

Поселення з такою назвою зафіксоване у ряді поборових реєстрів початку XVI ст., як спалене волохами і татарами¹². Зокрема, документ 1517 р. вказував на знищення тутешньої церкви та спустошення чотирьох з п'яти ланів, на яких було осаджене село¹³. Варто зазначити, що Залука була об'єктом татарських грабунків як мінімум з середини XV ст. Львівський краєзнавець Людвік Дзедзіцький, автор низки гасел про населені пункти Галичини у «Словнику географічному» записав легенду жителів села Лагодів (Прм ЛО) про давнє село Залука, яке знаходилось на відстані трьох з половиною миль на північ від сучасного Лагодова. Під час одного з татарських нападів, мешканці Залуки втекли до лісу, де були вбиті татарами. В живих залишилися лише 4 родини (Макарови, Жукови, Васькові, Залуцькі), які заснували нове поселення — Прилука (тобто «при Залуці»). Пізніше село отримало свою сучасну назву Лагодів¹⁴. Перша згадка про нього датується 1440 роком¹⁵. Тобто, якщо ця легенда має реальне підґрунтя, то село Залука з'явилося задовго до своєї першої згадки у 1456 р. (див. табл. 1)

Реєстр 1578 р. зафіксував село, не зазначаючи жодної інформації про нього — очевидно, на той момент тут вже ніхто не проживав (щоправда, документ 1589 р.

⁸ *Schneider A.* Staresioło pod Lwowem // *Dodatek Miesięczny do Gazety Lwowskiej: poświęcony historyi, statystyce i ekonomii krajowej.* — Rok I. — T. II. — Zesz. 5. — Maj 1872. — Lwów, 1872. — S. 7.

⁹ Лан — одиниця виміру площі. В даному випадку мова йде про франконський лан, розміри якого складали 180 x 4050 ліктів або орієнтовно 24–31 га.

¹⁰ AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 253 (1515 p.).

¹¹ *Ibid*, k. 609v.

¹² AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 177 (1510 p.), 259 (1515 p.), 473v (1512 p.).

¹³ *Ibid*, k. 617.

¹⁴ *Lu[dwik] Dz[iedzicki].* Łahodów // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* — Warszawa, 1883. — T. 5. — S. 576.

¹⁵ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (далі — AGZ). — Lwów, 1889. — T. 14. — S. 1. — № 3.

вказує, що поселення осаджене на 1 дворищі¹⁶). Востаннє Залука (ймовірно, вже не село, а урочище) була згадана серед мастностей Анджея та Зоф'ї Лагодовських, які у січні 1609 р. були продані львівському архієпископу Яну Замойському¹⁷.

Комарів (Коморів).

На протязі XV–XVI ст. це село, осаджене на трьох¹⁸ (за іншими даними — на шести¹⁹) ланах входило до складу Олеського ключа. У 1615 р. на ґрунтах поселення, що на той момент перебувало у дідовичному володінні руського воєводи Яна Даниловича, було локовано місто, назване в честь родового герба Даниловичів, Сасовом²⁰. Місце для локації містечка було обране на перетині шляхів з Волині (через Броди) на Галич (через Бережани), а також на Львів. У новозаснованому місті була закладена римо-католицька парафія, однак рік її фундації — 1631 — викликає сумніви, оскільки ймовірний фундатор — Ян Данилович — помер у 1628 р.²¹ Після заснування містечка, топонім «Коморів» перестав бути ужитковим і не зберігся навіть у назві передмістя, яких навколо Сасова було, як мінімум, чотири (Бір, Папірня, Пісок, Софіївка)²². Ймовірно, під час локації Сасова у 1615 р. Комарів був незаселеним урочищем.

Корниличі.

Достеменно невідомо, де могло знаходитись це село, усі згадки про яке супроводжуються вказівками про спалення татарами²³. Знаємо лише, що воно перебувало у власності львівського підкоморія Петра Гербурта Одновського, якому у Львівській землі станом на 1515 р. загалом належало 16 сіл, розкиданих по території сучасних Жовківського, Кам'янка-Бузького та Пустомитівського районів Львівської області²⁴.

Костанчичі.

Невелике село (займало три чверті лану) вперше було згадане у реєстрі 1510 р. як спалене волохами²⁵. У наступних реєстрах початку XVI ст. воно й

¹⁶ AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 19, k. 870v.

¹⁷ AGZ. — Т. 10. — С. 197. — № 3103.

¹⁸ AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 17, k. 335a (1540 p.).

¹⁹ Ibid, sygn. 19, k. 251v (1564 p.).

²⁰ *Barącz S. Kronika Oleska // Towarzysz duchowieństwa katolickiego. — Tarnopol, 1864. — Т. 1. — С. 415.*

²¹ Ibid.

²² *Administrativ-Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Gros-herzogthume Krakau und den herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern, C.R. von Kummersberg, 1:115 000. — Wien, 1855. — Bl. 23. Umgebungen von Olesko, Podkamień, Złoczów und Założce. — Wien, 1855.*

²³ AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 254, 469, 610v.

²⁴ *Źródła dziejowe. — Warszawa, 1902. — Т. 18. Cz. 1. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. 7. Cz. 1: Ziemia ruskie. Ruś Czerwona / Wyd. A. Jabłonowski. — С. 155.*

²⁵ AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 170v.

надалі фігурувало як «спалене дотла»²⁶. Про його точне розташування і приналежність говорити важко — село вказане в переліку власності львівських домініканців (сюди також входили села Зарудці, Зашків (обидва — Жвк ЛО), Ушковичі (Прм ЛО), Кротошин (Пст ЛО)). Насправді у цьому списку були зазначені і володіння львівських францисканців (села Чишки (Пст ЛО) і Ганачів (нині не існує))²⁷. Тому місцезнаходження Костанчич слід пов'язувати із розташуванням комплексів власності двох названих орденів — на південному сході або на півночі від Львова чи неподалік Перемишлян. Відомо також, що в 1545 р. село отримав у власність Єжи Чартковський²⁸. Вже через два роки він передав спустошені Костанчичі у довічне володіння Рогатинському повіту²⁹. Очевидно, під формулюванням «Рогатинський повіт» (*districtus Rohatinensis*) слід розуміти однойменне староство (адміністративно підпорядковане Галицькій землі), а точніше той його анклав, що знаходився в межах Львівської землі. Цей анклав станом на середину XVI ст. включав у себе села Кореличі (Прм ЛО), Янчин (тепер Іванівка, Прм ЛО), Матіїв (тепер Липівка, Ргт ІФО) і Гульків (тепер в межах с. Кореличі)³⁰.

Кростковичі.

У травні 1464 р. це поселення (також відоме під назвою Коври), разом із селами Дев'ятники і Бранці (Браничі, тепер Бринці-Церковні, Ждч ЛО) фігурувало в акті розмежування маєтностей львівського земського судді Пйотра з Бранич і (ймовірно, Франциска) Дев'ятницького. Таким чином, можна припустити, що Кростковичі знаходилися між селами Бринці-Церковні, Дев'ятники, а також Чижичі (усі села — на північному заході Жидачівського району Львівської області), неподалік якого руським воєводою Пйотром Одровонжем було укладено акт розмежування³¹.

У реєстрах початку XVI ст. село було згадане в переліку поселень Комарнівського ключа³², однак до нього не належало, оскільки перебувало занадто далеко від основного скупчення населених пунктів цього комплексу.

Кути.

Вперше село Кути було згадане у зв'язку з придбанням в січні 1463 р. у Миколая Слабоша сіл Керниця, Мавковичі, Черляни та Кути (*Cqnty*) разом з солтистами львівським митником, дрогобицьким жупником Кшиштофом де Санкто Ромуло³³. Цікаво, що польський дослідник Ксаверій Ліске, який займався

²⁶ Ibid, k. 252v (1515 p.), 468 (1512 p.).

²⁷ Źródła dziejowe. T. 18. — Cz. 1. — S. 154.

²⁸ Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codocibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski (далі — MRPS). — Varsovia, MCMX. — T. 4, cz. 1. — S. 423. — № 7357.

²⁹ MRPS. — T. 4, cz. 3. — S. 285. — № 22722.

³⁰ AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 19, k. 176-176v (1552 p.).

³¹ AGZ. — T. IX. — S. 93-94. — № LXVIII.

³² AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 181 (1510 p.), 263v (1515 p.), 624 (1517 p.).

³³ AGZ. — T. IX. — S. 88-89. — № LXV.

укладанням 9-го тому «Актів гродських і земських», припускав, що під Кутами мається на увазі с. Кут в Яворівському повітовому старостві (за австрійським адміністративно-територіальним поділом)³⁴. Насправді, це село було присілком с. Тростянець³⁵ і наврядче його можна ідентифікувати зі згаданими Кутами, хоча б тому, що дібра села Тростянець входили у період Речі Посполитої до Яворівського староства. Ми ж можемо точно стверджувати, що Кути належали до Городоцького староства — населений пункт фігурував в переліку поселень цього королівського домену станом на 1473 р.³⁶ В цьому ж переліку Кути зафіксовані і в ранніх поборових реєстрах³⁷.

Навоз.

Вперше село було згадане у 1546 р., серед сіл Львівського староства, що знаходились в оренді перемишльського каштеляна Миколая Гербурта Одновського³⁸. Згідно реєстру 1552 р. у ньому проживало лише 8 кметів³⁹. Очевидно, поселення знаходилося між селами Задвір'я та Полоничі (обидва — Бск ЛО) — у грудні 1640 р. королем Владиславом IV було повідомлено львівського земського писаря Пйотра Озгу про спрямування комісарів для розмежування його діничного села Задвір'я від королівського домену Глинянської тенути⁴⁰, куди входили Борщовичі (Пст ЛО), Навоз та Полоничі⁴¹. Незадовго до проведення генеральної люстрації 1661–1665 рр. села Борщовичі та Навоз перейшли у володіння Адама Служевського⁴². Саме у цьому документі село Навоз, на 2 з половиною ланах якого мешкало (як і в 1552 р.) 8 кметів, нами було виявлене востаннє⁴³.

³⁴ Ibid. — S. 90. — № LXV.

³⁵ *Stupnicki H.* Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w królestwie Galicyi i Lodomerji jakoteż w wielkiem księstwie Krakowskiem i księstwie Bukowińskiem, pod względem politycznej i sądowej organizacyi kraju wraz z dokładnem oznaczeniem parafii, poczt i właścicieli tabularnych, ułożony porządkiem abecadłowym, z mapą według nowego podziału. — Lwów, 1855. — S. 85; *Administrativ-Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und den herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern*, C.R. von Kummersberg, 1:115 000. — Wien, 1855. — Bl. 12. *Umgebungen von Belz, Rawa Ruska, Żółkiew, Niemirów und Narol*. — Wien, 1855.

³⁶ MRPS. — T. 1. — S. 53. — № 1028.

³⁷ AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 181v (1510 p.), 478 (1512 p.), 625 (1517 p.).

³⁸ MRPS. — T. 4, cz. 3. — S. 267. — № 22410

³⁹ AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 19, k. 166v (1552 p.).

⁴⁰ Тенута, або держава, оренда (пол. *dzierżawa*, лат. *tenuta*) — територіальний комплекс, який охоплював передані під заставу шляхтичам королівські маєтності. На відміну від старост, очільники заставлених маєтностей, т. зв. державці (тенутарії), не зосереджували в своїх руках адміністративних та судових функцій, тому їх називали також несудовими або негродовими старостами.

⁴¹ AGZ. — T. 10. — S. 240. — № 4604.

⁴² *Lustracja województwa ruskiego 1661–1665*. — Wrocław, 1974. — Cz. 2: *Ziemia Lwowska* / Wyd. Emilia i Kazimierz Arłamowscy. — S. 163.

⁴³ *Lustracja województwa ruskiego...* — S. 164.

Середній Став.

Село Середній Став було осаджене за 10 років до генеральної люстрації Руського воєводства 1570 р. з ініціативи кам'янецького старости, краківського каштеляна Спитка Йордана, який помер незадовго перед ревізією. На момент приїзду комісарів тут проживало 12 осіб⁴⁴. Однак до вказівки про дату локації села потрібно ставитись із застереженням, оскільки вперше подібний топонім фігурував у попередній люстрації 1565 р. в якості означення ставкової водойми (ориг. *Sredni staw*). Біля ставка на той момент знаходився невеликий млин (в якому «почали молоти минулої весни»), однак ще не було людських жител. Люстратори зазначали, що урочище добре підходить для осадження нового села, оскільки тут викорчуваний ліс (*dąbrowa nikczemna*)⁴⁵.

Село Середній Став зникло у середині XVII ст. — люстратори у 1662 році вже не писали про нього. Востаннє село було згадане у 1649 р. — тоді його жителі заявили про те, що у зв'язку із спустошеннями, спричиненими навалом козацько-татарського війська, вони можуть заплатити лише 40 грош чиншу. Невідомо чому, однак селяни вказували, що у Середньому Ставі «млина не було ніколи»⁴⁶. Так чи інакше, але факт відсутності яких-небудь господарських об'єктів ймовірно за все і призвів до занепаду села.

Стогинь.

Засноване на початку XVI ст. (*in nova radice* за реєстрами 1510, 1512 та 1515 рр.⁴⁷), село Стогинь вперше було згадане під час поділу маєтностей Пйотра Сенінського, проведеного після його смерті, в 1511 р. Власницею села стала старша донька Пйотра, Анна а згодом і її чоловік, Фридерик (Фридруш) Гербурт. У володіння подружжя перейшло також згадане вище село Комарів⁴⁸.

У 1557 р. було проведено новий поділ маєтків, цього разу між дітьми доньок Пйотра Сенінського. Стогинь і Комарів дісталася нащадкам сестри Анни Гербуртівни, Ядвіги⁴⁹. Востаннє село Стогинь було згадане у 1627 р. Цього року власник Олеського ключа, руський воєвода Ян Данилович задля покращення фінансового стану костелу в Олеську змусив жителів села Стогинь сплачувати десятину⁵⁰.

Шанів.

Село було вперше згадане у 1464 р. в контексті поділу маєтностей між братами Станіславом і Яном Давидовськими, разом із селами Давидів та Чере-

⁴⁴ Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. — Львів, 1903. — Т. 7. — С. 273.

⁴⁵ Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 330.

⁴⁶ Жерела до історії України-Руси / Під ред. С. Томашівського. — Львів, 1901. — Т. 5. — С. 250.

⁴⁷ AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 174v (1510 p.), 256v (1515 p.), 472 (1512 p.).

⁴⁸ *Barącz S. Kronika Oleska...* — S. 403–404.

⁴⁹ *Ibid.* — S. 408.

⁵⁰ *Ibid.* — S. 420.

пин⁵¹ (Пст ЛО). Воно було осаджене на п'яти ланах, три з яких були не оселеними, що було зумовлено татарськими нападами⁵². Очевидно, село знаходилося неподалік від Львова, оскільки у переліку населених пунктів воно згадувалося одразу після поселень у власності львівських райців (рубрика «*Consulum*»).

Щученоси.

Існують різні гіпотези щодо того, який саме населений пункт в документах XV–XVI ст. фігурував під назвою Щученоси (*Schczuczenosi*, *Czuczenosy*). Твердження в «Словнику географічному» про те, що це давня назва с. Керниця⁵³ (Грд ЛО), мабуть помилкове (подібним чином, на село Керницю, вказував і Пшемислав Домбковський⁵⁴), оскільки в поборовому реєстрі 1515 р. Керниця (*Krnycza*) і Щученоси (*Szczuczenoszy*) подані окремо⁵⁵. Припущення Ксаверія Ліске, що під згаданим у привілеї Казимира Ягеллончика від 15 квітня 1492 р. поселенням Щученоси йшлося про село Чуперносів (Прм ЛО), також мало-ймовірне⁵⁶. Надання Ягеллончика Дерславові Вільчку (дідичу Великого Любена) стосувалося гребель у селах Мавковичі та Черляни, тож можна припустити, що й Щученоси з греблею розташовувалися неподалік названих поселень, на ріці Верещиця.

Поселення Золочівського та інших ключів на сході Львівської землі.

У комплексі шляхетських володінь з центром у Золочеві, де, за даними Бартоша Папроцького, знаходилося 70 поселень⁵⁷, було кілька населених пунктів, згадки про які містять лише окремі зразки поборових реєстрів XVI ст. Мова йде про місто Адріанопіль на 4 ланах⁵⁸, а також села Дмитровичі (1 лан)⁵⁹, Мирославичі (3 лани)⁶⁰, Московичі (2 лани)⁶¹, Новоставці (1 лан)⁶², Рудоловичі⁶³, Творимирка⁶⁴, Хвалибоги (1,5 лани)⁶⁵ та Чеховичі⁶⁶.

⁵¹ AGZ. — Т. II. — S. 179. — № C.

⁵² AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 620 (1517 p.).

⁵³ [Anonim]. Kiernica // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1883. — Т. 4. — S. 45.

⁵⁴ Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego w XV wieku. — Lwów, 1924. — S. 15.

⁵⁵ Źródła dziejowe... — Т. 18. — Cz. 1. — S. 163.

⁵⁶ AGZ. — Т. 9. — S. 138. — № CI.

⁵⁷ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. — Kraków, 1858. — S. 386.

⁵⁸ AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 18, k. 207 (1563 p.).

⁵⁹ Ibid, sygn. 19, k. 331v (1565 p.), 408 (1567 p.), 501v (1577 p.).

⁶⁰ Ibid, sygn. 18, k. 208v (1563 p.); sygn. 19, k. 262 (1564 p.), 331v (1565 p.), 408 (1567 p.), 501v (1577 p.).

⁶¹ Ibid, sygn. 19, k. 331v (1565 p.), 408 (1567 p.), 502 (1577 p.).

⁶² Ibid, sygn. 18, k. 208v (1563 p.); sygn. 19, k. 262 (1564 p.), 332 (1565 p.), 408v (1567 p.), 502 (1577 p.).

⁶³ Ibid, sygn. 19, k. 408v (1567 p.).

⁶⁴ Ibid, k. 409 (1567 p.), 502v (1577 p.).

Про точне розташування окремих поселень ми можемо лише припускати. Зокрема, у реєстрі 1567 р. в переліку об'єктів інфраструктури села Хвалибоги зазначено *Taberna Miendzigora*⁶⁵. Можливо, села Хвалибоги і Межигори (тепер Брд ЛО) знаходились поруч.

У XVII ст. згадки про вищевказані поселення у фіскальних документах нами знайдено не було. Актові джерела фіксують лише місто Адриянопіль. Зокрема відомо, що в результаті татарського походу 1626 р. місто майже повністю було спустошене⁶⁸. Можливо, Адриянопіль остаточно занепав саме після цього нападу, або ж був локований заново як Маркопіль (в честь власника, Марка Собеського)⁶⁹.

Ряд подимних реєстрів початку XVIII ст. містить згадку про одне з вказаних вище сіл — Творимирку⁷⁰. Також в цих документах серед поселень Золочівського ключа зафіксовано село Ритвяни⁷¹. У складі цього комплексу (в якості містечка) воно перебувало ще з кінця XVI ст., коли маєтність перейшла у власність Марка Собеського⁷². На думку польської дослідниці Луції Харевічової, Ритвяни знаходились у Сandomирському воєводстві⁷³. Насправді поселення було розташоване неподалік села Межигори (тепер Брд ЛО)⁷⁴. Ймовірно, така прив'язка дослідницею топоніму «Ритвяни» пояснюється тим, що саме в Сandomирському воєводстві знаходилося містечко з аналогічною назвою. Сandomирські Ритвяни були одним з перших земельних надбань родини Зборовських, власників Золочівського комплексу в середині XVI ст.⁷⁵

⁶⁵ Ibid, sygn. 18, k. 208 (1563 p.); sygn. 19, k. 261v (1564 p.), 331 (1565 p.), 407v (1567 p.), 501 (1577 p.).

⁶⁶ Ibid, sygn. 19, k. 407 (1567 p.).

⁶⁷ Ibid, k. 407 v.

⁶⁸ Wykaz osad ziemi lwowskiej spustoszonych przez Tatarów w r. 1626 w świetle juramentów złożonych w Sądzie Grodzkim Lwowskim // *Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwona*. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964. — S. 182. Маврицій Горн посилається на наступний документ: ЦДІАУЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 377, с. 1068.

⁶⁹ Вперше про це містечко згадує реєстр чопового податку Львівської землі 1630 р. (Див.: *Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich...* — S. 153).

⁷⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУЛ), ф. 9, оп. 1, спр. 615, с. 1278; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі — ЛННБУ. ВР), ф. 4, оп. 1, спр. 1042, арк. 13зв.

⁷¹ ЦДІАУЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 615, с. 1275; ЛННБУ. ВР, ф. 4, оп. 1, спр. 1042, арк. 12.

⁷² ЦДІАУЛ, ф. 3, оп. 1, спр. 10, с. 555; ф. 9, оп. 1, спр. 353, с. 1820.

⁷³ *Charewiczowa L. Dzieje miasta Złoczowa / Lucja Charewiczowa*. — Złoczów, 1929. — S. 27.

⁷⁴ За даними Людвіка Дзедзіцького, Ритвяни (Ретвяни) знаходились неподалік церкви Вознесіння с. Межигори. Село було спалене татарами (Див.: *Lu[dwik] Dz[iedzicki]. Markopol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. — Warszawa, 1885. — Т. 6. — S. 125).

⁷⁵ Ще в 1393 р. його придбав познанський єпископ Войцех Яструбець (саме так, в честь герба, іменувалися представники родини Зборовських, до того як набули Зборів)

Кілька зниклих поселень на сході Львівської землі входили до складу інших великих шляхетських комплексів з центрами в Залізцях та Куропатниках. Зокрема, до Залізцівського ключа належало село Банюнин⁷⁶. Вперше село було згадане при поділі маєтків Пйотра Сенінського, що відбувся по його смерті в п'ятницю після дня святого Бартоломея (25 серпня) 1511 р. Поселення комплексу (куди, окрім Банюнина, входили Залізці (тепер смт, Збр ТО), Чистопади (Збр ТО), Ремезівці (Злч ЛО), Городище, Білоголови, Тростянець (усі — Збр ТО)) перейшли у спадок доньці Ядвізі, а разом з нею — її чоловіку, львівському каштеляну Марціну Каменецькому⁷⁷. Востаннє Банюнин згаданий в поборовому реєстрі 1564 р. — вказано, що село осаджене на півтора ланах⁷⁸. Ймовірно, як і більшість поселень комплексу, воно було розташоване на території сучасного Зборівського району Тернопільської області.

Не згадувалося при поділі маєтків Пйотра Сенінського село Петрашівці. Однак, на його підпорядкування Заліццям вказують два документи — реєстри 1564⁷⁹ та 1577⁸⁰ р. Документ 1564 р. фіксував, що село осаджене на 1 лані.

Кілька реєстрів згадують про село Перемсько у Куропатницькому ключі. Поселення було доволі значним (4 лани⁸¹) — станом на 1552 р. тут жило 34 кметі, а також була своя церква⁸².

Серед населених пунктів у східній частині Львівської землі (без конкретної прив'язки до адміністративного центру) у фіскальних матеріалах XVI ст. згадуються села Возники та Мусієвичі. Інформація про поселення у джерелах надзвичайно обмежена — знаємо лише, що станом на 1564 р. Возники були осаджені на половині лану, а Мусієвичі — на цілому лані⁸³.

Спірні моменти ідентифікації поселень.

У процесі виявлення та ідентифікації зниклих поселень ми зіткнулися з певними труднощами, прямо пов'язаними із специфікою фіскальних джерел. В першу чергу, це стосується встановлення місцеположення населеного пункту, з огляду на його приналежність. Особливість поборових реєстрів першої половини XVI ст. у тому, що за ними найчастіше неможливо встановити власника

(Див.: *Pamiętniki o Samuelu Zborowskim. Zebrane z współczesnych dzieł i rękopismów biblioteki kórnickiej przez L[ucjana] S[iemieńskiego]*. — Poznań, 1844. — S. III).

⁷⁶ Село з аналогічною назвою розташоване на північному сході від Львова вздовж дороги на Буськ (тепер КБз ЛО). Початково перебуваючи у володінні дрібної шляхти, у кінці XVI ст. воно стало власністю Миколая Гербурта, а у XVII ст. опинилося в числі маєтностей Собеських (Див.: AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 19, k. 181 v; sygn. 145, k. 6; ЦДІАУЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 615, с. 1255; *Źródła dziejowe*. T. 18. — Cz. 1. — S. 71).

⁷⁷ *Barącz S. Założce*. — Poznań, 1889. — S. 3; *Barącz S. Kronika Oleska...* — S. 402–403.

⁷⁸ AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 19, k. 252 v.

⁷⁹ Ibid, k. 252 v.

⁸⁰ Ibid, k. 503 v.

⁸¹ Ibid, sygn. 18, k. 206 (1563 p.).

⁸² Ibid, sygn. 19, k. 176 v.

⁸³ Ibid, k. 251 v.

того чи іншого поселення. Структура цих документів у вказаний період була побудована таким чином, що над переліками міст і сіл, що входили у великі комплекси власності подавалися імена (*Fredrvsz*), прізвища (*Tarlo*) чи уряди їх володільців (*Consulum*), або ж центри ключів чи волостей (*Gologory*). Однак не всі поселення, зазначені під тим чи іншим формулюванням, мали до нього відношення (структура опублікованого Александром Яблоновським поборового реєстру 1515 р. у першій частині 18 тому «Історичних джерел» може скласти протилежне враження).

Таким чином, згадане під заголовком «Comarno», тобто серед поселень Комарнівського ключа, село Корлежичі (*Korlqzicze*), найімовірніше є селом Кореличі (тепер Прм ЛО). Це поселення насправді належало до Рогатинського староства⁸⁴ Галицької землі, щоправда підлягало фіскальним ревізіям разом із поселеннями Львівської землі.

Подібним чином, село Голбині (*Holbienie*), зафіксоване у поборовому реєстрі 1552 р. в переліку поселень Городоцького повіту⁸⁵ не було адміністративно підпорядковане городоцькому замку. Очевидно, вміщене воно було тут, оскільки належало на той момент Марціну Гербурту. Володіння представників цієї родини у Львівській землі були розташовані в основному у західній її частині, де й знаходився Городоцький повіт. Однак, кілька поселень були розташовані поза повітом: Дідилів, Соколів (обидва — КБз ЛО) і згадані Голбині. Перші два села знаходилися на захід від Буська, тож можна припустити, що поруч були і Голбині. На нашу думку, мова йде про село Убині (КБз ЛО).

Наступна особливість фіскальних джерел у тому, що окремі населені пункти могли бути згадані в одному документі кілька разів. Часто повтори були свідомими, хоча б тому що поселення могло перебувати у руках кількох власників. Наприклад, містечко Берездівці (Мкл ЛО) згадане у реєстрі 1578 р. сім разів⁸⁶. Однак, є випадки, коли підтвердити, що населений пункт був зазначений повторно, практично неможливо. У поборовому реєстрі 1552 р., в переліку дідових та орендованих володінь сandomirського хорунжого Павела Тарла серед сіл, які згодом оформилися у Дроговизьке староство (Дроговиж, Надітичі, Розвадів, Устя) згадане також село Поріччя⁸⁷. Назва села спонукає до думки, що знаходилося воно, найімовірніше, на березі Дністра, неподалік інших поселень у власності шляхтича. Однак, потрібно мати на увазі, що топонім Поріччя був доволі поширеним у Львівській землі — таку ж назву на цій території мали ще три села. Усі вони були розташовані на березі ріки Верещиця. Одне, на південь від Янова, перебувало у власності львівського архієпископа (Явр ЛО), друге (на південь від Городка) — знаходилось в оренді подільського воєводи Миколая Мелецького, третє (зараз Поріччя-Задвірне, Грд ЛО) — у власності дрібного шляхтича Борецького⁸⁸. Таким чином, можна припустити, що Павел Тарло міг

⁸⁴ Ibid, k. 176.

⁸⁵ Ibid, k. 187.

⁸⁶ Źródła dziejowe. T. 18. — Cz. 1. — S. 63, 66, 69 (згадано двічі), 70 (згадано двічі), 71.

⁸⁷ AGAD. ASK, Dz. I, sygn. 19, k. 171.

⁸⁸ Ibid, k. 169v, 187v, 188v.

володіти частиною одного з трьох названих вище сіл, а не окремим селом, яке більше в жодних переліках поселень Дроговизького староства не зустрічається.

Нарешті, велику роль відіграє безпосередня фіксація назви поселення у документі. Відсутність чітких правил правопису у ранньомодерній польській мові і практика записування топонімів з огляду на усну традицію інколи спотворювали назву в такій мірі, що це призводило до неможливості вірного її потрактування. Так, зокрема, у реєстрах першої половини XVI ст. присутня назва *Susternyeszow*. Ймовірно, під цією назвою слід розуміти село Чуперносів (Прм ЛО).

У процесі пошуку зниклих поселень у фіскальних джерелах потрібно мати на увазі, що використання виключно цієї категорії джерел буде не повним і не дасть змоги уявити весь масштаб знищень на тій чи іншій досліджуваній території. У нашому випадку, вдалося виявити загалом 45 поселень, про які з різною долею ймовірності можна стверджувати, що вони зникли з XVI по XVIII ст. З цього переліку лише 28 було зафіксовано у фіскальних джерелах. Та все ж, саме цей різновид джерел дає змогу з'ясувати причини спустошення поселень, до того ж згадки про населені пункти у подібних документах полегшують їх ідентифікацію в просторі.

Якщо ж порівняти коефіцієнт відношення зниклих сіл до загальної їх кількості у Львівській землі з аналогічними коефіцієнтами в інших адміністративних одиницях Речі Посполитої, помітимо, що його значення (5,38% — 45 з 837 поселень) доволі низьке. Для Перемишльської землі він складає 7,89% (61 з 773 поселень)⁸⁹, для Сяноцької — 6,1%⁹⁰, для Жидачівського повіту — 15,15% (20 із 132 поселень)⁹¹. Для прикордонних Подільського і Брацлавського воєводств, жителі яких одними з перших відчували на собі удар татарських набігів, цей показник складав 24,55% (277 з 1128 поселень)⁹² і 34,57% (308 з 891)⁹³ відповідно. Тут, щоправда, слід мати на увазі, що у випадку Львівської землі низький коефіцієнт наврядче слід ототожнювати з масивністю ворожих ударів, адже це була не єдина причина знелюднення поселень. Ймовірніше за все, причина малого числа зниклих сіл криється у тому, що жителі спустошених сіл найчастіше поверталися до своїх домівок і відновлювали їх. Так, за підрахун-

⁸⁹ *Makarski W.* Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej / Władysław Makarski. — Lublin, 1999.

⁹⁰ *Fastnacht A.* Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650 / Adam Fastnacht. — Wrocław, 1962. — S. 272.

⁹¹ *Капраль М.* Жидачівський повіт Львівської землі в XVI столітті (за матеріалами поборових реєстрів) / Мирон Капраль // Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя / редкол.: І. Гирич [та ін.]. — Київ–Львів, 2004 — Т. 1 — С. 564.

⁹² *Крикун М.* Кількість і структура поселень Подільського воєводства у першій половині XVII ст. / Микола Крикун // Подільське воєводство у XV–XVIII ст.: статті і матеріали. — Львів, 2011. — Українознавча наукова бібліотека НТШ. Число 30. — С. 166–167.

⁹³ *Крикун М.* Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства у першій половині XVII ст. ... — С. 195–196.

ками польського дослідника Мавриція Горна, воєнні лихоліття XVII ст. не спричинили до ліквідації сільських поселень у Руському та Белзькому воєводствах, а число міст навіть зросло⁹⁴.

Висновки.

Таким чином, можна констатувати, що факти зникнення поселень у Львівській землі Руського воєводства були найчастіше пов'язані з татарськими нападами. В окремих випадках, населені пункти зникали в результаті стихійних лих (Долобовичі), або адміністративного «злиття» (Дубівці). За статусом практично всі зниклі поселення були селами, лише одне — Адріанопіль — було містом на момент спустошення, щоправда дуже малим (4 лани). Основний масив населених пунктів, які вже ніколи не були осаджені знову, зникає з переліків фіскальних документів в середині XVI ст. Декілька з них, ймовірно, стали незаселеними урочищами на межі XVI і XVII ст. (Залука, Коморів). Лише в кількох випадках ми можемо констатувати факт зникнення населеного пункту у XVII ст. Мова йде про поселення Адріанопіль, Залука, Навоз, Стогинь та Середній Став. Зокрема, останній був спустошений внаслідок походу Богдана Хмельницького на Галичину 1648 р. Два села (Ритвяни і Творимирка) згадані в джерелах XVIII ст.

Низький коефіцієнт зниклих сіл (5,38%) у Львівській землі у порівнянні з коефіцієнтами в інших адміністративних одиницях сходу Речі Посполитої, що найбільше потерпали від ворожих набігів, наврядче пов'язаний з невеликими масштабами знищень. На нашу думку, мале число зниклих сіл можна пояснити частою практикою повернення мешканців, що вижили, на старе місце проживання і відновлення власних домівок.

Якщо ж оцінювати фіскальні джерела, як матеріал для пошуку зниклих поселень, то слід вказати на ряд їх переваг та недоліків. Поборові реєстри та люстрації укладалися, хоч і не завжди регулярно, однак доволі часто, що дозволяє аналізувати динаміку появи та зникнення населених пунктів на різних хронологічних етапах. Фіскальні джерела практично завжди містили вказівку на факт та причину знелюднення поселення. Те саме стосується і вказівки про власника чи адміністративне підпорядкування населеного пункту, а відтак — його місцеположення, що дозволяє ідентифікувати поселення в просторі. Однак, в ранніх зразках поборових реєстрів вказівки про володільців та про підпорядкування іншому населеному пункту мають дуже узагальнений характер (стосуються лише найбільших комплексів) і можуть дезорієнтувати дослідника. Інші недоліки подібних джерел — практика повторної фіксації населеного пункту в одному документі (якщо він належав кільком особам) та записування назви поселення на основі усної місцевої традиції. Власне тому, задля уникнення невірних трактувань (до яких інколи могли допускатися і фахівці у власних наукових коментарях), аналіз фіскальних джерел повинен супровод-

⁹⁴ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Rusi Czerwonej / Maurycy Horn. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964. — S. 208.

жуватися використанням цілісного комплексу актових, картографічних та довідкових матеріалів.

DISSAPEARED SETTLEMENTS IN L'VIV LAND OF RUS' VOIVODSHIP IN XVI–XVIII CENTURIES AND SPECIFIC OF ITS IDENTIFICATION IN FISCAL SOURCES

Bohdan Smereka (Researcher of the Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies — Lviv branch, smereka.bohdan@yahoo.com)

On the basis of fiscal sources (tax registers and lustrations), author conducted the search and identification of settlements that were destroyed as a result of negative factors (mainly extortionate attacks of Vlachs and Tatars) and have not been restored. Also, demonstrate the specificity of search and identification of settlements in similar source material on examples.

Keywords: *fiscal sources, disappeared settlement, historical geography.*

ДОДАТКИ

Таблиця 1.

Зниклі поселення Львівської землі

№	Назва	Оригінальна назва	Рік	Джерело	Місцезнаходження
1	2	3	4	5	6
1	Адріанопіль	Andrnpolie, Andrinopolie	1554	Szczygieł, s. 265	знаходилося в Золочівському ключі (точне місцезнаходження невідоме)
2	Банюнин	Baniny, Banŷnŷ, Baniunyn	1511	Barącz. Założce. S. 3	знаходилося в Залізцівському ключі (ймовірно, Збр ТО)
3	Венцеславичі	Vienczlawicze	1546	MRPS 4.3 s. 335 № 23439	знаходилося поряд з с. Білка (тепер Верхня Білка, Пст ЛО)
4	Візники	Vossnŷkŷ, Voznŷkŷ	1563	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 18, k. 198v	місцезнаходження невідоме
5	Воля Красівська	Vola Krasowska	1552	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 19, k. 167	знаходилося неподалік с. Красів (Мкл ЛО)
6	Воля Новоставська	Wola Nowostawska	1559	AGZ X s. 79 № 1188	знаходилося на південь від м. Кам'янка-Бузька (КБз ЛО)
7	Воля Честинська	Wola Czestyńska	1559	AGZ X s. 79 № 1188	знаходилося поряд із селом Честині (КБз ЛО)

1	2	3	4	5	6
8	Голенчичі	Golenczicze	1546	MRPS 4.3 s. 335 № 23443	знаходилося поряд з с. Білка (тепер Верхня Білка, Пст ЛО)
9	Дмитровичі	Dymytrovice, Dmitrkovicze	1565	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 19, k. 331v	знаходилося в Золочівському ключі (точне місцезнаходження невідоме)
10	Долобовичі	Dolobovycze, Dolobowicze, Dolubovycze	1515	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 20, k. 263v	знаходилося неподалік с. Рудки (тепер місто, Сmb ЛО)
11	Дубівці	Dabowcze	1510	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 20, k. 170v	знаходилося біля с. Глібовичі (тепер Великі Глібовичі, Прм ЛО)
12	Залука	Zaluka, Zaluca	1456	AGZ XIV s. 493 № 3673	знаходилося на північ від села Лагодів (Прм ЛО)
13	Зборатичі	Sboraythicze	1404	AGZ II s. 51 № XXXI	знаходилося поряд із с. Дунаїв (Прм ЛО) неподалік р. Золота Липа
14	Здутин	Zdutyn	1424	AGZ II s. 71-72 № XLIII	знаходилося поряд із с. Рекшин (Брж ТО)
15	Ільгишів	Elgyschow	1464	AGZ VII s. 105 № LV	місцезнаходження невідоме
16	Коморів	Komorow, Komarów	1452	AGZ XIV s. 350 № 2696	знаходилося на місці закладення міста Сасів (тепер село, Злч ЛО)
17	Конколовичі	Kąkolowice	1427	Dąbkowski, s. 14	знаходилося неподалік с. Литовка (Грд ЛО)
18	Корч	Karcz	1427	AGZ II s. 82 № XLIX	знаходилося неподалік с. Вербіж (Мкл ЛО)
19	Костанчичі	Costanczysze, Kostanczicze	1510	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 20, k. 170v	точне місцезнаходження невідоме (ймовірно, Прм ЛО)
20	Кростковичі (Коври)	Chrostkowicze (Krostkowicze) alias Cowry	1442	AGZ XIV s. 42 № 344	знаходилося поряд із селами Чижичі та Дев'ятники (Ждч ЛО)
21	Кути	Cąthy, Kąty	1463	AGZ IX s. 89 № LXV	знаходилося в Городоцькому старостві, ймовірно, неподалік с. Керниця (Грд ЛО)
22	Лагодичі	Lahodzycze	1488	AGZ IX s. 131-132 № XCVII	знаходилося між селами Жуличі, Почапи та Хильчиці (усі — Злч ЛО)
23	Мирославичі	Mirowslawce, Mirowslawicze	1563	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 18, k. 208v	знаходилося в Золочівському ключі (точне місцезнаходження невідоме)

1	2	3	4	5	6
24	Монастир	Manaster	1559	AGZ X s. 79 № 1187	знаходилося поряд із с. Тадані (КБз ЛО)
25	Московичі	Moskowice, Maskowcze	1565	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 19, k. 331v	знаходилося в Золочівському ключі (точне місцезнаходження невідоме)
26	Мусієвичі	Musiowcze	1563	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 18, k. 199	місцезнаходження невідоме
27	Навоз	Nawoz	1546	MRPS 4.3 s. 335 № 23443	знаходилося поряд із селами Задвір'я, Полоничі (обидва — Бск ЛО) і Борщовичі (Пст ЛО)
28	Нисмениця	Nysmyennycze	1463	AGZ VI s. 79-80 № LII	ймовірно, знаходилося між с. Винники (тепер в межах м. Жовква) і Глинсько (Жвк ЛО)
29	Новоставці	Nowostawce, Nouostawcze	1563	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 18, k. 208v	знаходилося в Золочівському ключі (точне місцезнаходження невідоме)
30	Освиця	Woschuize, Oschwicz, Oszwyce	1393	AGZ III s. 106 № LVI	знаходилося між селами Зубра (тепер Пст ЛО) і Бондарівка (тепер в межах Львова)
31	Острожани	Ostroschani, Ostrozany	1440	AGZ XIV s. 1 № 1	знаходилося поряд із с. Юськовичі (тепер — Йосипівка, Бск ЛО)
32	Петрашівці	Pietraszowce	1552	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 19, k. 173v	знаходилося в Залізцівському ключі (ймовірно, Збр ТО)
33	Перемсько	Przemsko, Perensko	1552	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 19, k. 176v	знаходилося в Куропатницькому ключі (точне місцезнаходження невідоме)
34	Погонів	Pochonow	1385	AGZ II s. 20 № XII	знаходилося поряд із с. Германів (тепер — Тарасівка, Пст ЛО)
35	Ритвяни	Rytwiany, Retwiany	Кін. XVI ст.	Charewiczowa, s. 27	знаходилося поряд з с. Межигори (Брд ЛО)
36	Рудоловичі	Rudolowycze	1567	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 19, k. 408v.	знаходилося в Золочівському ключі (точне місцезнаходження невідоме)

1	2	3	4	5	6
37	Середній Став	Sredni Staw	1570	Жерела Т. 7 с. 273	знаходилося в Кам'янецькому старостві, ймовірно, неподалік с. Желдець (КБз ЛО)
38	Стогинь	Stohyń	1510	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 20, k. 174v	знаходилося між селами Висоцько, Кадлубиська (тепер Лучківці) і Чехи (тепер Лугове; усі села — Брд ЛО)
39	Творимирка	Thworimierka	1567	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 19, k. 409	знаходилося в Золочівському ключі (точне місцезнаходження невідоме)
40	Хвалибоги	Falibogi, Phalibogi	1563	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 18, k. 208	знаходилося поряд з с. Межигори (Брд ЛО)
41	Чеховичі	Thchehowcze	1567	AGAD. ASK Dz. I, sygn. 19, k. 407	знаходилося в Золочівському ключі (точне місцезнаходження невідоме)
42	Шанів	Schanyow	1464	AGZ II s. 179 № С	знаходилося поряд із селами Давидів і Черепин (Пст ЛО)
43	Шидлів	Schydłow	1454	AGZ V s. 177-178 № CXXXVII	ймовірно, знаходилося між селами Вижняни і Солова (Злч ЛО)
44	Щученоси	Czuczenosy, Sczuczenoszy	1446	AGZ XIV s. 200 № 1592	знаходилося поряд із селами Мавковичі і Черляни (Грд ЛО)
45	Юрчичі	Dzurczicze	1469	AGZ VI s. 109-110 № LXXVII	знаходилося поряд із с. Юськовичі (тепер Йосипівка, Бск ЛО)

Скорочення, вжиті у таблиці:

Жерела — Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. — Львів, 1895–1908. — Т. 1–8.

AGAD. ASK — Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego.

AGZ — Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. — Lwów, 1868–1906. — Т. I–XIX.

Barącz — *Barącz S. Założce / Sadok Barącz.* — Poznań, 1889.

Charewiczowa — *Charewiczowa L. Dzieje miasta Złoczowa / Lucja Charewiczowa.* — Złoczów, 1929.

Dąbkowski — *Dąbkowski P.* Podział administracyjny województwa Ruskiego i Belzkiego w XV wieku / Przemysław Dąbkowski. — Lwów, 1939. — 337 s.

MRPS — *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codocibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski.* — Varsovia, MCMV-MCMXV. — T. I–IV.

Szczygieł — *Szczygieł R.* Lokacje miast w Polsce XVI wieku / Ryszard Szczygieł. — Lublin, 1989.

Інші вжиті скорочення:

Брд — Бродівський район
Бск — Буський район
Грд — Городоцький район
Ждч — Жидачівський район
Жвк — Жовківський район
Збр — Зборівський район
Злч — Золочівський район
ІФО — Івано-Франківська область
КБз — Кам'янка-Бузький район
ЛЮ — Львівська область
Мкл — Миколаївський район
Прм — Перемишлянський район
Пст — Пустомитівський район
Ргт — Рогатинський район
Смб — Самбірський район
ТО — Тернопільська область
Явр — Яворівський район

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ СТАРОДУБЬСЬКОГО ПОЛКУ

Стаття присвячена характеристиці політико-адміністративного та територіального устрою Стародубського полку у другій половині XVII — наприкінці XVIII ст. Увага звертається на процес формування території полку, причини і специфіку його утворення, особливості адміністративно-територіального реформування полкової території.

Ключові слова: Українська козацька держава, Стародубський полк, Стародубщина, полково-сотенний устрій, сотня.

Дослідження політико-адміністративного устрою Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст., попри тривалу традицію вивчення і наявність значної кількості наукових студій, що належать перу М. Максимовича, О. Лазаревського, М. Слабченка, І. Крип'якевича, В. Дядиченка, О. Апанович, Ю. Гаєцького, В. Горобця, В. Заруби, О. Гуржія та інших учених, не втратили своєї актуальності й досі. На особливу увагу заслуговує регіональна складова питання, адже саме належне дослідження історії окремих козацьких полків дозволить позбавити узагальнюючі праці надмірної екстраполяції, наблизить істориків до максимально точної реконструкції полково-сотенного устрою Гетьманщини, зрештою, надасть змогу докладно простежити особливості функціонування адміністративної системи держави.

З огляду на визначену актуальність регіональних студій, метою статті є дослідження політико-адміністративного устрою Стародубського полку. Незважаючи на те, що історія полку вже привертала увагу дослідників і розглядалася, зокрема, у контексті «истории заселения, землевладения и управления», предметного дослідження саме адміністративно-територіального устрою здійснено не було¹.

* * *

Відкритим залишається питання територіальної ідентифікації на сучасній політичній мапі історичної Стародубщини. Ускладнює його вирішення той факт, що протягом тривалого часу землі Стародубського краю були розпорошені між

* **Артем Ласєвський** — науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського, laevskyu@i.ua

¹ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский / А. Лазаревский. — К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. — Т. 1. — XIV + 470 + XXX с.

різними державами Центрально-Східної Європи, не маючи сталої зовнішньої лінії кордонів і внутрішньої адміністративної конфігурації. Нині територія колишнього Стародубського полку входить до складу Російської Федерації (Брянська область), України (Чернігівська і Сумська області) та Білорусі (Гомельська область).

З огляду на недостатній рівень розробки питань історичної географії та виходячи з ситуативного характеру формування кордонів Чернігово-Сіверщини загалом, вважаємо доцільним для ототожнення територій, які протягом існування Української козацької держави займав Стародубський полк з двома центрами Сіверської землі — Стародубом і Новгород-Сіверським, використувати терміни «Стародубщина», «Стародубський край», «стародубські землі».

* * *

Уже на початку Національно-визвольної війни бойові дії у 1648 р. охопили й територію Стародубщини, яка відповідно до Деулінського (1618 р.) і Поляновського (1634 р.) договорів між Московською державою і Річчю Посполитою входила до складу Смоленського воєводства Великого князівства Литовського (Стародубський повіт) і Чернігівського воєводства Польського королівства (Новгород-Сіверський повіт). Як зазначає очевидець подій, наприкінці травня — на початку червня 1648 р. «войско де свое Хмельницкий распустил за Днепр к путивльскому рубежу на маетности Потоцкого и Вишневецкого и Киселевы, и те де их маетностей города все побрали... и Новгород-Северский, пришед, взяли, а Ляхов де везде побивали»².

За участі місцевого населення, яке виказало активну прокозацьку позицію, до кінця 1648 р. більша частина території Стародубського краю була звільнена від польсько-литовської шляхти і включена до складу Борзенського козацького полку. Відомі джерела дозволяють говорити про існування у цей час у межах Стародубщини принаймні трьох військово-адміністративних одиниць — Почепської, Погарської та Новгород-Сіверської сотень³. Водночас, достеменно визначити, чи були вони повноцінними військово-адміністративними одиницями, чи лише тимчасовими військовими утвореннями, наразі дуже важко.

Попри задекларовану гетьманом Б. Хмельницьким вимогу польському королю Яну Казимиру визнати кордони Війська Запорозького «до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким (Трубчевськом — *А.Л.*)»⁴, Зборівський мирний договір (1649 р.) обмежив їх Чернігівським, Київським та Брацлавським воєводствами. Борзенський полк було ліквідовано. Частина його колишніх територій, що знаходилися у межах Чернігівського воєводства, були включені до Чернігівського полку, а землі Стародубського повіту повернулися до складу Смоленського воєводства Речі Посполитої.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР). 1638–1657. — СПб.: Типография П. Кулиша, 1861. — Т. 3. — С. 215.

³ Там само. — С. 331; АЮЗР. — Т. 3. — [Дополнения] — С. 55.

⁴ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К.: Академія Наук Української РСР, 1961. — С. 130.

Чимало питань виникає щодо долі Новгород-Сіверських земель. Незважаючи на їхню де-юре належність до Чернігівського воєводства і, відповідно, до Війська Запорозького, де-факто не зустрічаємо тут жодної козацької військово-адміністративної одиниці⁵. В. Заруба припустив, що вони залишилися поза межами держави Б. Хмельницького⁶. Утім можна погодитися з думкою С. Горобця, що реорганізація козацьких полків за Зборівським договором мала поспішний і штучний характер⁷. Вочевидь, адміністративний поділ, зафіксований у «Зборівському реєстрі», не відображав реального стану речей. Відтак, можна припустити, що новгород-сіверські землі у цей час залишилися у складі Чернігівського полку й були включені до однієї з семи його сотень.

Внаслідок подальшої ескалації українсько-польського конфлікту на початку 1651 р. на значній території Стародубщини було відновлено козацьке управління. Відомо, що у квітні 1651 р. «в литовских украинских городах стоят черкасы во Мглине и в иных городах»⁸. Звільнені землі Стародубського повіту, ймовірно, увійшли до складу Чернігівського полку.

Поразка козацького війська під Берестечком (липень 1651 р.) та підписання Білоцерківського мирного договору (вересень 1651 р.), що зафіксував кордони Української козацької держави у межах Київського воєводства, знову відтермінували юридичне приєднання стародубських земель до її складу. У Літопису Самовидця зазначається, що «литовское войско стало в Стародубщине, як идет граница князства Литовского»⁹.

Вдалі військові дії армії Б. Хмельницького у 1652–1653 рр. дозволили знову розширити кордони Війська Запорозького, у тому числі й у північному напрямку. У 1652 р., за свідченням літописця, «из Сивера, то есть из Стародуба, Почапа, Мглина и Дрокова жолнеров выгнало посольство самих тих городов, много оных погромивши»¹⁰. Визволені землі Стародубщини увійшли до складу Ніжинського полку, хоча територіально ближчими були до Чернігова. О. Лазаревський припустив, що таке розширення Ніжинського полку було здійснене через те, що очолив його у цей час шурин гетьмана Б. Хмельницького І. Золотаренко. Окрім того, історик зазначав, що Чернігівський полк тоді фактично не існував через значні демографічні втрати у минулі військові кампанії¹¹.

⁵ Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня / О. Бодянский. — М.: Университетская типография, 1875. — XXXIV + 337 с.

⁶ Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. Заруба. — Дніпропетровськ: Ліра, 2007. — С. 18.

⁷ Горобець С. Формування території Чернігівського полку у другій половині XVII ст. / С. Горобець // Розумовські зустрічі. — 2014. — № 1. — С. 196.

⁸ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. 1651–1654 годы. — Т. 3. — С. 75.

⁹ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти / О. Бодянский. — М.: Университетская типография, 1846. — С. 18.

¹⁰ Там само. — С. 21.

¹¹ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 11–12.

Не можемо погодитися з думками Я. Дашкевича¹² та В. Заруби¹³, які у своїх студіях наголошували на існуванні у 1653 р. окремого Новгород-Сіверського полку у складі восьми сотень на чолі з полковником Ю. Коробкою. На нашу думку, з огляду на відсутність як прямих, так і опосередкованих згадок у джерелах 1653–1654 рр. про Новгород-Сіверський полк, як окрему військово-адміністративну одиницю, дане припущення є маловірогідним. Щодо Ю. Коробки, який насправді у липні 1653 р. перебував у Новгороді-Сіверському¹⁴, то він міг бути як новгородським сотником, про що писав Ю. Гаєцький¹⁵, так і наказним полковником, призначеним з Ніжина. Додамо, що практика подібних призначень, яка мала на меті оптимізувати управління краєм, була відома з часу входу Стародубщини до складу Ніжинського полку.

Переяславський договір (1654 р.), ухвалений на основі рішення Земського собору (жовтень 1653 р.) прийняти під государеву руку «гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское, с городами их и с их землями»¹⁶, юридично засвідчив визнання московською стороною стародубських земель складовою частиною Української козацької держави. Хоча у тексті укладених статей про державні кордони не йшлося¹⁷, серед населених пунктів Війська Запорозького, до яких вирушили московські урядники приймати присягу населення, були, зокрема, Новгород-Сіверський і Стародуб¹⁸.

На момент присяги 1654 р. територія Стародубщини, підпорядкована наказному полковнику, поділялася на 10 сотень — Першу та Другу Новгород-Сіверські, Стародубську, Почепську, Топальську, Поповогорську, Бобовську, Дроківську, Мглинську, Погарську¹⁹. Подібна адміністративна конфігурація не була сталою, кордони і назви сотень продовжували змінюватися, що загалом було характерною рисою адміністративно-територіального устрою Гетьманщини цього періоду. Так, згадок про Поповогорську, Бобовську та Дроківську сотні у джерелах після 1654 р. віднайти поки що не вдалося. На думку О. Лазаревського, вони зникли «по малочисленности в них козачьего населения»²⁰.

¹² Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя / Я. Дашкевич // Пам'ятки України. — 1990. — № 3. — С. 18.

¹³ Заруба В. Вказ. праця. — С. 76.

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией... — Т. 3. — С. 328.

¹⁵ Gajecy G. The Cossack administration of Hetmanate. — Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute Harvard University, 1978. — Volume 1. — P. 49.

¹⁶ АЮЗР. 1653–1654. — СПб.: Типография брат. Пантелеевых, 1878. — Т. 10. — С. 16.

¹⁷ Варто зауважити, що українські запису перебігу подій і оригінали статей не дійшли до нашого часу. Див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках / В. Смолій, В. Ричка // Український історичний журнал. — 1993. — № 4–6. — С. 98.

¹⁸ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор. Ю. Мицик, М. Кравець. — К.: КМ Академія, 2003. — С. 303, 315.

¹⁹ Там само. — С. 303–348.

²⁰ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 360.

Переяславські статті гетьмана Юрія Хмельницького (1659 р.) підтвердили визнання московською стороною Новгород-Сіверського, Стародуба та Почепи «черкаськими», тобто українськими містами²¹. Територіальна, етнічна та культурна єдність стародубських земель з Українською державою не ставилася під сумнів і надалі, що й було, як дослідив О. Гуржій, зафіксовано в усіх статтях наступних гетьманів — від І. Брюховецького до І. Мазепи включно²².

Дискусійним залишається питання визначення часу та обставин утворення окремого Стародубського полку. В історіографії склалося твердження, напевно засноване на відомостях Літопису Самовидця²³, що у червні 1663 р. гетьман І. Брюховецький створив на базі Ніжинського полку кілька адміністративно-територіальних одиниць. Наявність кількох версій того, які саме полки були створені у результаті проведення адміністративної реформи, не дозволяє вирішити проблему. На думку різних дослідників, у червні 1663 р. постали: Новгородський, Глухівський, Сосницький і Стародубський полки²⁴; Стародубський, Сосницький, Зіньківський і Глухівський²⁵; Новгородський, Глухівський і Сосницький²⁶; Стародубський, Глухівський і Сосницький²⁷; Сосницький і Глухівський²⁸; Сосницький і Чернігівський²⁹; Сосницький і Зіньківський³⁰; Стародубський і Сосницький (він же Глухівський)³¹; Стародубський і Глухівський³²; лише Глухівський³³.

²¹ Універсали український гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — Київ–Львів: НТШ, 2004. — С. 121.

²² Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. — К.: Основи, 1996. — С. 40.

²³ Літопис Самовидця... — С. 41.

²⁴ Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.) / В. Панашенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 1997. — С. 5; Чухліб Т. Стародубщина українська: від історичної величі до сучасного забуття / Т. Чухліб // Пам'ятки України. — 2005. — № 1. — С. 72.

²⁵ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. — С. 183.

²⁶ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. — К.: КМ Академія, 2009. — С. 320.

²⁷ Заруба В. Вказ. праця. — С. 23.

²⁸ Горобець В. Полково-сотенний устрій Гетьманату // Історія українського козацтва / В. Смолій. — Т. 1. — С. 16; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 55.

²⁹ Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки / В. Горобець. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 129.

³⁰ Лазаревський А. Нежинские полковники / А. Лазаревський // Черниговские губернские ведомости. — 1854. — № 1. — С. 2.

³¹ Горобець В. Еліта козацької України у пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 / В. Горобець. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 400; Горобець В. «Чорна рада» 1663 року... — С. 129.

³² Модзалевський В. Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка. (Нарис його життя та діяльності) / В. Модзалевський // Записки історично-філологічного

Аналіз наявних джерел дозволяє припустити, що Стародубський полк як окрема військова-адміністративна одиниця на чолі з повним, а не наказним полковником³⁴, з адміністративним устроєм і системою управління та боездатною військовою організацією сформувався на початку 1660-х рр., а І. Брюховецький, після обрання на Ніжинській раді, керуючись гетьманською прерогативою, лише узаконив його існування.

Новоутворений полк став найбільшою за площею адміністративно-територіальною одиницею Гетьманщини. Він мав найдовшу лінію державних кордонів (на півночі та північному-сході межував з Московською державою, на заході — з Великим князівством Литовським), а враховуючи максимальну віддаленість від гетьманських столиць, як зазначав В. Модзалевський, «уряд стародубського полковництва считался одним из самых завидных»³⁵.

На загальнодержавний лад полк поділявся на сотні. У 1663–1664 рр. генеральний підскарбій Р. Ракушка-Романовський «з коронного повету Новгородка Северского учинил три сотне Новгородскую, Шептаковскую и Погарскую, а с литовского повету Стародубовского... чотири сотне Топалскую, Стародубовскую, Мглинскую и Почеповскую»³⁶. Визначити достеменний час, коли відбувалося сотенне межування складно. Документ, який його засвідчує, датований 2 липня 1661 р.³⁷ Однак ще О. Лазаревський припустив, що датування помилкове, а слушним слід вважати 1663 р.³⁸ У свою чергу, В. Модзалевський зазначав, що робота комісії Р. Ракушки-Романовського тривала у 1664 р.³⁹, з чим зрештою погоджуються і сучасні дослідники⁴⁰.

відділу Української академії наук. — К.: Друкарь, 1919. — Кн. I. — С. 32; *Gajecy G. The Cossack administration...* — Р. 15.

³³ *Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский / А. Лазаревский.* — К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. — Т. 2. — С. 8.

³⁴ Відомі універсали стародубського полковника П. Рославця (без приставки «наказний») від 15.06.1661, 07.11.1661, 25.02.1663, 12.03.1663. Див.: *Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубский / Н. Константинович.* — Чернигов, Губернская Типография, 1875. — С. 459; Центральный державный історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 2; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — Київ–Львів: НТШ, 2004. — С. 922; ЦДІАУК. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 1.

³⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. XII. — Спр. 38. — Арк. 1 зв. (*Модзалевский В. Тимофей Алексеев, полковник стародубский (1676–1678, 1687–1689) и его семья. (Очерк из истории Малороссии XVII–XVIII в.).*

³⁶ Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — Київ–Львів: НТШ, 2006. — Ч. 2. — С. 606.

³⁷ ІР НБУВ. — Ф. I. — Спр. 55397. — Арк. 1.

³⁸ *Лазаревский А. Описание Старой Малороссии...* — Т. 1. — С. 13.

³⁹ *Модзалевский В. Перший військовий підскарбій...* — С. 32.

⁴⁰ Універсали Івана Мазепи... Ч. 2. — С. 606.

Аналізуючи особливості нового сотенного поділу Стародубського полку, доходимо висновку про його далеко не оптимальний формат, що врешті зумовило необхідність подальших адміністративних змін. Увагу привертають територіальна і демографічна диспропорція між сотнями, а також їхня мала кількість для великої території, яку займав полк (для порівняння у цей час Ніжинський полк складався з 20 сотень⁴¹).

При формуванні сотенної конфігурації полку, вочевидь, не обійшлося без використання досвіду функціонування адміністративно-територіального поділу краю у першій половині XVII ст. Так, принаймні кордони трьох сотень у межах Новгород-Сіверського повіту можна з певним застереженням співвіднести з кордонами Радогозького (Погарська сотня) та Кологороднього станів (Новгород-Сіверська та Шептаківська сотні)⁴². Однак, чотири сотні, які були утворені у межах Стародубського повіту, що у свою чергу поділявся на Трубчевський, Почепський, Стародубський і Поповогорський тракти, територіально практично не ототожнюються з кордонами колишніх адміністративних одиниць⁴³. Відтак, можна зробити висновок, що модель сотенної конфігурації Стародубського полку лише частково базувалася на досвіді попередньої адміністративно-територіальної системи і здебільшого мала самотутню форму.

На нашу думку, сумнівним виглядає факт існування упродовж 1668–1669 рр. окремого Новгород-Сіверського полку (саме як адміністративно-територіальної одиниці), згадки про який зустрічаємо в дослідженнях В. Заруби⁴⁴. Контраргументами можуть слугувати, зокрема, універсали П. Дорошенка (червень, серпень 1668 р.), в яких гетьман, підтверджуючи права власників на маєтності у Новгород-Сіверській сотні, повсякчас доносить зміст своїх розпоряджень до відомого стародубського полковника⁴⁵. Окрім того, Новгород-Сіверський полк та його старшина не згадуються ані в проекті (поданий у Москві, січень 1669 р.), ані в затвердженому варіанті (березень 1669 р.) статей гетьмана Д. Многогрішного⁴⁶. Жодних згадок про утворення цього полку не виявили автори студій, присвячених безпосередньо гетьману П. Дорошенку та його діяльності⁴⁷.

⁴¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — Т. 2. — С. 50.

⁴² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. — К.: Темпора, 2006. — С. 238–240. Загалом Новгород-Сіверський повіт поділявся на три стани: Кологородній, Радогозький і Підпутівський (Підклевський).

⁴³ Думин С. Смоленское воеводство в составе Речи Пополитой в 1618–1654 гг. (по материалам Литовской метрики) // Смоленская шляхта / Б. Федоров. — М.: Русское экономическое общество, 2006. — С. 54–98.

⁴⁴ Заруба В. Вказ. праця. — С. 23, 76.

⁴⁵ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 410, 412, 416.

⁴⁶ Там само. — С. 449–474.

⁴⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Ред. В. Омельченко. — Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1985. —

На 1672 р. припадають перші згадки про Бакланську сотню та її очільника М. Морського⁴⁸. За спогадами «старожилів», вона була виведена зі складу Погарської сотні за полковництва П. Рославця⁴⁹. Припускаємо, що ініціатива перемежування виходила від самого стародубського полковника і була спричинена, у тому числі, його бажанням обмежити владу погарського сотника Г. Єремеєнка через особисту неприязнь⁵⁰.

З початком Північної війни гостро постало питання територіальної цілісності стародубських земель. У 1701 р. Петро I мав намір поступитися на користь Речі Посполитої кількома селами Стародубського полку. Однак гетьман І. Мазепа унеможливив подібні зміни, заявивши, що «от Стародубского полку в Польскую сторону ко уступке нигде ничего не приличилось»⁵¹.

Суттєвих адміністративно-територіальних змін Стародубський полк зазнав у роки гетьманування І. Скоропадського. Після Полтавської битви гетьман передав у володіння князю О. Меншикову Почепську волость з усіма поселеннями та селянам⁵². Безпрецедентним нехтуванням українських прав та вольностей стало переведення у 1710 р. у підданство царського фаворита козаків сотні «неотлучно з посполитыми людьми», а також подальша анексія землі князем⁵³. Іншим впливовим землевласником на території Стародубщини став С. Рагузинський, який отримав від Петра I у володіння Топальську волость⁵⁴.

Існування в межах Стародубського полку значних земельних масивів, які перебували поза фактичним управлінням стародубського полковника, стало характерною особливістю його адміністративно-територіального устрою. Окрім згаданих приватних володінь «іноземців», «особливий статус» мали, зокрема, гетьманські та монастирські землі.

Традиція гетьманського землеволодіння на території Стародубського полку була започаткована І. Брюховецьким, який після Московського посольства 1665 р. на додаток до свого боярського титулу отримав у вічне володіння Шептаківську волость «со крестьяны и со всеми угодья»⁵⁵. За гетьманування І. Самойловича стародубські маєтності керманичів Української козацької дер-

712 с.; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. — К.: Темпора, 2011. — 632 с.

⁴⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 591.

⁴⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — Т. 1. — С. 263.

⁵⁰ Там само. — С. 256, 263.

⁵¹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским. 1691–1722 / О. Бодянский // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М.: Университетская Типография, 1859. — Кн. 1. — С. 32.

⁵² Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — Т. 1. — С. 275.

⁵³ Там само. — С. 275.

⁵⁴ Там само. — С. 404.

⁵⁵ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. 1649–1687 / Д. Бантыш-Каменский. — М.: Университетская Типография, 1858. — Ч. 1. — С. 165.

жави розширилися за рахунок приєднання Ропської волості⁵⁶. К. Розумовському на території Стародубщини належали Ропська, Бакланська, Шептаківська та Почепська волості, які зрештою були затверджені а спадковому володінні гетьмана⁵⁷.

Скласти уявлення про розміри гетьманського землеволодіння на території Стародубщини дозволяє опис маєтностей Д. Апостола, складений після смерті гетьмана. Так, у Шептаківській волості «на булаву» визначено було щонайменше 25 сіл та 3 селища (загалом понад 2500 дворів), у Ропській — окрім містечка Ропськ, 8 сіл та 5 містечок (загалом понад 1000 дворів), у Бакланській — містечко Баклань, 3 села та 8 селища (загалом близько 200 дворів)⁵⁸.

Саме на території Стародубського полку концентрувалися найбільші гетьманські маєтності в державі. Стародубські володіння гетьмана І. Мазепи налічували 8629 дворів (із 19657), І. Скоропадського — 8385 (19882), Д. Апостола — 3552 (9103), К. Розумовського — 5395 (9628)⁵⁹.

Впливовими землевласниками у Стародубському полку були православні монастирі й особливо Києво-Печерська Лавра, якій належали Бобовська, Поповогорська та Ліщицька волості⁶⁰. Окремими населеними пунктами володіли Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський, Рязцевський Успенський, Каташинський Миколаївський, Печеницький Успенський, Кам'янський Успенський монастирі тощо.

У роки Північної війни відбулися чергові зміни адміністративного устрою полку. Відомо, що не пізніше листопада 1713 р. була утворена Новоміська сотня⁶¹. О. Лазаревський припускав, що до її створення долучився полковник Л. Журавка, який вдався до цього, після невдалої спроби приєднати ці території до власних маєтностей⁶².

Розповсюдженою помилкою є думка про те, що центром Новоміської сотні було Нове Місто⁶³. Однак, цей населений пункт, по-перше, входив до складу Топальської сотні, а, по-друге, до 1782 р. мав назву Засуха⁶⁴. Насправді центр сотні знаходився у Стародубі, тому припускаємо, що її назва буквально означала «Нова міська сотня».

⁵⁶ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии... — Т. 1. — С. 425.

⁵⁷ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 55437. — Арк. 302–354; Матеріали для историко-статистического описание Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. — 1853. — № 29–36. — С. 303–362.

⁵⁸ *Судиенко М.* Матеріали для отечественной истории / М. Судиенко. — К.: Университетская Типография, 1853. — Т. 1. — С. 39–103.

⁵⁹ *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.) / В. Панашенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 40.

⁶⁰ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии... — Т. 1. — С. 386.

⁶¹ *Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упор. В. Риневич.* — К.: ВІПОЛ, 2008. — С. 595.

⁶² *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии... — Т. 1. — С. 112.

⁶³ *Заруба В.* Вказ. праця. — С. 177.

⁶⁴ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии... — Т. 1. — С. 360.

Перетворення адміністративного устрою полку здійснювалися і за гетьманування К. Розумовського. На підставі його ордера Стародубській полковій канцелярії від 3 березня 1752 р. наказувалося «Полковую и Почепскую сотни разделить кордон пополам с таковым в числе козаков и посполитых равномерством, чтоб една против другой равенствении были»⁶⁵. Таким чином, були утворені Друга Стародубська і Друга Почепська сотні. Припускаємо, що це було зроблено з метою збільшення старшинських урядів, а ініціатива його проведення, напевно, виходила від адміністрації гетьмана (в якій було чимало «стародубців»), адже сам він, прибувши в Україну лише у 1751 р., навряд чи встиг розібратися з особливостями адміністративно-територіального устрою держави й переконатися у необхідності його реформування.

Останні зміни адміністративно-територіального устрою полку припадають на час ліквідації полково-сотенного устрою Гетьманщини. У 1782 р. територія Стародубщини увійшла до складу Новгород-Сіверського намісництва, склавши 6 з 11 його повітів: Новгород-Сіверський, Стародубський, Погарський, Мглинський, Новоміський та Суразький. Водночас згідно з «Положенням про регулярну кінноту» (1783 р.) з представників лівобережного козацтва утворили 10 кавалерійських полків, у тому числі Стародубський.

Попередньо проведена ревізія українських полків продемонструвала, що Стародубщина була найбільш урбанізованим краєм Гетьманщини. На території полку існувало щонайменше 1135 населених пунктів, серед яких 5 міст (Стародуб, Новгород-Сіверський, Почеп, Погар і Мглин — 26% від загальної кількості у 9 полках), 5 містечок (5%), 296 сіл (22%, найбільша кількість), 340 «деревень» (42%, найбільша кількість), 85 слобод (34%, найбільша кількість), 404 хутори (7%)⁶⁶.

Таким чином, адміністративно-територіальний устрій Стародубського полку, землі якого остаточно увійшли до складу Української козацької держави у 1652–1653 рр., у загальних рисах дублював іррегулярну структуру козацького війська. Його основною військово-адміністративною одиницею були сотні, порівняно незначна кількість і територіальна та демографічна непропорційність яких, до середини XVIII ст. становили своєрідну особливість структури полку.

Наявні джерела дозволяють припустити, що Стародубський полк як окрема військово-адміністративна одиниця з власним адміністративним устроєм, системою управління та боєздатною військовою організацією сформувався на початку 1660-х рр. Утім, часом його офіційного утворення слід вважати кінець червня 1663 р. — вірогідний час узаконення його існування гетьманом І. Брюховецьким.

Реформування адміністративно-територіального устрою полку, яке здійснювалося як з метою оптимізації системи управління, так і з огляду на особисті інтереси представників козацької старшини, відбувалося у кілька етапів. Перше достеменно зафіксоване межування проходило після офіційного утворення полку і передбачало його поділ на 7 сотень (Новгород-Сіверська, Погарська,

⁶⁵ ЦДІАУК. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 677. — Арк. 2.

⁶⁶ Підрахунки Автора. Див.: ЦДІАУК. — Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 2594. — 446 арк.

Шептаківська, Стародубська, Почепська, Мглинська і Топальська). Надалі були сформовані Бакланська і Новоміська сотні, які були утворені за рахунок скорочення територій Погарської і Стародубської сотень відповідно. У 1752 р. Стародубська та Почепська сотні були розподілені на дві кожна, відтак на момент ліквідації полково-сотенного устрою Гетьманщини (1782 р.) полк складався з 11 сотень.

Особливістю адміністративно-територіального устрою полку стала наявність в його межах значних земельних масивів, які перебували поза фактичним полковим управлінням і належали гетьманам, монастирям і власникам-іноземцям.

POLITICAL AND ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF STARODUB REGIMENT

The article is dedicated to the characteristics of political, administrative and territorial system of Starodub regiment in the second half of XVII–XVIII centuries. The attention is paid to the formation of regimental territory, the causes and specificity of its foundation, the main features of administrative reforming of its territory.

Keywords: *Ukrainian Cossack State, Starodub regiment, Starodub region, regimental-company system, company.*

ОСЕРЕДКИ МЕТАЛООБРОБНИХ ГАЛУЗЕЙ РЕМЕСЛА НА ТЕРИТОРІЇ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ В СЕРЕДИНІ XVII–XVIII ст.

У статті висвітлено основні центри металообробного ремесла, їх зародження, розвиток, економічну значимість в межах Ніжинського полку у середині XVII — кінці XVIII ст. Проаналізовано стан джерельної бази та розробки проблеми в історіографії.

Ключові слова: Ніжинський полк, ремесло, цех, виробництво, осередок.

Становлення та розвиток цехового виробництва України у середині XVII–XVIII ст. все частіше привертає увагу багатьох дослідників раннього нового часу української історії. На думку істориків цеховий устрій на Україні почав поширюватися разом із запровадженням на її території магдебурзького права (XVI — першій половині XVII ст.). На території Лівобережжя цей час припадає на початок XVII ст., коли у Західній Європі цехи занепадали і їм на зміни приходило мануфактурне виробництво. Впровадження магдебурзького права значною мірою посприяло розбудові та піднесенню міст, та спричинило стрімкий розвиток ремесла.

Полкове місто Ніжин у XVII ст. було одним з найбільших ремісничих центрів Північного Лівобережжя. Польський уряд прагнув перетворити Ніжин на один із форпостів на Польсько-Російському порубіжжі. З цією метою в 1624 р. Ніжину для урбаністичного розвитку відвели значну площу навколишніх земель на обох берегах р. Остер. 26 березня 1625 р. король Сигізмунд III надав місту магдебурзьке право, що сприяло його заселенню і швидкому економічному зростанню. Основними центрами розвитку цехового ремесла в Ніжинському полку окрім м. Ніжина були Борзна, Батурин, Конотоп, Кролевець, Короп, Глухів¹.

Відомий дослідник початку XX ст. П. Клименко, аналізуючи документи, прийшов до думки, що цехи були розповсюджені не лише у містах, але і в містечках та селах краю. У той же час він зазначав, що дослідження цехового устрою тісно пов'язане з вивченням міст і особливо магдебурзького права в них.² Сучасник П. Клименка, дослідник ніжинських цехів А. Єршов, також був

* **Роман Крапивний** — аспірант Ніжинського державного університету, Krrm@ukr.net

¹ Крапивний Р.М. Розвиток ремісничих спеціальностей на території Ніжинського полку у середині XVII–XVIII ст. // Український історичний збірник. — Вип. 16. — К., 2013.

² Клименко Ф.В. Западно-Русские цехи XVI–XVIII вв. / Ф.В. Клименко. — К., Типография Императорского Университета св. Владимира. 1914. — С. 1–2.

прихильником того, що цеховий устрій у Ніжині виник разом з наданням місту магдебурзького права 1625 р., яке, на його думку і надавалося, щоб спричинити більший вплив ремісників та купців до міста.³ Ґрунтовні дослідження цехів на Лівобережжі провела К. Лазаревська. Її робота переважно базувалася на дослідженні таких цінних джерел цехового устрою, як цехові книги. Завдяки доробку К. Лазаревської можна сміливо стверджувати, що найбільшими осередками цехового ремесла на території Ніжинського полку були такі міста та містечка, як: Ніжин, Глухів, Кролевець, Короп, Вороніж⁴.

На думку відомої дослідниці міст України другої половини XVII ст. О. Компан, на Лівобережжі в середині XVII ст. з магдебурзьким правом було більше міст, ніж в кінці століття. З Ніжинського полку вона відзначає міста Ніжин, Глухів, Короп, Кролевець, Борзна. Також автор зауважує, що В. Романовський, на підставі переписних книг 1666 р., з 65 міст лише 36 вважав «справжніми містами». На території Ніжинського полку торговельно-ремісничими центрами, на його думку, були: Батурин, Борзна, Конотоп, Кролевець, Ніжин, Нові Млини.⁵

В історіографії неодноразово зверталася увага на сприяння уряду Б. Хмельницького розвитку різноманітних ремесел і промислів, насамперед тих, які забезпечували потреби армії у проведенні тривалих воєнних кампаній, — виробництва заліза й зброї, включно з гарматами, пороху, селітри, куль, військового спорядження, пошиття одягу тощо.

На думку О. Компан, саме поширення ремесла може означати технічні зрушення в промисловості. Такими ремеслами є ті, що входили в металообробну промисловість. Метал у феодальну епоху не був основним матеріалом навіть в техніці. Найбільш поширеним з відомих нам ремесел по обробці готового металу було ковальство. Ковалі працювали як в цехах, так і поза цехами. Часом вони зустрічаються в значній кількості. Так, наприклад, в Ніжині в 1634 р. було 42 ковалі.

Ковалі виконували чимало самостійних робіт повністю ковальським способом. Поряд з плуговим залізом — лемешами, череслами, залізними бородами — ковалі робили підкови, сокири, оковували колеса, робили лопати і наконечники для лопат, завіси — «бігуни» до дверей, ключі, замки, гаки, якими під час пожеж розтягали палаючі речі, кайдани для в'язнів, ланцюги для колодязів. Ковалі ж робили і ланцюги для міських і замкових брам і мостів, обручі залізні для гармат, «дрюки залізні для ламання каменю», «киї залізні», тобто підставки для рушниць, спеціальні клини для копання колодязів, копистки залізні, «що спиж мішають», «оскарди», котрими насікали жорна, пута залізні для коней, вухналі — гвіздки для кування коней, різні види зброї, ковані брами тощо. Часто пушкарів

³ *Єршов А.* Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // *Чернігів і Північне Лівобережжя.* — К., 1928. — С. 315.

⁴ *Лазаревська К.* Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. / К. Лазаревська // *Записки історико-філологічного відділу УАН.* — 1925. — Т. 6. — С. 20–33.

⁵ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — С. 147–148, 168.

називали ковалями, бо «оправовання гармат» можна було робити тільки ковальським способом. Пушкарство і ковальство здебільшого завжди об'єднувались в спільній цеховій організації⁶. Уже з кінця XVII — на початку XVIII ст. металообробка зазнає особливого розвитку. Про це свідчить значна кількість ремісничих спеціальностей в металообробній галузі промисловості. Сучасник цих змін Климентій Зінов'єв, описуючи різні ремісничі спеціальності, створив такі вірші, як: «Ω золотарáхгъ, Ω звóнника(х), и о комысаря(х), Ω снѣцаря(х), и ѿ слюсаря(х), Ω токаряхъ, Ω ковалѣхъ, Ω шабѣльниковъ, Ω стрѣлника(х), Ω солѣтраникахъ, Ω пороховникахъ»⁷. Однак, ці спеціальності не повний перелік тих, що існували в той час. О. Компан вдалося відшукати у три рази більшу їх кількість, зокрема, це: бронзовіти, булатники, гарматники або пушкарі, дзвонарі, дротяні, замочники, золотарі, ковалі, колісники, конвісари, косарі, котляри, кошикарі, курачі, лучники, мечники, ножівники, панцирники або кольчужники, пикорізи, плокарі, порохівники, рубачі, рушникарі, селітроварними, сковородники, спеціалісти по виготовленню цвяхів із заліза, срібляри, стрільники, трубники, людвисари, шабельники, швейники, шпильники, ядерники⁸. Всі ці ремісничі спеціальності так чи інакше були поєднаними в цехах відповідно до напрямку спеціалізації. Найбільш розповсюдженими були ковальські цехи. Дещо меншого поширення набули такі цехи, як слюсарські, золотарські та інші, які в певний час виокремились саме з ковальського цеху.

Дослідник ніжинських цехів А. Єршов вважав ніжинський ковальський цех як один із перших на території Ніжинського полку. Основним аргументом даного твердження він називав цехову книгу ніжинського ковальського цеху, записи в якій починаються з 1634 р.⁹. Насамперед книга містить реєстр 42 ремісників, прізвища яких вказують на те, що ковальський цех єднав в собі такі ремісничі спеціальності як ковалі, слюсарі, котлярі, шабельники, золотарі та інші (зокрема, понад 20 ткачів). Стрімкому росту цехового виробництва на території Північного Лівобережжя польський уряд створював неабиякі сприятливі умови. Це було спричинене тим, що ця територія була своєрідною буферною зоною між Річчю Посполитою та Московською державою, тому поляки постійно нарощували чисельність населення в регіоні та зміцнення військово-промислового потенціалу краю. Ніжинський ковальський цех був одним з найбільших осередком виробництва зброї, в тому числі і гармат. На думку В. Модзалевського, ліярницька справа в Ніжині розпочалася з 1660-х років, а саме згадується у 1667 р.¹⁰. Але в цеховій книзі ніжинського ковальського цеху на 1634 р. серед переліку ремісників є щонайменше два котлярі. Тому, ймовірініше, людвисарство в Ніжин прийшло ще за часів польського панування.

⁶ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 119–120.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі ІР НБУВ). — Ф. 278. — Спр. 139. — Арк. 1, 7; — Ф. VIII. — Спр. 73/193.

⁸ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 178.

⁹ Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. ... — С. 315–316.

¹⁰ Модзалевський В. До історії українського ліярництва // Збірник секції мистецтв українського наукового товариства. — Т. 1. — К., 1921. — С. 18.

У «Переписних книгах 1666 року» можна зустріти 30 ремісників, які займалися в металообробній галузі ремісничого виробництва. З них 25 чоловік виділено в окремий список під заголовком «Ковали», на чолі яких був цехмістр Федір Заяць¹¹. Можна припустити, що саме ці ремісники складали основу ковальського цеху. Щодо ремісничих спеціальностей, то окрім ковалів до цеху входили шість пушкарів, два шабельника, конвісар, слюсар і звонник¹². Окрім списку ремісників на сторінках «Переписних книг 1666 р.» в Ніжині згадується «(в) Демко котляр», «(в) Корнїй котляр», «(в) Лукьян золотар», «(в) Яким котляр», «(в) Яцко Пилаченко котляр»¹³. Отже, в Ніжині було щонайменше 30 ремісників, які займалися металообробкою, але жили у місті ще Семен Котляр та Яско Шабельник, які свої прізвища цілком могли мати від їхнього роду занять. Таким чином, за три десятиліття в Ніжині кількість ремісників, що займалися металообробним ремеслом, зменшилася на ¼. Стає помітним у ковальському цеху збільшення кількості ремісників, що займалися виготовленням зброї.

У «Книзі Ніжинського ковальського цеху» в записках, датованих 1732 р. та 1745 р. згадуються такі ремісничі спеціальності як: ковалі, слюсарі, котлярі, пушкарі, золотарі та ткачі¹⁴. Це ще раз підтверджує, що окрім ковальської справи в ніжинському ковальському цеху активно розвивалася ліярницька справа, частково орієнтована на військову промисловість. Ткачі за сторічну діяльність не змогли відокремитися від ковальського цеху. Тим часом великої слави набувають майстри-золотарі, які ще і не відокремилися в окремий цех, але їхні витвори мистецтва мали значний попит. У дослідженнях М. Петренка можна знайти добре тому підтвердження, що на початку XVIII ст. один із найбагатших полковників Гетьманщини П. Полуботок робив свої замовлення саме у ніжинських золотарів¹⁵. Щодо кількості золотарів, які працювали в Ніжині на той час достовірно невідомо, але «Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.» згадує двох золотарів Петра Францова і Дмитра Паливоду, та двох сріблярів — Івана Каменецького і Стефана Савина.¹⁶ Чітку кількість золотарів називає О. Шафонський: «Сребрениковъ и золотыхъ дѣлъ мастеровъ — 8»¹⁷. Ніжинський золотарський цех у праці не згадується, але саме на 1786 р. припадає час його заснування¹⁸. У той же час є зрозумілим, що від ковальського

¹¹ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року / Пригот. до вид. і зредагував В.О. Романовський. — К.: УАН, 1933. — С. 248.

¹² Там само. — С. 248.

¹³ Там само. — С. 246–257.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК України). — Ф. 2040. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 32.

¹⁵ Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. [Текст] / М. Петренко. — К.: Наук. думка, 1970. — С. 54.

¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 722, 801, 804, 841.

¹⁷ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 476.

¹⁸ Щербина С.В. Ремісничі цехи Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Щербина Світлана Вікторівна; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. — Чернігів, 2011. — Арк. 72.

цеху відокремлюються ткачі. З-поміж 39 ремісників ковальського цеху О. Шафонський виділяє «Сребрениковъ и золотыхъ дѣлъ мастеровъ, слесарей, кузнечовъ, жестяныхъ мастеровъ», але не згадує котлярів та пушкарів.

Отже, Ніжин як полкове місто був основним осередком металообробки на Лівобережній Україні. Про це свідчить найдавніша цехова книга а також значна кількість ремісничих спеціальностей металообробної галузі, провідну роль серед яких займали зброярська справа (пушкарі, шабельники і т. д.) та ювелірна справа (золотарі, сріблярі). Ніжинські ковалі постійно входили до списків тих ремісників, які працювали на ливарному дворі Генеральної військової канцелярії¹⁹. Вироби ніжинських ювелірів мали великий попит серед козацької старшини, знаті та церкви. Зокрема, П. Полуботок робив замовлення у сріблярів та золотарів саме м. Ніжина.

Іншим потужним осередком металообробних галузей ремесла на території Ніжинського полку був Глухів, який у другій половині XVII ст. швидко перетворився на ремісничий та торгівельний центр Лівобережжя. Глухівський цех котлярів, ковалів, слюсарів та димарників засновано 23 червня 1664 р. Про це свідчить лист глухівської старшини в якому зазначено, що цех об'єднував котлярів, ковалів, слюсарів і димарів, зокрема, міські повинності відбували: «ковалів два, котлярів два, два слюсаря»²⁰. Іншим підтвердженням є «Дозвіл військового підскарбія Романа Ракушки заснувати глухівський цех котлярів, ковалів, слюсарів та димарників» від 15 квітня 1664 р.²¹. Глухівський ковальський цех документально згадується в листах, універсалах та грамотах на підтвердження прав та зобов'язань ремісникам, датованих 1664, 1728 та 1736 рр.²².

О. Компан підтримує думку багатьох вчених і називає Глухів одним з найбільших центрів людвисарства на Гетьманщині²³. Майстри Глухова відливали гармати для війська, дзвони, виробляли казани, литаври, мідний посуд, було розвинене інше ливарне виробництво. Донині збереглися гармати, відлиті глухівськими майстрами Йосипом і Карпом Балашевичами. Одна з них експонується в Російському військово-морському музеї, а інша — в Ермітажі (обидві — у Санкт-Петербурзі). Там же, в Петербурзі, в Артилерійському музеї зберігається пищаль Карпа Балашевича 1697 р., а в Московському Кремлі є його гармата. Три гармати з Глухова є в Чернігові, а одна з глухівських гармат потрапила навіть до Варшави.

На думку В. Модзалевського, найвидатнішими людвисарами Лівобережжя кінця XVII — першої половини XVIII ст. були родини Балашевичів та Горлякевичів, що працювали в м. Глухові²⁴. У своїй праці «До історії українського ліярництва» детально описує гармати та їх оздоблення, виготовлених на людвисарні Балашевича. У Чернігові в музеї В.В. Тарновського знаходиться мідна

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8095. — Арк. 4.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2846. — Арк. 2.

²¹ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 54614. — Арк. 402.

²² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 5719. — Арк. 1–7.

²³ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.... — С. 220–221.

²⁴ Модзалевський В. До історії українського ліярництва // Збірник секції мистецтв українського наукового товариства. — Т. 1. — К., 1921. — С. 13.

гармата, що належала Гадяцькому полковнику Михайлу Милорадовичу, яка датована 1717 р. В. Модзалевський зазначав, що гармата мала 2 аршини 1/8 вершка (≈ 142.3 см) довжини й 16 пудів 25 фунтів ($\approx 272,32$ кг) ваги. На гарматі зображено герб Милорадовича з ініціалами «Е. Ц. П. В. В. З. П. Г. М. М. К. М.», багато орнаментальних прекарас, карниз і виображення дракони, що стріляє. Вінград її та дельфини — рельєфної литої роботи. Зберіглося на гарматі й ім'я людвисара, який вилив цю чудову гармату: біля вінграду міститься напис: «Карпа Юзефовича Майстера»²⁵.

Відомі й інші подібні вироби вище згаданого людвисара Карпа Йосиповича Балашевича. В Артилерійському музеї в Петербурзі зберігається пищаль вагою 23 пуди 30 фунтів (389,025 кг) з таким написом на казенній частині: «За счастливого регимента ясновелможной (sic) милости пана Ивана Мазепы, гетьмана войск его царского пресвѣтлого величества запорозскаго, вылитая сія армата въ Глуховѣ до города Кенетопа (Конотопа), року 1697. Карпъ Йосифовичъ дѣлатель». У Брянському арсеналі знаходиться мортира, вагою 50 пудів (982,8 кг) з таким написом на ствольній частині: «За царства пресвѣтлѣйшаго и великодержавнѣйшаго государя царя, велдикого князя Петра Алексѣевича всея Великія, Малыя и Бѣлыя Россыи Самодержца, стараніям же и коштом ясневельможного его милости пана Иоана Мазепы, гетьмана съ войскомъ запорожскимъ». На казенній частині гармати є напис: «лилѣ сей можчерѣ Карпъ Йосифовичъ, людвисар глуховский, року 1698»²⁶.

Окрім людвисарів були у Глухові й майстри-конвисари, які працювали з оловом. Одним з таких відомих конвисарів був Данило Конвисар, який жив у 1740 р. в Глухівському Петропавлівському монастирі²⁷. Станом на 1781 р. О. Лазаревський згадує лише одного конвисара²⁸, натомість на сторінках «Опису Новгород-Сіверського Намісництва» можна простежити, що в цей час у місті Глухів в металообробній промисловості працювало 8 ковалів, 2 котляри, 2 конвисари, один срібляр та один годинниковий майстер, якого також можна віднести до ремісників, які мали справу з металом²⁹.

Отже, м. Глухів за часів Гетьманщини мав неабиякий ремісничий потенціал в металообробній галузі промислового виробництва. Завдяки людвисарським родинам Балашевичів та Горлякевичів, в кінці XVII — першій половині XVIII ст. перетворюється на потужний центр ліярницької справи на Лівобережній Україні. Їхні вироби, зокрема гармати, були справжніми витворами

²⁵ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. — Киев: Тип. К.Н.Милевского, 1898. — С. 48; *Модзалевський В.* До історії українського ліярництва... — С. 10.

²⁶ Документы, известия и заметки. Одинъ изъ колоколовъ новгородсѣверскаго спасскаго монастыря. // Киевская Старина. № 10. Відділ II. — К., 1901. — С. 7–8; *Модзалевський В.* До історії українського ліярництва... — С. 14.

²⁷ *Модзалевський В.* До історії українського ліярництва... — С. 21.

²⁸ *Лазаревський А.* Описаніе Старой Малороссіи. Материалы для истории заселения, землевладѣнія и управления. — К., 1893. — Т. 2. Полкъ Нѣжинскій. — С. 434.

²⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. — К., 1931. — С. 436–439.

мистецтва, які по сьогоднішній час прикрашають музеї не лише України, але і Росії та Польщі.

Потужний ковальський цех діяв ще в одній гетьманській столиці — м. Батурині. У «Переписних книгах 1666 року» в містечку нараховувалося вісім ремісників ковальської справи: 1) Пронко, 2) Ємелка Яковлев, 3) Степан Іванов, 4) Фома, 5) Іван Мартинов, 6) Клим Демиденко, 7) Михайло Семенов, 8) Іван Гапоненко. Крім ковалів у Батурині працював котляр Кирил Іванов та слюсар Никифор Данилов³⁰. Загалом маємо на 1666 р. 10 ремісників, що займалися у металообробній галузі ремесла.

Згідно реєстру, опублікованого в «Мазепиній книзі» під ред. І. Ситого у м. Батурині на початку XVIII ст., а саме у 1726 р., до ковальського цеху входило 15 ковалів. На ці дані свого часу вказував і О. Лазаревський³¹. Утім, аналізуючи прізвища ремісників (Харко Нецкій, Васил Гищенко, Хвеско Козель, Корнѣй Филипенко, Максим Сѣжко, Радко Шабелникъ, Омелко Котляръ, Наталка Цибиха, Захарко Золотаръ, Васил Котликъ, Гарасимъ Цибъ, Ничипор Филипенко, Алексѣй Хвостащенко, Остапъ Слусар, Ганна Савчиха), можна припустити, що окрім ковалів у цеху були ще й котлярі, золотарі, шабельники³².

У м. Борзна також існувало ковальське ремесло. Вже станом на 1666 р. тут працювало щонайменше чотири ковалі (Данило Купреянов, Васька Ананін, Гриша та Сахно) та котляр (Степан)³³. Дивлячись на матеріали дослідження О. Шафонського та О. Лазаревського цілком можна стверджувати, що серед п'яти ремісничих цехів м. Борзни, одним із них був Борзнянський ковальський цех. За даними О. Шафонського, ковальський цех складався з 20 ковалів³⁴. Натомість, О. Лазаревський не називає кількості ремісників тієї чи іншої спеціальності, а зазначає, що: «число сихъ людей не извѣстно, потому что они упражняются въ ономъ въ остающееся отъ употребленнаго для хлѣбопашества время»³⁵.

Таким чином, можна говорити про те, що ремісниче населення Борзни активно займалося сільським господарством, а реміснича справа розвивалася як в рамках власних потреб та додаткового заробітку. Мабуть тому, окрім ковалів, О. Шафонський не згадує інших ремісничих спеціальностей в металообробній сфері ремісничої діяльності. Це є приклад того осередку, де ковалі виконували функції слюсарів, колісників, замочників, ключників і т. п.

У сотенному містечку Нові Млини серед міщан була невелика когорта ремісників, з яких семеро займалися ковальством, а четверо — ліярницькою

³⁰ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 6–23.

³¹ Лазаревский А. М. Исторический очеркъ Батурина // Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца. — К., 1892. — Кн. VI. — Отд. II. — С. 113.

³² Крапивний Р.М. Розвиток ремісничих спеціальностей на території Ніжинського полку у середині XVII–XVIII ст. ... — С. 65.

³³ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 296–300.

³⁴ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 422.

³⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 143.

справою (котлярі)³⁶. Але чи перебували вони в якомусь цеховому об'єднанні питання відкрите. О. Лазаревський зазначає, що: «Въ мѣстечкѣ три цеха мастеровыхъ: ткацкій, сапожничій и портныхъ»³⁷. Його дані спираються на «Опис Новгород-Сіверського Намісництва (1779–1781)»³⁸. Як видно, ковальського об'єднання в Нових Млинах на кінець XVIII ст. не було. Чи існував ковальський цех в середині XVII ст., документально не підтверджується. Можна припустити, що ковалі і котлярі входили до іншого найближчого ковальського цеху (наприклад, м. Батурин) або займалися ремеслом кустарно. Але цілком зрозуміло, що містечко Нові Млини є ще одним осередком металообробного ремесла в Ніжинському полку.

Важливим осередком металообробки на території Ніжинського полку було містечко Короп, яке до складу полку увійшло лише у 1659 р. Але за сприяння гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича у Коропі в кінці 60-х років XVII ст. розміщується Генеральна військова артилерія³⁹, що не аби як сприяє розвитку різноманітних ремісничих спеціальностей, пов'язаних з обслуговуванням артилерії. Д. Многогрішний планував побудувати в Коропі захищеному болотами оборонну промисловість. Уже в 1669 р. тут облаштовується артилерійський двір. Наступник Д. Многогрішного І. Самойлович (1672–1687 рр.) за постановою «Конотопських» статей (кожний гетьман укладав свою угоду з царем) у 1672 р. віддав Короп разом із Риботином, Сохачами Райгородком та Лукновом на утримання Генеральної військової артилерії, і він став «зимовой квартирой лошадям и служителям артиллерии войсковой еeneralной, для спорядження фурманов и прочих артилеристских припасов»⁴⁰.

В «Описі Новгород-Сіверського Намісництва (1779–1781)» у м. Коропі є згадка про ковалів в контексті перелічення спеціальностей ремісників, яких нараховувалося 192 особи⁴¹. У той же час, О. Лазаревський з-поміж цих 192 майстрів не називає жодного коваля, а робить припущення, що ремісники металообробної галузі перебували в Коропі в наймах генеральної артилерії, за що отримували платню 5 крб. на рік⁴². Своє припущення дослідник обґрунтовує тим, що поряд з Коропом в с. Різдв'яне (Рождественное) було 55 дворів пушкарів Військової генеральної артилерії,⁴³ що як для села це надзвичайно велика кількість. Також, опираючись на Архів Генеральної Канцелярії, О. Лазаревський навів короткі відомості про склад та інвентар Коропської артилерії, що у 1738 р.

³⁶ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 152–178.

³⁷ Лазаревський А. Описаніє Старой Малороссіи... — С. 294.

³⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... — С. 432.

³⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. — 697 с.

⁴⁰ Губський О.Ф. Короп — європейське місто / Сіверський інститут регіональних досліджень; Ред. кол.: В.М. Бойко (голова ред.) [та ін.]. — Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. — С. 20.

⁴¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва... — С. 396.

⁴² Лазаревський А. Описаніє Старой Малороссіи... — С. 314.

⁴³ Лазаревський А. Описаніє Старой Малороссіи... — С. 318.

виходила в похід. Серед них зустрічаються 12 пушкарів та 2 ковалі⁴⁴. Цих майстрів він, мабуть, також вважав не місцевими.

У той же час існує низка документальних свідчень про існування Коропського ковальського цеху. Цікавим є те, що сам О. Лазаревський ще задовго до написання «Описание Старой Малороссии. Полкъ Нѣжинскій.» (1893) в книзі «Обозрѣніе Румянцовской описи Малороссии» (1867) опублікував оборонний універсал І. Мазепи Коропському ковальському цеху, датований 1707 р.⁴⁵. У ньому гетьман І. Мазепа на прохання Сидора Котляра заборонив сотнику та уряду коропському притягувати ремісників ковальського цеху «на жадние работизни приватные», аргументуючи це тим, що ці майстри зайняті на користь батуринського замку та військової артилерії. Для Коропського ковальського цеху вище зазначений універсал був не єдиним. Подібний універсал І. Мазепи практично того ж тексту можна зустріти у фондах Генеральної Військової Канцелярії, датований березнем місяцем 1706 р.⁴⁶. Ще раніше в іншому універсалі І. Мазепи від 2 листопада 1702 р. можна помітити, що мова йде про звільнення від міських повинностей «цех ковальський і котлярський» у м. Коропі⁴⁷. Відповідно можна стверджувати, що цех об'єднував не лише ковалів, але і котлярів, які мали значний попит на свої вироби, оскільки винокуріння в регіоні було одним з найпоширеніших занять. На жаль, глибших відомостей про ремісничі спеціальності в даній корпорації немає. У той же час, коропська старшина після гетьманування І. Мазепи знову взялися залучати ремісників ковальського цеху «до городових и своих частных работизны». На що гетьман І. Скоропадський у травні 1713 р. надав повторний оборонний універсал, в якому спираючись на попередні факти чітко наказував «абы там пан сотник, як и старшина городовая цеху ковальского на свои работизны бесплатные не потягали»⁴⁸.

У червні 1730 р. знову загострюється питання з відпрацюванням міських повинностей для Коропського ковальського цеху. Про це свідчить «Скарга цехмістра ковальського коропського Фоми Наумова з товаришами про звільнення їх від великих податків і від багатьох повинностей». Цехмістр зазначає, що два попередні гетьмани надавали їхньому цеху оборонні універсали, що звільняли їх від міських повинностей та податків. Згодом старшина знову стала використовувати майстрів цеху безкоштовно на власні потреби. Тому на користь військової артилерії ремісників працює зовсім мало. Вони в «малолюдствии» роблять «артиллеристские палубы, возы конные, возы воловые, колеса оковуючы, й прочие дела», і тому мають велику «нужду й тяжесть»⁴⁹. Таким чином, питання експлуатації ремісників урядовою старшиною на початку XVIII ст. було актуальним не лише в м. Коропі. Гетьман і Військова Канцелярія всіляко

⁴⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 314.

⁴⁵ Лазаревский А. Обозрение Румянцовской описи Малороссии. (Полки Киевский и Нежинский). — Вип. 2. — Чернигов, 1867. — С. 380.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3442. — Арк. 5.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3442. — Арк. 3.

⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3442. — Арк. 6.

⁴⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3442. — Арк. 2.

намагалися перешкоджати урядовій старшині залучати майстрів на приватні роботи та відпрацювання міських повинностей, але з приходом до влади кожного нового гетьмана ця проблема знову виникала. Але зі «справи про звільнення ковальського цеху м. Коропа від міських повинностей» та кількості прикріплених до справи документів, можна припустити, що вже на початку XVIII ст., за гетьманування І. Мазепи, Коропський ковальський цех був найбільшим ремісничим об'єднанням у місті Короп.

Наявність потужного ковальського ремісничого об'єднання у Коропі підтверджує С. Щербина, яка, розкриваючи галузеву структуру цехового ремесла, частково зупинилася на соціально-економічній складовій⁵⁰.

Існування металообробного ремісничого об'єднання в м. Кролевець підтверджується документами в 1671 році, коли «цех слюсарський, ковальський, котлярський і гончарський» одержав листа від кролевецького міського уряду⁵¹. Першим цей лист дослідив О. Лазаревський. З нього стає відомо, що до уряду кролевецького звернулися ремісники, які об'єдналися в «цех слюсарський, ковальський, котлярський і гончарський» та вибрали собі цехмістра (старшого брата) Андрія Гапоновича. Вони попросили надати їм всі права на створення цеху відповідно до магдебурзького права. 22 червня 1671 р. міський уряд Кролевця задовільний їхнє прохання⁵².

Окрім урядового листа збереглися деякі супліки та скарги, які несуть в собі цінну інформацію про потужності цехового об'єднання. З них цілком зрозуміло, що у 1720–30-х роках «Кролевецький цех слюсарський, ковальський, котлярський і гончарський» безпосередньо працював на Військову Артилерію, де ремісники займалися «оковкой армат и прочой потребностью». У той же час кролевецька урядова старшина експлуатувала їх для задоволення власних потреб та змушувала відпрацьовувати міські повинності і сплачувати податки. Тому «цехмістр Андрій Іванов з братією своєю» шукали захисту у «Ясновельможного Гетьмана Данила Апостола», який отримали у вигляді оборонного універсалу гетьмана від 26 червня 1730 р.⁵³.

Утім, у зв'язку з постійними політичними баталіями та частою зміною влади в Гетьманщині, свавілля по відношенню до ремісників не припинилося. Навпаки, виникають нові проблеми. Майстри шукають захисту від відробітку повинностей і йдуть під протекцію впливових та заможних в сотні кролевецькій власників, чим завдають цеху значних збитків. Про так звані «втечі з цехів» досить цікаву розвідку зробив відомий дослідник цехового устрою Північного Лівобережжя А. Єршов⁵⁴. «Доношення цехмістра Василя Захарієва до графа

⁵⁰ Щербина С.В. Ремісничі цехи Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. ... — Арк. 90.

⁵¹ ІР НБУВ. — Ф. Х. — Спр. 11709. Населені пункти Кролевецького повіту. — Арк. 3.

⁵² Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 382.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3357. — Арк. 1–2.

⁵⁴ Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної катедри історії культури й мови при інституті. — Ніжин, 1929. — Кн. 9. — С. 123–136.

Рум'янцева» від 8 жовтня 1765 р. підтверджує вищезазначені проблеми цехового об'єднання та дає уявлення про його чисельність. Разом з гончарами фігурують прізвища 15-ти ремісників, але в той же час міститься допис «и прочие ж того цеха братия»⁵⁵.

Аналізуючи документи можна сміливо говорити, що м. Кролевець було одним з потужних осередків металообробної галузі виробництва. У самій назві цеху можна побачити щонайменше три ремісничі спеціальності — слюсарі, котлярі та ковалі. Факт залучення ремісників цеху до роботи на Військову Артилерію є теж немало важливим, який свідчить про потужність об'єднання. Станом на II половину XVIII ст., не дивлячись на надзвичайно поширення явища «втечі з цехів», в об'єднанні налічувалось щонайменше 15–20 ремісників. Натомість, цікавим є той факт, що в «Описі Новгород-Сіверського Намісництва (1779–1781)» жодним чином не згадується про наявність ремісничих об'єднань в Кролевці.

Аналізуючи матеріали «Опису Новгород-Сіверського Намісництва (1779–1781)» та «Описание Старой Малороссии. Полкъ Нѣжинскій», присвячених м. Конотоп дивує той факт, що взагалі не згадуються ремісничі цехові об'єднання. Це пояснити складно, бо у переписах м. Конотоп на 1666 р. можна побачити ремісників різних спеціальностей. За підрахунками Г. Швидько, в Конотопі на той час налічувалося 56 людей, що займалися ремеслами та промислами, з яких 6 ковалів, 2 котлярі, слюсар та шабельник⁵⁶. Підтвердженням підрахунків Г. Швидько є записи на сторінках «Переписних книг 1666 року»: 1) «Мещанин Максим Григорьевъ ремесленной члвкъ коваль», 2) «Мещанин Илья Алексѣевъ ремесленной члвкъ», 3) «Мещанин Дементей ремесленной члвкъ коваль», 4) «Мещанин Григорей Игнатовъ ремесленной члвкъ коваль», 5) «Мещанин Лукьянь Ивановъ ремесленной члвкъ коваль» та безім'яний 6) «Мещанин малотчей члвкъ ремесленной члвкъ коваль»⁵⁷. Поряд з ними зустрічаються ще два записи: «ремесленной члвкъ Яков Коваль» та «Мещанин Федор Коваль», котрі більш за все також були ремісниками-ковалями. Окрім ковалів жили в Конотопі два брати «Степан та Иван, ремесленные люди котляры», а також «Василей Иванов ремесленной члвкъ, слесарь» і «Илья Трофимов ремесленной члвкъ сабелникъ»⁵⁸. Отже, у 1666 р. в Конотопі працювало 10–12 ремісників металообробних галузей виробництва.

У «Описі Конотопської сотні 1711 року» у Конотопі згадуються цехмістри шевського, ковальського, ткацького, кравецького, різницького цехів⁵⁹. Завдяки «Опису 1711 р.» можна сміливо назвати м. Конотоп міцним ремісничим осередком. Вже на кінець XVIII ст. за даними «Описів Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст.» у Конотопі з-поміж 885 ремісників проживало

⁵⁵ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 54607. — Арк. 487.

⁵⁶ Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. — Днепропетровск: ДГУ, 1985. — С. 48–49.

⁵⁷ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 90, 92, 95, 102.

⁵⁸ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 104, 90, 93.

⁵⁹ ЦДІАК України. — Ф. 2040. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 33.

30 ковалів та 2 котлярі⁶⁰. Таким чином, незважаючи на бідну джерельну базу по відношенню до розвитку ремесла в Конотопі, відсутність інформації в ґрунтовних працях «Опис Новгород-Сіверського Намісництва (1779–1781)» та «Описание Старой Малороссии. Полкъ Нѣжинскій», де б мали міститися відомості про ремісничі об'єднання сотенного містечка Конотоп. Залучивши інші джерела, маємо переконливий факт, що в середині XVII–XVIII ст. ремісничі цехові об'єднання в Конотопі існували та розвивалися, в тому числі і металообробні ремісничі спеціальності.

Отже, відмітивши основні осередки металообробних галузей ремесла на території Ніжинського полку можна зауважити, що майстри металообробного ремесла в першу чергу активно залучалися до роботи на військові потреби Гетьманщини. У той же час без продуктів виробництва ковалів та котлярів не міг обійтися жодний селянин, який займався землеробством та винокурінням. Слід також зазначити, що крім великих ремісничих об'єднань у Ніжині, Глухові, Батурині, Коропі, Конотопі, Кролевці, Борзні, були й поодинокі ремісники, які не входили до цеху.

Фахівці ковальської справи були і в багатьох селах полку, які переважно задовольняли потреби місцевого населення і поєднували різні спеціальності (ковалів, котлярів, слюсарів і т. д.). У 1666 р по одному ковалю було в таких селах як: Тростянка (Батуринська сотня), Городище (Бахмацька сотня), Головеньки (Новомлинської сотні), Смоляж (Вертіївська сотня), Липовий Ріг (Ніжинської сотні), Стрільники (Шаповалівської сотні), та по два ковалі у с. Берестовець і с. Куношевка (Борзнянської сотні)⁶¹.

Ковалі, зброярі, ювеліри Ніжинського полку посідали знакове місце серед металообробних ремісників Лівобережної України. Їх майстерність прагнули використати у власних цілях козацька старшина та заможні міщани, на що ремісники постійно скаржилися гетьману.

Roman Krapivnyy

METALWORKING TRADE CENTERS ON TERRITORY OF NIZHYN REGIMENT IN THE MIDDLE OF XVII–XVIII CENTURIES

The article highlights the main centers of metal trade, their origin, development, economic significance on territory of Nizhyn Regiment in the middle of XVII — the end of XVIII century. The main source of data the development of problem in historiography are analysed.

Keywords: *Nizhyn Regiment, trade, workshop, manufacture, center.*

⁶⁰ Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст.: описово-статистичні джерела / [відповідальний редактор П.С. Сохань]. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 102.

⁶¹ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — 448 с.

III. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ XIX–XXI ст.

ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ МІСТ ДОНБАСУ ТА УМОВИ ЇХНЬОГО РОЗВИТКУ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ

У статті розглянуто основні передумови появи міст Донбасу, простежено внутрішні та зовнішні умови їх розвитку в дореволюційну добу. Виділено та проаналізовано основні етапи цього процесу. Охарактеризовано етнонаціональну структуру населення регіону. Визначено основні чинники, які сприяли перетворенню Донбасу на один з найбільш урбанізованих регіонів України.

Ключові слова: колонізація, урбанізація, дореволюційна доба, етапи розвитку міст Донбасу.

Тривалий період часу Донбас, як частина Дикого поля, залишався майже не заселеним, що було наслідком військового протистояння Московського царства, Речі Посполитої та Кримського ханства. На початку XVI ст. тут оселяються вихідці переважно з етнічно українських територій. З середини XVI — першої половини XVII ст. колонізація краю набувала все більш постійного характеру, хоча й була дуже небезпечною справою.

У цей час в боротьбу за колонізацію регіону включились численні козацькі об'єднання запорожців та донських козаків. Вони були рушійною силою на початковому етапі колонізації краю, оскільки, будучи мілітаризованими об'єднаннями, змогли протистояти багатьом тутешнім небезпекам. Успішнішими в ході освоєння краю були запорожці. Їхні поселення спочатку будувались у вигляді зимівників, хуторів й були не постійними, сезонними. Згодом, під впливом економічної активності та поступового перенесення кордону Московського царства далі на південь тут почали осідати торговці та ремісники. Поступово утворювались села та містечка, однак лише кілька з них набули статусу міст. З початком їх виникненням в середині XVII ст. розпочинається міська історія регіону.

У 1645 р. була збудована Торська фортеця, яка мала захищати давні солеварні від різного роду нападів. Також Тор разом із Бахмутом виконували функцію укріплених сторожових пунктів на шляху з Московського царства до Кримського ханства. Цим шляхом часто користувались кочовики для своїх нападів, тому їх будівництво спочатку відповідало військовим потребам, однак, пізніше функції цих поселень змінились. Тор та Бахмут трансформувались із суто військових укріплень до регіональних адміністративних та економічних

* **Петро Дем'ячук** — аспірант відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України. Науковий керівник — д. і. н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Л.Д. Якубова. piter_demyanchuk@ukr.net

центрів. Так, наприклад, Тор з 1645 р. по 1764 р. був сотенним містечком Ізюмського полку. З будівництвом тут у 1664 р. державного солеварного заводу, де спочатку працювало 215 робітників, а через два роки — 647, почав зростати його економічний потенціал¹. Однак, після зруйнування кримськими татарами у 1697 р. тутешніх соляних варниць, та як наслідок — знайдення кращої сировини — ропи з більшим вмістом солі в бахмутських підземних джерелах, місцеві жителі стали переселятися до Бахмуту.

У 1701 р. Бахмут за указом Петра I було укріплено. А вже у 1704 р. в ньому проживало «жителів руських, торських і маяцьких та інших міст — 36; черкес Ізюмського полку, тюркських і маяцьких жителів, — 112; донських козаків — 2». З всіх жителів було «Ізюмського полку козаків — 54, різних міст та чинів руських людей — 19 чоловік»². У 1703 р. Бахмут став провінційним центром Азовської губернії, однак у 1708 р. через поразку антифеодального повстання ватажка солеварів К. Булавіна він був вщент зруйнований. Відновленню міста сприяло будівництво солеварного заводу, який розпочав свою роботу в 1715 р. А вже у 1736 р. тутешня фортеця була відбудована та укріплена, і поселення знову стало головним опорним пунктом на тодішньому південному кордоні Російської імперії³.

У Торі в 1715 р. також запрацював солеварний завод, що вплинуло на динаміку росту поселення. У 1732 р. тут проживало 364 жителі, в 1767 р. — 2068, з яких 813 чоловік були солдатами гарнізону, а в 1773 р. — 3872. Між іншим, тут розвивались ремесла, сільське господарство та торгівля, однак солеваріння, все ж таки, залишалось головним чинником його розвитку. Так, у 1774 р. третину місцевих мешканців становили саме солеварі.

Негативно вплинула на розвиток міста заборона солеваріння у 1782 р. Більшість місцевого населення стала займалась сільським господарством, а інша — торгівлею та ремеслом. У 1784 р. Тор перейменовується на «Словенськ», хоча пізніше його стали називати «Слов'янськом». Поселення отримало статус повітового міста⁴.

Розвиток Бахмута теж був тісно пов'язаний з солеварінням. Передача у 1732 р. місцевих промислів на відкуп торговій компанії купця Озерова призвела до виступу 1765 р. під проводом Б. Андрєєва⁵. Згодом, у 1782 р. солеваріння в місті було призупинене. На той час у місті проживали, крім солдат гарнізону, різних чинів та звань 960 чоловіків та 845 жінок⁶.

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. — С. 707.

² Там само. — С. 151; *Пірко В.О.* Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. — С. 122–126.

³ *Верменич Я.В.* Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 24; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 151.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 707–708.

⁵ Там само. — С. 151.

⁶ *Пірко В.О.* Вказ. праця. — С. 134.

Важливим з військової точки зору було укріплення «Бельське», яке було засноване ще в кінці XVI ст. Однак, його трансформація в місто була надто тривалою в часі. Воно лише у 1797 р. отримало статус повітового міста і нову назву — Старобільськ. Воно заселялось переважно вихідцями з Полтавщини, Чернігівщини та південної частини Воронежської губернії. Також тут переходили і кріпаки-втікачі із центральних районів Росії. Поселенці несли сторожову службу, займались землеробством, рибальством і бортництвом⁷.

Етнонаціональний склад регіону розширився в середині XVIII ст., коли уряд Росії запросив на військову службу сербів, молдован, валахів, словенців, болгар, чорногорців та македонців та ін., передавши їм у «довічне користування» землі між Луганню, Бахмутом та Сіверським Дінцем. Внаслідок цього було засновано кілька військових поселень, що склали у 1753 р. територіальну основу Слоб'яносербії з адміністративним центром у м. Бахмут⁸.

Тутешні села, які стрімко розвивались, теж трансформувались спочатку в містечка, а пізніше — в міста. У 50–60-х рр. XVIII ст. тривало інтенсивне заселення цієї території. У цей край почали переселятись селяни з Харківської, Чернігівської, Курської та Смоленської губерній, а також торговці з різних частин Росії, яких вабили місцеві пільгові умови. У таких умовах в 1753 р. було засноване с. Підгірне, в якому вже у 1773 р. проживало 973 мешканця. У 1784 р. воно було перейменоване у Донецьк і отримало статус міста⁹.

Вперше національний склад південноукраїнських територій було визначено в 1779 р. Тоді українці становили 64,76% всього населення регіону, молдавани — 11,3%, росіяни — 9,85%, греки — 6,31%, вірмени — 4,76%, грузини — 0,45%, інші — 2,57%¹⁰.

З часом склалась певна ієрархія взаємовідносин між тутешніми етногрупами. Її очолили росіяни, на проміжному рівні були іноземні колоністи, а українці, попри свою більшість — на найнижчому. Росіяни переважно займали найвищі посади у війську та в сфері управління регіоном. У цей же час, права та привілеї іноземних переселенців були краще захищені ніж права українців.

Іноземці, оселяючись тут, намагались компактно будувати свої поселення, утворюючи таким чином власні колонії. Об'єднуючись у колоністські округи з автономними правами в питаннях соціально-економічного і духовного життя, вони забезпечували свою етнічну однорідність та консервацію власних традицій. У межах своїх колоній вони не допускали зовнішніх асиміляційних впливів. Певні контакти між ними виникали лише на основі соціально-економічних

⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. — С. 842–843.

⁸ *Ніколаєв Ю.О.* Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки) / Монографія. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. — С. 46.

⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область... — С. 790.; *Пірко В.О.* Вказ. праця. — С. 135.

¹⁰ *Якубова Л.Д.* Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. — С. 19.

взаємовідносин. Зазвичай саме міста, будучи економічними та адміністративними центрами регіону, були місцем таких контактів.

Одним з перших колоністських округів був Грецький, який виник у 1779 р. Він заселявся виключно кримськими переселенцями. У російське підданство їх прибуло близько 31 тис. Найчисельнішою етногрупою серед них були греки, серед інших — татари, вірмени, грузини, однак їх частка незначна. Спільною їх ознакою було православне віросповідання. Російський уряд був надзвичайно зацікавлений в їх переселенні на підвладні йому території, оскільки вони мали чималий досвід у торгівлі та у ремеслах, до того ж їх переселення надало додаткові переваги на міжнародній арені.

Вони висунули ряд вимог щодо свого переселення. Відповідно до них, уряд Російської імперії зобов'язав мешканців міста Павловськ залишити його і переселитися у інші місця за рахунок казни. Протягом десяти років представникам інших етнічних груп заборонялося тут селитись. У випадку, якщо в подальшому ця територія не була б заселена кримськими переселенцями, дозволялося влаштовувати поселення всім бажаючим. Місто Павловськ отримало назву Маріуполь. Створення у 1807 р. Грецького суду та відокремлення автономної Грецької округи сприяли штучній ізоляції переселенців¹¹.

Наприкінці XVIII ст. в Маріуполі проживало 1913 мешканців. Основним заняттям більшості з них було землеробство. Зростання кількості населення міста, на цьому етапі його розвитку, не було швидким, що пояснювалось недоступністю цього регіону для інших переселенців крім кримських. Тобто приріст населення мав природний характер самовідтворення громади, а не механічний міграційний. Тому в 1795 р. у місті проживало лише 2623 мешканця, а у 1826 р. — 2998¹².

З 1780-х рр. розпочинається новий етап розвитку регіону загалом, та його міст зокрема. Геополітичні зміни визначальним чином вплинули на розвиток регіону. З приєднанням Криму в 1783 р. до складу Російської імперії зникла небезпека набігів. Запорізька Січ, як конкурент російського уряду, зруйнована у 1775 р., одночасно були ліквідовані військові поселення у Слов'яносербії, а згодом відновлено Азовську губернію. Територія регіону повністю потрапила під владу Російської імперії, яка з цього моменту і до революції 1917 р. повністю керувала його розвитком.

Змінився статус регіону — небезпечне прикордоння стало внутрішньою нерозвинутою провінцією, тому колонізаційний та міграційний процеси набули ознак системності. Заселення Донбасу довгий час було головним завданням урядової політики Російської імперії.

У цей час масового характеру набула іноземна колонізація. Під впливом чуток про привілеї та успіхи місцевих колоністів посилювався переселенський рух. Нові піддані Російської імперії були вихідцями з Пруссії, Швейцарії,

¹¹ Котигоренко В. Донбас в етнополітичному вимірі. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — С. 44–45; Якубова Л.Д. Вказ. праця. — С. 20.

¹² Пірко В.О. Вказ. праця. — С. 136; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 392.

Голландії, Австро-Угорщини, Близької Порти. Європейські іммігранти оселялись з релігійних мотивів та у пошуках матеріальної вигоди. Вихідці з Близької Порти були переважно політичними вигнанцями та біженцями. Із скороченням кількості вільної казенної землі в Донбасі на початку XIX ст. урядова поселенська політика змінилася. Пріоритетним ставало закріплення вже прибулих поселенців, однак, ніякої допомоги їм не надавалось¹³.

Господарське освоєння регіону сприяло подальшому розвитку тутешніх міст. Наприкінці XVIII ст. внаслідок вичерпання лісових ресурсів при солеварінні, виникла потреба у новому виді дешевого палива. Цю необхідність було задоволено вугіллям, видобуток якого суттєво вплинув на темпи та характер розвитку регіону.

У результаті використання нового палива на Донбасі знову відроджується солеваріння. Новий поштовх до розвитку отримали Слов'янськ та Бахмут. Розвитку першого сприяло відкриття цілющих властивостей соляних озер, які з 1827 р. почали рекомендувати лікарі в якості курортів. У ньому в 1773 р. проживало 3872 жителі, у 1830 р. — 5124, а вже у 1870 р. — 11 653¹⁴. Швидкими темпами розвивалось й м. Бахмут, яке у кінці XVIII ст. нараховувало 617 жителів, у 1825 р. — 4215, у 1831 р. — 5913, у 1840 р. — 6396, а у 1857 р. — вже 9197¹⁵.

Змін зазнала й Старо-Більська слобода, яка у 1797 р. була перейменована на Старобільськ і стала повітовим містом, яке увійшло до Слобідсько-Української губернії. У першій половині XIX ст. населення міста займалось ремеслом і торгівлею. У 1834 р. в ньому проживало 1385 мешканців¹⁶. Зросло значення й с. Підгірне, яке у 1784 р. отримало статус міста та нову назву — Донецьк. Воно стало повітовим центром. Однак, через постійну загрозу повені місто у 1817 р. було перенесене за 2,5 км від річки і одночасно було перейменоване на Слов'яносербськ. У передреформені роки в ньому проживало понад півтори тисячі мешканців¹⁷.

Зростала роль та значення Маріуполя. У 1800 р. тут відкрили митницю, а у 1809 р. — портове управління. У 1817 р. було проведено межування земель грецьких поселенців Маріупольського повіту з метою виділення вільних земель на яких стали селити вихідців із Західної Пруссії, Польщі та Чехії, що страждали внаслідок наполеонівських війн¹⁸.

У цей час Маріуполь перетворився на важливий торговельний порт на Азовському морі, що зумовило розвиток економіки міста і приваблювало нових переселенців. У 1826 р. тут налічувалося 2 998 мешканців, переважно купців і ремісників. У місті впродовж 40-х рр. XIX ст. поряд із греками селилися росіяни,

¹³ Якубова Л.Д. Вказ. праця. — С. 18; Ніколаєць Ю.О. Вказ. праця. — С. 50–51.

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 708.

¹⁵ Пірко В.О. Вказ. праця. — С. 135; Молчанов В.Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX — початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 78.

¹⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область... — С. 844.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область... — С. 791.

¹⁸ Ніколаєць Ю. О. Вказ. праця. — С. 51.

українці, представники інших національностей. Зросла кількість його мешканців ще й за рахунок військових поселенців. На середину XIX ст. тут вже проживало 4579 осіб, а у 1855 р. — 4600¹⁹.

Наприкінці XVIII ст. новостворений Чорноморський флот потребував гармат і боєприпасів. Вони виготовлялись на Уралі, але їх транспортування було надто довгим і дорогим, що ставило під загрозу забезпечення флоту. Будівництво в регіоні нового заводу стало вирішенням стратегічної проблеми.

Заснування у 1795 р. Луганського заводу суттєво вплинуло на подальший економічний та етнонаціональний розвиток Донбасу. Наприкінці 1797 р. на Луганському заводі працювало 575 робітників, крім того до нього було приписано 2080 селян із навколишніх сіл для допоміжних робіт. Згодом навколо заводу з'явилося робітниче поселення. Вигідне розміщення на шляху між центральними губерніями та портовими містами Ростовом і Таганрогом сприяло розвитку тутешньої торгівлі. До середини XIX ст. це поселення вже стало регіональним промисловим центром²⁰.

До 1840 р. міста регіону розвивались не рівномірно (див. табл. № 1). Так, наприклад, найбільшим за кількістю населення містом був Бахмут, в якому проживало 6596 мешканців. Однак, найбільш економічно розвиненим залишався Слов'янськ, у якому було розміщено 16 підприємств та 27 торгових лавок, що давали місту 7392,15 руб. щорічного прибутку. Другим, з щорічним прибутком в 7000 руб., був Маріуполь. Тут не було заводів, фабрик, трактирів та «Питейных домов», однак наявність митниці та порту сприяли розвитку місцевої торгівлі. Слов'яносербськ та Старобільськ були найменш чисельними містами регіону.

Таблиця № 1.

Розвиток міст Донбасу у 1840 р.²¹

Міста	Кількість жителів	Заводів та фабрик.	Торгових лавок	Трактирів	«Питейных домов»	Річні прибутки міст (в руб.)
Бахмут	6596	21	37	6	8	4458,2
Маріуполь	3679	0	0	0	0	7000
Слов'яносербськ	2149	0	9	1	2	513,54
Слов'янськ	5840	16	27	2	18	7392,15
Старобільськ	1142	2	33	2	4	6035,93

¹⁹ Молчанов В.Б. Вказ. праця. — С. 392.

²⁰ Там само. — С. 89.

²¹ Таблица складена на основі: Статистические таблицы о состоянии городов Российской Империи / Центральный статистический комитет. — СПб.: Тип К. Крайя: 1840. — С. 12–13, 52–53, 66–67.

У 1861 р. було скасовано кріпацтво, що сприяло зростанню кількості мігрантів. А з розширенням залізничної мережі регіону у 1860-х рр. міграційні рухи ставали швидшими.

Збільшилась кількість місць виходу нових мігрантів. Взаємозв'язки і взаємозалежність між регіоном та іншими частинами Російської імперії ставали все тіснішими. Розширювався ринок збуту вугілля та іншої виробленої тут продукції, що в свою чергу вело до подальшого збільшення обсягів її виробництва і, як наслідок, — збільшення кількості місцевих робітників.

Протягом другої половини XIX ст. — початку XX ст. триває бурхливий розвиток Донбасу. У цей час, Слов'яносербський та Маріупольський повіти набули перехідного, а Бахмутський — промислового типу розвитку. Таким чином, Катеринославська губернія, не дивлячись на те, що приблизно 75% її населення були землеробами, вважалась однією з найбільш промислово розвинених губерній Російської імперії²².

Поступово склалась певна спеціалізація тутешніх міст. Економічними «гігантами» стали Маріуполь, Луганськ та Юзівка. Найбільші в минулому міста регіону — Слов'янськ, Бахмут, Старобільськ, Слов'яносербськ — звісно розвивались, однак темпи їх розвитку були не такими вражаючими. Так, наприклад, найвищий рівень розвитку промисловості м. Слов'янськ був зафіксований у 1895–1899 рр. До 1897 р. тут було збудовано дві чавуноливарні; один механічний, 23 солеварні і 4 цегельні заводи; фабрика фарфорового посуду; три парові млини і макаронна фабрика. Незважаючи на ріст промислових підприємств та зростання населення, місто на початку XX ст. упорядковувалось дуже повільно²³. Подібно до нього розвивався й Бахмут, у якому в 1900 р. налічувалося 76 підприємств, на яких працювало 1078 осіб²⁴.

У цей час Старобільськ здебільшого був джерелом виходу внутрішніх мігрантів та торговим центром місцевого значення. Подібно до нього розвивалось м. Слов'яносербськ, у якому на початку 1860-х рр. щорічно проводилось 3 ярмарки і постійно кипіла роздрібна торгівля. Однак, вже наприкінці XIX ст. тут спостерігався застій економічного життя. Його жителі займались в основному сільським господарством, а також по 7–8 місяців на рік працювали на шахтах сусідніх міст. Деяке пожвавлення міського життя було у 1912 р. при шлюзуванні Сіверського Дінця та побудови тут пристані. Однак, воно було нетривалим²⁵.

З часом Слов'яносербськ все більше втрачає своє значення, що призвело до надання у 1882 р. Луганську статусу повітового міста, оскільки тут було зосереджено дві третини всіх підприємств повіту. У 1895 р. німецький підприємець Гартман перевіз сюди з Хемніца (Саксонія) паровозобудівний завод, який у 1900 р. випустив перший локомотив. Заснування цього підприємства зумовило

²² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. — СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. — Т. XIII: Екатеринославская губерния. — С. XIII.

²³ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 708.

²⁴ Молчанов В.Б. Вказ. праця. — С. 153.

²⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область... — С. 790–793.

швидкий розвиток міста. У 1897 р., в місті діяло вже 234 торговельно-промислові заклади²⁶. На початку XX ст. у зв'язку з промисловим піднесенням, яке почалося у Росії в 1910 р., місто продовжувало прогресивно розвиватись. Тут відкривалися нові підприємства, зростала кількість і концентрація робітників. Однак, переважна більшість мешканців міста жили в злиднях²⁷.

У 1869 р. утворене Новоросійським товариством робітниче селище злилося із селищем Олександрівської шахти — так виникла Юзівка, отримавши свою назву від імені засновника першого тутешнього заводу Дж. Юза. З розвитком промисловості збільшувалась чисельність місцевого населення. Станом на 1870 р. тут проживало 164 мешканця, через два роки — 858, у 1884 р. — 5494, у 1897 р. — 23 076, у 1910 р. — 48 тис., а напередодні Першої світової війни — близько 70 тис. осіб. З 1882 р. заводи Юзівки були об'єднані залізничною мережею з Маріупольським портом й отримали додатковий поштовх для свого розвитку. Однак незважаючи на швидкий ріст, офіційний статус міста Юзівці був наданий лише у 1917 р.²⁸.

Залізничне сполучення з Юзівкою сприяло розвитку Маріуполя. У 1892 р. в ньому проживало 17 тис. мешканців, у 1897 р. — 31 тис., у 1914 р. — близько 58 тис., а у 1918 р. — вже 110 008, з них 57 067 були росіянами, 20 831 — українцями, 15 388 — євреями, 7113 — греками, решта — представники інших національностей. Місто було привабливим для заробітчан. Щороку сюди на заробітки прибувало 9–12 тис. осіб з інших губерній²⁹.

З пришвидшенням економічного розвитку міст регіону в кінці XIX ст. — на початку XX ст. набуло поширення явище промислової міграції. Нових працівників вабив високий рівень тутешніх зарплат, страхування від нещасних випадків тощо. Частина з них оселялась в робітничих поселеннях і збільшувала кількість місцевих жителів (див. табл. № 2). Інші ж були сезонними працівниками. Їх склад за місцем виходу та за національною приналежністю не був статичним і тією чи іншою мірою періодично змінювався.

Найбільша кількість переселенців прибувала до регіону із Полтавської, Харківської, Таврійської, Курської та Орловської губерній. Значна частина мігрантів оселялась саме в містах. Склад міського населення значно відрізнявся від сільського, оскільки в містах місцеві жителі складали 47,83%, а в повіті — 84,32% всього населення. І навпаки, мігранти з інших губерній в містах склали 39,72%, а в повітах — 11,97% всього населення³⁰.

²⁶ Молчанов В.Б. Вказ. праця. — С. 87–94.

²⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область... — С. 77; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. — К., 2002. — С. 36–37.

²⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 78–81.

²⁹ Молчанов В.Б. Вказ. праця. — С. 95; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 392–393.

³⁰ Первая Всеобщая перепись населения... — Т. XIII: Екатеринославская губерния. — С. X–XI.

Таблиця № 2.

Кількість мігрантів та місцевих жителів в містах Донбасу (1897 р.)³¹

Міста	Загальна кількість населення	Місцеві жителі	Мігранти з інших повітів відповідної губернії	Мігранти з інших губерній	Мігранти з інших держав
Бахмут	19 316	14 202	866	4147	101
Маріуполь	31 116	13 930	3805	13 033	328
Слов'яносербськ	3122	2738	117	265	2
Луганськ	20 404	12 916	3202	4221	65
Слов'янськ	15 792	13 335	637	1786	34
Старобільськ	9801	8788	268	737	8

Такий розподіл мігрантів між містом та селом пояснюється тодішнім соціально-економічним розвитком регіону, кількістю вакансій, рівнем їх заробітної плати та іншими умовами роботи та проживання в містах. Етнічний склад місцевого населення був строкатим. Тут проживали українці, росіяни, білоруси, німці, греки, турки, татари, поляки, та ін. (див. табл. № 3).

Таблиця № 3.

Розподіл мешканців міст Донбасу за мовною приналежністю (1897 р.)³²

Міста	Українська мова	Російська мова	Білоруська мова	Єврейська мова	Німецька мова	Грецька мова	Татарська мова	Польська мова	Турецька мова	Інші мови
Бахмут	11 926	3659	23	3223	116	16	9	83	0	259
Маріуполь	3125	19 670	171	4710	248	1590	228	218	922	234
Слов'яно-сербськ	1342	1607	0	143	0	0	0	2	0	28
Луганськ	3902	13 907	716	1449	101	5	7	101	4	212
Слов'янськ	11 676	3668	23	238	43	0	0	58	0	86
Старобільськ	7691	1988	0	86	13	0	0	19	0	4

³¹ Таблиця складена на основі даних: Первая Всеобщая перепись населения... — Т. XIII: Екатеринославская губерния. — С. 2–3; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. — СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. — Т. XLVI: Харьковская губерния. — С. 2–3.

³² Таблиця складена на основі даних: Первая Всеобщая перепись населения... — Т. XIII: Екатеринославская губерния. — С. 74–75; Первая Всеобщая перепись населения... — Т. XLVI: Харьковская губерния. — С. 102–103.

Однак, після ліквідації станових привілеїв колоністів наприкінці XIX ст. тутешні етногрупи почали зазнавати асиміляційних впливів. Поступово етнокультурна сфера життя міст регіону набувала російської орієнтації. Українці не були офіційно визнаним самодостатнім етносом і розглядались в урядових колах, разом з білорусами, лише як певне відгалуження російського «великоруського» етносу.

На початку XX ст. міста продовжували розвиватись. Однак темпи їх розвитку були неоднаковими. Кількість міських жителів зростала швидкими темпами лише в економічно привабливих містах (див. табл. 4). Вагому роль в такому зростанні складали міграційні процеси.

Таблиця № 4.

Кількість міського населення регіону у 1904–1916 рр. (в тис.)³³

Рік Повіт	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Бахмутський	23	23,6	24,1	24,8	25,4	28,7	31,1	33,2	34,4	37,2	37,5	38,6	39,9
Маріупільський	38,6	39,8	40,9	42,0	43,3	46,6	48,5	50,3	52,1	53,9	55,2	56,2	57,2
Слов'яно-сербський	28,9	29,7	30,4	33,8	34,8	40,5	41,8	42,8	44,0	45,4	68,3	82,2	84,1
Ізюмський	33,5	34,3	35,2	36,2	37	37,4	37,7	38,3	38,7	39,0	39,5	39,8	40,0
Старобільський	11,1	11,2	11,3	11,3	11,6	14,9	15,9	16,9	18,0	19,5	19,4	19,9	20,3

³³ Таблиця ілюструє тенденцію зростання населення всіх міст регіону разом із м. Ізюм, яке на той час було повітовим центром Харківської губернії. Однак саме до цього повіту належало м. Слов'янськ, яке є складовою даного дослідження.

Складено на основі: Ежегодник России: 1904 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1905. — С. 54; Ежегодник России: 1905 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1906. — С. 43–44, 54; Ежегодник России: 1906 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1907. — С. 35, 48; Ежегодник России: 1907 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1908. — С. 32, 42; Ежегодник России: 1908 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1909. — С. 32, 42; Ежегодник России: 1909 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1910. — С. 37, 47; Ежегодник России: 1910 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1911. — С. 38, 48; Ежегодник России: 1911 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1912. — С. 36, 46; Ежегодник России: 1912 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1913. — С. 32, 42; Ежегодник России: 1913 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1914. — С. 36, 46; Ежегодник России: 1914 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1915. — С. 36, 46; Ежегодник России: 1916 г. / Центральный статистический комитет МВД. — Петроград, 1918. — С. 28, 38.

Таким чином, історія дореволюційного розвитку міст Донбасу мала стрімкий та досить суперечливий характер. Доцільним є її умовний поділ на три етапи, кожен з яких характеризується певною специфікою зовнішніх та внутрішніх умов розвитку тутешніх міст.

Перший етап тривав з середини XVII ст. до 1780-х рр., коли військове протистояння Кримського ханства, Речі Посполитої та Російської імперії спрямовувало тогочасне заселення та розвиток регіону. З перемогою Російської імперії у цьому протистоянні регіон повністю потрапив під її владу. Його розвиток й заснування перших тутешніх міст відповідало виключно її інтересам.

Другий етап, який тривав з 1780-х по 1880-ті рр., ознаменувався системним заселенням та всеохоплюючим господарським освоєнням даної території. Під впливом міграційної політики Російської імперії сюди переселялись не лише українці, росіяни та білоруси, а й вихідці з Балкан, Європи, Малої Азії тощо. У цей час, формується багатогранна сукупність етнічних груп, котрі, однак, поки що залишаються замкненими й оберігають свою однорідність. Лише у результаті проведення реформ 1860–1880-х рр. вони все частіше стали контактувати між собою. Ще однією особливістю цього етапу була поява і розвиток робітничих поселень навколо заводів та шахт. Вони надзвичайно залежали від своїх підприємств, успішність який обумовлювала зростання та розвиток поселень. Прикладом такої взаємозалежності була Юзівка, яка за перші півстоліття свого існування зросла від маленького робітничого поселення до одного з найбільших поселень міського типу.

Третій етап, кінець XIX ст. — початок XX ст., характеризувався посиленням тих процесів, які зародились раніше. Завдяки розробці багатств надр та підприємницькій активності великого капіталу продовжували зростати міста. Їх населення збільшувалося переважно за рахунок все нових і нових переселенців, які, перш за все, шукали можливостей задоволення власних потреб. Міста надавали більше таких можливостей в порівнянні з сільською місцевістю. Кількість мігрантів та тривалість їхнього перебування зростала в економічно привабливих центрах, що стало одним із головних індикаторів рівня економічного розвитку регіону. Економічна успішність промислових міст сприяла збільшенню кількості мігрантів і призвела до перетворення Донбасу на початку XX ст. в один з найбільш урбанізованих регіонів України.

THE MAIN PREREQUISITES OF THE APPEARANCE OF DONBAS' CITIES AND CONDITIONS OF THEIR DEVELOPMENT IN PRE-REVOLUTIONARY DAYS

Demyanchuk Petro (the graduate student of Institute of history of Ukraine of National academy of science of Ukraine)

In the article the main prerequisites for the appearance of cities of Donbas, internal and external conditions of its development in pre-revolutionary days are considered. The main stages of this process are allocated and analyzes. The

development of ethnic structure of population of this region is analyzed. The main factors that helped transform this area into the most urbanized region in Ukraine have been determined.

Keywords: *colonization, urbanization, the prerevolutionary age, the main factors of development of cities of Donbas.*

ПІДПРИЄМЦІ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На основі матеріалів демографічних та промислових переписів, а також на основі матеріалів податкових обстежень здійснюється спроба визначити питому вагу підприємництва серед населення міст Підросійської України в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Аналізується процес руйнування становості та «перетікання» представників різних станів до підприємницького прошарку. Наголошується на незавершеності процесу формування соціальної структури індустріального суспільства.

Ключові слова: демографічні переписи, промислові переписи, прибутковий податок, підприємництво, міста Підросійської України, соціальна структура

Дослідження підприємництва в українській історичній науці не втрачають популярності вже з десятків років. Так, популярними є персоналістичні, просопографічні, соціокультурні студії. Економічні та суто соціальні аспекти часто залишаються поза полем зору дослідників. Так, відкритим є питання місця підприємців у соціальній структурі Російської імперії та власне, кількість та питома вага підприємництва серед міського населення.

Радянські дослідники при вирішенні цієї проблеми мали виходити із підрахунків В. Леніна, який прагнув довести успіхи капіталістичного розвитку та завершеність процесів класоутворення. Для цього він некоректно використав результати перепису населення 1897 р., матеріали земської статистики, відомості міського перепису Петербурга та механічно отримав цифру у 1,5 млн. підприємців. Відтак, соціальний поділ суспільства видавався простим: пролетарі та напівпролетарі (50,7%), бідні дрібні хазяї (28,5%), багаті господарі (18,4%), крупна буржуазія (2,4%)¹. Усі дослідники, намагаючись не суперечити «класику», робили штучні припущення. До уваги не брались міські переписи та матеріали обстежень перед введенням прибуткового податку.

Перепис 1897 р. не дає можливості визначити власне підприємницький прошарок. Кількість зайнятих у торгівлі чи то фінансовій сфері не дорівнює кількості підприємців. Наприклад, зайнятим у банківській сфері був і власник банку, і касир. Відтак, деякі розрахунки виглядають надуманими та механістичними. Так, Т. Ніколаєва наводить цифру 2% підприємців від загальної кіль-

* **Тетяна Водотика** — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, tvodotyka@gmail.com

¹ *Ленін В.І.* Розвиток капіталізму в Росії. Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/lenin/len03v00.htm>.

кості населення станом на 1897 р. Автор вивела її шляхом плюсування зайнятих у торгівлі, кредитно-торгових операціях, а також осіб, які жили за рахунок прибутків з нерухомості чи капіталу (їх не можна вважати підприємцями, хіба що вони відійшли від справ, але частка «підприємців на пенсії» у цій групі є мізерною)².

О. Донік підрахував кількість купців у містах, послуговуючись ревізькими сказками, переписом 1897 р., статистикою видачі гільдійських свідоцтв³. Купецтво, звісно, асоціювалось із підприємництвом. Але з 1860-х рр. все важче було ставити знак рівності між цими групами. Підприємництвом займалися селяни, дворяни, різночинці, належність же до купецтва ставала показним елементом в умовах руйнування становості.

Міський перепис Києва 1874 р. чи не єдиний з усіх демографічних переписів, проведених на території Підросійської України, враховує статус особи по відношенню до сфери зайнятості — одиночні власники, власники підприємств із найнятими робітниками, найняті робітники, учні. Так, підприємництвом у сфері торгівлі було зайнято 3899 осіб (3%), з них 4 — власники банків, наприклад. Для обрахування кількості підприємців у виробничій сфері та сфері послуг додаймо кількість підприємців з найманими працівниками та без них. Отже, підприємництвом у сфері виробництва товарів та послуг займалось 8112 осіб, або 6,4%. Загалом же до підприємницького прошарку на 1874 р. можна віднести 12011 осіб, або 9,4% киян⁴.

Приблизні розрахунки можна зробити щодо Одеси, ґрунтуючись на матеріалах перепису 1892 р. За підрахунками В. Дякіна, кількість підприємців становила 17 183 (5,6%)⁵. Наголосимо, що з цих 17 183 близько 12% складали іноземці (у Москві та Санкт-Петербурзі — 6–7%)⁶. Такі показники відповідають загальним визначенням кількості людей у суспільстві із потенційними підприємницькими задатками — не більше 15% населення.

1892 р. був складений проект прибуткового оподаткування усіх, хто мав дохід, вищий за 1000 рублів на місяць. І хоча його так і не було реалізовано, у процесі його підготовки були проведені два обстеження, результати яких опубліковані⁷. Попри те, що такі дослідження проводились вперше і самі фахівці

² *Николаева Т.М.* Соціальний та національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині XIX — на початку XX ст. // *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.*: Зб. наук. пр. — 2008. — Вип. 14. — С. 285–292.

³ *Донік О.М.* Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX — на початку XX ст. // *Український історичний журнал*. — Київ: «Дієз-продукт», 2009. — № 5. — С. 96.

⁴ *Киев и его предместья. По переписи 2 марта 1874 г.* — Киев: Б. и., 1875. — С. 45–96.

⁵ *Дякин В.С.* Был ли шанс у Столыпина? — СПб: «Лисс», 2002. — С. 24.

⁶ *Шаццло М.К.* Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века — М.: ИРИ РАН, 2004. — С. 15–23.

⁷ Материали к проекту Положения о государственном подоходном налоге. Подоходный налог. Ожидаемое число плательщиков, их доход и сумма налога, по исследо-

мінфіну визнавали недосконалість методик обчислення, зібрані матеріали є унікальними. Вони не дозволяють вирахувати точну кількість підприємців у містах, але дають розуміння їх питомої ваги.

Отже, усі потенційні платники податків були розділені на категорії залежно від суми прибутку (1000–2000 руб., 2000–5000 руб., 5000–10 000 руб., 10 000–20 000 руб., 20 000–50 000 руб., понад 50 000 руб.) та його джерела (від землі, від міської нерухомості, капіталів, особистої праці, торгово-промислових занять). Загальна кількість тих, хто отримував прибутки понад 1000 рублів щомісячно склала 404,7 тисячі, або 0,28% населення (станом на 1904 р. із розрахунку чисельності населення 144,1 млн.)⁸. Найбільшу частку платників податку склали особи, що отримували прибуток від особистої праці (лікарі, інженери, викладачі тощо) — 36,6% (148 120 у абсолютних цифрах). На другому місці були підприємці — торгово-промислові заняття забезпечували 20,7% потенційних платників (83 579 у абсолютних цифрах). Відсоток питомої ваги підприємців можна скоригувати у бік збільшення. Оскільки понад 20% осіб (30 тис.), які займалися особистою працею, були службовцями (менеджерами) на підприємствах, і їх слід віднести до підприємницького прошарку. Майже третина були рантьє, отримуючи прибутки від капіталів та міської нерухомості (29,1%). З усіх видів отримання прибутків підприємництво було найбільш прибутковим — п'ята частина підприємців отримувала 37,5% очікуваних надходжень до казни від введення прибуткового податку⁹.

Отже, приблизні підрахунки дають нам цифру у 11 3203 підприємці, прибуток яких складав понад 1000 рублів на місяць. У відсотковому відношенні до всього населення імперії станом на 1904 р. це 0,078%, а до міського населення — 0,61%¹⁰. Зауважимо, що це дані безвідносно до географічних меж дослідження і без урахування тих підприємців, чий прибуток був менше 1000 рублів (середнє та дрібне підприємництво, ремісники-власники).

Відомості промислової статистики також можуть стати у нагоді, але із рядом застережень. У 1900, 1908 та 1910 рр. проводились промислові переписи, матеріали яких опубліковані. У них враховано ім'я власника, його станова належність, обсяг виробництва тощо. До підприємців також ми зараховували орендарів та управляючих, якщо відповідні дані наводились. Послугуючись виданням «Список фабрик и заводов России. 1910 г.» (вміщені результати перепису 1908 р.), нами була обрахована кількість підприємців-городян — близько 3000 осіб. 127 з них — орендарі, 508 — завідувачі підприємств, 1484 — власники підприємств, співвласники акціонерних товариств із приблизного

ванію, произведенному податными инспекторами и казенными палатами в 1909–1910 году. — СПб.: Б. и., 1910. — 119 с.

⁸ Статистический ежегодник России за 1904 г. Год первый. — СПб.: ЦСК МВД, 1905. — С. 80.

⁹ Шаццло М.К. Назв. праця. — С. 159.

¹⁰ Статистический ежегодник России за 1904 г. ... — С. 80.

розрахунку троє співвласників на одне товариство — 747¹¹. Перепис враховував лише підприємства із паровими двигунами або з 10 найманими робітниками або річною вартістю продукції від 5000 руб. Співставляючи кількість підприємців із кількістю міського населення (на 1 січня 1909 р. — 3 510 700¹²) виходить, що питома вага їх мізерна — 0,085%. Наголосимо, що це фактично велике промислове підприємництво. Дрібні та середні підприємці залишались не обрахованими ані фабричною інспекцією (через відсутність парових котлів, наприклад), ані фіскальними органами (адже прибутки були меншими, від тих, які планувалось обкласти податком). Так само «за бортом» обліку залишалась торгівля та сфера послуг. Підводячи підсумок підрахунків зазначимо, що матеріали міських одноденних переписів дозволяють вести мову про 5–9% підприємців у складі міського населення. 0,01% складали великі підприємці, а решту — дрібні та середні, зайняті у сфері послуг, торгівлі, дрібному виробництві.

Так само важливо показати місце підприємців у соціальній структурі та вплив на її зміну. Руйнування становості внаслідок модернізаційних процесів вело до формування нових щаблів у соціальній ієрархії. Ці щаблі були не монолітними, а багатошаровими. Так, у середовищі підприємництва можна виділити вихідців з купецтва, які часто зберігали станові характеристики (замкненість та безальтернативність ідентифікації). Типовою для них була кар'єра від «крамничного хлопчика» до прикажчика і самостійного купця, або отримання справи у спадок і продовження родинного бізнесу. Вони були найбільш чисельним та економічно впливовим прошарком промислової буржуазії. Їм у відсотковому відношенні належало менше дрібних, а більше середніх та великих промислових підприємств.

Але купецтво — це стан, а станова структура руйнувалась. Вивчаючи ступінь поширення станових, класових, професійних характеристик у процесі модернізації, деяким дослідникам видається необхідним продовжувати дослідження еволюції станової структури. Законодавство та масова свідомість сприймали саме станову парадигму¹³. Водночас зауважимо, що при дослідженні перехідного суспільства (від традиційного до індустріального) варто робити наголос на нових соціальних реаліях, процесах становлення нових соціальних структур та інститутів.

Урядова стратегія наближення частини підприємців до казни та двору в обмін на їх лояльність втілювалась у розширенні прав і пільг купецтва упродовж першої половини XIX ст., нагородженні званнями, орденами, наданні персональних привілеїв тощо. До таких маркерів слід віднести звання комерції-

¹¹ Список фабрик и заводов России. 1910 г. По оф. данным фабричного, податного и горного надзора. Составлено редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов». — Спб.—Варшава, 1912. — 1112 с.

¹² Статистический ежегодник России за 1909 г. Год шестой. — Спб.: ЦСК МВД, 1910. — С. 35–54.

¹³ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. — СПб.: Дм. Буланин, 1999. — Т. 1. — С. 78.

радника (започатковане 1800 р.) та мануфактур-радника (1810 р.). Останні практики продовжили своє існування до початку ХХ ст. Тому природним було формування психології служіння, що винагороджувалося ознаками вищого соціального статусу, успішної інтеграції до елітних прошарків суспільства.

У 1832 р. було запроваджено спадкове та особисте почесне громадянство. Цей крок мав на меті модифікувати станову структуру міста, створивши привілейовану групу, залучити економічну та інтелектуальну еліту до управлінських проблем. Звання почесного громадянина присвоювалося імператорським указом. Після міської реформи 1870 р. початкова потреба відпала і почесне громадянство стало просто формою вираження вдячності міста за служіння, способом заохочення, елементом престижу.

Зв'язок між підприємництвом та новоствореним прошарком є дискусійним. Так, за підрахунками О.М. Боханова з усіх осіб, зарахованих до спадкових почесних громадян за 1898–1914 рр., 30% були купцями, а всього представники великої буржуазії складали 50–60% спадкового громадянства¹⁴. За підрахунками М. К. Шацillo з 1863 до 1900 рр. із 2792 прохань 2082 були подані купцями (74,6%). За 1832–1900 рр. купцями виявилось 75,6% тих, хто подав клопотання про присвоєння звання почесного громадянина¹⁵.

В. Нардова підрахувала соціально-професійну приналежність вже нагороджених званням почесного громадянина. Так, частка купців та підприємців серед нагороджених була найбільшою у 1880–1889 рр. — 21,4%. У наступне десятиліття їх питома вага зменшилась до 15,8%. Загалом же за 1863–1899 рр. цей показник склав 13,1%. Найбільше нагороджених виявилось серед губернаторів, генерал-губернаторів та градоначальників (28%)¹⁶. Відтак, статус почесного громадянства нечасто застосовувався для заохочення власне підприємців. Це свідчить про формування самодостатнього прошарку підприємництва, який не потребував підвищення соціального статусу.

Специфіка регіонального розвитку підприємництва у містах південних та східних губерній України призвела до формування принципово нового соціального елементу — технічної інтелігенції, менеджменту. Це директори заводів, інженери, начальники цехів, керівники регіональних відділень банків, адміністратори тощо. Ця особливість була співзвучна світовим тенденціям кінця ХІХ ст. в розподілі функцій професійного керівника та власника підприємства. Представників цього прошарку відрізняли якісна освіта (університетська чи принаймні середня спеціальна), високий фаховий рівень, пристойні заробітки. Обіймаючи високі посади в керівництві підприємств, вони ставали впливовими фігурами в промисловому світі (М. Авдаков, О. Ауербак, П. Горлов, Ф. Єнакієв,

¹⁴ Боханов А.Н. Деловая элита России. 1914 г. — М.: Институт российской истории РАН, 1994. — С. 138–140.

¹⁵ Шацillo М.К. Назв. праця. — С. 76–80.

¹⁶ Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце ХІХ — начале ХХ в. — СПб.: Наука, 1994. — С. 211–222.

А. Мевіус та ін.)¹⁷. Технократія не була замкненим прошарком — ключовими були професійні якості, з середовища управлінців виходили ті, хто починав власну справу. Навіть на початку XX ст. цей прошарок підприємництва був нечисленним.

Підготовка дипломованих фахівців у виробничій сфері інституалізувалась наприкінці XIX ст. з появою спеціальних технічних вузів. За короткий час з їх випускників сформувався контингент технічної інтелігенції¹⁸. Станом на 1914 р. не менше чверті керівників акціонерних товариств мали спеціалізовану освіту¹⁹. Один із друкованих органів підприємців «Промышленность и торговля» неодноразово наголошував на тому, що Росія на тому етапі розвитку підприємництва, що вже не потребує імпорту знань, навичок та вмінь. Навпаки, закордонні фірми відтепер мають достатньо підстав довіряти російським підприємцям та наймати їх в якості управляючих. Упродовж першого десятиліття XX ст. іноземці в адміністративних підрозділах підприємств майже повністю були витіснені кадрами, підготовленими в імперії.

Підприємці нової генерації різко виділялись на фоні вихідців з купецького стану — консервативних, не готових до ризику, авторитарних та важких на підйом. Втім, від купецтва техноеліта перейняла етику служіння, але не грошима, а знаннями та талантом. Частково її представники інкорпоровались до владних ешелонів. Особливо активно цей процес почався після 1906 р. Уряд традиційно використовував потенціал підприємництва для вирішення тактичних завдань, втрачаючи з поля зору стратегічні пріоритети. За влучним визначенням А. Рібера, лейтмотив уряду у відносинах з підприємництвом — *to keep out of power* (тримати подалі від влади)²⁰. Служіння владі, а не суспільству та не усвідомлення своїх інтересів мало своїм закономірним наслідком неконсолідованість та невідповідність соціального авторитету можливостям нового прошарку. Беззаперечне економічне лідерство не завжди конвертувалось у політичний вплив підприємців загалом та технократів зокрема.

У містах-піонерах (Київ, Харків, Одеса, Катеринослав) модернізаційних перетворень та поступу підприємництва формувалось сприятливе середовище для зростання нової генерації підприємців. І саме в містах-піонерах молоді, освічені, амбітні та успішні підприємці отримували політичний вплив, еквівалентний економічній потужі.

Яскравим прикладом була кар'єра М. Ф. фон Дітмара, власника машинобудівного заводу у Харкові, політичного та громадського діяча. Він був промисловим підприємцем нової генерації часів модерної індустріалізації. Виходець з

¹⁷ Шандра О.І. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.) — Луганськ: Вид-во ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2011. — С. 33–36.

¹⁸ Крутіна Т.Д. Техноеліта в системі економіки і влади в кінці 19 — початку 20 століття // Росія в 20 столітті. Люди, ідеї, влада. — М.: Росспэн, 2002. — С. 137–141.

¹⁹ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. — 1914 г.). — М.: Наука, 1994. — С. 160.

²⁰ Rieber A.J. Merchants and entrepreneurs in Imperial Russia. — University of North Carolina Press, 1982. — P. 126–130.

дворян, після закінчення кадетського корпусу не став робити військову кар'єру, а вступив до Гірничого інституту в Санкт-Петербурзі. По закінченню кілька років працював інженером на Путиловському заводі та на будівництві залізниць. Потім переїхав до Харкова. 1893 р. відкрив механічну майстерню і на 1914 р. володів двома машинобудівними заводами (виробляли продукції на 260 тис. рублів), входив до правлінь кількох акціонерних товариств²¹. Підприємець став помітним учасником міського життя, активним членом та згодом і головою Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, благодійником та громадським діячем. Водночас, його фігура концентрувала в собі всі суперечності імперського підприємництва. Зокрема, М. фон Дітмар робив багато добрих справ для своїх працівників: будував житло, лікарні, але до кінця свого життя стверджував, що, наприклад, тривалість робочого дня — приватна справа підприємця та його робітника²². Підприємець вважав себе повноправним господарем найманого працівника, а усі свої благородні вчинки розглядав як поблажливість та вияв доброї волі. Соціальна відповідальність та соціальні обов'язки не обтяжували підприємця.

Симптоматичним та показовим є текст декларації від об'єднаних організацій промисловості та торгівлі, фінансів та сільського господарства, яку 25 квітня 1918 р. М. фон Дітмар, будучи головою Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, вручив очільнику гетьманського уряду В. Голубовичу. Декларація у даному випадку є квінтесенцією поглядів підприємництва саме нової генерації на своє місце в державі, економічні та соціальні функції. В ній підкреслювалось, що економічна діяльність може розвиватись лише в умовах правової держави. Діяльність центральних та місцевих органів державної влади мала б базуватись на тісному поєднанні цих органів із зацікавленими колами. Результатом цього має бути участь підприємців у прийнятті тих рішень, які б безпосередньо стосувались бізнесу. Підприємці висловлювались проти робітничого контролю підприємств. Завдання професійних робітничих організацій мали обмежуватись професійними та культурно-просвітницькими цілями. Категорично заперечувались наміри законодавчо нормувати робочий день чи заробітну плату, що мотивувалось можливим зниженням продуктивності праці²³.

Декларація свідчила про безкомпромісність, готовність піти на суто символічні поступки. Це було проявом невеликого запасу міцності, нерозвиненої корпоративної культури та навіть низького рівня інстинкту самозбереження, відсутності стратегічного мислення. Підприємництво жило бажанням заробити попри проблеми, не враховуючи інтереси робітників та навіть усієї держави.

²¹ Беликов Ю.А. Дитмар (Ditmar) Николай Федорович, фон // Экономическая история России с древнейших времен до 1917 г.: Энциклопедия. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. — Том 1: А–М. — С. 692–693.

²² Чумак М.М. Купецтво як фактор розвитку промисловості Лівобережної України (60-ті рр. XIX ст. — 1914 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2009. — С. 98.

²³ Шаццлло М.К. Российская буржуазия в период Гражданской войны и первые годы эмиграции. 1917 — начало 1920-х годов. — М.: Наука, 2008. — С. 180.

Декларація М. фон Дітмара свідчить про низький рівень соціальної відповідальності навіть на 1918 р.

Політичний вплив у містах практично безальтернативно належав дворянству (за рідкісними винятками), яке домінувало у сфері переробки продуктів сільського господарства та видобувній промисловості. Скажімо, поширеною формою інвестицій була купівля земельних ділянок у Катеринославській губернії в надії знайти там вугілля. Справді велика частка дворян серед міських підприємців була лише у містах Волині і частково Правобережжя. Це пов'язано із тим, що значна частина міст Волині колись мали або зберігали приватновласницький статус, малоземельна шляхта мусила заробляти на прожиття. Загалом же дворянство важко пристосовувалось до умов ринку. Поміщики рідко засновували власний бізнес. Найчастіше вони користувались зі свого імені і ставали акціонерами, членами правлінь, президентами банків, компаній тощо. Поширеним було рантьєрство, тобто інвестування коштів без особистої участі. По мірі поступу ринкових трансформацій участь у акціонерних товариствах та підприємствах ставала все більш привабливою. Тож поміщики поволі втягувались у підприємницькі кола. Часто, здобуваючи технічну, інженерну, економічну освіту, вони ставали управляючими вищої ланки. Втім, дворянство складало не більше 5% тих, хто сплачував промисловий податок. Проте в цілому вихідці з дворян стали чи не ключовою складовою великої буржуазії, де їх частка склала 25%²⁴.

Проявом регіональної специфіки формування підприємницького прошарку у містах із значними військовими гарнізонами була помітна питома вага відставних військових (Миколаїв, Вінниця). Колишні військові, часом беручи у партнери купців, відкривали дрібні підприємства — кузні, заводи, магазини²⁵.

Селяни також були джерелом формування підприємців і їх роль об'єктивно посилювалась, зокрема, на Півдні. Колоністи, переселенці, державні селяни, козаки були індивідуалістами, були готові ризикувати, проявляти ініціативу. Психологічно селянство Півдня було більш готовим до підприємництва, аніж в інших регіонах України. Аграрний сектор тут був більшою мірою втягнутий у товарні відносини. Не в останню чергу смаки селян впливали на роботу текстильної промисловості та магазинів одягу, численних банківських установ, кредитних товариств, ощадно-позичкових кас, ломбардів. Образно кажучи, вони творили підприємців. Село формувало запит на сільськогосподарське машинобудування, яке й розвинулось в містах Півдня України. Початок ХХ ст. ознаменувався появою нового покоління селян. Це були діти тих, хто у пореформену добу зміг почати справу чи розвинути стару і таким чином заробити статки. Вони мали освіту, відмінний від батьківського світогляд, практичніше дивились на життя. Але у місті вони рідко започатковували справи. Конкуренція міських жителів, труднощі пристосування до міського життя — все це звужувало

²⁴ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. — 1914 г.) ... — С. 120.

²⁵ Державний архів Миколаївської області, ф. 216, оп. 1, спр. 135, арк. 12–22; спр. 183, арк. 1–4.

потенційні можливості для підприємництва селян у місті. Часто селяни принципово не хотіли змінювати соціальний статус.

В літературі є відомості щодо джерел формування підприємців. Так, за підрахунками В. Крутікова, у 1872 р. серед власників підприємств Донецько-Придніпровського регіону було 53,2% поміщиків, 8,9% купців і почесних громадян, 22,8% селян та козаків, 1,2% представників інтелігенції, 2,5% офіцерів та чиновників. У 1900 р. серед гірничопромисловців було 24% поміщиків, 20% купців та почесних громадян, 16,1% селян і козаків, 3,2% інтелігенції, 5% офіцерів та чиновників, 1,6% іноземців²⁶. Загалом же склад промисловців України станом на 1900 р. виглядав так: 35,19% — купці, 28,8% — дворяни, офіцери, чиновники, 9,85% — міщани, 6,9% — іноземці та колоністи, 2,4% — інтелігенція, 1,73% — селяни, 14,32% — невідомого походження (очевидно, не вказали стану належності)²⁷.

В. Дякіну належить визначення питомої ваги станів у підприємницькому прошарку на 1905 р. на основі матеріалів підготовки введення прибуткового податку. І хоча у своїх підрахунках він згрупував губернії таким чином, що виокремити українські неможливо, зате врахував лише міське населення. Автор наголошує на абсолютному домінуванні торгового підприємництва над промисловим (90,6% проти 9,4% у містах із населенням до 50 тис., 87% проти 13% — із населенням до 100 тис., і 85,8% проти 14,2% у найбільших містах)²⁸.

Отже, співставивши відомості різних джерел і методів обрахування можна стверджувати, що питома вага підприємців в соціальній структурі міста становила 5–9%. Для Києва 1874 р. питома вага підприємців становила 9%, для Одеси 1892 р. — 5,6%. Наголосимо, що ці підрахунки виходять із статистики структури зайнятості. Якщо ж послуговуватись матеріалами промислової статистики, результати будуть іншими. Перепис враховував лише підприємства із паровими двигунами або найманими робітниками не менше 10 осіб або річною вартістю продукції не менше 5000 рублів, тобто, умовно це лише велике та середнє промислове підприємництво. Співставляючи кількість підприємців із кількістю населення в містах України на 1 січня 1909 р. виходить, що питома вага їх мізерна — 0,085%. Але наголосимо, що це лише велике промислове підприємництво. За підрахунками В. Дякіна, на долю промислового підприємництва випадало 13% підприємців. Торгівлі ж віддавали перевагу 87% підприємців²⁹. Таким чином, промислова статистика залишала поза обліком дрібне та середнє промислове та торгове підприємництво.

Отже, протягом другої половини XIX — початку XX ст. йшов процес розмивання традиційної станої соціальної структури суспільства і формування нових соціальних прошарків. Він не отримав логічного завершення, що видно на

²⁶ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. — С. 158.

²⁷ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 67.

²⁸ Дякин В.С. Был ли шанс у Столыпина?... — С. 25–30.

²⁹ Там само. — С. 18–20.

прикладі підприємництва, яке не стало повноцінним класом ані за кількісними, ані за сутнісними характеристиками.

**THE STATUS OF ENTREPRENEURS IN THE URBAN SOCIAL
STRUCTURE IN UKRAINE UNDER RUSSIAN RULE IN THE SECOND
HAFT OF THE 19th — EARLY 20th century**

Tetyana Vodotyka (Ph. D., researcher of the Department of Regional History, Institute
of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine
tvodotyka@gmail.com)

Using the materials demographic and industrial censuses and on the basis of tax inspections the author attempts to count the proportion entrepreneurship in the urban population during the second half of the nineteenth — early twentieth century. The process of destruction of estate social structure and «flow» of different estates to the business layer is shown. The incompleteness of the process of formation of the social structure of industrial society is emphasized.

Keywords: *demographic census, industrial census, income tax, entrepreneurship, cities of Ukraine, social structure.*

ГОРОДОЦЬКИЙ МУЗЕЙ ЯК ОСЕРЕДОК НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ НА ВОЛИНІ

В статті досліджується історія створення та діяльність Городоцького музею як установи з вивчення історії та культури Волинського краю. Автор розглядає формування музейної експозиції, детально зупиняючись на археологічних розкопках і запроваджених Ф.Штейнгелем «екскурсії». Проаналізовано вклад засновника музею Ф. Штейнгеля у розвиток археології, зоології, метеорології, музейної справи. Виявлено використання музейних фондів М. Біляшівським, Я. Яроцьким, В. Мошковим, П. Тутковським, І. Абрамовим та іншими українськими вченими.

Ключові слова: *Городоцький музей, Федір Штейнгель, Микола Біляшівський, археологічні розкопки, екскурсії, фонограф, Інститут рукопису, Волинь.*

Історії відомо немало випадків, коли вклад у науку робили не професійні вчені, а люди, котрі цікавилися певною галуззю знань, але не були дипломованими фахівцями. Серед них почесне місце займає барон Федір Рудольфович Штейнгель.

Освіту Федір здобував спочатку в II-й Київській гімназії, потім в Університеті Св. Володимира і Варшавському університеті — на природничому відділенні фізико-математичного факультету. Маючи великий потяг до знань, навчання він не закінчив через хворобу та смерть близьких людей. У Польщі барон близько зійшовся з майбутнім істориком та археологом Миколою Федотовичем Біляшівським. Вони познайомилися ще в дитинстві у церкві, де священиком був батько Миколи.

В студентські роки у молодих людей виникла ідея створити в маєтку Штейнгеля музей історії Волинського краю. Усі наукові установи, що були відкриті тут в цей період, обмежувалися Давньосховищем в м. Володимир-Волинському при Володимирському православному братстві, а також відкритим 15 травня 1893 р. Житомирським давньосховищем, яке з січня 1894 р. було підпорядковане щойно відкритому Волинському церковно-археологічному товариству¹. Музей барона Штейнгеля став першим на Волині світським музеєм з вивчення природи, історії та етнографії краю.

У автобіографії, написаній у 1923 р., Микола Біляшівський так згадував про цю подію: «Я порадив Федору Рудольфовичу закласти ще й музей, присвячений Волинській губернії... Федір Рудольфович охоче згодився. Я був дуже радий

* **Ірина Кузьміна** — аспірантка Інституту історії України НАН України.

¹ *Беляшевский Н.* Библиография. Волинский историко-археологический сборник. Вип. 1. Издание распорядительного комитета Волинского Церковно-Археологического Общества. Почаев-Житомир. 1896 г. // Киевская старина. — 1896. — Т. LV. — С. 54, 55.

взятись за таке діло, бо архівна справа не так мене цікавила як матеріальна культура взагалі. З великою приємністю згадую ті вечері, коли ми обмірковували будучу роботу. Програм музею взяли широкий: він мусив поділятися на — природничий і культурно-історичний відділи. В останній крім, антропології, археології, історії, етнографії, входили архів, бібліотека по Волині і фотографії.

Коли це було вирішено, я ще зімою почав добувати матеріали, обходив всі крамнички букиністів і таки знаходив часом дуже цікаві видання що до Волині. На меті було таке закласти в музеї історико-географічний архів: для кожної місцевості — міста, села, містечка, заводиться окрема папка, куди й збирається різноманітний матеріал: акти, малюнки, фотографії, мапи і т. д. Для сього відділу мої шукання у букиністів дали чимало.

Влітку я побував в Городку, для музею було одведена частина одного з флігелів цієї дуже цікавої садиби, що лежить на острові і де колись був монастир, в будинку якого й жив Ф.Р. Штейнгель. Того-ж літа я мандрував по Волині, робив разом з Штейнгелем розкопки, чимало фотографував — основа для музею була покладена.

З того часу, на протязі кількох років я що-літа, а той й зімою бував в Городку й займався музеєм. Ось коротенька історія цього музею, який поміг мені познайомитись практично з музейною справою. В Варшаві я познайомився з полк. Мошковим, який був захоплений, правда як аматор етнографією, переважно фольклором. Я й його притягнув до музею. Потім до Варшави переїхав Мотвіїв — почителем гімназії, що склав програм по географії для Одеського археологічного з'їзду — притяг й його. Стало більш робітників, музей став швидко поповнюватись»² *.

Таким чином, саме дружба з Миколою Біляшівським виявилася відправною точкою, яка призвела до створення такої унікальної установи на Волинській землі. Обидва молоді і пройняті щирою любов'ю до рідної землі, вони прагнули принести якомога більше користі в тій справі, яку знали і любили.

У особистому фонді Ф. Штейнгеля в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського зберігається чернетка, написана 1896 р., у якій він виклав свої погляди на те, яким бачить музей, з яких відділів той буде складатися, хто в ньому працюватиме³. Вона починається з пояснення, звідки виникла ідея створення такого закладу: «Живучи з дитячих років у маєтку Городок Ровенського повіту Волинської губернії, я цілком зріднився з цією місцевістю і її народом, внаслідок цього інтереси цього краю стали мені близькими. Цікавлячись оточуючими мене явищами життя і природи, а також минулим Волині, я дивувався як мало можна знайти даних як у літературі, так і в різноманітних музеях, що стосується Волині, її історії, етнографії, природничої історії та ін. Між тим навіть недосвідчене око моє не могло не бачити, що в науковому відношенні Волинь являє собою надзвичайно цікаву область. Спочатку мені спало на думку

² Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. XXXI, оп. 1, спр. 8, арк. 46–47.

* Текст подається мовою оригіналу.

³ Там само, ф. 109, оп. 1, спр. 9.

за можливістю збирати дані і колекції, що мають відношення до питань, які мене цікавлять про Волинь, але ця думка не мала ще предметної форми»⁴. Тоді молодий барон звернувся за допомогою до Миколи Біляшівського, який займався археологією та етнографією. Саме він ознайомив Штейнгеля з музеями, що існували в інших місцевостях, з їх програмними документами і цілями існування⁵.

Дослідники життя барона до цього часу не мають одноставної думки: чия ж була ідея створення музею в Городку. Біографи Миколи Біляшівського, які склали його життєпис вже після смерті, приписують цю ідею йому. Але з чернетки Штейнгеля видно, що він цікавився історією краю, але не знав, як дати цим знанням лад. І ось тоді на допомогу міг прийти його давній друг М. Біляшівський. На мою думку, ідею створення музею подав Біляшівський, але Штейнгель швидко підхопив її через те, що йому самому була не байдужа історія Волині. Він любив край в якому виріс і прагнув не лише дослідити його історію, але й зберегти її предметні свідчення для прийдешніх поколінь.

Офіційна назва музею звучала так: «Городецький музей барона Ф.Р. Штейнгеля». Наголошувалося, що він матиме не аматорський, а науковий характер. З цією метою планувалося завести музейні книги, реєструвати предмети, які будуть надходити. Музей мав складатися з етнографічного, археологічного та зоологічного відділів. Археологічним відділом і частково етнографічним мав опікуватися Микола Біляшівський. Окрім цього, він погодився вести музейні книги. В. Мошков взяв на себе обов'язок постачати етнографічний матеріал. Зоологічний відділ Федір Штейнгель вирішив очолити особисто. Сприяти розвитку цього відділу погодився також А. Биков, спеціаліст-орнітолог, який запропонував свої послуги з складання колекції птахів Волинської губернії⁶.

Відкриття відбулося 25 листопада 1896 р. Музей був побудований і існував виключно на кошти господаря. Розуміючи важливість подібного закладу для наукової громадськості краю, Федір Рудольфович писав: «Хочу відмітити ще одну обставину: хоча музей складає мою власність, але, маючи на увазі, що такий музей згодом може мати взагалі суспільний інтерес, я не бажаю надавати йому характеру приватної власності і хочу вести його як ведуться музеї суспільні, друкуючи щорічно звіти про його діяльність, надаючи можливість в будь-який час користуватися матеріалами, зібраними вченими, хоча б то побажають займатися вивченням їх, і анітрохи не заважати їм в їх діяльності тим, що я є фактично власником музею. На утримання музею і збирання колекцій я вирішив видавати щорічно 600 рублів. У випадку, якщо з часом я не зміг би чи не побажав продовжувати розпочату мною справу чи у випадку, якщо після смерті моєї не знайшлося в родині моїй кого-небудь, хто виявить бажання продовжити цю справу, усю колекцію і все, що відноситься до музею повинно бути передано даром одній з суспільних установ Житомира чи Києва»⁷.

⁴ Там само, арк. 1.

⁵ Там само.

⁶ Там само, арк. 1 зв., 2, 2зв.

⁷ Там само, арк. 2 зв.–3.

У 1896 р. у пресі було опубліковано «Звернення до населення Волині» щодо сприяння у поповненні експонатів Городецького музею. Місцеві селяни почали приносити до музею предмети старовини і побуту. Не залишилися осторонь і представники аристократії: баронеса Н. Врангель, граф Б. Толстой, землевласники А. Калтенберг та О. Читиркіна поповнили музей цікавими колекціями матеріальної і духовної культури⁸.

Велика частина матеріалу надходила в музей завдяки археологічним розкопкам і так званім екскурсіям, які систематично організовувалися й проводилися під керівництвом Ф. Штейнгеля. Тому варто розглянути їх більш детально.

У липні–серпні 1897 р. було здійснено розкопки курганів у чотирьох могильниках періоду VII–IX ст. на лівому березі р. Устя⁹. В цьому ж році досліджено розкопаний раніше біля села Великого Олексина Рівненського повіту склеп XVI ст. Зроблено припущення, що він належав представнику родини Чаплічей, колишнім власникам Шпанова¹⁰.

Федір Штейнгель не лише займався археологічними розкопками для поповнення колекції музею, але й прагнув поширити набуті знання про Волинь далеко за межами краю. З метою популяризації знань та ознайомлення громадськості з діяльністю Городецького музею він за допомогою М. Біляшівського розміщував інформацію про результати розкопок, а також діяльність музею у популярних журналах: «Київська старовина» і «Археологічний літопис Південної Росії».

В перший рік існування музею завдяки спільним зусиллям барона Штейнгеля, М. Біляшівського, В. Мошкова, А. Матвєєва, С. Яремича, Н. Врангеля, графині Б. Толстой вдалося закласти основу, заповнивши знахідками одну з кімнат, що були відведені під музей¹¹. За цей час було зібрано 950 експонатів (не рахуючи експонатів природничого відділу, для яких було вирішено вести особливу реєстрацію), з них в географічний відділ надійшло 354 одиниці, антропологічний — 16, археологічний — 103, етнографічний — 252, бібліотеку — 179, а також 46 предметів, виділених окремо, бо на той час вони не увійшли в жодний з відділів¹². Інформація про підсумки роботи музею за перший рік друкувалася в журналах «Історичний вісник», «Київська старовина», що

⁸ Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. — Хмельницький: Доля, 1995. — С. 78.

⁹ Миронець Н. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / Миронець Ніна Ростиславівна. — К., 2004. — С. 66.

¹⁰ Лазаревский О. Городецкий музей Волынской губернии // Киевская старина. — 1898. — Т. LXI. — С. 15.

¹¹ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за первый год с 25 ноября 1896 года по 25 ноября 1897 года / Сост. Н. Беляшевский. — Варшава, 1898 г. — С. 1, 2.

¹² Там само.

свідчить про інтерес наукової громадськості до подібних закладів¹³. Як значається в «Київській старовині», особливо вдалим на знахідки виявилися матеріали етнографічного відділу: в місті Славута було знайдено таку цікаву річ, як «Вертеп» для п'єси «Цар Ірод». Текст та музику до нього записав В. Мошков¹⁴.

Розкопки продовжилися й надалі. У 1898 р. у фруктовому саду в мастьку Городок було розкопано стоянку та майстерні неолітичної. Речі знаходилися на незначній глибині, але, як не дивно, збереглося їх багато. Серед них були: відбійники, ядрища, кремневі скребки, ножі, списи, кам'яні шліфовані знаряддя, шматки рогів і кістки лося та інших тварин зі слідами обробки, багато черепків від посудів. Загалом за 1898-й р. було знайдено більше 100 предметів, які потрапили у новостворений музей¹⁵.

Наприкінці цього року Ф.Штейнгель з метою поповнення антропологічного і археологічного відділів здійснив розкопки біля селища Студінки Ровенського повіту. Досліджений могильник розташовувався на височині і складався приблизно з двадцяти курганів, частина яких була знищена місцевими колоністами. Було розкопано та досліджено п'ять з них, які належали слов'янській культурі доби язичництва. У доволі глибоких ямах були знайдені одинарні, а подекуди подвійні домовини. За бідним інвентарним похованням, серед якого переважали залишки посуду, небагаті прикраси у вигляді мідних кілець та сережок, частини заліза та орнаментованої кістки можна зробити висновок, що похований тут був переважно простий люд¹⁶.

Підсумовуючи зроблену за два роки існування музею роботу, барон Штейнгель писав: «Становище, в якому тепер знаходиться музей, з вірогідністю показало усю необхідність такого роду установ в нашій провінції... Невеликим відображенням цього руху є те співчуття місцевого товариства, з яким воно поставилося до задач музею, що відобразилося в пожертвах музею різних предметів, відвідинах музею і запитах, з якими зверталися в музей деякі особи. Все це слугує запорукою подальшого розвитку музею. Окрім місцевого інтересу, музей звернув на себе увагу й за межами Волині: багато видань, як столичних, так і провінційних, з приводу минулорічного звіту надали вповні схвальні відгуки про програму музею, деякі учені товариства надіслали в дар музею свої видання. Сприяв музей також й науковому вивченню краю, що виявилось головним чином у збиранні природно-історичних колекцій і здійсненні архео-

¹³ Городецкий музей Волынской губернии // Исторический вестник. — 1898 г. — Т. LXXI. — С. 1072–1073; Лазаревский О. Городецкий музей Волынской губернии // Киевская старина. — 1898. — Т. LXI. — С. 13–17.

¹⁴ Лазаревский О. Городецкий музей Волынской губернии // Киевская старина. — 1898. — Т. LXI. — С. 16.

¹⁵ Исследование стоянки и мастерской каменного века в с. Городок, Ровенского уезда Волынской губернии // Археологическая летопись Южной России. — 1899. — Т. 1. — С. 28, 29.

¹⁶ Там само. — С. 29.

логічних досліджень, не говорячи вже про те, що завдяки існуванню музею збережено від загибелі багато археографічного і археологічного матеріалу»¹⁷.

Якщо на 25 листопада 1897 р. музей займав одну кімнату, то за рік кімнат стало дві. Власник подбав про добробут та упорядкування установи: було закуплено спеціальні меблі, запрошено людину для завідування музейною колекцією¹⁸.

Протягом другого року існування (25 листопада 1897 — 25 листопада 1898 р.) до музею потрапило 1795 нових експонатів. Серед них найбільша кількість припадала на природничий відділ — 105, переважна більшість яких складала зоологічний матеріал¹⁹. Саме за цей рік музей пережив найбільший розвиток, що пояснювалося залученням для роботи над поповненням колекції досвідчених вчених. Так, влітку 1898 р. в Городок було запрошено лаборанта Зоологічного кабінету Варшавського університету К. Кульвеца, який протягом місяця займався зібрання ентомологічної колекції, а також впорядкуванням вже існуючої колекції з природничої історії. У роботі в цій галузі приймали також участь А. Мордвілко, В. Кульвєць, граф Б.Г. Толстой, а також особисто барон Ф. Штейнгель²⁰. Інші 744 експонати розподілилися таким чином: географічний відділ — 148, антропологічний — 8, археологічний — 350, етнографічний — 18, бібліотека — 220²¹.

Археологічні розкопки, які поповнювали переважно однойменний відділ музею, не в повній мірі задовольняли його потреби. Тому власник розробив і провів так звані екскурсії по Волинському краю. Вони, як правило, тривали не один день, прийняти в них участь запрошували відомих науковців, а також вчителів Городоцької школи. На чолі кожної секції ставилася відповідальна особа, яка очолювала її під час екскурсії. Матеріали, отримані під час подібних поїздок неодмінно потрапляли до музею. Першу пробну екскурсію було проведено в липні 1899 р. В ній взяли участь такі вчені-археологи, як І. Абрамов, Є. Корилович*, етнографи — В. Мошков, Ю. Жалковський, С. Анікін, Л. Фельдман, ботаніки — барон Д. Врангель, М. Голополосов, Ю. Мошков, зоологи — А. Мордвілка, Н. Мошков²². Очолив екскурсію особисто барон Штейнгель. Крім дослідницької роботи в різних напрямках, екскурсії виконували учбову функцію, адже до їхньої роботи долучалися студенти Університету Св. Володимира²³.

¹⁷ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 года по 25 ноября 1898 года / Сост. Н. Беляшевский. — К., 1899. — С. 1–2.

¹⁸ Там само. — С. 2.

¹⁹ Там само. — С. 2, 3.

²⁰ Там само. — С. 2.

²¹ Там само.

* Скоріше за все, автор помилився у написанні прізвища. Мається на увазі Є. Корнілович, що чітко видно з листів останнього до М. Біляшівського. Див.: ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 1183–1192.

²² Шевчук С. Жертовність для утвердження України. — Рівне, 2002. — С. 40.

²³ Непомнящий Г. Городоцкий музей Ф.Р. Штейнгеля // Велика Волинь: Праці Житомирського наукового краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: Журфонд, 1994. — Т. 15. — С. 171.

Експедиція охопила частину Рівненського і Луцького повітів. Були досліджені наступні населені пункти: Пересопниця, Белев, Жуков, Клевань, Деражно, Степань, Корость, Крічільськ, Немовічі, Городець, Великі Цепцевичі, Бережниця, Кураж, Орваніца, Бересть, Домбровіца, Селець, Лютинськ, Висоцьк, Речіца, Удріцк²⁴.

Під час експедиції збиралися природно-історичні колекції, здійснювалося фотографування місцевості, пам'яток старовини, головним чином старовинних будівель, типажів місцевих жителів, вуличних сцен. Були зняті плани городищ в селах Белев, Городець, Крічільськ, Степань. На цих городищах проведені розкопки, під час яких біля Крічільська були знайдені зразки залізного наконечника списа і бойової сокири князівської епохи, а також велика кількість поховань²⁵. На лівому березі річки Горині між Лютинськом і Висоцьком знайдена стоянка кам'яного віку.

Перша пробна експедиція тривала 14 днів. За цей час було здійснено розкопки 15 курганів, зроблено 75 негативів, поповнилася колекція комах та рослин краю²⁶. Барон Штейнгель був прогресивною людиною і намагався застосовувати під час наукових досліджень найновіші на той час методи збору та обробки історичного матеріалу. Тому, крім вище перерахованих досягнень, під час цієї експедиції був застосований фонограф, який допоміг дослідникам записати для історії народні пісні поширені у Волинському регіоні²⁷. Треба зауважити, що це був не перший випадок його використання Федором Рудольфовичем.

Дослідник історії фольклористики Б. Луканюк вважає, що саме бароном Штейнгелем вперше для запису фольклорного матеріалу було використано фонограф. Доказом цього може також слугувати лист із Варшави до Ф. Штейнгеля від 6 серпня 1897 р.: «Сьогодні я був у Герляха й детально розглянув усі фонографи, що є в нього у продажу... для Ваших цілей, мені здається, зручніше за все графофон Едісона в 140 рублів»²⁸. Микола Біляшівський з цього приводу зазначав: «Як тільки що появились фонографи, Федір Рудольфович придбав фонографа для музея й почав записувати народні пісні»²⁹.

Перший запис відбувся в селі Городок в липні 1898 р., коли Ф. Штейнгелю на фонограф вдалося записати обжинкову пісню у виконанні жіночого гурту³⁰.

²⁴ Исследования и раскопки. Экспедиция от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель // Археологическая летопись Южной России. — К., 1899. — Т. 1. — С. 213.

²⁵ Там само. — С. 214.

²⁶ Шевчук С. Жертвенність для утвердження України. — Рівне, 2002. — С. 41.

²⁷ Исследования и раскопки. Экспедиция от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель. // Археологическая летопись Южной России. — К., 1899. — Т. 1. — С. 213.

²⁸ Институт рукопису НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 210, арк. 1, 4 зв.

²⁹ Там само, ф. XXXI, оп. 1, спр. 8, арк. 47.

³⁰ Луканюк Б. Найперші фонографічні записи в Україні: Городецький музей // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. — Рівне: Перспектива, 2003. — Вип. IV. — С. 29; Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 г. — К., 1899. — С. 29.

Цей запис за словами Б. Луканюка «фактично відкрив фонографічну еру в Україні та підніс до рангу абсолютного піонера фонографування народної музики в ній аж ніяк не музиканта-фольклориста, бодай дилетанта, котрим був хоч би той же В. Мошков, а зовсім так само, як і в інших країнах, діяча суміжної галузі, у даному випадку великого ентузіаста красзнавства Ф. Штейнгеля»³¹. Восени цього ж року барон зробив другий фонозапис напівнародної пісні «Ой, у полі озеречко». Тоді ж на трьох різних валиках було записано твори «Ой, зійшла зора вечеровая, та над Почаєвом стала», «Життя моє, життя моє біднеє», «Побажання господарям» у виконанні сліпого лірника з селища Степань³².

Протягом 1897–1898 рр. в етнографічному відділі було записано 12 фонографічних валиків із творами музичного мистецтва, притаманних саме Волинському краю. Ці досліди в основному були вдалими, тому було вирішено продовжити практикувати записи, але вже в більш широких розмірах³³.

На думку Б. Луканюка, Федір Штейнгель одразу перейшов від елементарних випробувань фонографа до надскладного для безпосередньо слухового нотного запису — вокально-інструментальної музики народних професіоналів. У цій сфері він випередив не тільки запис співу, зроблений Є. Ліньовою у 1903 році, але й О. Бородея та О. Сластіона³⁴.

У 1899 році голова Археологічного товариства графиня П. Уварова здійснила подорож в Чернігівську губернію, не оминувши й Волині. Першу зупинку вона зробила в с. Городок в маєтку барона Штейнгеля. Описуючи відвідини графинею Городка, М. Біляшівський в «Археологічному літописі Південної Росії» писав: «Оглянувши музей, графиня Уварова звернула головну увагу на відділ “Збірників історико-географічних матеріалів”, де між іншим зібрано доволі велику підбірку фотографій видів Волині і знімків з різноманітних пам’ятників старовини. Окрім занять в музеї, графиня Уварова приймала діяльну участь в розкопках курганів, підготовлених до її приїзду бароном Штейнгелем поблизу Городка, у с. Рогачева. Тут графиня наочно познайомилася з характером поховань у волинських курганах»³⁵.

³¹ Луканюк Б. Найперші фонографічні записи в Україні: Городецький музей. — С. 29–30.

³² Миронець Н. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / Миронець Ніна Ростиславівна. — К., 2004. — С. 69; Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 г. — К., 1899. — С. 29.

³³ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 г. / Сост. Н. Беляшевский. — К., 1899. — С. 29–30.

³⁴ Миронець Н. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / Миронець Ніна Ростиславівна. — К., 2004. — С. 69.

³⁵ Біляшівський М. Исследования и раскопки. Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель // Археологическая летопись Южной России. — К., 1899. — Т. 1. — С. 214.

Друга екскурсія з метою вивчення краю відбулася вже наступного 1900 р. В Інституті рукопису зберігається її проект, написаний рукою барона Штейнгеля і надісланий М. Біляшівському для ознайомлення³⁶. За проектом екскурсія повинна була розпочатися 15 червня. Планувалася робота наступних секцій: історії, археології, етнографії, ботаніки, зоології та геології. Біля палеонтології та мінералогії було поставлено знак запитання, певно на той час питання участі в цій секції не було вирішено. Передбачалося задіяти 12 осіб, для зручності учасників їм назустріч в Житомир планувалося вислати 5 підвод (4 для екскурсантів і 1 для речей). Ясна річ, що ці підводи, як і всі інші матеріальні витрати, Федір Рудольфович оплачував з власної кишені. Описуючи маршрут майбутньої події, він зазначав, що запланований шлях в обидва боки вдасться подолати приблизно за 15–20 днів, проїхавши при цьому в обидва боки 302 версти. Планувалося, що по закінченню подорожі кожна з секцій надасть короткий звіт про свою роботу, а також передасть всі зібрані матеріали³⁷.

В «Археологічному літописі Південної Волині» за 1900-й рік в рубриці «Дослідження і розкопки» була надрукована інформація про цю екскурсію, яка тривала місяць і закінчилася 10 липня (за старим стилем) 1900 року. Були досліджені Овручський і частково Новоград-Волинський повіти, загалом пройдено до 500 верст, що навіть перевищило цифри заплановані в проекті. Характер цієї екскурсії визначався як розвідки, які принесли багато користі³⁸.

До археологічної секції, яку очолив під час екскурсії Ф. Штейнгель, увійшли також І. Абрамов, Н. Рекс, Є. Корнілович. Учасникам секції вдалося зняти плани городищ в Іскорості, Ушомирі, Норинську, Топорищах. В усіх городищах, крім Ушомирського, були проведені розкопки, в результаті яких вдалося зібрати наступні предмети: кільця, пряслія, буси, черепки. Деякі предмети були куплені у місцевих селян, яким вони трапилися випадково під час відвідин городищ³⁹. Окрім цього, вченими була досліджена стоянка неолітичної епохи кам'яного віку на правому березі річки Норіна. Знайдена велика кількість кам'яних знарядь доповнилася купленими у відомого збирача Івана Книша, а також у торговця давниною в м. Овруч. В загальній кількості Городецький музей в результаті другої екскурсії поповнився 250 предметами кам'яного віку, які походили з 20-ти місцевостей Овручського повіту. Також були зроблені заміри окремих курганів, а деякі з них були нанесені на план⁴⁰.

До історичної секції увійшли: А. Матвєєв, Я. Яроцкий, А. Яроцька, В. Нейкірх. Вони здійснили фотографування старовинних церков, іконостасів, городищ. В деяких місцевостях вчені отримали можливість працювати з архівним матеріалом. Цікаві в історичному відношенні плани місцевостей були зафото-

³⁶ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2580, арк. 1.

³⁷ Там само, спр. 2580, арк. 1, 1 зв., 2 зв.

³⁸ Исследования и раскопки. Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель // Археологическая летопись Южной России. — К., 1900. — Т. II. — С. 163.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. — С. 164.

графовані, деякі старовинні акти куплені чи подаровані музею. Велику увагу приділили вивченню руїн церкви Св. Василя в м. Овруч⁴¹.

Етнографічна секція (В. Мошков, І. Боговський) збирала пам'ятки матеріальної культури та фольклору, використовуючи іноді для збору інформації фонограф, а також здійснювала фотографування народних будівель та одягу. Для колекції музею було придбано 60 різноманітних предметів, серед яких різні частини народного костюму, вишивки та ін. В. Мошков мав намір вивчити зібраний матеріал і передати до історико-географічного відділу музею. Були зібрані також колекції з ботаніки, зоології, палеонтології та мінералогії. Загальна кількість фотографій, зроблених трьома секціями, сягала 250 одиниць⁴².

Незабаром Федір Рудольфович прийшов до висновку, що екскурсії є непрактичними з двох причин: по-перше, мандрівка 18–20 людей на возах коштувала чималу суму; по-друге, під час екскурсії було практично неможливо врахувати інтереси всіх секцій. Траплялося так, що одна з них вже дослідила місцевість і готова була рухатися далі, в той час як інша ще потребувала часу для більш глибокого дослідження. Незважаючи на те, що ці заходи, на думку барона, мали характер «розвідки» і повноцінно край не досліджували, вдалося зібрати для музею багато цікавих експонатів⁴³.

Отримані матеріали та попередні здобутки Ф. Штейнгеля лягли в основу його підсумкової праці «Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг.», видану окремою книгою у 1905 році⁴⁴.

Варто зазначити, що період діяльності музею з 1896 по 1900 рр. характеризувався активним розвитком, залученням до роботи видатних науковців. В цей час сформувався кістяк, який склав колекцію Городецького краєзнавчого музею. Після 1900 р. з музеєм припиняють співпрацю А. Матвеев, В. Мошком та М. Біляшівський⁴⁵. Останній звичайно не полишає Федора Рудольфовича остаточно, але отримавши посаду директора Київського музею давнини і мистецтв, зосереджує свою увагу на новому місці роботи. В Городецькому музеї він став бувати вкрай рідко, в основному консультуючи свого друга листовно. В історії закладу почався другий етап, який, за словами самого власника, характеризувався як період затишшя⁴⁶. Згадуючи цей відрізок свого життя в автобіографії, М. Біляшівський писав*: «Потім матеріальний стан Федора Рудольфовича

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — С. 164, 165.

⁴³ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 6.

⁴⁴ Миронець Н. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / Миронець Ніна Ростиславівна. — К., 2004. — С. 67.

⁴⁵ Луканюк Б. Найперші фонографічні записи в Україні: Городецький музей // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. — Вип. IV. — Рівне: Перспектива, 2003. — С. 36.

⁴⁶ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 9.

* Текст подається мовою оригіналу.

погирщав, він не міг вже так щедро підтримувати музей, як раніш, так і в мене стало менше вільного часу — я працював над улаштуванням Київського музею, і Городецький музей припинив швидкий зріст, але все ж таки робив своє діло — по збиранню матеріалу і як просвітна інституція»⁴⁷.

Незважаючи на зайнятість на новому місці роботи, М. Біляшівський продовжував активне листування з Ф. Штейнгелем, але безпосереднє керівництво взяв на себе барон, який, звичайно, дослухався до порад друга. У листі, датованому 29 березня 1902 р. барон писав: «Надсилаю тобі кошторис надісланої мені Дубенської колекції кам'яних знарядь... Я її купити всю не можу, найбільше рублів на 10. Ось я би просив тебе вказати ті номери, які ти вважаєш вартими»⁴⁸. З листа дізнаємося, що розкопки тривали й після активного періоду життя музею. Так, саме в цей час біля лікарні (ймовірніше мова йде про лікарню Св. Бориса побудовану на кошти Ф. Штейнгеля в Городку — *авт.*) мали місце нові археологічні знахідки⁴⁹. Вірогідно на них натрапили випадково, під час будівництва лікарні, але все-ж таки зберегли і дослідили.

На початку роботи планувалося щорічно звітувати про діяльність музею, але здійснити задум вдалося лише в перші два роки. Третій звіт був присвячений одразу шести рокам функціонування закладу: з 25 листопада 1898 р. по 25 листопада 1904 р. і є останнім подібним документом Городецького музею. Федір Рудольфович поділив ці роки на три періоди. Перший, який охоплював 1899–1900 рр. він вважав найдіяльнішим, адже саме в ці роки були здійснені екскурсії Волинською землею. Далі барон виділяє Другий період (1901–1903 рр.) — це час коли музей розвивався вельми пасивно та третій (1904 р.), який був присвячений переважно упорядкуванню і систематизації вже набутого за 6 років матеріалу⁵⁰.

В цей період музей займав уже п'ять кімнат. Ф. Штейнгель взявся за упорядкування музейних експонатів і звернувся до М. Біляшівського з проханням надіслати книги з археології та музейної справи, щоб отримати потрібний досвід⁵¹. Через рік для інвентаризації музейних експонатів в Городок була запрошена завідуюча обласним музеєм імені А. Поля А. Скриленко, яка виконала цю роботу восени 1904 р.⁵² В листі до М. Біляшівського Ф. Штейнгель писав: «Я дуже задоволений, що нарешті музей приведено в порядок, все записано і музей отримав цілком пристойний вигляд. Ми замовили багато полиць, столів і вітрин, дуже простих і дешевих, і вийшло гарно і добре. За кількістю номерів музей збільшився вдвічі проти останнього звіту (вірогідніше мається на увазі другий звіт музею — *авт.*), а за зовнішнім виглядом його тепер

⁴⁷ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 8, арк. 48.

⁴⁸ Там само, спр. 2181, арк. 1–1 зв.

⁴⁹ Там само, арк. 2.

⁵⁰ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 5.

⁵¹ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2184., арк. 1 зв., 2.

⁵² Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 10.

й пізнати не можна...»⁵³. Але поряд з цим барон скаржився Біляшівському на роботу А. Скриленко: «З Антоніною Антонівною ми весь час працювали разом і взагалі сходилися. Вона — чудовий робітник і справлялася з задачею дуже добре. Але в багатьох принципових питаннях ми не сходилися, так як я відстоював заведений тобою порядок, а вона не завжди з цим погоджувалася (ну, звичайно, робила так як я бажав); сама вона зовсім не розуміє суворо обласний характер музею (тобто головної його мети); потім вона зовсім не розуміє значення “збірників географії” і якщо б їй дозволити, звалила б все в одну купу під одним номером»⁵⁴. Така робота не могла нічим статися у пригоді не лише майбутнім дослідникам, але й шкодила музею. Тому Федір Рудольфович змушений був разом з учнем почати перевірку такої роботи, виправляючи помилки, внесені завідувачою⁵⁵.

В цей час барон планував надрукувати докладний каталог музею і повідомляв М. Біляшівського, що все необхідне для його появи А. Скриленко вже зробила. Негативи фотографій, що зберігалися в Городоцькому музеї, були приведені нею в порядок і наховували на 8 вересня 1904 р. 888 одиниць, не рахуючи природничого відділу, де каталог до негативів барон готував самостійно, як і щоденники розкопок⁵⁶.

Згідно третього звіту, датованого 25 листопада 1898 — 25 листопада 1904 рр., в музей надійшло: в географічний відділ — 681 експонат, з них 18 карт і планів, 77 історико-географічних збірників, 1 картина, 583 негатива фотографій, 2 альбоми; антропологічний — 46 експонатів; в археологічний відділ — 1029 експонатів, з них 606 — неолітичної епохи, 115 — з курганів, 71 — з пробних розкопок городищ, 17 предметів з Мстиславового храму, 99 предметів були знайдені випадково, 121 — предмети, датовані XVII–XIX ст.; нумізматичний і сфрагістичний відділ поповнився 61 експонатом, з них монет — 52, марок — 4, печаток — 3, відтисків печаток — 2; етнографічний відділ — 140 номерів, а також 2 етнографічні валики з 6-ма записами. За означений період бібліотека поповнилася 50 рукописами та 13 стародруками⁵⁷. В кінцевому підсумку за 6 років вдалося поповнити музейну колекцію, за приблизними підрахунками, 2022 новими експонатами.

Отже, за час існування музею було випущено три звіти, які хронологічно охоплювали період з 1896 по 1904 рр. Щоб ознайомити широку громадськість з діяльністю установи Федір Рудольфович розсилав звіти в університети Російської імперії, Луцьке, Острозьке, Володимирське братства, а також у такі відомі на той час видання як то: «Київська старовина», «Новий час», «Вісник Європи»,

⁵³ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2185, арк. 1 зв.

⁵⁴ Там само, арк. 2–2 зв.

⁵⁵ Там само, спр. 2186, арк. 5.

⁵⁶ Там само, спр. 2185, арк. 4.

⁵⁷ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 13, 24, 27, 47, 50, 57; ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2179, арк. 2 зв.

«Історичний вісник» тощо⁵⁸. За цей час музей відвідала велика кількість охочих познайомитися з історією Волинської землі. Але, на жаль, через те, що точна реєстрація відвідувачів не велася, неможливо встановити їх реальну кількість. Можна тільки додати, що заклад відвідували учні місцевих училищ, викладачі, духовні, світські і навіть військові особи⁵⁹.

Колекції Городецького музею та бібліотеки привертали увагу тодішніх науковців, які користувалися його зібраннями під час написання своїх робіт. Федір Штейнгель зазначав, що за період з 1898 по 1904 рр. музейні експонати, колекції та матеріали стали у нагоді наступним особам: Архієпископ Волинський Модест отримав знімки Почаєвської лаври, які привернули його увагу під час відвідин музею, графиня П. Уварова зацікавилася фотографіями старовинних церков, Я. Яроцький використовував зібраний під час екскурсій матеріал і документи для написання своїх історичних нарисів, І. Абрамову сталися в нагоді знімки з негативів музею для написання статті «Край Тараса Бульби», член геологічного комітету П. Тутковський при складанні південно-західної частини 16-ї сторінки загальної карти Європейської Росії користувався музейною бібліотекою. Також систематично відвідував бібліотеку музею М. Біляшівський⁶⁰. З листування дізнаємося, що В. Мошков крім написання великої роботи з етнографії Волині планував велику доповідь з туманними картинками з негативів Городецького музею у Варшавському «Товаристві філософії і права» під назвою «Етнографічні матеріали Городецького музею бар. Ф.Р.Ш.»⁶¹. Чи виступав він з цією доповіддю, нам невідомо, але сам факт говорить про надзвичайну вагу етнографічної колекції барона.

Звичайно, цей список не є вичерпним, його можна продовжити. Наприклад, О.Дейч в листі від 19 квітня 1912 р. писав, що восени в Києві планується створення нового театру, який за своїм стилем буде нагадувати театр барона Дризена в Санкт-Петербурзі. Серед організаторів був і Олександр Дейч. Одним з перших спектаклів планувався «Старовинний російський театр». Отже, він звертається до барона з проханням допомогти у постановці: «Через те, що у Вашому музеї є рішуче все, необхідне для постановки “Дії про царя Ірода” (тент, палатка, зразки костюмів та ін.). Я маю надію, що Ви не відмовите нам в люб’язності скористатися збереженими у Вас, цінними для нас матеріалами. Якщо Ви можете, будь-ласка, вишліть мені той випуск каталогу Вашого музею, в якому вміщені фотографії з “вертепу” і в який входить короткий перелік предметів і інвентарю, що стосується “дійства”»⁶².

⁵⁸ Міщук Г. Зібрання документів про створення музейної нумізматичної колекції Городецького музею на Волині барона Ф.Р. Штейнгеля // Волинські історичні записки. — Т. 1. — Житомир, 2008. — С. 100.

⁵⁹ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 11.

⁶⁰ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. — К., 1905. — С. 10–11.

⁶¹ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2180, арк. 1 зв.–2.

⁶² Там само, ф. 109, оп. 1, спр. 178, арк. 1.

У 1913 р. вже Ф. Сушинський звертався до Ф. Штейнгеля з проханням дозволити використати «вертеп», який зберігався у музеї. На його прохання барон відповів позитивно, додавши, що всі музейні експонати, які цікавлять Сушинського, він може надати у користування. Єдина умова, яка ставилася була нескладною: в своїх роботах потрібно було вказувати, що використовувалися експонати Городоцького музею⁶³.

Музей був настільки відомим, що А. Шафранський присвятив йому свою брошуру, щось на зразок теперішнього путівника. Вона мала назву «Експурсія в село Городок Волинської губернії. Музей барона Ф.Р. Штейнгеля». Отже, виходячи з її опису, станом на 1907 р. музей розміщувався в одноповерховій будівлі на території маєтку барона Штейнгеля в с. Городок. Для нього було відведено 5 кімнат середнього розміру⁶⁴. В першій від входу кімнаті знаходилася канцелярія та бібліотека. На столі лежала книга для запису відвідувачів, а також реєструвалися нові предмети, які потрапляли до музею. В кімнаті поряд з бібліотекою розміщувався відділ антропологічний і археологічний. Він вміщував декілька наборів кременевих знарядь, залишки кісток мамонта, людські черепи і кістки, тобто всі ті знахідки, які були добуті під час археологічних розкопок та екскурсій, організованих безпосередньо Федором Штейнгелем⁶⁵. В другій кімнаті ліворуч від бібліотеки розміщувався етнографічний відділ, де на манекенах було представлено селянське вбрання, переважно поліське та багато іншого. Праворуч від бібліотеки розміщувалося ще дві кімнати. В першій розміщувався природничий відділ, який знайомив відвідувачів з представниками тваринного світу Волині. Тут також знаходилася багата колекція мінералів краю. В останній, п'ятій кімнаті розташовувався відділ географічний і церковний. Описуючи географічну складову відділу Шафранський писав: «Відділ географічний зберігається у великій шафі, де в 12 ящиках, за числом волинських повітів, розташовані негативи і різноманітні письмові матеріали відносно декількох сотень рідних сіл та містечок; вельми приємно, скажемо з досвіду, зустріти тут хоч дві, три строчки про свою яку-небудь Іванівку чи Борщовку»⁶⁶. Насамкінець, Шафранський додає, що музей також мав колекцію фонографічних валиків з записаними колядками та малоросійськими і єврейськими піснями⁶⁷.

В 1908 році стався землетрус, що відчувався навіть у Києві. У приміщенні музею з'явилися великі тріщини, а стеля взагалі ледве не впала. Власник змушений був робити ремонт, який тривав й в наступному році. Ф. Штейнгель скаржився М. Біляшівському, що саме цей рік, коли музей знаходився не в кращому стані, видався особливо вдалим на відвідання. Саме тоді в Житомирі, завдяки ентузіастам-любителям, які віддавали зароблені кошти та свій час на музейну справу, було відновлено Товариство дослідників Волині⁶⁸. «Поки в них

⁶³ ІР НБУВ, ф. III, оп. 1, спр. 11198, арк. 1, 2.

⁶⁴ *Шафранский А.* Экспурсия в с.Городок Волинской губернии. Музей барона Ф.Р. Штейнгель (из уроков отчизноведения). — Кременец, 1907. — С. 5.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. — С. 6.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2194, арк. 3 зв., 4.

багатий відділ геологічний і ботанічний, є, звісно, і інші відділи. Приміщення для музею в них жакливе, а головне в них багато не записано. Всі головні діячі Волинського товариства екскурсували в цьому році і усі вони були в Городку. Дуже цікавилися музеєм, багато запозичили» — писав Ф. Штейнгель в листі до М. Біляшівського⁶⁹. Цей факт ще раз доводить необхідність такої установи в Україні, зокрема на Волині. Її робота, яка була поставлена на вищий рівень Ф. Штейнгелем, звичайно не без вагомої допомоги М. Біляшівського, слугувала прикладом під час відновлення роботи Житомирського товариства.

Також у період затишшя 1906–1916 рр. М.Ф. Біляшівський проводив етнографічні спостереження, записував пісні, перекази, легенди, місцеві говірки для укладання окремого словника, досліджував фольклор⁷⁰. За час плідної роботи вченому вдалося зібрати 210 зразків пісень, які нині зберігаються в архівах Санкт-Петербурга⁷¹. В цей час з документами музею працював І. Абрамов, який у 1915 р. робив копію з фольклорно-етнографічних матеріалів⁷².

У звіті про діяльність Товариства дослідників Волині станом на 31 грудня 1913 р. у списку почесних членів поряд з такими відомими дослідниками як Волков Ф., Де-Шодуар І., Кримський А., Тутковський П., Фотинський О., Шахматов А., Яроцький Я. та ін. значиться прізвище Штейнгеля Федора Рудольфовича⁷³. Поряд з цим він був заступником голови Українського наукового товариства в Києві⁷⁴. Барон не лише входив до наукової еліти кінця ХІХ — поч. ХХ ст., але й брав активну участь у науковому житті Волині.

Поряд із науковою роботою, Ф.Штейнгель велику увагу приділяв формуванню бібліотеки при музеї, яка складалася з відділів рукописів, стародруків та книг пізнішого часу. Бібліотека налічувала сотні томів, за допомогою яких бажаючий міг вивчати історію Волині від давнини до початку ХХ ст.

Рукописний відділ складався з метричних, інвентарних, родових, сімейних, судових книг, дипломів про дворянство, описів парафій, храмів, костельів тощо. В бібліотеці зберігалися місцеві архіви з документами ХVІІ–ХІХ ст. Рукописні матеріали, зокрема, були представлені архівом археолога Я. Волошинського й

⁶⁹ Там само, арк. 4–4 зв.

⁷⁰ Шевчук С. Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 6. — С. 63.

⁷¹ Шевчук С. Жертовність для утвердження України. — Рівне, 2002. — С. 12.

⁷² Шевчук С. Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 6. — С. 63.

⁷³ Список почетных и действительных членов общества исследователей Волыни (31 декабря 1913 г.) // Отчет о деятельности общества исследователей Волыни и Волынского Центрального музея за 1913 г. — 1915. — С. LVII; Личный состав Общества исследователей Волыни к 1-му января 1912 года // Труды Общества Исследователей Волыни. — 1915. — Т. VII. — С. XXII.

⁷⁴ Миронець Н. Персоналії в історії створення бібліотеки Городоцького музею Волинської губернії барона Ф.Р. Штейнгеля // Наукові праці НБУВ. — К., 2004. — Випуск 13. — С. 324.

роду Макаровичів (1684–1857 рр.), етнографічними матеріалами Я. Павловського, кількома тисячами документів, що стосувалися м. Чуднова⁷⁵.

Серед стародруків варто назвати такі книги як: «Євангеліє» (Вільно, 1644 р.), «Трефологій» (Львів, 1632 р.), «Апостол» (Львів, 1654 р.), «Мінея» (Київ, 1676 р.) та ін. стародруки, які були видані в Почаєві, Варшаві, Львові у XVII–XVIII ст.⁷⁶

Також існував відділ місцевої періодики, який мав такі відомі на той час видання як: «Волинські губернські відомості», «Волинські єпархіальні відомості», «Волинь», «Почаївський листок», «Археологічний літопис Південної Росії», «Відомості Кирило-Мефодіївського товариства».

В Городоцькому музеї існувала неписана традиція: вчені, які знали про цю установу і бажали її підтримати, надсилали для поповнення музейної бібліотеки свої праці. Певну кількість книг передав музею професор Київського університету В. Антонович, професор Варшавського університету Ф. Леонтович, етнограф та історик О. Левицький⁷⁷, П. Тутківський, С. Гамченко, М. Теодорович⁷⁸. Відомо, що Федір Штейнгель був особисто знайомий з Михайлом Грушевським, який також не залишився осторонь формування бібліотечного фонду, на потреби останнього він надіслав відтиск своєї статті про Волинь, яка була надрукована в журналі «Киевская старина»⁷⁹.

Барон Штейнгель переписувався із співробітниками бібліотек Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Львова, Житомира з питання придбання нової літератури. Таким чином, сюди надходили видання з 70 центрів колишньої Російської імперії, а також з Польщі.

Окрім археології та музейної справи, Федір Рудольфович у наукових колах був відомий як ентомолог, адже займався дослідженням процесу травлення в певного роду комах. Результати він виклав у науковій праці «О принятии пищи у р. *Tabanus*». На зоологічному з'їзді в Санкт-Петербурзі 1901 р. його робота була високо оцінена такими вченими, як Холодковський, Кулагін, Комаров⁸⁰. Ф. Штейнгель виклав враження від з'їзду у листах до двох найрідніших людей: М. Біляшівського та дружини Віри Миколаївни. В першому він писав: «З'їзд мені дуже багато дав; я познайомився з багатьма зоологами і взагалі природо-

⁷⁵ Бухало Г. Музей барона Федора Штейнгеля // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. — Випуск 1. — 1996. — С. 14.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. — Хмельницький: Доля, 1995. — С. 78.

⁷⁹ Хведась А. Городоцький музей барона Ф.Р. Штейнгеля і М. Грушевський // Наукові записки Острозької академії. — Т. 1. — Ч. 2. — Острог: Острозька академія — 1998. — С. 65.

⁸⁰ Миронець Н. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / Миронець Ніна Ростиславівна. — К., 2004. — С. 65–66.

знавцями зав'язав відносини, та й сама процедура з'їзду для мене була новинкою. Гадаю й на з'їзд археологічний в Харкові поїхати»⁸¹. А в листі до дружини барон писав наступне: «З'їзд мені масу дає: все нове, цікаве; я весь поринув у зоологію, в цей світ науки, членом якої я вперше свідомо себе відчув. Я познайомився з професором Холодковським, Фаусеком, Кулагіним і багатьма іншими і знайомства все продовжуються; уяви собі моє здивування, коли ці відомі професори при першій ж назві мого прізвища зараз говорять: “а це Ви, який писали про прийняття їжі у комах” чи “це Ви писали про рід *Tabanus*” А Кулагін навіть спеціально цікавився моїми висновками і досліджуючи теж питання у комара прохав мене подивитися... Холодковський висловив радість, що я перший з росіян взявся за зовсім ще не досліджених кокцид і запропонував мені передати увесь зібраний ним з цього питання матеріал»⁸².

Збиральницька робота Штейнгеля в цьому напрямку дала непогані результати. Про високий рівень науково-дослідної роботи свідчить такий факт: на прохання Зоологічного музею Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі барон Штейнгель та інші ентомологи, які співробітничали з музеєм, уклали спеціальну інструкцію, в якій в якій викладалися основні положення, методи і правила під час збирання та збереження ентомологічних колекцій⁸³.

Керівництво Університету Св. Володимира теж високо цінувало зоологічні колекції Городоцького музею⁸⁴. У 1915 р. А. Ксенопольський звертався до Ф. Штейнгеля з проханням «про можливість розміщення у Вашої Світлості на вегетативний сезон поточного року одного з студентів- практикантів Бюро, з метою виробництва деяких ентомологічних досліджень і спостережень»⁸⁵.

Городецький музей як науковий осередок отримав визнання серед наукової еліти, а тому привертав увагу молодих дослідників з усіх куточків Російської імперії та поза її межами. Одним зі свідчень цього є лист від агронома-дослідника, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. В листі О. Герман повідомляв, що здав дипломні іспити в Ризькому політехнічному інституті на агрономічному відділенні і далі мав написати письмову роботу по сільському господарству: «для чого мені і необхідно зібрати дані на практиці. Мені було б дуже і дуже приємно якщо б Ви, вельмишановний пане барон, дозволили б мені приїхати до Вас в маєток на декілька днів для збирання даних, тим паче, що Ваше ім'я користується великою повагою у деяких з наших німецьких професорів»⁸⁶.

⁸¹ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2179, арк. 2.

⁸² Там само, ф. 109, оп. 1, спр. 43, арк. 4–5.

⁸³ *Миронець Н.* Персоналії в історії створення бібліотеки Городоцького музею Волинської губернії барона Ф.Р. Штейнгеля // Наукові праці НБУВ. — К., 2004. — Випуск 13. — С. 322.

⁸⁴ *Миронець Н.* Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. канд. іст. наук: 07.00.08 / Миронець Ніна Ростиславівна. — К., 2004. — С. 66.

⁸⁵ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 201, арк. 1.

⁸⁶ Там само, спр. 130, арк. 1.

В особистому фонді Штейнгеля збереглися його записні книжки, серед яких особливо виділяється записник під № 4, який присвячений спостереженню за погодою 1901–1903 рр. Отже, можемо констатувати той факт, що барон, окрім вищезазначених галузей знань, цікавився також метеорологією⁸⁷.

Високо оцінюючи роботу Городоцького музею як наукового осередку Волині кінця XIX — поч. XX ст. Т. Шахрай у статті «Внесок дворянсько-поміщицької верстви Волині в українську та європейську науку, культуру» відмічає: «Надбання музею стали відомими у світі. Про унікальні пам'ятки Волині було повідомлено англійською і французькою мовами в зарубіжних виданнях. В англійському журналі з мистецтва «Studio» (1912 р.), яким було видано чотири томи спеціальних додатків про мистецтво народів Європи, вміщено нарис про художні ремесла України зі 155 ілюстраціями, куди ввійшли й вироби з Волині, підготовлені М. Біляшівським»⁸⁸.

Л. Баженов відзначав демократизм у побудові Городоцького музею та широкі наукові можливості, які він надавав вченим, які співпрацювали з закладом. Він підкреслював, що новації, які існували тут пізніше, були впроваджені М. Біляшівським в роботу очолюваного ним Київського міського художньо-промислового музею⁸⁹.

На жаль, доля Городоцького музею склалася досить трагічно. Згадуючи цей період свого життя М. Біляшівський писав: «Так тяглося до 1915 року, коли із-за паніки, яка сталася від наступу німців, Федір Рудольфович евакував музей на Кубань в с. Хуторок — маєток брата. Маєток цей під-час революції було спалено і весь музей пропав. Особливо жалко збірок археологічних — з стоянок палеоліта і неоліта в с. Городку, архива з часів польського повстання 1863 р., який я перетяг з поліцейської управи в Рівному, та фотографічного архива, в якому було багатько кліше, ще не надрукованих»⁹⁰. Згадки про долю музею знаходимо також у листуванні М. Біляшівського та Ф. Штейнгеля. В листі від 26 лютого 1922 р. Федір Штейнгель писав з Берліна: «Від музею як частини перевезеної в Київ, так і частини, перевезеної на Кавказ, нічого не залишилось!»⁹¹.

Так, дійсно, більшість експонатів було втрачено, але все-таки дещо залишилося. Г. Непомнящий в одній з перших статей присвячених Городоцькому музею пише, що Марія Штейнгель (дочка брата Федора Штейнгеля Володимира та Варвари Трубецької — *авт.*), яка проживала недалеко від Армавіра у маєтку «Хуторок» у своїх мемуарах лише епізодично згадує про барона Федора Штейнгеля з чого можна зробити висновок, що вона майже нічого не знала про

⁸⁷ Там само, спр. 741.

⁸⁸ Шахрай Т. Внесок дворянсько-поміщицької верстви Волині в українську та європейську науку, культуру // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2007. — Випуск 1. — С. 179.

⁸⁹ Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — поч. XX ст.): Монографія. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. Держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. — С. 21.

⁹⁰ ІР НБУВ, ф. XXXI, спр. 8, арк. 48.

⁹¹ Там само, спр. 2196, арк. 1.

нього і навряд чи музей був переправлений саме в цей маєток, інакше Трубецька б знала про це. А. Гнатюк у своїй роботі висловлює думку, що частина експонатів була переправлена на Кавказ, але у маєток «Туїшко» неподалік від Туапсе⁹², де жив дядько барона Максим Васильович Штейнгель з яким племінник підтримував тісні стосунки. Можливо, якась частина туди й потрапила, адже, як ми пересвідчилися раніше, про це в листі до М. Біляшівського пише сам Федір Рудольфович. Але це були далеко не всі експонати. Наприклад, у червні 1919 р. Зоологічний музей Київського університету в особі асистента Б. Домбровського, надав Миколі Біляшівському розписку, в якій підтверджував отримання 19 банок і пляшечок з зоологічним матеріалом з колекції Штейнгеля⁹³. Г. Непомнящий висуває припущення, що багатий етнографічний відділ музею М. Біляшівський долучив до збірок Київського музею старожитностей і мистецтва, директором якого на той час був⁹⁴. Старожили Городка свідчили, що в 20–30-х рр. інші матеріали, що залишилися в музеї, барон Штейнгель передав польським дослідникам, зокрема археологові Савицькому⁹⁵.

Фонди колишньої багатой бібліотеки барона Штейнгеля є досить розпорошеними, але вони все-таки не зникли безслідно. Так, збереглася частина старовинних книг з Городоцького музею, яку дослідники віднайшли в Державному архіві Рівненської області. Частина особистої бібліотеки барона зберігається у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського у відділі бібліотечних зібрань на історичних колекцій. За свідченнями старожилів Городка, невелика частина бібліотеки, яка була зібрана вже після революції і невдовзі перетворена в народну читальню «Рідна хата», була знищена місцевим населенням, коли в 1939 р. барон з дружиною Олександрою Вільгельмівною і сином Федором емігрували до Німеччини⁹⁶.

Підсумовуючи сказане, треба додати, що здобутки Федора Рудольфовича Штейнгеля в різних галузях науки, так само як і його широка меценатська та політична діяльність у радянську епоху, замовчувалися. Поодинокі статті, присвячені життю та діяльності барона Штейнгеля, з'явилися лише починаючи з 1989 р., проте й зараз його ім'я мало відоме широкій громадськості.

⁹² *Непомнящий Г.* Городоцький музей Ф.Р. Штейнгеля // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 15. — Житомир: Журфонд, 1994. — С. 173.

⁹³ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 214, арк. 1.

⁹⁴ *Непомнящий Г.* Городоцький музей Ф.Р. Штейнгеля // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 15. — Житомир: Журфонд, 1994. — С. 173.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ *Непомнящий Г.* Городоцький музей Ф.Р. Штейнгеля // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 15. — Житомир: Журфонд, 1994. — С. 173–174.

HORODOK MUSEUM AS CENTER FOR OF SCIENCE AND CULTURE IN VOLYN REGION

The article devoted to establishment and activity of Horodok Museum as scientific institution of history and culture of Volyn region. The author examines how the museum exposition was increased. The major attention paid to archaeological excavations and “excursions” organized by Fedir Steinheil. The author analyzed Fedir Steinheil’s contribution to development of archeology, zoology, meteorology and museology. It was found that museum collections were used by M. Biliashivs’kyi, Ia. Iarots’kyi, V. Moshkov, P. Tutkovs’kyi, I. Abramov and other scholars.

Keywords: *Horodok Museum, Fedir Steinheil, Mykola Biliashivs’kyi, archaeological excavations, excursions, phonograph, Institute of manuscripts, Volyn.*

ПОВІТОВІ УЧИЛИЩА УКРАЇНИ: МЕРЕЖА, ФІНАНСУВАННЯ, СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ (1804–1849 рр.)

Проаналізовано нормативно-правову базу, що регулювала процес створення та розвитку повітових училищ в Російській імперії (1804–1849 рр.). Основну увагу акцентовано на аналізі специфіки управління початковими навчальними закладами, які діяли в українських містах. Розкрито вплив на цей процес міністерського чиновництва та місцевої адміністрації.

Ключові слова: повітове училище, наглядач, реорганізація, навчальний округ, Міністерство народної освіти, Російська імперія.

Інтенсифікація інтеграційних процесів в Україні, спрямованих на реформування політико-економічної та правової сфери відповідно до стандартів Європейського Союзу, передбачає також і підвищення якості та конкурентоспроможності вітчизняної освіти. У цьому контексті, поряд із децентралізацією міністерської вертикалі та розширенням університетської автономії, актуальною є проблема структурної перебудови мережі навчальних закладів початкової та середньої ланки. При цьому використання передового світового досвіду має поєднуватися із вітчизняним культурно-ментальним контекстом, перш за все, на основі проведення порівняльно-історичного аналізу попередніх управлінських практик, зокрема, періоду створення мережі повітових училищ в Україні (перша половина XIX ст.). На сьогоднішній день, пропонується тема дослідження, зважаючи на інтенсивний законодавчий процес щодо реформування шкільної освіти, має не лише наукову, а й суспільну вагомість.

Емпіричну базу студії сформували вузькоспеціалізовані праці дослідників періоду Російської імперії (Г. Ге, В. Григор'єв, П. Мілюков, С. Рождественський, І. Чернявський, М. Шугуров) та сучасних істориків (О. Калініна, В. Шандра). Джерелознавче забезпечення — нормативно-правові акти Російської імперії, відомчі постанови та розпорядження, статистичні матеріали та праці чиновників Міністерства народної освіти тощо.

Вибір хронологічних меж дослідження зумовлений характерними змінами в створенні мережі, системі управління та фінансуванні повітових училищ Російської імперії (в тому числі й українських губерній) протягом вказаного періоду, а також відомчими кадровими змінами. У рамках предмету дослідження нижньою межею (з окремими сюжетними відступами) може слугувати освітня

* **Володимир Милько** — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України, Mylko_v@ukr.net.

реформа 1804 р., верхньою — відставка С. Уварова з поста міністра народної освіти у 1849 р.

Створення в Російській імперії на початку XIX ст. повітових училищ, подібно до ряду інших основних типів навчальних закладів (парафіяльних училищ, гімназій, університетів), а також органів відомчого управління — Міністерства народної освіти та навчальних округів, було складовою комплексної реформи часів Олександра I. При цьому підготовча робота розпочалася ще на початку 1780-х рр., зокрема, в період роботи «Комісії для запровадження народних училищ» (1782–1802).

Спадкоємність повітових училищ по відношенню до навчальних закладів попереднього типу була забезпечена шляхом реорганізації малих народних училищ, перші з яких з'явилися в Україні у 1793–1794 рр.: два у Катеринославському намісництві та одне — у Таврійській області¹. Планувалося, що вони «повинні існувати як в губернських містах..., так і у повітових містах...»².

Створення Міністерства народної освіти Російської імперії у 1802 р. зумовило організаційно-структурні зміни і у системі навчальних закладів, зокрема, реорганізацію головних народних училищ в гімназії, а малих — у повітові училища. Актуальність такої реформи, серед іншого, обумовлювалася й необхідністю уніфікації освіти відповідно до запровадженого наприкінці XVIII ст. адміністративно-територіального поділу та пристосуванням її до практичних потреб.

У затверджених 24 січня 1803 р. Олександром I «Попередніх правилах народної освіти» декларувалося, що «у кожному повітовому місті повинне бути принаймні одне повітове училище»³. Очолювати цей тип навчальних закладів повинен наглядач, який безпосередньо призначався керівництвом місцевого університету або за поданням губернського директора училищ (директором губернської гімназії). Підпорядковуючись останньому, очільник повітового училища мав наглядати за ходом навчання в парафіяльних училищах — однокласними початковими школами при церквах. Стосовно переліку дисциплін — в навчальний процес передбачалося включити «скорочену географію та історію; первинні основи геометрії і природничих наук..., практичні знання, корисні місцевій промисловості, і потребам краю»⁴. Утримання повітових училищ відносилося до компетенції органів міського управління «з доповненням із казни».

Остаточно законодавча база щодо створення повітових училищ в Російській імперії була сформована «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» 1804 р. Документ визначав головну мету цих закладів освіти

¹ Чернявский И.М. Материалы по истории народного образования в Екатеринославском наместничестве при Екатерине II и Павле I. 1784–1805 г. — Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1895. — С. 5–6.

² Устав народным училищам в Российской империи (№ 16421) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXII (1784–1788). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 647–648.

³ Об устройстве училищ (№ 20597) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVII (1802–1803). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 438.

⁴ Там же. — С. 440–441.

(«1. Підготовка юнацтва для гімназій, якщо батьки побажають дати своїм дітям краще виховання, 2. Відкрити дітям різних станів необхідні знання»), регулював особовий кадровий склад (наглядач, вчителі, допоміжний персонал), запроваджував щомісячні періодичні педагогічні наради вчителів із наглядачем тощо⁵. Крім того, у «Статуті...» вказувалося, що наглядач «повинен бути діяльним, доброзвичайним, знати ціну виховання і мали досконалі знання... у тих науках, які приписано викладати в повітових училищах». Будучи наділений, головним чином, інформативними функціями та наглядовими обов'язками він передавав всі важливі відомості з приводу поведінки педагогічного персоналу та учнів директору губернської гімназії. Окремо необхідно вказати, що наглядач одноосібно відповідав за розподіл коштів, які виділялися на утримання навчального закладу.

Станом на 1804 р. в українських губерніях існувало 74 малих народних училищ, які планувалося найближчим часом реорганізувати на повітові (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл повітових училищ по українських губерніях Російської імперії
(початок XIX ст.)**

Губернія	Кількість повітів	Кількість училищ
Волинська	12	10
Катеринославська	8	6
Київська	12	3
Подільська	12	4
Полтавська	15	15
Слобідсько-Українська	10	10
Таврійська	7	7
Херсонська	4	4
Чернігівська	15	15
Загалом	95	74

Кількісна перевага училищ на Лівобережжі та Слобожанщині, порівняно із Півднем (навчальні заклади цих трьох регіонів входили до Харківського навчального округу), пояснюється незавершеністю процесу побудови нової моделі політичного управління та соціально-економічних відносин на землях останніх і тривалими козацько-старшинськими історичними традиціями у перших двох регіонах. Дещо іншою була ситуація на нещодавно приєднаних до Російської імперії правобережних землях (територія Віленського навчального округу), де станом на 1804 р. існувало 16 училищ (за винятком власне Київського при гімназії), які фінансувалися з едукативного фонду та за рахунок

⁵ Устав учебных заведений, подведомых Университетам (№ 21501) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVIII (1804–1805). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 636–639.

коштів духовних товариств⁶. Лише на початку 1830-х рр., у ході боротьби російського уряду із польським національно-визвольним рухом, більшість католицьких і греко-католицьких монастирів була закрита, а їх нерухоме майно та інша власність перейшли до казни «з тим, щоб прибутки з них використовувалися на різні богоугодні заклади і в тому числі на створення училищ замість тих, які утримувалися монастирями»⁷.

Загалом по усій Російській імперії станом на 1804 р. запланований щорічний бюджет 422 повітових училищ складав 586 680 руб. До цієї суми не входили заклади балтійських (Ліфляндська, Естляндська, Курляндська) та фінляндських губерній, а також вищевказані так звані «північно-західного» та «південно-західного» краю.

Оцінюючи значення відносно ліберальних «Попередніх правил народної освіти» та «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам» необхідно все ж таки погодитися із оцінкою історика освіти С. Рождественського про відсутність дієвої колегіальності в управлінні закладами початкової та середньої (гімназійної) освіти, адже педагогічні наради не мали обов'язкового характеру і на практиці були радше винятком, ніж правилом⁸.

Процес реорганізації існуючих з кінця XVIII ст. малих народних училищ України на повітові, у зв'язку із матеріальними, кадровими та іншими чинниками (відсутність належного фінансування та педагогічного персоналу, недовіра місцевого населення до нової системи освіти), тривав більше десятиліття. Про динаміку цього процесу можемо судити на основі наступних років заснування окремих повітових училищ (за винятком правобережних): 1) у Катеринославській губернії: Катеринославське — 1805 р., Павлоградське — 1806 р., Новомосковське — 1807 р., Олександрівське і Бахмутське — 1808 р.; Вознесенське та Новомиргородське — 1811 р.; 2) у Полтавській: Кременчуцьке і Роменське — 1806 р., Полтавське та Кобеляцьке — 1808 р., Прилуцьке, Хорольське, Миргородське та Лохвицьке — 1813 р., Пирятинське і Лубенське — 1814 р., Гадяцьке та Зіньківське — 1815 р., Костянтиноградське і Переяславське — 1816 р., Золотоніське — 1820 р.; 3) у Слобідсько-Українській: Харківське — 1805 р., Сумське, Охтирське та Лебединське — 1806 р., Валківське — 1807 р.; 4) у Таврійській: Сімферопольське — 1809 р., Оріхівське — 1812 р.; 5) у Херсонській: Єлисаветградське — 1811 р., Херсонське — 1813 р.; 6) у Чернігівській: Борзнянське — 1807 р., Новгород-Сіверське — 1808 р., Конотопське — 1812 р., Сосницьке — 1816 р. та ін.

Слід зауважити, що «уникнути» набуття статусу повітового училища вдалося Новгород-Сіверському народному училищу, яке завдяки зусиллям дирек-

⁶ Прим. к 4-й таблице. К № 20666, и 20501 // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XLIV: Книга штатов. — Ч. II. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 205–207.

⁷ Об упразднении некоторых Римско-Католических Монастырей (№ 5506) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. VII (1832). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1833. — С. 510.

⁸ *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. — СПб.: Государственная типография, 1902. — С. 64.

тора І. Халанського, хоч і не стало університетом, однак було реорганізоване у гімназію⁹. Остання аж до 1832 р. була єдиною в Україні, що існувала в негубернському місті.

На основі статистичних даних 1808 р. про співвідношення кількості повітових міст Харківського навчального округу (включав навчальні заклади Слобідсько-Української, Орловської, Воронізької, Курської, Чернігівської, Полтавської, Херсонської, Таврійської, Катеринославської губ., землі Війська Донського та Війська Чорноморського) та повітових училищ (109 до 18) слід говорити поступовість та навіть повільність процесу реорганізації. «Зосередивши особливу увагу та турботи Міністерства на вищих та середніх школах [гімназіях та університетах. — М.В.], Головне правління училищ не довело до кінця реформи початкової народної освіти» — об'єктивно констатував С. Рождественський¹⁰.

До 1828 р. система управління повітовими училищами, встановлена «Статутом...» 1804 р. практично не зазнала змін. Винятком стало лише запровадження у 1811 р. звання «почесного наглядча». Ним міг стати місцевий поміщик, обізнаний в науках, який у цьому випадку набував статусу покровителя повітового училища і отримував повноваження загального нагляду за навчальним закладом та контролю над штатним наглядчем. «Наглядчі, не маючи ні значущого чину, ні статку, вельми рідко привертають до себе повагу, від чого багато потерпають і самі училища» — обґрунтовувалася у міністерському циркулярі мотивація необхідності запровадження вказаного звання¹¹. Відтепер штатний наглядч звітував не лише перед губернським директором училищ, а й перед почесним наглядчем. Характерно, що кандидат на отримання цього звання затверджувався безпосередньо міністром народної освіти, а служба, хоч і вважалася державною, не оплачувалася. Це пояснювалося тим, що «поміщики, зважаючи на надлишок своїх доходів, ніякої потреби в жалуванні не мають»¹². Більше того, поступово домінуючою стала практика акцентування уваги училищного керівництва лише на розмір матеріальних пожертв потенційного кандидата на звання почесного наглядча. Констатуючи таку ситуацію, міністр О. Шишков у 1827 р. закликав у поданнях на призначення вказувати й іншу користь від претендента¹³. Однак, цікаво, що вже у 1833 р. відомство

⁹ Див.: Шугуров М.В. Неосуществившийся университет в Новгород-Северске // Киевская старина. — 1882. — Т. I. — № 3. — С. 592–597; О обращении Новгород-Северского Народного Училища в Гимназию (21963) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVIII (1804–1805). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 1303–1304.

¹⁰ Рождественский С.В. Указ. соч. — С. 71–72.

¹¹ Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1866. — Т. 1: 1802–1834. — Стб. 197.

¹² О бытии при уездных Училищах, сверх штатных Смотрителей, Начальникам в звании Почетных Смотрителей (24754) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXI (1810–1811). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 830.

¹³ Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1866. — Т. 1: 1802–1834. — Стб. 627.

розіслало по навчальних округах циркуляр, де вказувалося на зростання випадків невиконання почесними наглядачами своїх фінансових обіцянок та, як наслідок, суттєве збільшення таких недоїмок. Закликаючи заздалегідь приймати заходи для недопущення цього, міністерство навіть дозволило застосовувати таку санкцію як позбавлення звання¹⁴. Натомість в іншому циркулярі за 1838 р. йшлося про обов'язкове стягнення заборгованості (відповідно до взятих зобов'язань) навіть після звільнення від виконання обов'язків почесного наглядача.

У 1817 р. почесним наглядачам було дозволено обиратися на всі дворянські посади (предводителів, суддів, справників, засідателів і т.д.) лише у тих повітах, де знаходилося конкретне училище. Ця норма мала суттєве значення для більш ефективного нагляду за навчальними закладами, оскільки досить часто поміщики мали земельні володіння, які виходили за межі однієї адміністративно-територіальної одиниці¹⁵. Відтак, з 1817 р. унеможлиблювалося обрання дворянина на певну станову посаду в одному повіті і виконання ним обов'язків почесного наглядача училища, яке знаходилося в іншому. Додамо, що маніфест «Про порядок дворянських зібрань, виборів і служби по ним» 1831 р. визначав, що відповідне звання може бути поєднане лише із посадами губерньського або повітового предводителя.

Загалом, вищевказаний указ 1811 р., на наш погляд, слід розглядати не лише з точки зору посилення ролі місцевого елемента в управлінні повітовими училищами чи необхідності підвищення статусу закладів освіти, а й у загальному контексті станової політики імператора Олександра І, яка характеризувалася розширенням прав дворянства та зміцненням їх політичного та соціально-економічного статусу.

Аналізуючи систему управління повітовими училищами України у першій половині ХІХ ст. окремо варто відзначити, що протягом 1804–1839 рр. тривав процес їх постійного перепідпорядкування різним навчальним округам. Коротко окреслити їх суть доцільно за допомогою таблиці 2.

У цілому, слушною є думка сучасної дослідниці В. Шандри стосовно того, що в основі поділу губерній між навчальними округами не лежали етнічні, соціальні, історичні чи регіональні особливості. Державна політика визначалася близькістю до місцевого університету чи іншого вищого навчального закладу (наприклад, Рішельєвського ліцею в Одесі) та потребою у вирішенні певних імперських політико-адміністративних завдань (боротьба із польським національно-визвольним рухом), «серед яких головним ставало поєднання в одному навчальному окрузі більш інтегрованих і менш інтегрованих у складі імперії територій»¹⁶.

¹⁴ Там же. — Стб. 874–875.

¹⁵ Об избирании Дворян, занимающих места почетных Смотрителей в должности по выборам по тому токмо уезду, в котором таковой чиновник состоит Смотрителем Училища (26705) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXIV (1817). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 92–93.

¹⁶ Шандра В. Навчальні округи // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2010. — Т. 7: Мл–О. — С. 146.

Розподіл українських губерній по навчальних округах (п/п XIX ст.)¹⁷

Округ	Віленський	Київський	Одеський	Харківський
Губернія	Роки перебування у складі навчального округу			
Волинська	1803–1831	з 1832	—	1831–1832
Катеринославська	—	—	з 1833	1803–1833
Київська	1803–1818	з 1832	—	1818–1832
Подільська	1803–1831	з 1832	—	1831–1832
Полтавська	—	—	—	1803–1839
Слобідсько-	—	—	—	з 1803
Українська	—	—	з 1832	1803–1832
Таврійська	—	—	з 1832	1803–1832
Херсонська	—	з 1832	—	1803–1832
Чернігівська				

Охарактеризована система управління повітовими училищами Російської імперії (в тому числі й українських міст) залишалася незмінною до 1828 р., коли було затверджено новий «Статут гімназій і училищ повітових та парафіяльних, підвідомчих університетам: Санкт-Петербурзькому, Московському, Казанському і Харківському». Документ, зберігши три ступені загальноосвітньої школи, на відміну від редакції 1804 р., встановлював чітку субординацію та управлінську структуру закладів освіти (§ 2): «парафіяльні училища підпорядковані керівництвам, тобто наглядачам училищ повітових, а ці — губернським директорам училищ, як начальникам гімназій; певна кількість гімназій, з усіма підвідомчими їм училищами, складають навчальний округ під безпосереднім управлінням одного із університетів»¹⁸. Разом з тим, «Статут...» 1828 р. фактично ліквідував навчальний взаємозв'язок між повітовими училищами та гімназіями, оскільки відтепер перші давали завершену і незалежну від других освіту. У цьому контексті заслуговує на увагу теза сучасної російської дослідниці О. Калініної про те, що посилення становості в організації навчальних закладів поєднувалося із заміною ідеї наступності ступенів системи навчання принципами «завершеного курсу» на кожному із рівнів шкіл¹⁹. Вищі чиновники відомства, сучасники-педагоги та більшість істориків освіти XIX — початку

¹⁷ Дет. див.: Милько В. Формування системи навчальних округів в Україні: створення Харківського, Одеського та Київського округів (1803–1839) // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. — К.: Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2013. — С. 617–625.

¹⁸ Устав Гимназий и Училищ Уездных и приходских, состоящих в ведомстве Университетов: С. Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского (№ 2502) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. III (1828). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 1099.

¹⁹ Калинина Е.А. Реформа среднего и начального образования в России при Николае I // Вопросы образования: журнал. — 2014. — № 4. — С. 229.

XX ст. позитивно оцінювали цю зміни, які надали повітовим училищам «завершеного характеру» та «відповідали вимогам міського населення»²⁰. Втім, на нашу думку, очевидним був дисбаланс між збереженням адміністративної залежності від гімназій та ліквідацією навчального взаємозв'язку між навчальними закладами.

Серед інших змін педагогічного характеру слід назвати збільшення терміну навчання до трьох років, скорочення навчальної програми до семи предметів (виключення фізики, природничої історії та іноземних мов*, обмеження годин на вивчення геометрії, географії та історії), посилене викладання Закону Божого і церковної історії. При цьому все свідчило про намагання влади перетворити повітові училища на незалежні від інших заклади освіти, призначені для міського населення, де домінуючими були б предмети, спрямовані на надання практичних і корисних для життя знань та навичок. Для прикладу, передбачалося, що при установах можуть бути відкриті додаткові курси з судочинства, торгівлі, комерції та бухгалтерії, механіки і ремесел, малювання та архітектури, сільського господарства і садівництва.

Позитивно слід оцінювати норму про вибір наглядача серед вчителів закладу (її апробація була започаткована у 1826 р.), оскільки це мінімізувало призначення на відповідну посаду осіб без досвіду навчально-виховної роботи. Розв'язанню кадрової проблеми, за рахунок матеріального зацікавлення, сприяло і нововведення щодо запровадження пенсійного забезпечення для очільника та вчителів повітового училища — «за 20 років бездоганної служби [призначалися] половинні, а за 25 повні, по відношенню до отримуваного ними окладу, пенсії»²¹. У 1833 р. дію цього положення було поширено й на аналогічні навчальні заклади правобережних Волинської та Подільської губерній.

У «Статуті...» 1828 р. чітко визначалося, що «головним і найважливішим обов'язком» наглядача був контроль за вчинками вчителів та успіхами учнів (із правом виключати останніх із училища). Даючи настанови та роблячи зауваження педагогам, він повинен повідомляти про всі екстраординарні випадки директору гімназії, який отримав широкі одноосібні повноваження щодо прийняття кадрових рішень і право надання дозволу при вирішенні будь-яких

²⁰ Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы. — М.: Т-во тип. А.И. Мамонтова, 1900. — С. 381.

* Для деяких закладів освіти робилися винятки. Так, зважаючи на активний розвиток зовнішньої торгівлі та національний склад населення міста, у Керченському повітовому училищі було дозволено викладання грецької, італійської та французької мов. Перший фактор став вирішальним при відкритті додаткових класів з вивчення іноземних мов при Миколаївському (1837 р.), Херсонському (1837 р.), Єлисаветградському (1842 р.) та ін. повітових училищах. Подібно до цього етнічна та релігійна специфіка визначила доцільність викладання латинської мови у правобережних закладах освіти тощо. Втім, з кінця 1830-х рр. ситуація дещо змінилася. Лише за 1838 р. міністерство видало майже 20 дозволів на запровадження вивчення тих чи інших іноземних мов у повітових училищах Російської імперії. У наступні роки їх кількість лише зростала.

²¹ Устав Гимназий и Училищ Уездных и приходских... — С. 1124.

важливих питань. Важливе значення для підвищення ефективності управління повітовими училищами мала норма про обов'язковість проведення наглядачем разом із педагогами щомісячних нарад для обговорення різноманітних питань фінансово-господарського та навчально-виховного характеру.

У «Статуті...» 1828 р. деталізувалися й повноваження та обов'язки почесних наглядачів, зокрема, стосовно: присутності на щомісячних нарадах, де вони «займають перше місце», та річних іспитах; періодичного відвідування і огляду, як мінімум раз на рік, повітового та парафіяльних училищ; пошуку засобів для покращення становища навчального закладу²².

Загалом, реформа 1828 р., проведена в період міністерства К. Лівена (1828–1833), була продовженням політики його попередника О. Шишкова (1824–1828) і носила охоронний характер, ставши одним із проявів загальної консервативності державної курсу (як відповідь на повстання декабристів).

Із прийняттям у 1835 р. «Положення про навчальні округи» відбулося підпорядкування навчальних закладів безпосередньо попечителю округу. Тогочасний міністр народної освіти С. Уваров так обґрунтовував необхідність такого рішення: «Безпосередня залежність їх [середніх та нижчих закладів. — *М.В.*] від університетів покладала адміністративні та господарські справи на осіб вченого звання, по великому рахунку далеких від обов'язків такого роду, і без суттєвої користі для успішності управління відволікало професорів від їх справжніх і головних занять науками та викладанням»²³. Для повітових училищ це означало обмеження кадрових повноважень губернських директорів. Відтепер, вони мали право лише подавати кандидатури на посаду наглядачів і вчителів повітових училищ, які затверджував попечитель навчального округу. Втім, для педагогів обов'язковим було складання ними іспиту перед Радою місцевого університету. Для призначення ж почесного попечителя повітового училища куратор округу мав отримати дозвіл від міністра народної освіти²⁴.

Імплементация «Статуту...» 1828 р. розтягнулася на роки. По відношенню до повітових училищ мова йде, перш за все, про дефіцит педагогічних кадрів при реорганізації навчальної частини — переході на трирічний термін навчання та зміні навчальних програм, а також про приведення фінансових витрат у відповідність з новими штатами. З приводу останнього, відомий політичний діяч та публіцист П. Мілюков відзначав: «Надзвичайно важливим для подальшої долі повітових училищ було те, що статут 1828 р. зважився взяти їх утримання на

²² Там же. — С. 1107–1110.

²³ Десятилетие Министерства народного просвещения. 1833–1843 / Записка представленная Государю Императору Николаю Павловичу Министром Народного Просвещения графом Уваровым в 1843 году. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1864. — С. 6.

²⁴ Положение об Учебных Округах Министерства народного просвещения (№ 8262) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. X (1835). — Ч. I. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836. — С. 757.

рахунок казни: це був крок вперед порівняно з статутом 1804 р.»²⁵. Детальна інформація про розмір бюджету повітових училищ Харківського навчального округу (Катеринославська, Київська (де-факто мова йшла лише про одне Київське повітове училище), Полтавська, Слобідсько-Українська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська губ.), згідно з загальними штатами 1828 р., відображена у таблиці 3.

Таблиця 3

Витрати на повітові училища Харківського навчального округу (штати 1828 р., з розрахунку на один заклад)²⁶

Статті витрат	Сума витрат (у руб.)	У відсотковому порівнянні із:		
		губ. I-го розряду (без Санкт-Петербургу)	губ. II-го розряду (без Москви)	штатом 1804 р.
Наглядачу	750	-25%	≈-14,3%	+250%
Одному/трьом вчителям наук	625/1875	≈-16,7%	≈-10,7%	+250%
Законовчителю	500	=*	=*	≈+667%
Вчителю малювання	200	-20%	=*	≈+267%
На нагороди учням	50	=*	=*	—**
На бібліотеку та навчальні посібники	150	=*	=*	—**
На роз'їзди наглядача	200	=*	=*	—**
Утримання будинку та ін. витрати	750	-25%	≈-14,3%	≈+247%
Загальна сума (у руб.)	4475	5400	4950	1250
Співвідношення (у %)	100%	-17,1%	-9,6%	+358%

²⁵ Милуков П. Очерки по истории русской культуры. — СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1897. — Часть вторая: Церковь и школа (вера, творчество, образование). — С. 318.

²⁶ Складено на основі: Штаты уездных училищ: По общим для Губерний, № 20666, и 20501 // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XLIV: Книга штатов. — Ч. II. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 204–205; Исчисление сумм, потребных на ежегодное содержание уездных Училищ в четырех Учебных Округах: С. Петербургском, Московском, Харьковском и Казанском, к № 2502 // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Штаты и табели к Тому III (1828). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 216–218.

* Під цим знаком мається на увазі, що суми витрат були аналогічними.

** Під цим знаком мається на увазі, що штатами 1804 р. взагалі не було передбачено такої статті витрат.

Як бачимо, фінансування повітових училищ семи вказаних українських губерній (подібно до Казанського навчального округу), хоч і було суттєво збільшене порівняно із 1804 р. (+358%), однак залишалося меншим на фоні бюджету аналогічних закладів освіти адміністративно-територіальних одиниць першого (-17,%) та другого розрядів (-9,6%) (Санкт-Петербурзький та Московський навчальні округи відповідно). С. Рождественський пов'язував загальне значне збільшення штатів, головним чином, необхідністю покращення матеріального становища педагогів²⁷.

Характерно, що відкрите у 1834 р. Одеське повітове училище в тому ж році було зараховане до першого розряду із покриттям дефіциту фінансів за рахунок міської казни. Аналогічно з 1835 р. збільшувалося асигнування на відкрите у 1830 р. Керченське, за винятком статті «на утримання будинку та ін. витрати». Очевидно, що подібні урядові рішення обумовлені торгівельно-економічних значенням вказаних міст та наростаючою потребою у поширенні серед їх населення практичних знань. Таке узагальнене пояснення розкриває й мотиви відкриття спеціальних додаткових курсів при деяких повітових училищах України, зокрема, у 1835 р. при Катеринославському — з вивчення комерційних наук, бухгалтерії та основ мінералогії і геогнозії; у 1837 р. — при Миколаївському — комерційних наук і бухгалтерії, тощо. Натомість низька заробітна плата вчителів малювання, креслення та чистописання (порівняно з іншими педагогами), зумовила їх дефіцит. Так, лише в повітових училищах Одеського навчального округу станом на 1837 р. налічувалося 18 вільних вакансій. Ця ситуація була дещо виправлена на рахунок збільшення окладу цих педагогів на 300 руб. (до 500 руб.)²⁸.

У згаданих штатах 1828 р. подано й дані стосовно кількості діючих на той час повітових училищ (у Катеринославській губернії — 6, Полтавській — 15, Слобідсько-Українській — 11, Таврійській — 6, Херсонській — 5, Чернігівській — 15), на основі яких можна зробити висновок про відсутність суттєвої позитивної динаміки росту. Цікаво, що жоден із регіонів Російської імперії протягом 1804–1828 рр. так і не зміг зрівнятися з Лівобережною Україною (Полтавська та Чернігівська губ.) за чисельністю вказаних навчальних закладів. Максимально близькими були Казанська, Курська, Московська та Орловська губернії, на території яких діяло по 12 повітових училищ. Зміни адміністративно-територіальних кордонів українських навчальних округів на початку 1830-х рр. та відкриття нових повітових училищ в їх межах, зумовлювали суттєву зміну кількісних параметрів. Так, протягом 1832–1833 рр. чисельність цих закладів освіти у Київському окрузі зросла з 18 до 22, Одеському — з 16 до 25, Харківському — з 69 до 81²⁹.

²⁷ *Рождественский С.В.* Указ. соч. — С. 202.

²⁸ О производстве учителям рисования, черчения и чистописания в уездных училищах до 300 руб. в год из экономических сумм сих училищ (№ 10804) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XII (1837). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1838. — С. 1014.

²⁹ Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1832 и 1833 годы // Журнал Министерства народного просвещения

Прийняття «Статуту...» 1828 р. сприяло подальшому розширенню мережі повітових училищ на території сучасної України. Особливо активно цей процес проходив у південних губерніях, де потреба в навчальних закладах визначалася, перш за все, активним соціально-економічним розвитком регіону. «...Швидкий приріст населення, зростаюча безупинно землеробська та торгова діяльність, клімат та природне розташування...» — перераховував сприятливі чинники для розвитку системи освіти на Півдні України місцевий генерал-губернатор М. Воронцов у записці 1829 р. на ім'я міністра К. Лівена³⁰. Клопотання місцевого чиновництва мало результат, адже у 1828 р. відкривалося Севастопольське повітове училище (замість спочатку планованого Перекопського), у 1830 р. — Керченське, у 1833 р. — Миколаївське та Одеське, у 1834 р. — Перекопське³¹. Серед інших українських міст, де розпочали роботу аналогічні заклади освіти слід назвати Немирів (1834 р.) Подільської губ., Новоград-Волинський (1834 р.) та Острог (1835 р.) Волинської губ., Одесу (1834 р.) Херсонської губ., Путивль Курської губ. (1835 р.) та ін.³².

Зважаючи на вищезгадані проблеми фінансового та педагогічного характеру, досить часто нові повітові училища створювалися, а існуючі діяли, відповідно до «старого» «Статуту...» 1804 р. Так, заклади освіти Чернігівської губ. лише у 1833 р. отримали міністерський дозвіл на введення в дію документу 1828 р., а загалом по Харківському та Київському навчальних округах він почав «не раптом, а поступово» запроваджуватися з 1834 р.³³. Подібна ситуація була властива й для Одеської відомчої адміністративно-територіальної одиниці. Для прикладу, відкрите у 1829 р. Хотинське повітове училище Бессарабської губернії було реорганізоване у трирічнє лише в 1835 р., а при створенні у 1834 р. Перекопського передбачалося виділяти фінансування згідно з штатами 1804 р.

(ЖМНП). — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1834. — Часть вторая (1834). — С. 68–69.

³⁰ Об учреждении в городе Керчи Уездного Училища (№ 3182) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. IV (1829). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 673.

³¹ О заведении в городе Севастополе Училища, вместо назначенного по штату Перекопе (№ 814) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. II (1827). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 16–17; *Ге Г.Н.* Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). — Николаев: Русская Типо-литография, 1890. — С. 13; Об учреждении в Одессе Уездного Училища (№ 6314) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. VIII (1833). — Ч. I. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1834. — С. 409–410; Учреждение Таврической Губернии в городе Перекопе уездного училища (№ 7182) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. IX (1834). — Ч. I. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1835. — С. 448.

³² Подробный список учебным заведениям, учрежденным в царствование Государя Императора Николая Павловича // ЖМНП. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1836. — Часть девятая (1836). — С. 597, 602, 606.

³³ Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения... — Т. I. — Стб. 901.

(тобто 1250 руб. замість 4475 руб.). Подібна ситуація мала місце й по відношенню до Аккерманського та багатьох інших закладів освіти.

Записки міністрів народної освіти, підготовлені на основі подань попечителів навчальних округів, свідчать, що головною проблемою при відкритті нових повітових училищ був пошук фінансів для придбання/побудови приміщень для них:

– у Миколаєві міський голова І. Кустов клопотав 13 років про виділення 49 774 руб. на відповідні потреби (протягом 1820–1833 рр.);

– у Севастополі чи не основним фактором у прийнятті в 1827 р. позитивного рішення стосовно відкриття в місті училища стала жертва місцевим чиновником Морозовим будинку та його зобов'язання щодо додаткових фінансових витрат;

– у Бессарабській губернії (Харківський навчальний округ) у ході вирішення в 1828 р. питання щодо доцільності створення мережі повітових училищ, першим постала саме проблема пошуку для них приміщень*.

Більше того, відсутність власного будинку інколи ставала причиною перенесення закладу в інше місто, як це було з Новоград-Волинським дворянським повітовим училищем, переведеного за рішенням 1838 р. до м. Полонне. Вирішальну роль при виборі нового населеного пункту стала згода його власника графа Т. Валецького пожертвувати декілька будівель. В іншому випадку, навпаки, урядові плани про перенесення училища з Радомишля (Київська губ.) до Володимира (Волинська губ.) не були реалізовані з огляду на відсутність в останньому потрібного приміщення. Крім того, прийняттю у 1847 р. рішення про збереження міста розташування закладу сприяла згода колишнього предводителя дворянства Золотницького пожертвувати для нього будівлю³⁴.

Саме з метою економії матеріальних ресурсів у 1840 р. була затверджена міністерська постанова «Про побудову будинків для повітових та парафіяльних училищ у малонаселених містах». Чинні проекти типових планів та фасадів будівель від 1830 р. виявилися затратними для невеликих містечок «віддалених від великих доріг або судноплавних рік і не процвітаючих ніяким особливим родом торгівлі і промисловості...»³⁵.

Поряд із аналізом особливостей розширення мережі повітових училищ України слід згадати й їх закриття у 1830 р. в Єлисаветграді та Ольвіополі³⁶.

* У наступному 1829 р. Комітет міністрів прийняв рішення про виділення 24 625 руб. для утримання гімназії та шести повітових училищ губернії (з них три розмішувалися на території сучасної України: Аккерманське, Ізмаїльське та Хотинське) (див.: ПЗЗРІ, 1829 р., № 2905).

³⁴ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1864. — Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. — Ч. II. 1840–1855. — Стб. 677–678.

³⁵ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения... — Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. — Ч. I. 1825–1839. — Стб. 112–115.

³⁶ Об учреждении в городах Елисаветграде и Ольвиополе Городских Училищ (№ 4103) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. V (1830). — Ч. II. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1831. — С. 379.

Причиною такого рішення стала зміна статусу цих міст (підпорядкування Головному штабу по військовому поселенню), відтак де-факто мова йшла про реорганізацію на військові навчальні заклади. Втім, вже у 1837 р. воєнний міністр О. Чернишов дозволив знову відкрити у Єлисаветграді повітове училище.

Певною специфікою розвитку вирізнялися заклади освіти Правобережної України. Нами вже вказувалося на скасування у 1832 р. відмінностей у їх фінансуванні. Таке рішення слід оцінювати як прояв загальної політики уряду в регіоні, спрямованої на стимулювання розвитку мережі дворянських навчальних закладів. Зокрема, станом на початок 1836 р. із тутешніх 18 повітових училищ 16 були призначені винятково для навчання дітей дворян (виняток — Овруцьке та Бердичівське у Волинській губ.) (див. табл. 4).

Таблиця 4

Повітові училища Правобережної України та їх фінансування у 1836 р.³⁷

Губернія	Волинська	Київська	Подільська
Училище	- Дубенське - Володимирське - Ковельське - Луцьке - Новоград-Волинське - Острозьке - Теофіопольське - Бердичівське - Овруцьке	- Канівське - Києво-Подільське - Махновське - Радомишльське - Уманське	- Балтське - Меджибізьке - Могилівське - Немирівське
Бюджет училища (у руб.)	2850 1741	8000	2850
Загалом	23 432	40 000	11 400

Протягом наступних років їх кількість лише збільшувалася. Зокрема, у 1836 р. відкрилися дворянські повітові училища у м. Златопіль Чигиринського повіту Київської губернії та Києві (замість запланованого в Умані). Натомість дозвіл 1839 р. на відкриття аналогічного закладу у м. Богопіль Балтського повіту Подільської губ. так і був реалізований з огляду на фінансові проблеми. Як бачимо, прагнучи мінімізувати польсько-католицький вплив на правобережне населення, уряд неодноразово відступав від звичної практики першочергового відкриття вказаних навчальних закладів у повітових центрах. При цьому вагому матеріальну підтримку надавали місцеві поміщики польського походження.

³⁷ Штат Гимназий и уездных для дворян и мещан Училищ в Киевской, Волынской и Подольской губерниях, к № 8243 // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. X (1835). — Ч. II. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836. — С. 260–262.

У 1840-х рр. розширення мережі повітових училищ України відбувалося досить повільно. Зокрема, в 1842 р. було прийняте рішення про відкриття закладу цього типу в м. Бобринець Херсонської губ. (центр повіту з 1828 р.), а в 1843 р. — у м. Слов'яносербськ Катеринославської губ. Натомість 1843 р. було закрито Махновське дворянське повітове училище (місто у 1846 р. поступилося статусом повітового Бердичеву), 1847 р. — Канівське, яке замінила відкрита у цьому ж році Білоцерківська гімназія³⁸. У цілому, за десятиліття з 1839 р. по 1849 р., коли 15 повітових училищ Полтавської губернії було включено до Київського навчального округу, відповідна динаміка практично не змінювалася. Більше того, загальна кількість повітових училищ зменшилася із 138 до 137 (див. табл. 5). Для об'єктивності необхідно враховувати, що до вказаних округів входили не лише українські губернії.

Таблиця 5

Чисельність повітових училищ в Харківському, Київському та Одеському навчальних округах (1839–1849 рр.)³⁹

Округ	Чисельність повітових училищ (по роках)										
	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849
Харківський	68	68	68	68	69	69	70	67	67	67	67
Київський	43	43	43	43	42	42	42	42	42	41	41
Одеський	27	27	27	28	28	29	29	29	29	29	29
Загалом	138	138	138	139	139	140	141	138	138	137	137

Таким чином, перед створеними на початку XIX ст. у Російській імперії повітовими училищами (де-факто реорганізованими на основі малих народних) постало безліч проблем, пов'язаних із матеріально-фінансовим забезпеченням, вдосконаленням системи управління та необхідністю у прискореному розширенні їх мережі. У цьому контексті протягом першої половини століття чітко проявився дуалізм політики уряду, його намагання, з одного боку, централізувати та уніфікувати систему початкової освіти, а з іншого — обмежити поширення знань у об'ємах необхідних лише для практичних життєвих потреб. При цьому процес розвитку повітових училищ в різних губерніях України проходив з певними особливостями. Зокрема, 1) на Лівобережжі та Слобожанщині (Полтавська, Чернігівська, Слобідсько-Українська губ.) він характеризувався високим рівнем інтенсивності у 1805–1820 рр.; 2) на Півдні (частково Катеринославська, Таврійська, Херсонська губ.) — залежністю від темпів освоєння цього регіону (кінець 1820-х — початок 1830-х рр.); 3) на Право-

³⁸ Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1866. — Т. 2: 1835–1849. — Стб. 623–624, 689, 706, 966–967.

³⁹ Дані «Порівняльних відомостей про становище навчальних закладів Міністерства народної освіти», які щорічно публікувалися у Журналі відомства (ЖМНП).

бережжі (Київська, Волинська, Подільська губ.) — боротьбою профільного відомства із впливом польського католицького фактору, особливо після повстання 1830–1831 рр.

SCHOOLS OF UYEZD OF UKRAINE: NETWORK, FUNDING, MANAGEMENT SYSTEM (1804–1849 years)

Mylko Volodymyr (Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Researcher, Department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine, mylko_v@ukr.net)

A normative-legal base that regulated the process of creation and development of schools of uyezd in the Russian empire is analyzed (1804–1849). Basic attention is paid to the analysis of specific management of primary educational establishments that operated in Ukrainian cities. Influence on this process by ministerial officials and local administrations is found out.

Keywords: *schools of uyezd, overseer, reorganization, educational district, Ministry of National Education, Russian Empire.*

ГЕНЕЗИС ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ (1918–1922 рр.)

Статтю присвячено становленню пенітенціарної системи Польщі в 1918–1922 рр. Констатовано, що її формування пов'язане із завершальним періодом Першої світової війни, коли на територіях польських земель які входили до складу імперій-загарбниць розпочалося формування, власне польської кримінально-виконавчої служби. Цей процес тривав до першої половини 1922 р. і був зумовлений непростим складанням території Польської держави. Серед основних проблем генезису пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої варто відмітити нестачу належного кадрового потенціалу, труднощі матеріального характеру, зокрема відсутність відповідних приміщень для утримання в'язнів, незадовільні умови їх харчування та медичного забезпечення тощо. Гостро постало питання уніфікації відповідного законодавства.

Ключові слова: генезис, в'язниця, пенітенціарна система, охоронець, Польща.

Відроджена 11 листопада 1918 р. з понад столітньої неволі міжвоєнна польська держава — Друга Річ Посполита з перших днів незалежного існування розпочала діяльність, спрямовану на формування кордонів, органів влади та управління, військових та правоохоронних структур, в тому числі й пенітенціарної системи — державного інституту, який забезпечував виконання кримінальних покарань, накладених на осіб згідно закону. Формування кримінально-виконавчої служби Польщі між двома світовими війнами не знайшло достатнього висвітлення у вітчизняній історичній науці, відтак метою запропонованої розвідки є дослідження генезису пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої у 1918–1922 рр.

Становлення пенітенціарної системи міжвоєнної Польщі нерозривно пов'язане із заключним етапом Великої війни, коли на територіях польських земель, які входили до складу трьох імперій — Російської, Австро-Угорської та Німецької, розпочалося формування власне польської кримінально-виконавчої служби. Так, у вересні 1917 р. на теренах, підконтрольного Австро-Угорській та Німецькій адміністрації, Королівства польського було проголошено декрети двох імператорів щодо формування державної адміністрації майбутнього королівства, яку тимчасово очолила Регентська рада. Окрім того, представницькими

* **Олег Разиграєв** — кандидат історичних наук, доктор гуманістичних наук в галузі новітньої історії (PhD in the Humanities), доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

повноваженнями наділялася Державна рада, натомість виконавча влада передавалася уряду¹.

В цей же час, з дозволу окупаційних властей, починається творення польської судової системи. Разом з тим, формування незалежної від німецької сторони пенітенціарної системи гальмувалося, що пояснювалося «неготовністю» поляків належно забезпечити діяльність цієї структури. Реагуючи на таку позицію загарбників, польське Міністерство юстиції та його очільник С. Буковецький, до компетенції окремих підрозділів якого належали також питання кримінально-виконавчої служби, розпочало роботу над практичною та теоретичною підготовкою власного кадрового потенціалу майбутньої в'язничної адміністрації й навіть одержало згоду німецької влади на проходження практики у тюрмах для 151 особи². З них 34 були кандидатами на посади начальників та інспекторів в'язниць, а також 117 на посади старших охоронців та охоронців³.

Координаційним центром такої роботи виступив Відділ в'язниць Міністерства юстиції, який у липні 1918 р. було перейменовано на Секцію в'язниць. Зазначену структуру 1 травня того ж року очолив майбутній організатор в'язничної адміністрації міжвоєнної Польщі, юрист з Великопольщі, президент Познанського апеляційного суду — Я. Закшевський.⁴ Йому допомагали помічники — Я. Тхужевський, М. Мосціцький, А. Таллен-Вільчевський, А. Хшановський, А. Рудницький, С. Сітковський, Ю. Молденхавер та Л. Яха-Малешевський⁵. Я. Закшевський також проводив теоретичні курси для практикантів з Варшави. Однак, вирішення питання передачі керівництва пенітенціарною системою полякам постійно відтерміновувалося й було погоджено лише у листопаді 1918 р., коли усі в'язниці, що перебували під контролем німців перейшли до польської адміністрації⁶.

Проголошення незалежності Польщі в 1918 р. прискорило усі державотворчі процеси, у тому числі й генезис кримінально-виконавчої системи. Разом з тим, її становлення тривало до 1922 р., що було пов'язано з тривалими та непростими етапами формування території Другої Речі Посполитої.

Хронологічно першими польською владою було опановано в'язниці, які розмішувалися на території колишнього Конгресового Королівства (Польського Королівства) — частини польських земель, які, згідно рішення Віденського

¹ *Зашкільняк Л.О.* Історія Польщі / Л. Зашкільняк, М. Крикун. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — С. 439.

² *Zakrzewski J.* Jak powstało polskie więziennictwo // *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1928* / Pod. red. Ż. Bugajskiego. — Warszawa: Nakładem Związku Pracowników Więziennych Rzeczypospolitej Polskiej, 1929. — S. 45; *Czerwec M.* Więziennictwo. — Warszawa: Centralny Zarząd Więziennictwa Ministerstwa Sprawiedliwości, 1958. — S. 208.

³ *Zakrzewski J.* Pierwsze pięciolecie więziennictwa polskiego // *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1928*. — S. 47.

⁴ *Bugajski Ż., Neymark E.* Aktualne zagadnienia i projekty reformy więziennictwa. — T. I. — Warszawa: s.n., 1925. — S. 226–227; *Czerwec M.* Вказана праця. — S. 209.

⁵ *Zakrzewski J.* Pierwsze pięciolecie więziennictwa polskiego... — S. 47.

⁶ *Zakrzewski J.* Jak powstało polskie więziennictwo... — S. 45.

конгресу (1814–1815 рр.), відійшли до складу Російської імперії, й були окуповані Німеччиною та Австро-Угорщиною влітку 1915 р. Так, 4 листопада 1918 р. польські власті зайняли в'язниці на землях, окупованих австрійцями. Зокрема, в цей час до Любліна з метою налагодження функціонування польської пенітенціарної системи виїхав керівник Секції в'язниць Я. Закшевський, якого супроводжували референти С. Соколовський та В. Соботковський, а також 30 кандидатів на відповідні посади в межах люблінської апеляції. Вже 11–12 листопада того ж року карні заклади на теренах підконтрольних німцям теж опинилися у віданні поляків (тюрми Плоцька, Влоцлавка, Серадзя, Каліша, Лодзі). Так, 11 листопада поляки опанували усі варшавські в'язниці (Мокотув, Павіак, Арсенал, Центральний арешт тощо)⁷.

Перехід в'язниць, які перебували у віданні Німеччини пройшов спокійно, натомість в тюрмі м. Любліна, яка перебувала в межах повноважень австрійських властей, в'язні організували бунт, розібрали дах та здійснили втечу⁸. Як згадував вищевказаний організатор польської в'язничної адміністрації Я. Закшевський: «Окупанти не залишили ні фахового персоналу, ні запасів продуктів та одягу, лише фатальні санітарні умови. Особливо у в'язницях... Любліна, Кельця, Єнджеюва панував тиф, в'язні були голодними..., брудними, приміщення в жалюгідному стані...»⁹. За таких обставин, у складі Другої Речі Посполитої опинилося 68 в'язниць колишнього Конгресового Королівства, в тому числі один карний заклад для неповнолітніх, які, відповідно до чисельності ув'язнених, були поділені на три класи: перший охоплював 20 тюрем, другий — 31 та, останній, третій — 17¹⁰. У вищезазначених пенітенціарних установах у той час перебувало 6529 осіб¹¹. Разом з тим в циркулярі № 1 Я. Закшевський зобов'язав тимчасових керівників карних закладів подати до Секції в'язниць Міністерства юстиції звіт, в якому мали б міститися відомості про стан приміщення тюрми, кількість в'язнів та персоналу, господарську та фінансову ситуацію, проект бюджету тощо¹².

23 грудня 1918 р. начальник держави Ю. Пілсудський підписав декрет щодо пом'якшення деяких вироків, винесених окупаційними німецькими судами. Так, у документі зазначалося, що німецька влада за незначні злочини карала досить

⁷ *Zakrzewski J.* Pierwsze pięciolecie więziennictwa polskiego... — S. 48; *Czerwicz M.* Вказана праця. — S. 208.

⁸ *Zakrzewski J.* Jak powstało polskie więziennictwo ... — S. 45–46.

⁹ *Zakrzewski J.* Pierwsze pięciolecie więziennictwa polskiego... — S. 48.

¹⁰ *Pawlak K.* Więziennictwo polskie w latach 1918–1939. — Kalisz : Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, 1995. — S. 7; *Pawlak K.* Za kratami więzień i drutami obozów (Zarys dziejów więziennictwa w Polsce). — Kalisz: Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, 1999. — S. 55. В праці польського дослідника М. Червеца знаходимо дещо інший поділ цих в'язниць, зокрема перший клас охоплював 21 тюрму, другий — 30 та, останній, третій — 17, див.: *Czerwicz M.* Вказана праця. — S. 209.

¹¹ *Czerwicz M.* Вказана праця. — S. 209.

¹² Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK). — Zesp. 21/186. Więzienie w Kielcach. — Sygn. 1. — K. 7; Государственный архив Брестской области (далее ГАБО). — Ф. 99. Брестская следственная тюрьма. — Оп. 1. — Д. 1 — Л. 1.

суворими присудами, які не відповідали усталеному в польському суспільстві розумінні співвідношення злочину та покарання. Водночас лібералізація вироків не торкалася осіб, засуджених за вбивство, розбій, бандитизм, спекуляцію продуктами харчування, а також чоловіків, які отримували прибуток від організації проституції¹³.

Першими кроками до правового урегулювання пенітенціарної системи на теренах ліквідованого Конгресового Королівства стали декрети від 7 лютого «Про організацію окружних тюремних дирекцій»¹⁴ та від 8 лютого 1919 р. «Щодо тимчасових в'язничних приписів»¹⁵ за підписами начальника держави Ю. Пілсудського, голови уряду І. Падеревського та заступника міністра юстиції Шмяровського.

Відповідно до першого нормативно-правового документу, на новостворені окружні дирекції тюрем покладалася контроль за адміністративною, господарською та фінансовою діяльністю в'язниць та навчально-виховних пенітенціарних закладів. Загалом було створено 5 тюремних дирекцій, а саме: Варшавську (охоплювала в'язниці у Варшавському (за винятком Варшави та Варшавського повіту), Плоцькому, Млавському, Влоцлавському, Ловіцькому судових округах); Мокотовську (включала в'язниці у м. Варшава та Варшавському повіті, тюрми в Ломжинському та Седлецькому судових округах, а також навчально-виховні пенітенціарні заклади в Студзенці, Пущі та Спалі); Лодзьку (контролювала в'язниці в Лодзькому, Калішському та Піотрковському (за винятком тюрми в Донброві) судових округах); Люблінську (охоплювала в'язниці в Люблінському, Замойському та Більському судових округах); Келецьку (включала в'язниці в Келецькому, Ченстоховському та Сосновецькому судових округах, а також тюрми в Донброві та Радомі)¹⁶. На практиці функціонування окремих тюремних дирекцій розпочалося на кілька місяців пізніше від офіційної дати створення. Так, наприклад, Келецька дирекція була відкрита лише 9 травня 1919 р. й розташовалася у приміщенні однойменної в'язниці¹⁷. Станом на 1920–1921 рр. її очолював Шледзевський¹⁸.

Особовий штат окружної тюремної дирекції складали: окружний директор, його помічник — окружний інспектор, секретар, два канцеляристи, візний та

¹³ Dekret z dnia 23 grudnia 1918 r. w przedmiocie złagodzenia niektórych kar, wymierzonych przez były sądy okupacyjne niemieckie // Dziennik Praw Państwa Polskiego (dalej: Dz PPP). — 1918. — № 21. — Poz. 73. — S. 169–170.

¹⁴ Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych // Dz PPP. — 1919. — № 14. — Poz. 173. — S. 251–252; APK. — Zesp. 21/186. Więzienie w Kielcach. — Sygn. 1. — K. 48.

¹⁵ Dekret z dnia 8 lutego 1919 r. w sprawie tymczasowych przepisów więziennych // Dz PPP. — 1919. — № 15. — Poz. 202. — S. 316–318; APK. — Zesp. 21/186. Więzienie w Kielcach. — Sygn. 1. — K. 54–56; ГАБО. — Ф. 99. Брестская следственная тюрьма. — Оп. 1. — Д. 1 — Л. 61–63.

¹⁶ Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych... — S. 251–252; APK. — Zesp. 21/186. Więzienie w Kielcach. — Sygn. 1. — K. 48.

¹⁷ APK. — Zesp. 21/186. Więzienie w Kielcach. — Sygn. 1. — K. 115.

¹⁸ APK. — Zesp. 21/186. Więzienie w Kielcach. — Sygn. 3. — K. 128, 334.

кур'єр. Директора та його помічника призначав міністр юстиції, натомість інших працівників — керівник Секції в'язниць Міністерства юстиції за поданням директора тюремного округу. Начальники в'язниць були зобов'язані виконувати відповідні розпорядження директора округу, а також складати йому рапорти та звіти¹⁹. Вищезазначені окружні тюремні дирекції, у зв'язку із реорганізаційними процесами, припинили свою діяльність в 1921 р.²⁰

Натомість, декрет від 8 лютого 1919 р. «Щодо тимчасових в'язничних приписів» юридично закріпив підпорядкування пенітенціарних закладів міжвоєнної Польщі Міністерству юстиції, функції тюрем, а також їх внутрішню організацію²¹.

Польська пенітенціарна система на піднімецькій території Великопольщі, Помор'я та Сілезії формувалася по мірі охоплення цих земель державною адміністрацією Другої Речі Посполитої.

Зокрема, Великопольське повстання проти німецької адміністрації, що почалося в Познані наприкінці 1918 р. й тривало до середини січня 1919 р. зумовило перехід регіону під керівництво польської Головної народної ради (ГНР), яку очолив В. Корфанти²². Таким чином, в означений період в'язниці Великопольщі опиняються в підпорядкуванні ГНР, а з початку серпня 1919 р., внаслідок адміністративно-реорганізаційних процесів, пов'язаних з умовами Версальського договору від 28 червня 1919 р., відходять до новоствореної тимчасової польської адміністрації в регіоні — Міністерства колишньої Пруської дільниці, саме його Департаменту юстиції²³. 27 грудня 1919 р. адміністрацією Другої Речі Посполитої було охоплено, зокрема такі Великопольські в'язниці як Фордон, Грудзьондз, Короново та Равіч²⁴.

На теренах Помор'я польська влада повставала по мірі виведення німецьких збройних сил. Символічною подією в цьому контексті стала церемонія «заручення Польщі з Балтикою», яка мала місце 10 лютого 1920 р. коли генерал Ю. Галлер кинув у море перстень з польським орлом²⁵. Разом із організацією державної адміністрації відбулося підпорядкування пенітенціарних закладів регіону вищезгадуваному Департаменту юстиції Міністерства колишньої Пруської

¹⁹ Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych... — S. 251–252; APK. — Zesp. 21/186. Więzienie w Kielcach. — Sygn. 1. — K. 48.

²⁰ APK. — Zesp. 21/186. Więzienie w Kielcach. — Sygn. 3. — K. 189; *Czerwiec M.* Вказана праця. — S. 209.

²¹ Dekret z dnia 8 lutego 1919 r. w sprawie tymczasowych przepisów więziennych... — S. 316–318; APK. — Zesp. 21/186. Więzienie w Kielcach. — Sygn. 1. — K. 54–56; ГАБО. — Ф. 99. — Оп. 1. — Д. 1 — Л. 61–63.

²² *Зашильняк Л.О.* Вказана праця. — С. 450–451.

²³ *Czerwiec M.* Вказана праця. — S. 210; Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu b. dzielnic pruskiej // Dz PPP. — 1919. — № 64. — Poz. 385. — S. 675–677.

²⁴ *Urbański K.* System penitencjarny II Rzeczypospolitej a więźniowie polityczni (na przykładzie województwa kieleckiego). — Kielce : Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 1997. — S. 44.

²⁵ *Зашильняк Л.О.* Вказана праця. — С. 452.

дільниці²⁶. Натомість, вже восени 1921 р. після ліквідації Міністерства колишньої Пруської дільниці її органи юстиції увійшли до підпорядкування Міністерства юстиції Другої Речі Посполитої²⁷. Таким чином пенітенціарну систему Польщі поповнили 82 карні заклади, в тому числі центральна тюрма у Вронках, 5 «будинків кари», 9 в'язниць при окружних судах, 67 ізоляторів («арештів») при повітових судах²⁸.

Врегулювання територіальних суперечок з Німеччиною щодо поділу та управління Верхньою Сілезією 15 червня 1922 р. сприяло поступовому запровадженню там польської адміністрації²⁹. А вже у листопаді того ж року до пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої увійшло ще 12 карних закладів (5 в'язниць при окружних судах та 7 ізоляторів («арештів») при повітових судах)³⁰.

1 січня 1919 р. державна влада Другої Речі Посполитої офіційно поширилась на пенітенціарні заклади, що розміщувалися на землях, що, внаслідок поділів Польщі з кінця XVIII ст., належали до Австро-Угорщини³¹. Однак, де-факто, в цей час повноваження адміністрації Другої Речі Посполитої торкалися лише західної частини Галичини, позаяк в її східній частині тривала польсько-українська війна³². Разом з тим, польський дослідник К. Урбанський зазначає, що окремі в'язниці на теренах Галичини були охоплені польською адміністрацією ще 6 листопада 1918 р., зокрема тюрми в Кракові, Тарнові, Вадовіцах, Жешові, Мисловіцах, Вішнічу та Сяноку³³. Натомість, після завершення збройного протистояння, кримінально-виконавча служба відродженої держави поповнилася 217-ми закладами, зокрема: 4-а карними установами, 18-ми в'язницями при окружних судах та 195-а ізоляторами («арештами») при повітових судах³⁴. В січні 1921 р. на вказаних теренах було утворено дві нові окружні тюремні дирекції з центрами у Кракові та Львові³⁵.

Становлення карних закладів на майбутніх східних та північно-східних теренах Другої Речі Посполитої було пов'язане з вищезгадуваною польсько-українською та польсько-більшовицькою війною, а також іншими збройними

²⁶ Pawlak K. Więziennictwo polskie w latach 1918–1939... — S. 8.

²⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 października 1921 r. w przedmiocie przekazania Ministrowi Sprawiedliwości zarządu wymiaru sprawiedliwości na obszarze b. dzielnicy pruskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: DzU RP). — 1921. — № 88. — Poz. 651. — S. 1611–1612.

²⁸ Czerwicz M. Вказана праця. — S. 210; Pawlak K. За kratami więzień i drutami obozów... — S. 56.

²⁹ Заушкільняк Л. О. Вказана праця. — С. 457.

³⁰ Bugajski Ż., Neymark E. Вказана праця. — S. 229; Pawlak K. За kratami więzień i drutami obozów... — S. 56.

³¹ Dekret z dnia 31 grudnia 1918 r. w przedmiocie objęcia zarządu wymiaru sprawiedliwości w b. zaborze austriackim // Dz PPP. — 1918. — № 23. — Poz. 76.

³² Pawlak K. Więziennictwo polskie w latach 1918–1939... — S. 8.

³³ Urbański K. Вказана праця. — S. 43.

³⁴ Bugajski Ż., Neymark E. Вказана праця. — S. 227–228; Pawlak K. За kratami więzień i drutami obozów... — S. 56.

³⁵ Urbański K. Вказана праця. — S. 44.

конфліктами в регіоні. Упродовж лютого 1919 — вересня 1920 рр. в'язнична система функціонувала тут в межах тимчасових польських адміністративних утворень — Цивільного управління східних земель та Цивільного управління Волинської землі та Подільського фронту, а з вересня по листопад 1920 р. під контролем подібної структури — Тимчасового управління етапних та прифронтових територій³⁶. Завершення протистояння з більшовиками та підписання в Ризі попереднього перемир'я 12 жовтня 1920 р.³⁷ зумовило ліквідацію вищевказаного перехідного адміністративного утворення 27 листопада того ж року та входження його Відділу в'язниць до складу Міністерства юстиції Другої Речі Посполитої³⁸. 1 квітня 1921 р., після підписання Ризького миру 18 березня того ж року³⁹, центральна влада поповнила пенітенціарну систему 18-а тюрмами⁴⁰.

Приєднання до міжвоєнної Польщі Середньої Литви на підставі ухвали Віленського сейму та закону парламенту Другої Речі Посполитої від 6 квітня 1922 р., попри невизнання такого рішення офіційним Каунасом, зумовило утвердження тут польської адміністрації⁴¹. Вже 1 липня того ж року до загальнодержавної кримінально-виконавчої служби увійшло 3 в'язниці та 1 пенітенціарний заклад для неповнолітніх Віленщини⁴².

Таким чином, станом на 1922 р. під контролем Міністерства юстиції Другої Речі Посполитої перебувало 400 пенітенціарних установ різних типів⁴³. Центральним державним відомством, яке здійснювало керівництво пенітенціарними закладами, була вищезгадувана Секція в'язниць Міністерства юстиції, що постала у 1918 р. В 1920 р. ця структура складалася з наступних відділів: особового, адміністративного, тюремного господарства, пенітенціарного, рахункового бюро, центральної каси, праці та канцелярії. Вже у 1921 р. Секція в'язниць Міністерства юстиції була реорганізована у Департамент в'язниць, що зумовило суттєве зменшення чисельності її персоналу (з 62 до 24 осіб)⁴⁴.

³⁶ ГАБО. — Ф. 99. — Оп. 1. — Д. 3 — Л. 2; Ф. 2043. Пинская уголовно-следственная тюрьма 2-го класса. — Оп. 1. — Д. 3 — Л. 2.

³⁷ Ustawa z dnia 22 października 1920 r. o ratyfikacji umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie między Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukrainą Socjalistyczną Republiką Rad, podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. // DzU RP. — 1920. — № 101. — Poz. 667. — S. 1805–1806.

³⁸ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 listopada 1920 r. w przedmiocie zniesienia i likwidacji Tymczasowego Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych // DzU RP. — 1920. — № 115. — Poz. 762. — S. 2028–2030.

³⁹ Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku // DzU RP. — 1921. — № 49. — Poz. 300. — S. 814–867.

⁴⁰ Bugajski Ż., Neymark E. Вказана праця. — S. 228. Фактично ці в'язниці перебували під контролем польської в'язничної адміністрації з грудня 1920 р., див.: Czerwiec M. Вказана праця. — S. 210.

⁴¹ Ustawa z dnia 6 kwietnia 1922 r. o objęciu władzy państwowej nad Ziemią Wileńską // DzU RP. — 1922. — № 26. — Poz. 213.

⁴² Bugajski Ż., Neymark E. Вказана праця. — S. 228.

⁴³ Pawlak K. Więziennictwo polskie w latach 1918–1939... — S. 9.

⁴⁴ Zakrzewski J. Pierwsze pięciolecie więziennictwa polskiego... — S. 49; Czerwiec M. Вказана праця. — S. 211.

3-поміж основних проблем становлення пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої варто відмітити нестачу належного кадрового потенціалу, труднощі матеріального характеру (як для в'язнів, так і для працівників тюрем), зокрема відсутність відповідних приміщень для утримання в'язнів, незадовільні умови їх харчування та медичного забезпечення⁴⁵. Давалася в знаки й різномірність юридичних засад функціонування карних закладів в окремих регіонах Польщі, які належали до «держав-загарбниць».

Як зазначає М. Червець: «Стан перейнятих в'язниць, особливо в к[олишній] Конгресувці (Конгресовому Королівстві — *О.Р.*) був катастрофічним у зв'язку із навмисним спустошенням їх окупантами, які вивезли більшість господарських засобів та майстерень. Серед в'язнів панував тиф спричинений голодом, а також туберкульоз. Забезпечення було недостатнім, а кошти мізерними, що пояснювалося загальним післявоєнним знищенням країни та важкою економічною ситуацією»⁴⁶. Натомість, на думку сучасного польського дослідника Є. Мігдала, добрий стан в'язниць спостерігався в центральній частині Конгресового Королівства, на піднімецьких теренах, а також у Вільно, Гродно та Луцьку⁴⁷.

Про незадовільні умови в'язниць на етапі становлення пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої свідчить висновок спеціальної комісії сейму, яка була створена наприкінці 1919 р. й працювала чотири місяці під керівництвом посла Т. Табачинського з метою вивчення ситуації у «звичайних» та військових в'язницях, а також у таборах для полонених та інтернованих⁴⁸. Як зазначає К. Урбанський, відвідавши кілька десятків в'язнів, члени сеймової комісії прийшли до висновку, що ізолятори («арешти») і в'язниці, внаслідок недотримання санітарних умов, норм харчування і спорядження, «стали розсадником інфекційних хвороб та постійно зростаючої смертності...»⁴⁹. У перші роки існування відродженої польської держави не було побудовано жодного нового приміщення для в'язниць⁵⁰.

Спостерігалися також кадрові проблеми, як у кількісному, так і якісному плані⁵¹. Так, наприклад, якщо станом на 1 січня 1919 р. у пенітенціарних закладах міжвоєнної Польщі працювало 405 службовців, то вже у 1923 р. понад 3876⁵². Як зазначав керівник Секції (Департаменту) в'язниць Міністерства юстиції Я. Закшевський, на початках формування пенітенціарної системи, її

⁴⁵ Державний архів Волинської області (далі: ДАВО). — Ф. 47. Луцька тюрма Волинського воєводства. — Оп. 4. — Спр. 4 — Арк. 20–22 зв.; ГАБО. — Ф. 2043. — Оп. 1. — Д. 1 — Л. 1, 5.

⁴⁶ *Czerwicz M.* Вказана праця. — С. 210.

⁴⁷ *Migdał J.* *Polski system penitencjarny w latach 1918–1928* / J. Migdał. — Gdańsk: Arche, 2011. — С. 27.

⁴⁸ APK. — Zesp. 21/186. *Więzenie w Kielcach*. — Sygn. 1. — К. 180; Sygn. 2. — К. 67, 69.

⁴⁹ *Urbański K.* Вказана праця — С. 45.

⁵⁰ *Migdał J.* Вказана праця. — С. 26.

⁵¹ APK. — Zesp. 21/186. *Więzenie w Kielcach*. — Sygn. 1. — К. 200.

⁵² *Zakrzewski J.* *Pierwsze pięciolecie więziennictwa polskiego...* — С. 49; *Czerwicz M.* Вказана праця. — С. 211.

кадровий склад становили вищезгадувані практиканти, а також нечисельні особи польської національності, які працювали у карних закладах ще до проголошення незалежності Другої Речі Посполитої. В середньому, на 10 в'язнів припадав 1 охоронець⁵³. Серед попередніх професій (занять) цих осіб виключно переважала військова справа⁵⁴. У питанні прийняття на роботу перевага надавалася представникам польської національності. Однак, архівні матеріали свідчать, що на теренах із домінацією непольського населення (наприклад, на Волині — *О.Р.*), до лав пенітенціарної системи частково приймалися також представники інших національностей⁵⁵. Більше того, в червні 1919 р. записи у реєстраційних книгах в'язнів Луцької в'язниці здійснювалися російською мовою, попри те, що польська адміністрація працювала тут ще з другої половини травня того ж року⁵⁶.

Проблема нестачі кваліфікованих кадрів⁵⁷ вирішувалася шляхом скерування персоналу на щонайменше 6-місячну практику. За її результатами розглядалося питання щодо прийняття працівника до штату. Окрім того, охоронці в'язниці могли підвищувати освітній рівень шляхом участі в спеціальних підготовчих курсах, організованих безпосередньо в місцях служби⁵⁸. В період становлення пенітенціарної системи міжвоєнної Польщі гостро стояло питання дисципліни її службовців⁵⁹.

Варто зауважити й те, що правові засади функціонування в'язниць на колишніх підросійських теренах суттєво різнилися від тих карних закладів, які діяли на землях, що до листопада 1918 р. належали Німеччині та Австро-Угорщині. Зокрема, на піднімецьких теренах в'язниці підпорядковувалися органам прокуратури⁶⁰. Так, наприклад, центральна в'язниця, а також більші карні установи підпорядковувалися прокурорам апеляційних судів, відповідно в'язниці при судах — прокурорам окружних судів, натомість найменшими пенітенціарними закладами — ізоляторами («арештами») відали керівники повітових судів⁶¹. Пенітенціарні установи на підавстрійських землях контролювалися судовими органами⁶². Натомість, організація карних закладів на теренах колишнього Конгресового Королівства суттєво відрізнялася від інших частин міжвоєнної Польщі й виключала існування судових в'язниць та ізоляторів («арештів»), що зумовлювалося тісним зв'язком пенітенціарної системи з

⁵³ Zakrzewski J. Pierwsze pięciolecie więziennictwa polskiego... — S. 49.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ ДАВО. — Ф. 47. Луцька тюрма Волинського воєводства. — Оп. 4. — Спр. 10. — Арк. 2; Спр. 12 — Арк. 3, 5.

⁵⁶ ДАВО. — Ф. 47. — Оп. 4. — Спр. 2. — Арк. 1–59.

⁵⁷ Urbański K. Вказана праця. — S. 45.

⁵⁸ APK. — Zesp. 21/186. Więzienie w Kielcach. — Sygn. 1. — K. 200.

⁵⁹ ГАБО. — Ф. 99. — Оп. 1. — Д. 4 — Л. 42 об.; ДАВО. — Ф. 47. — Оп. 4а. — Спр. 4 — Арк. 20–22 зв.

⁶⁰ Urbański K. Вказана праця. — S. 44.

⁶¹ Czerwiec M. Вказана праця. — S. 209–210.

⁶² Urbański K. Вказана праця. — S. 44.

державною адміністрацією⁶³. Крім того, тут простежувався поділ в'язниць на класи в залежності від розміру окремого об'єкту⁶⁴.

Отже, формування пенітенціарної системи міжвоєнної Польщі пов'язане із заключним етапом Першої світової війни, коли на землях розділеної Речі Посполитої, які входили до складу трьох імперій — Російської, Австро-Угорської та Німецької, почалося творення, власне, польської, кримінально-виконавчої служби, яке тривало до першої половини 1922 р. й було зумовлене непростим формуванням території Польської держави.

Razyhrayev Oleh

GENESIS OF PENITENTIARY SYSTEM OF INTERWAR POLAND (1918–1922)

The article is devoted to the formation of the penitentiary system of Poland in 1918–1922. Stated that its formation is related to the final period of World War I, when the territory of the Polish lands that were part of the empires-invaders, began forming actually penitentiary system. This process continued until the first half of 1922 and was caused by complicated assembly of the territory of the Polish state. Among the main problems of becoming the penitentiary system of the Second Polish Republic were lack of adequate human resources, difficulties of a material nature, including lack of appropriate housing for prisoners, poor conditions of their food and medical care and so on. Acutely was the question of unification of legislation.

Keywords: *formation, prison, penitentiary system, security guard, Poland.*

⁶³ Pawlak K. Więziennictwo polskie w latach 1918–1939... — S. 9.

⁶⁴ Urbański K. Вказана праця. — S. 44.

ВИКЛАДАННЯ МУЗИКИ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА (1834–1859)

Досліджено систему викладання музики в Університеті Св. Володимира у період 1834–1859 рр. Проаналізовано й визначено роль та місце музики в системі класичної університетської освіти. Висвітлено подробиці викладання музики та церковного співу в Університеті Св. Володимира. Для досягнення мети були застосовані історико-порівняльний, історико-системний та ретроспективний методи. Висновки дослідження вказують на те, що музика була одним із компонентів університетської системи освіти та виконувала завдання мистецько-естетичного виховання студентів Університету Св. Володимира.

Ключові слова: система університетської освіти, Університет Св. Володимира, навчальний процес, студенти, музика.

Сучасна система освіти в Україні переживає період трансформацій та реформ. Ці зміни безпосередньо торкаються і університетів. Зрозуміло, що протягом понад вісімсот років від часу появи перших навчальних закладів цього типу, вони неодноразово зазнавали змін та трансформацій, метою яких було підвищення ефективності та успішності освіти. Незважаючи на різноманітні реформи, у своїй головній суті, університетська освіта передбачала і передбачає універсальність та якнайширше охоплення різноманітних галузей знань.

Ми звернемо свою увагу на мистецько-естетичний компонент університетської освіти, як неодмінний атрибут комплексного навчання. Конкретніше, зосередимося на висвітленні особливостей викладання музики в одному з найстаріших університетів на українських теренах — в Університеті Св. Володимира.

Ще з середньовічних часів музика входила до університетської програми у складі семи вільних мистецтв (*septem artes liberales*). Тоді вона передбачала вміння співати псалми та складати богослужбові пісні¹. У Середньовіччі підкреслювалася математична основа музики.

Школи ордену Єзуїтів, православні колегіуми та академії на українських теренах успадкували традицію викладання семи вільних мистецтв. Зокрема, підтримувалися та розвивалися традиції духовної хорової музики².

* **Тарас Самчук** — магістрант кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Samchuk_T@ukr.net

¹ *Исидор Севильский*. Этимологии, или Начала. В XX книгах / Пер. с латин., статья, примеч. и указатели Л.А. Харитоновна. — СПб.: Евразия, 2006. — Кн. I–III: Семь свободных искусств — С. 7.

² *Посохова Л.Ю.* На перехресті культур, традицій епох: православні колегіуми України наприкінці XVII — на початку XIX ст. — Харків, 2011. — С. 54.

Інакше викладалася музика у модернізованих університетах Німеччини. З середини XVIII ст. мистецтва в університетах (малювання, фехтування, танці, верхова їзда) стали складовою частиною університетського курсу. Також змінився характер викладання музики. Тепер на уроках музики віддавалася перевага інструментальному жанру. Особливої популярності набирала камерна та симфонічна музика. У вищі навчальні заклади стали активніше проникати елементи дворянської культури. Цим пояснюється зростання популярності мистецьких дисциплін в університетах³.

Вплив західноєвропейської дворянської культури був помітним і на Правобережжі України, особливо серед польської шляхти. З кінця XVIII століття зростають запити на домашнє музикування в аристократичних колах. З цього часу активно розповсюджуються камерна і симфонічна музика західноєвропейських композиторів. Зазвичай репертуар обмежувався аранжуваннями танців та простими п'єсами для домашнього виконання⁴. Ці тенденції вплинули і на освітню систему Російської імперії.

У статуті університетів Російської імперії 1804 року передбачалося викладання мистецтв, у тому числі музики. Університет Св. Володимира також перейняв цю традицію. Ці положення зафіксовані у проекті статуту Університету Св. Володимира⁵.

Для впровадження уроків малювання, фехтування, танців, верхової їзди та музики адміністрацією Університету Св. Володимира були розроблені спеціальні вимоги до викладачів мистецтв. Про викладання музики повідомлялося наступне: «Учитель музыки должен давать уроки по 3 раза в неделю, каждый урок по 2 часа. Музыкальные инструменты для казеннокоштных студентов должны быть изготовлены изданием университета, как то: скрипки, фортепиано, флейта и другие, по усмотрению начальства; а прочие студенты, желающие обучаться музыке, должны иметь свои собственные». Додатково зазначалося, що заробітна плата вчителя музики становила 1200 рублів асигнаціями⁶. Проте згодом за розпорядженням попечителя Київського навчального округу Єгора фон Брадке платня викладача музики знизилася до 1000 рублів асигнаціями. Зарплата стала другою за розміром серед учителів мистецтв

³ Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII — первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. — М.: Знак, 2009. — С. 202.

⁴ Історія української музики. В 6 т. / АН УРСР. Ін-т мист-ва, фолькл. та етногр. ім. М.Т. Рильського. Редкол.: М.М. Гордійчук (голова) та ін. — К.: Наукова думка. 1989. — Т. 1: Від найдавніших часів до середини XIX ст. / Л.Б. Архімович, Т.П. Булат, М.М. Гордійчук та ін.: Редкол. тому: М.М. Гордійчук (відп. ред.) та ін. — С. 302, 337.

⁵ З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. — Київ: Заповіт, 1994. — Кн. 1. — С. 69.

⁶ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. 16. — Оп. 276. — Спр. 21. Дело о распределении штатной суммы, положенной для учителя искусств при университете и об определении учителей искусств. — Арк. 9.

(учитель малювання — 1200; учитель фехтування — 700; учитель верхової їзди — 550; учитель танців — 400)⁷.

У серпні 1834 року знайшовся претендент на посаду викладача музики в Університеті Св. Володимира. Це був випускник Волинського ліцею Олександр Шмідт де Берг*. 3 серпня 1834 року** він надіслав лист до Ради університету, у якому писав: «Осведомясь, что в Императорском Университете Св. Владимира Высочайше утвержденным Штатом положен Учитель Музыки, и таковая должность никем еще не занята; а потому чувствуя себя способным к занятию сего вакантного места, имею честь покорнейше просить Совет Университета, об определении меня в означенную должность, с штатным по сему месту жалованием»⁸. На підтвердження своєї кваліфікації Шмідт де Берг надіслав до Ради університету атестат з Волинського ліцею, який підтверджував його високий професійний рівень та досвід викладання музики.

Уже 8 вересня 1834 року попечитель Київського навчального округу надіслав лист до Ради університету, у якому затверджував Олександра Шмідт де Берга вчителем музики в Університеті Св. Володимира⁹. Коротко висвітливо подробиці біографії новопризначеного вчителя музики. Народився Олександр-Август Францевич Шмідт де Берг орієнтовно у 1808 році. Наприкінці 1820-х років прибув до Рівного, де його старший родич (імовірно брат або дядько) очолив палацовий оркестр князя Фридерика Любомирського¹⁰. Освіту Шмідт де Берг здобув у Волинському ліцеї¹¹. 3 вересня-жовтня 1834 року почав викладати музику в Університеті Св. Володимира і в благородному пансіоні при Першій київській гімназії, також викладав у приватних навчальних закладах Києва. У 1849 році викладав музику в Інституті благородних дівчат.

Інші матеріали засвідчують професійні якості вчителя музики. Шмідт де Берг був різнобічно освіченим музикантом, грав на скрипці, роялі, органі, був талановитим імпровізатором, пробував себе в композиції, написавши декілька романсів на вірші В. Жуковського¹².

У спогадах О. Рубця зберігся фрагмент про викладача музики: «Шмідтдеберг іноді грав під час обідні в костьолі: ми завжди знали, коли він буде грати на органі, і теж туди йшли... Особливо красиво було, коли після могутніх акордів він грав мелодично, тихенько, ледве чутно. Перед таїнством причащення він

⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 276. — Спр. 21. — Арк. 12.

* В документах зустрічають інші варіанти написання прізвища: Шмідтберг, Шмідт-деберг, Шміт де Берг, Шміт-де-Берг, Шмідт-де-Берг.

** Усі дати вказані за старим стилем.

⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 276. — Спр. 21. — Арк. 25.

⁹ Там само. — Арк. 28.

¹⁰ *Волосатих О.Ю.* Музична й театральна культура маєтків Правобережної України (перша половина XIX ст.) // Часопис Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського. — 2012. — № 4 (17). — С. 70.

¹¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 49. Отчет Университета за 1839 год. — Арк. 130–131 зв.

¹² *Кузьмін М.* Забуті сторінки музичного життя Києва. — К.: «Музична Україна», 1972. — С. 64.

напрочуд гарно імпровізував попередні мотиви, а наприкінці меси грав урочисту ходу і закінчував фугатою або могутніми чудово гармонізованими акордами, що поступово затихали і завмирили під склепінням храму»¹³.

Звернемося до питання стосовно музичних засобів на яких опановували гру студенти Університету Св. Володимира у перші роки існування навчального закладу. Серед університетської документації знаходимо інформацію, що для казеннокоштных студентів було придбано два фортепіано. Перше — 21 вересня 1834 року, друге — 24 січня 1836 року¹⁴. Також відомо, що у перші місяці існування університету М.О. Максимович уклав із книготорговцем зі Львова угоду про постачання університету книг, карт і нот¹⁵. Згадки про купівлю інших нот чи інструментів відсутні в університетській документації до середини 1840-х років.

Серед документів Ради університету знаходимо ряд студентських повідомлень про їх бажання відвідувати уроки музики. Студенти мали різний рівень підготовки, деякі з них взагалі до цього не займалися музикою. Наприклад, студент Царевський повідомляв, що має початкові навички гри на скрипці. Студенти Айгустов та Відута-Стоцький зовсім не мали музичної підготовки, однак прагнули навчитися гри на скрипці. Інші студенти прагнули освоїти гру на фортепіано, таких налічувалося аж 5. Лише один вихованець Університету Св. Володимира прагнув навчитися гри на флейті. Загалом 10 студентів виявляли бажання відвідувати уроки Олександра Шмідт де Берга¹⁶. Можемо підсумувати, що протягом перших років функціонування університету студенти опановували гру на фортепіано, скрипці та, імовірно, флейті. Проте уроки гри на скрипці і на флейті були можливими лише за наявності названих інструментів у студентів, адже вони не були придбані за університетський кошт.

Інформацію про кількість студентів, які відвідували уроки музики, можемо почерпнути зі звітів Університету Св. Володимира за різні роки. Поруч, в дужках, наведемо загальну кількість студентів для порівняння. Отож, у 1837 році 10 студентів (263) були учнями Олександра Шмідт де Берга¹⁷. Проте, в наступному 1838 році їх було лише 4 (267)¹⁸. У 1839 році кількість учнів не змінилася, їх залишалося 4 (125)¹⁹. Наступні роки число студентів, що навчалися

¹³ Там само. — С. 64.

¹⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 478. — Спр. 40. Дело об приобретении для Института Казеннокоштных Студентов музыкальных инструментов, нот и двух скрипок. — Арк. 19.

¹⁵ Шамаєва К. Музична освіта в Україні першої половини XIX століття. — К., 1996. — С. 54.

¹⁶ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 478. — Спр. 26. Дело о введении преподавания в Университете Св. Владимира искусств. — Арк. 198.

¹⁷ Шульгин В.Я. История университета Св. Владимира. — Репринтное изд. — Киев: Лыбидь, 2010. — С. 177.

¹⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 46. Годовой отчет о состоянии и действиях Университета Св. Владимира за 1838 год. — Арк. 162.

¹⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 49. Отчет Университета за 1839 год. — Арк. 148 зв.

грі на скрипці та фортепіано не збільшувалося, у 1840 році їх налічувалося 3 (128)²⁰, а у 1841 р. – 4 (320)²¹.

Свідчення того, що вчитель музики виконував свої обов'язки належним чином знаходимо в листі попечителя Київського навчального округу до Ради університету від 24 березня 1836 року. У листі повідомлялося: «Удостоверившись лично в отличных успехах в музыке Казеннокоштных Студентов Университета Св. Владимира, воспитанников Благородного Пансиона Киевской Гимназии и воспитанниц частного женского пансиона Г[оспо]жи Тютте, приобретенных в самое короткое время, и видя в сем плоды неутомимого усердия Учителя музыки Университета Св. Владимира Шмидт де Берга, я предлагаю Совету объявить Шмидт де Бергу мою совершенную благодарность, со внесением оной в Формулярный о службе его список»²². Цитований документ дає підстави стверджувати, що Олександр Шмідт де Берг був компетентним викладачем і його послугами користувалися різні навчальні заклади Києва.

Свої успіхи у музичному мистецтві студенти змогли продемонструвати на урочистому акті Університету Св. Володимира 2 жовтня 1837 року, на якому був присутній Міністр народної освіти С. Уваров та представники київської чиновницької і військової еліти. Під час урочистості студентами Маєвським, Самсом і Бренозо була зіграна п'єса К. Черні для фортепіано в шість рук. На завершення урочистого акту студент Маєвський зіграв Рондо із концерту Ф. Калькбрєннера у супроводі оркестру²³. Наступний урочистий акт 20 жовтня 1838 року відбувся з музичними виступами студентів. Цього разу студент Самтєв виконав концерт Ф. Рісса для фортепіано у супроводі оркестру. На завершення урочистості студент Маєвський зіграв концерт Ф. Калькбрєннера для фортепіано, також у супроводі оркестру. Рівень музичного виконання студентів був достатньо високим для виступів перед широкою публікою.

Певні зміни у проведенні уроків музики відбулися 1841 року. У доповідній записці інспектору студентів зазначалося: «Учитель музыки Шмит де Берг соглашается на таковом положении как и теперь в Благородном Пансионе; чтобы желающие брать уроки на фортепиано или на инструменте с струнами получали таковые 3 разы в неделю по 2 часа и будут платить по 200 р[ублей] ассигн[ациями] в год, но с зарплатою 100 р[ублей] вперед, а если кто пожелает по часам, то должен платить по 1 р[ублю] сер[ебром] за час и с тем чтобы уже регулярно брать уроки, а то за всякий утерянный час должен платить учителю ибо он сей час теряет, преподавать лекции нигде удобнее как в зале Института Казеннокоштных Студентов, преподавать уроки он согласен в понедельник,

²⁰ Записка и речь, читанныя в торжественном собрании Императорского Университета Св. Владимира, 15 июля 1840 года. — К.: В университетской типографии, 1840. — С. 8.

²¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 49. — Арк. 157 зв.

²² ДАК. — Ф. 16. — Оп. 276. — Спр. 530. Дело о изъявлении благодарности Г. Попечителя К.У.О. учителю музыки в Университете Шмидт-де-Бергу за успехи оказанные в музыке воспитанниками Благородного Пансиона Киевской Гимназии и воспитанницами Пансиона Г-жи Тютте. — Арк. 1 зв.

²³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 28. Отчет за 1835 год. — Арк. 236 зв.–237 зв.

вторник, четверг и пятницу от 2½ до 5 часов, а в среду и субботу от 4 до 5 часов для первоначальных буквальных уроков. Г. Шмит де Берг будет иметь особенного преподавателя сих уроков, но платеж тот же самый как только ученик познакомятся с сими правилами то он уже будет заниматься с ним сам»²⁴. Отож, завдяки документу ми дізнаємося графік та місце викладання музики в Університеті Св. Володимира на початковому етапі функціонування навчального закладу.

Рекомендації Олександра Шмідт де Берга Ніжинському ліцею для купівлі нотної бібліотеки є чудовою ілюстрацією його професійної кваліфікованості і обізнаності у сфері викладання музики. Вважаємо доцільним процитувати фрагмент рекомендацій: «Твори, по яких вчитель навчає музики, повинні міститися у кращих школах та екзерциціях^{*}, а для дальшого виховання та вправ треба мати твори авторів, що здобули собі славу або хоч добру відомість у своїй галузі, при цьому вибір п'єс треба співвідносити із знаннями учнів. Для того необхідно мати в закладі для учнів, що навчаються на фортепіано, школи Гуммеля або Калькбреннера, екзерциції Крамера і твори Гінтена, Черні, Герца, Гуммеля, Калькбреннера, Бетховена, Шуберта, Тальберга. Для скрипки — школи Кампанель, екзерциції Крейцера і твори Роде, Байльо, Беріо і Ліпінського, для віолончелі — школу Дюффра і твори Доцауера і Ромберга, квартети і тріо Рейсігера, Гайдна, дуети Беріота на скрипку і фортепіано»²⁵.

Студенти демонстрували свої музичні таланти не лише на офіційних урочистостях. Часто студенти Університету Св. Володимира були гостями різноманітних музичних, театральних, літературних вечорів, де вони неодноразово виступали в якості виконавців²⁶. Також вони неодноразово ставали учасниками благодійних концертів.

Попередньо ми зверталися до питання, на яких інструментах вчилися грати студенти. Доцільним вважаємо висвітлити нотний репертуар, який був доступний для студентів, і який вони використовували під час уроків музики. 5 лютого 1843 року вчитель музики звернувся до інспектора студентів з наступним проханням: «Озабочиваясь пользою обучающихся музыки казеннокоштных Студентов Университета Св. Владимира, я имею честь покорнейше просить Ваше Высокоблагородие, при удобном случае контрактов, купить для учащихся новых нот, и вновь изданных руководств. При сем долгом считаю присовокупить, что по причине устарелости купленных прежних нот, и по растрате большей части оных, Студенты, без покупки новых необходимейших нот, не будут иметь возможности обучаться с желаемым успехом музыки»²⁷. Цей лист дає нам підстави стверджувати, що протягом 1834–43 років студенти активно

²⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 478. — Спр. 26. — Арк. 8.

^{*} Збірник музичних вправ для розвитку різних видів виконавської техніки.

²⁵ Шамаєва К. Вказ. праця. — С. 54–55.

²⁶ Кузьмін М. Вказ. праця. — С. 33–34. Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia. — Kraków, 1933. — Т 1. — С. 202.

²⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 478. — Спр. 40. — Арк. 1.

відвідували уроки музики. Це призвело до зношення нот, тому вчитель музики мусив робити відповідні запити для поповнення нотної бібліотеки.

Реакція адміністрації університету не була швидкою. Повідомлення про купівлю необхідних нот знаходимо лише під датою 29 листопада 1843 року²⁸, тобто ноти були куплені лише через 9 місяців після прохання Олександра Шмідт де Берга.

Виявлені нами документи в Державному архіві міста Києва дають змогу охарактеризувати нотний репертуар, який використовували студенти під час уроків музики. Для цього ми використаємо список нот інституту казенно-коштних студентів від 1843 року²⁹. Перелік нот свідчить про те, що Олександр Шмідт де Берг використовував велику кількість різнохарактерних музичних творів різного рівня складності для комплексного розвитку виконавця. У переліку нот представлені збірники вправ та етюдів для фортепіано Герца та Бертіні. Репертуар студентської нотної бібліотеки включав різноманітні п'єси для фортепіано невеликого розміру (Ф. Гюnten «Мелодія», «Дебюти молодості» та ін.). Також представлені великі твори, різноманітні варіації і концерти. Значну частину репертуару складали транскрипції для фортепіано увертур або епізодів відомих та популярних на той час опер. Це свідчить про те, що навчання музики відповідало смакам та уподобанням саме дворянського середовища³⁰.

У 1846 році вчитель музики знову звернувся до адміністрації Університету Св. Володимира з низкою нових прохань. Наприклад, 20 січня він надіслав лист до інспектора студентів із проханням придбати нове фортепіано, оскільки старе було вже зовсім непридатне для уроків. Також Шмідт де Берг вважав необхідною купівлю нових нот та двох скрипок³¹. Адміністрація університету швидко відгукнулася на запити вчителя музики. 8 березня 1846 року Олександр Шмідт де Берг надіслав рапорт наступного змісту: «...честь имею донести, что я приторговал в магазине Завацкого две хорошие скрипки со смычками и футлярами, ценою в 100 руб[лей] сер[ебром]. При сем представляю и список нот, с показанием цен и нот, нужных для института казеннокоштных студентов. Ноты эти находятся в магазине Завацкого»³². Таким чином, студенти університету, в першу чергу казеннокоштні, отримали значно ширші можливості навчатися гри на скрипці, маючи нові інструменти.

У 1846 році в каталозі нот, які знаходилися в бібліотеці інституту казеннокоштних студентів фіксується ряд нових записів. Серед переліку нот з'являються твори для скрипки («Фантазія і варіації» для фортепіано і скрипки, «Каденція» для двох скрипок, окремі п'єси для скрипки)³³. Документ засвідчує поповнення студентського репертуару новими музичними творами для скрипки та фортепіано.

²⁸ Там само. — Арк. 6.

²⁹ Там само. — Арк. 20–21 зв.

³⁰ Там само. — Арк. 21.

³¹ Там само. — Арк. 7.

³² Там само. — Арк. 12.

³³ Там само. — Арк. 20.

На основі аналізу різного роду документів музикознавець К. Шамаєва подала вичерпну характеристику педагогічної майстерності Олександра Шмідт де Берга. Вона зазначає, що обов'язковим компонентом його навчальної програми були зайняття з історії музики. У процесі навчання педагог виховував свідоме ставлення до музичного тексту, вміння слухати мелодичний малюнок, «красу мотивів». Високі художні якості, відмова від беззмістовної і голої віртуозності були принципами, якими музикант користувався у власній практиці та рекомендаціях, які він давав навчальним закладам підвідомчим університету³⁴.

У 1848 році студенти Університету Св. Володимира стали активними учасниками «Симфонічного товариства». Товариство об'єднувало музикантів-аматорів, які давали благодійні концерти за творами західноєвропейських композиторів. Нажаль, творче об'єднання проіснувало лише сезон з листопада 1848 року до квітня 1849 року і припинило діяльність через заборону губернської адміністрації³⁵.

Про активну роботу та прогрес студентів у оволодінні музичним мистецтвом свідчать наступні рапорти вчителя музики. Один з них від 25 січня 1849 року вважаємо доцільним процитувати: «Так как казеннокоштные студенты, обучающиеся музыке могут уже разыгрывать пьесы, составленные для терцетов, квартетов и квинтетов и как так они крайне нуждаются в необходимых при этом занятии струнам, то донося о сем, честь имею просить Ваше Высокоблагородие сделать свое распоряжение для отпущения на упомянутые ноты и струны двадцать рублей серебром»³⁶. Так як гра в ансамблі потребує досить розвинутих музичних вмінь та навичок, ми мусимо засвідчити зростання виконавської майстерності студентів Університету Св. Володимира.

У 1840-х–50-х роках Київський університет став осередком концертного життя міста. У його стінах виступали з концертною програмою віолончеліст А. Серве, скрипаль М. Дмитрієв-Свечин, піаністи Ф. Ліст, А. Гензельт³⁷. Студенти мали змогу чути кращих виконавців Європи та захоплювалися їх виконавською майстерністю.

Незважаючи на активізацію музичного життя у місті, кількість студентів, які навчалися музики суттєво не збільшувалася. Станом на 1850 рік своє бажання відвідувати уроки музики виявило 7 студентів. Шість з яких, а саме: Олександр Лонціцький, Олександр Затворницький, Франц Груджинський, Микола Пиленко, Йосип Бишевський та Олександр Кучинський мали бажання навчатися гри на фортепіано і лише Юліан Прушенський вибрав скрипку³⁸.

Поряд з уроками гри на фортепіано і скрипці з 1843 року адміністрація Університету Св. Володимира зробила можливим для студентів відвідування уроків церковного співу. Також студенти співали у хорі університетської

³⁴ Шамаєва К. Вказ. праця. — С. 94–95.

³⁵ Кузьмін М. Вказ. праця. — С. 36.

³⁶ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 478. — Спр. 40. — Арк. 41.

³⁷ Шамаєва К. Вказ. праця. — С. 55.

³⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 478. — Спр. 26. — Арк. 199.

церкви. Партії дискантів та альтів співали 8–10 малолітніх учнів Софійського духовного училища, а студенти університету – партії тенорів і басів³⁹.

З 1848 року, поряд з практичними заняттями хористів, почали навчати нотної грамоти⁴⁰. Нам вдалося знайти низку документів, які висвітлюють подробиці проведення уроків церковного співу з 1852 року. У листі ректора Університету Св. Володимира до інспектора студентів від 1852 року є інформація, що Правління університету бере на себе обов'язок виділяти щорічну зарплатню (150 рублів сріблом) регенту хору православної університетської церкви. Ці гроші призначалися як оплата за проведення уроків церковного співу для студентів Університету Св. Володимира⁴¹. 10 березня 1852 року інспектор студентів повідомляв ректорові, що лише 11 студентів виявили бажання вступити в університетський церковний хор. Уроки церковного співу призначалися на понеділок та четвер з 18 до 20 години⁴².

На початку 1850-х років уроки церковного співу не користувалися популярністю у студентів Університету Св. Володимира. Ситуація змінилася наприкінці десятиліття, коли за постановою адміністрації університету студент-співачи церковного хору звільнялися від плати за навчання. Відтоді участь в церковному хорі допомагала продовжувати навчання багатьом незаможним студентам⁴³.

У школі церковного співу при Університеті Св. Володимира навчався В. Станіславський. Згодом він сам очолив університетський церковний хор і працював з ним протягом 25 років. Паралельно він викладав церковний спів у жіночій Фундуклеївській гімназії та активно співпрацював з Київським відділенням Російського музичного товариства⁴⁴.

Наприкінці 1850-х років окремо від церковного постав світський студентський хор, з діяльністю якого пов'язані імена М. Лисенка та О. Кошиця. На жаль, хронологічні рамки нашого дослідження не дозволяють описати детальніше цю сторінку мистецької історії Університету Св. Володимира. Висвітлення історії та творчої діяльності студентського хору потребує окремого спеціального дослідження.

У 1852 році Олександр Шмідт де Берг надіслав черговий рапорт до інспектора студентів. В якому писав: «Находя нужным выписать для занятий казеннокоштных студентов нот для скрипки, в следствии расстройства и потери их в библиотеке, и прилагая у сего список нескольких пьес, имею честь покорнейше просить Ваше Высокоблагородие учинить надлежащее о сем

³⁹ Пархоменко Л. Хорова культура в першій половині XIX ст. // Київ музичний. Відп. ред. М.М. Гордійчук. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 36.

⁴⁰ Шамаєва К. Музична освіта в Україні та міжслов'янські культурні зв'язки у XIX сторіччі: автореф. дис. докт. мистецтвознавства: 17.00.02. — К., 1992. — С. 30–31.

⁴¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 478. — Спр. 231. Об обучении студентов церковному пению. — Арк. 1–1 зв.

⁴² Там само. — Арк. 13.

⁴³ Пархоменко Л. Вказ. праця. — С. 36.

⁴⁴ Шамаєва К. Музична освіта в Україні першої половини XIX століття ... — С. 53.

распоряжение»⁴⁵. Документ засвідчує, що з 1852 року зростає необхідність у нотах для скрипки. Це можемо пояснити втратою і зношенням нот, що були у бібліотеці раніше.

Документи Державного архіву міста Києва допомагають встановити місце проведення уроки музики після 1842 р., тобто переходу Університету Св. Володимира до власної будівлі. У листі ректора до інспектора студентів від 30 березня 1853 року знаходимо повідомлення наступного змісту: «Библиотеку Института Казеннокоштных Студентов и музыкальную комнату перенести из 3-го на 4-й этаж, в коридор, построив необходимые при сем перегородки в коридоре, для отделения музыкальной комнаты»⁴⁶. Це нам дає підстави локалізувати місце проведення уроків музики, які з 1842 року проводилися на третьому поверсі університетської будівлі. Згодом, у 1853 році, кімната для уроків музики була перенесена на четвертий поверх і розташовувалася поруч з бібліотекою казеннокоштных студентів.

Звернемося до статистичних даних про кількість студентів, що відвідували уроки музики в 1850-х роках, у цьому нам знову допоможуть звіти Університету Св. Володимира. У 1854 році уроки музики відвідувало 7 (546)⁴⁷ студентів, їх уроки тривали 4 години на тиждень⁴⁸. У наступних 1855, 1856 і 1857 роках 10 студентів вдосконалювали свою виконавську майстерність⁴⁹. Однак, у 1858 році кількість студентів зросла аж до 17 (830)⁵⁰.

У 1857 р. силами київських музикантів-аматорів та студентів Університету Св. Володимира був організований концерт для незаможних студентів. Оркестр з 80 чоловік і хор під керівництвом вихованця Київського університету М. Ясинського виконали увертюру «Егмонт» Бетховена, фінал ораторії «Створення світу» Гайдна і увертюру до опери «Танкред» Россіні⁵¹.

Незважаючи на збільшення кількості студентів та їх успіхи на сцені, викладання музики в Університеті Св. Володимира було припинене у 1859 році. Подробиці знаходимо в тогорічному університетському звіті. Про уроки музики повідомлялося: «Музыке обучал в течении первого полугодия и в втором полугодии по 1-е февраля, по 4 часа в неделю, Учитель Шмит-де-Берг. Воспитанников, обучающихся музыке было 9 казеннокоштных студентов»⁵². Головним

⁴⁵ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 478. — Спр. 40. — Арк. 68.

⁴⁶ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 478. — Спр. 234. Дело о постройке на 4-м этаже здания Университета новых 15 шкафов казеннокоштных студентов и перегородки для музыкальной комнаты. — Арк. 2.

⁴⁷ Краткий отчет и речь, читанные в торжественном собрании Императорского университета Св. Владимира 10 июня 1854 года. — К.: В университетской типографии, 1854. — С. 45.

⁴⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 101. — Отчет Университета Св. Владимира за 1856 год — Арк. 88 зв.

⁴⁹ Там само. — Арк. 97 зв.

⁵⁰ Там само. — Арк. 95 зв.

⁵¹ Шамаєва К. Музична освіта в Україні першої половини XIX століття ... — С. 56.

⁵² ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 121. Отчет Университета Св. Владимира за 1859 год. — Арк. 72–72 зв.

чинником, що призвів до припинення викладання музики в Університеті Св. Володимира став указ Міністра народної освіти від 30 травня 1858 року⁵³, у якому повідомлялося про переведення казеннокоштных студентів на квартири, разом з цим рекомендувалося зменшити кількість обслуговуючого персоналу.

Подробиці припинення уроків музики знаходимо у короткому звіті Університету Св. Володимира за 1861 рік. У пункті № 2 зазначається: «Вследствие упразднения Института казеннокоштных студентов и с разрешения г. Министра народного просвещения, с февраля 1859 прекращены уроки музыки и танцев казеннокоштным воспитанникам»⁵⁴. Внаслідок даної постанови посада вчителя музики була ліквідована, а викладач був звільнений.

Підсумовуючи викладене зазначимо, що викладання музики було однією з давніх університетських традицій. На процес її навчання в Університеті Св. Володимира вплинули зміни в характері вищої освіти, у якій ставав відчутнішим дворянський елемент: панувала камерна, салонна музика західноєвропейських композиторів, яка була популярною серед аристократії. Протягом досліджуваного періоду викладанням музики в Університеті Св. Володимира (1834–1859) займався Олександр Шмідт де Берг, кваліфікований та досвідчений виконавець та педагог. Його головним завданням було залучення студентів Університету Св. Володимира до світової музичної культури. Уроки музики відвідувала незначна кількість студентів — від 3 до 17. Причиною цього був факультативний характер уроків музики, відповідно більшість студентів вважала непотрібним розвивати навички гри на музичних інструментах. Окремою стороною музичної освіти в університеті було викладання церковного співу, що мало практичне призначення для участі студентів у хорі університетської церкви. Вже наприкінці 1850-х років відбулася певна зміна в погляді на вищу освіту в Російській імперії, тому і музика була вилучена із списку університетських дисциплін. Причиною цього була зміна орієнтирів розвитку університетів і перетворення їх на навчально-наукові установи, а не заклади для підготовки дворянства до державної служби.

TEACHING OF MUSIC IN ST. VLADIMIR UNIVERSITY (1834–1859)

Taras Samchuk (student of department of ancient and modern history of Ukraine,
Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Teaching of music in St. Vladimir University during the 1834–1859 years was researched in the article. The aim of this paper is to explore and analyze the quality of

⁵³ Предложение по поводу Высочайшего повеления о перемещении на вольные квартиры казеннокоштных студентов и пансионеров в Университетах: Московском, Харьковском, Казанском и Св. Владимира и об упразднении должностей Экономов // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб: В типографии Императорской Академии наук, 1867. — Том третий: 1850–1864. — С. 308–311.

⁵⁴ Краткие отчеты по Университету Св. Владимира в 1858–59 и 1859–60 учебных годах. — Киев: В университетской типографии, 1861. — С. 1.

teaching music, the level of teacher training and also to reconstruct the timetables of music lesson for that period. The role and place of music in the educational system of the university were identified in the article. Historical and comparative, historical and systematic, retrospective methods were applied in carrying out the objectives. The conclusion of this research indicate that music was a component of educational system. This academic subject contributed to artistic and aesthetic development of students. The unknown archived documents are used in the research.

Keywords: *System of university education, St. Vladimir University, learning process, students, music.*

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В «УКРАЇНСЬКОМУ ВІДРОДЖЕННІ» ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. (ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ)

У статті проаналізовано еволюцію української національної ідеї в період «українського відродження», а також місце Київської громади в суспільно-політичному русі другої половини XIX ст.

Ключові слова: національна ідея, ідентичність, нація, українське відродження, Київська Громада.

XIX ст. в історії України Ї це період відродження національних духовних та ідейних виявів, що супроводжувались намаганням представників наукової, культурної та політичної еліти утвердити в свідомості українського народу відчуття власної ідентичності. У цей час відбувалось осмислення шляхів побудови нашої держави, визначалися форми її майбутнього існування. Поділяючи думку вітчизняного культуролога та філософа М. Поповича, сьогодні ми можемо стверджувати, що у боротьбі за національну свободу, суверенітет держави, звільнення від чужоземного гніту та встановлення демократії було віднайдено спільний знаменник Ї «народ, як духовна субстанція», Ї що виступив невичерпним джерелом збереженої історичної пам'яті і, разом з тим, фактором, що дозволяє створити і зберегти націю¹.

Значний пласт української духовності та культури закарбовано у численних писемних пам'ятках, що дійшли до нашого часу у вигляді друкованого слова. На думку авторів передмови фундаментального багатотомного наукового видання «Тисяча років суспільно-політичної думки» О. Сліпущка та В. Яременка «українська нація витворила монументальний корпус писань» від прадавніх міфологічних роздумів про джерела походження народу, середньовічних літописів, барокової козацької історіографії до суспільно-політичних праць XIX і XX ст.² Це інтелектуальне підґрунтя підтверджує глибину вітчизняних традицій, спадкову правонаступність та зв'язок поколінь, що понад тисячу років проживали на українських землях, доводить право на національне самовизначення українців як європейського народу. Однією з основоположних тез, якої ми дотримуємось у погляді на процес розвитку української нації є те, що за етнічними ознаками (процесом етногенезу), культурною приналежністю, шляхом історичного роз-

* Катерина Нагайко — аспірантка кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди». nagaikot@mail.ru

¹ Попович М.В. Нарис історії культури України. — К.: «АртЕк», 1998. — С. 295.

² Тисяча років суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / Передм. О. Сліпущко, В. Яременко; упор. прим. О. Сліпущко. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 1: X–XV ст. — С. 7.

витку, вона, без сумніву, належить до європейського культурно-політичного простору.

До питання теоретичного тлумачення національної ідеї, як чинника консолідації народу, зверталися численні вітчизняні та західні вчені. Відомий дослідник проблеми націй та національних ідентичностей Ентоні Д. Сміт зауважує, що національна ідентичність та нація є складними конструкціями, що складаються з багатьох взаємопов'язаних компонентів. З-поміж них він виділяє етнічні, культурні, територіальні, економічні та політико-юридичні. Цей умовний поділ визначено тим, що ці компоненти виступають в якості провідників між групами людей, які пов'язані спільними традиціями, звичаями, міфами, історичною пам'яттю тощо. Таким чином поняття нації виступає об'єднавчим компонентом для спільноти людей, що ототожнюють себе з певним народом та культивують в собі відчуття самоідентифікації, самовизначення, бажаючи зберегти власну культурну спадщину. За твердженням Е.Д. Сміта процес самовизначення і самоорієнтації є шляхом до національної ідентичності³. Для прикладу, сучасний вітчизняний дослідник О. Гринів виводить таке визначення модерної, новітньої нації: «це велика історична спільнота людей, яка визнає свою окремішність, єдність свого походження, спільність батьківщини, має повну соціальну структуру і сформовану урбаністичну культуру, створила власну державу або прагне до її створення, характеризується певною ментальністю, зокрема власним соціотипом, та інформаційно-комунікативною системою»⁴.

Не вдаючись до розлогого теоретико-історіографічного екскурсу зосередимось на ключових, на наш погляд, тезах, які варто врахувати у розкритті обраної теми. А саме:

- національна ідея у своєму природному вигляді виникає на тлі ідентичності, яка формується на базі спільних культурних ознак, т. зв. архетипів;
- національна ідея виникає лише з появою рефлексуючої національної інтелігенції, яка продукує відповідну філософію у погляді на історію та культуру;
- національна ідея є сукупністю інтелектуальних уявлень того чи іншого періоду та синтезом загальної культурної традиції, яка має прояв у матеріальній, духовній та інтелектуальній площині.

Логічною здається думка про те, що в існуванні будь-якого народу вже мається направленість, яка може бути названа його національною ідеєю. Проте поліетнічність деяких націй доводить, що в основу ідеї нації, як домінанта, можуть бути покладені не стільки культурні ознаки народу, скільки стереотипи, що розділяються політичними елітами та реалізуються шляхом здійснення своєї політичної волі. Таким чином упродовж історичного часу відбувається формування державних кордонів, створення політичного ладу, визначення правничих засад внутрішнього життя суспільства.

³ Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Пер. з англійської П. Тарашука. — К.: Основи, 1994. — С. 24.

⁴ Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння? (Етнополітичний аналіз). — Львів, 1997. — С. 47.

Підсумовуючи теоретико-методологічну основу розкриття теми, слід зауважити, що змагання з формування національного міфу можна розглядати як у предметній площині історичних студій, так і глобальній парадигмі світоглядного дискурсу, оцінюючи їх у контексті філософської, культурологічної, психолого-ментальної дійсності.

Надмірна політизованість може спотворювати власне сам принцип відстеження еволюційних засад формування ознак нації та, відповідно, її ідеї як своєрідного інтелектуального дзеркала. Так, деякі дослідники, говорячи про формування української національної ідеї, трактують її як наслідок довгого послідовного історичного та суспільно-політичного процесу, коріння якого сягає ще в доісторичні часи. Дійсно, за столітні віхи боротьби за існування український народ зміг викристалізувати у собі ознаки окремої політичної нації. Однак впевнено можна говорити про те, що її фактичні початки можна виводити лише з проявів державності, що існували на території сучасної України. Полеміка у цій площині заслуговує теми окремої публікації, проте слід зауважити на тому, що за князівських часів, з появою етноніму «Україна», постало питання самоідентичності як не лише родоплемінної ознаки, а й політичної приналежності. Ця обставина безумовно сприяла розвитку національної свідомості у пізніші часові періоди, про що доводять документальні свідчення та історично-філософські праці, де Україна постає у якості самостійного суб'єкту політичної діяльності.

Географічні, історичні, культурні, релігійні, військові, політичні чинники цього процесу в своїй сукупності формували підґрунтя для появи національних міфів у різних народів. Військова та культурна експансія, що реалізувалася як окремими народами, так і їх конгломератами у різний час на різних територіях зрештою призвела до необхідності внутрішнього національного діалогу, який і засвідчив існування національного елементу на принципах суспільного договору. Відчуття власної національної ідентичності постало необхідною умовою здійснення самостійної політики тими елітами, що брали на себе відповідальність за формування економічно-політичних кордонів.

Отже, кожна національна спільнота, яка прагнула до визнання та незалежності, пройшла тривалий шлях самоусвідомлення себе як такої. Протягом всього періоду існування народ створював свою історію, продукував культуру, викристалізовуючись серед інших, відстоюючи право на володіння і користування як територією, так і споконвічними звичаями, традицією, мовою тощо. Виходячи з подібних міркувань, австрійський вчений А. Капеллер твердить, що кожна націоналізована історія «має тенденцію до зображення історичної долі власного народу як неповторної. А в порівнянні з іншими націями стають помітними спільні й відмінні риси, які надають кожній окремій національній інтерпретації глибини»⁵.

⁵ *Kanneler A.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. — С. 4.

Притаманно до українського національного міфу зауважимо, що після розпаду Київської держави роль націєтворчого чинника упродовж кількох століть не мала чіткого вектору. Упродовж т. зв. модерного часу (див. періодизацію Н. Яковенко) функція формування ментального чинника як підґрунтя виникнення нації належала Запорозжю, де за словами дослідника О. Терлецького зорганізувалась невеличка військова держава: «...тут була можливість розвинути ідеї політичної незалежності і тут дійсно ця ідея була здійснена»⁶. Хоча ця спроба національного утвердження українського народу не принесла результату у вигляді тривалого закріплення на політичній мапі, не можна заперечити, що саме в цей час почала народжуватися самостійна українська держава, яку сьогодні відстоює народ України.

Період XIX ст. став етапом становлення ідеї національного самовизначення українського народу. Визначальними реперами в контексті структурованих та організованих об'єднань громадян, що засвідчують просування національного фактору як ключового чинника у власному самовизначенні українців, можемо назвати щонайменше два: Товариство визволення України, засноване 1825 р. як суто українська організація на тлі «декабристських» віянь; Кирило-Мефодіївське братство, ідеологія якого була закарбована в програмних положеннях «Закону Божого» М. Костомарова, названого істориком І. Глизем «особливо крамольним» документом. У його тексті зазначалось, що народ уже став прозрівати, бачити істину, «а за істиною буде свобода, і тоді вже не так легко буде дурити і мучить людей»⁷.

Апеляція до основних моральних засад та поняття справедливості в дусі християнського канону на тлі національного контексту стала тим алгоритмом, що надихнув на подвижницьку діяльність цілі покоління кращих представників тогочасної інтелектуальної еліти, відродив цікавість до пошуків власного коріння як у широкої плеяди інтелігенції, так і пересічних громадян. Відтак, суспільно-політичне та культурне життя другої половини XIX ст. ознаменувалось зростанням національної свідомості у громадському середовищі. Цей факт розглядається нами, як один з ключових етапів формування національної ідеї як такої.

Усвідомленням власної окремішності, вироблення національного характеру у цей час дало поштовх до створення національної держави на початку XX ст. Визначений період засвідчив природність права на існування української нації, адже національна ідея виникає саме тоді, коли народ усвідомлює свою єдність, традиції, пов'язуючи це з власним самовизначенням. Ось яку формулу становлення «вітчизняного націоналізму» подає П. Кононенко: «... спочатку викристалізовується ідея України, потім — Україна, потім — українці, і на завершення український націоналізм»⁸.

⁶ Терлецький О. Історія української держави. — Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1924. — Том II: Козацька доба. — С. 19.

⁷ Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). — К.: Либідь, 1991. — С. 15.

⁸ Кононенко П.П. Національна ідея, націоналізм: Монографія. — К.: Міленіум, 2005. — С. 16.

Говорячи про початок XIX ст. діаспорний дослідник М. Базилевський зауважує наступне: «Політично про цей період мало що можна сказати, але він значно прислужився до національного відродження українського народу, витворивши певну культуру і національну тяглість між Козацькою Державою і двадцятьма роками цього століття, коли почалось наше державне відродження»⁹.

У контексті оціночного ставлення до процесу народження української нації з боку інтелектуальної еліти XIX–XX ст. наведемо промовисту цитату видатного історика М.С. Грушевського: «Треба хотіти бути нацією, треба в тім напрямку працювати сильно, рушити усі суспільні засоби — перетворити потенціальну енергію етнографічного існування в динаміку національного розвитку. Етнографічна окремішність — це статика, національне життя — продукт волі, динамічної енергії народу. Треба для того хотіти, треба робити, треба дерзатись»¹⁰.

Предтечею цього закличного постулату була науково-просвітницька та культурна діяльність представників інтелігенції 60-х рр. XIX ст., яка стала основною рушійною силою в алгоритмі національного поступу. Їх місією став пошук національної ідеї через звернення до культурно-історичної спадщини, і вивчення національних особливостей українського народу забезпечило шлях до реалізації українського національного проекту в майбутньому. На хвилі пошвавлення суспільних рухів та реформ об'єднані у т. зв. громади, представники національно-свідомої (українофільської) інтелігенції змогли повернути українців на шлях вільного самовизначення. За словами вітчизняних дослідниць Л. Іванової та Р. Іванченко, вони це зробили «опираючись на таке стабільне підґрунтя як національна мова, національна література, національна культурна традиція, відтворена у фольклорі та історії»¹¹. На думку редакторів згадуваної вище вступної статті до багатотомника «Тисяча років суспільно-політичної думки» саме культура, у своїй багатовимірності, має вирішальний вплив на розвиток національної свідомості¹². Усвідомлення цього й виступило основним рушієм процесу національного відродження у цей період. Це спонукало представників громадівського руху поширювати серед населення ідеї «національного пробудження» через створення освітянських осередків, розповсюдження навчальної літератури, що було ціллю громад, представники яких — студенти та науковці, «стали авангардом національного пробудження»¹³.

Представники цього руху стали носіями національної ідеї, яку поширювали і у вищих верствах суспільства, і серед народних мас. На початковому етапі діяльності предметом їх вивчення були культурні традиції народу, які ввібрали у

⁹ Базилевський М. Майбутнє українського націоналізму // Державницька думка. — Філадельфія: Видавництво «Державницька думка», 1952. — Ч. 7–8. — С. 6.

¹⁰ Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. — Київ: Видавництво імені Олени Теліги. — 1998. — С. 40.

¹¹ Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. — К.: МІЛП, 2000. — С. 9.

¹² Тисяча років суспільно-політичної думки... — Т. 1: X–XV ст. — С. 9.

¹³ Самі про себе / Автобіографії видатних українців XIX століття / редакція Юрія Луцького. — Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. — С. 12.

себе історичну пам'ять про минулі часи. О Русов у своїх щоденникових записах характеризує початковий період українського громадського руху як такий, що «збудить національну свідомість в українському народові»¹⁴.

Найбільшим та найдієвішим осередком громадського руху виступила Київська громада. Вітчизняні дослідники суспільно-політичного руху другої половини XIX століття, розглядаючи питання її місця та значення в системі тогочасного суспільно-політичного життя, виділяють наступні ключові періоди її існування: 1) 1860-ті рр., 2) 1870-ті рр., 3) 1880–1890-ті рр.¹⁵ Кожен з них відзначався певними особливостями роботи громадівців на ниві просвітництва та науки. У цілому вони цілком збігаються з реакційними контрдіями імперського уряду.

Зокрема, у 1860-ті рр. відбувалося відкриття недільних шкіл, видавництво навчальної літератури українською мовою, що призвело до появи Валуєвського циркуляру. У пізніший час, другій половині 1870-х рр., у відповідь на активну українофільську позицію, передусім, наукових кіл, послідував Ємський указ. Говорячи про цей період слід відзначити активну участь представників Київської громади у роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Її наслідком стало пожвавлення наукової та національно-культурної діяльності. Результатом такої роботи було видання монументальних наукових праць, словників, художніх творів тощо¹⁶. Говорячи про її мету Ф. Савченко зауважує: «треба було об'єднати всі українські сили, ...притягти до легальної наукової роботи людей, що побоювались конспірації. Всі відчували, розуміли й були твердо переконані, що одверто працювати на Вкраїні й для України було їх невідіймане право»¹⁷. 90-ті рр. XIX ст. ознаменувалися переходом до фази активної політичної боротьби, опонентами в якій з боку представників громадського руху виступали найбільш радикально налаштовані представники (М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Ковалевський та ін.). Слід відзначити, що урядова дискримінація членів громади мала наступні наслідки: цензура, стеження, переведення на інше місце служби, арешти, ув'язнення та заслання тощо. При цьому вона велася як за національно-ідеологічною ознакою І українофільством, так і за професійною. Цю обставину влучно прокоментував М. Попович: «інтелігентний україн-

¹⁴ Русов О.О. Щоденники та спогади; Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О.Я. Рахна. — Чернівці: Десна Поліграф, 2011. — С. 54.

¹⁵ Катренко А.М. Український національний рух XIX століття: навч. посібник для студ. іст. ф-тів. — К., 1998. — Ч. 1: Перша половина XIX ст. — 1998. — 88 с.; Його ж. Український національний рух XIX ст.: навч. посіб. для студ. іст. ф-ту. — К., 1999. — Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст. — 189 с.; Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. — К.: МІЛП, 1999. — 128 с. Їх же. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. ... — 352 с.; Катренко А., Чирикало Н. Джерела з історії Київської громади 60–90-х рр. XIX ст. // Вісник Київського національного університету. — 2001. — Вип. 55. — С. 5–13.

¹⁶ Побірко Н.С. Життя задля просвіти українського народу // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. — 2002. — № 1. — С. 211–217.

¹⁷ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. — Харків; Київ, 1930. — С. 25.

нець був небезпечний режиму незалежно від того, якою мовою він користувався»¹⁸.

Кінець XIX ст. позначився поживанням молодіжного студентського руху, учасники якого провадили активну самоосвітню роботу в дусі українства, проте за словами сучасника тих подій О. Кістяківського «...для розвитку національної ідеї необхідно отримати конституційні гарантії»¹⁹. У цьому напрямку починають працювати представники нової генерації громадівського руху, що на противагу Старій Київській громаді, стали називатися Молодою громадою, яка спрямувала свою роботу на політичну ниву. Прояви політичного спрямування в діяльності студентської молоді, що прагнула до результативної роботи навіть в умовах постійного урядового тиску, виявились у програмових засадах Братства тарасівців утвореного 1891 р. У результаті еволюції національної ідеології у 1900 р. з'явилася перша українська політична партія І РУП.

Отже, доба українського відродження другої половини XIX ст. ознаменувалась поверненням до духовно-культурних джерел, до самоусвідомлення, до процесу становлення нації²⁰. Саме провідні представники Київської громади забезпечили цей процес науковою та просвітницькою діяльністю. Нижче спробуємо поглянути на процес національного відродження та значення в ньому Київської громади через висловлювання окремих її представників.

В. Антонович, який стояв на чолі не лише Київської громади, а й загалом громадівського руху, будучи його ідеологічним натхненником з початку 1860-х рр., у відозві Т. Падалиці «Моя сповідь», говорячи про українофілів як про «друзів народу», окреслив такі напрями роботи: «Я можу намагатися вивчати і висвічувати, у міру розуміння, проблеми народу, ступінь його розвитку, його потреби; можу сприяти його освіті; ...їх завдання [друзів народу. — *К.Т.*] — тільки допомогти народу в освіті, у досягненні самоусвідомлення»²¹. За цим скромним тлумаченням власного прагнення чітко проглядається бажання підняти український міф над реальністю імперського буття, провівши його споріднення всередині значної частини тогочасного соціуму. Цей фактично сепаратистський крок було здійснено на основі ідеологічної платформи створеної працями М. Маркевича, М. Костомарова, Т. Шевченка та ін.

70–80-ті рр. XIX ст. є знаковими діяльністю М. Драгоманова, який бачив національний шлях у досягненні ідеалу «через боротьбу за конституцію в сучасних державах, через національну незалежність всіх народів, і федеративну спілку між ними та через систематичне виховання й усвідомлення широких народних мас»²². Зі слів того ж таки М. Драгоманова можна судити стосовно

¹⁸ Попович М. Вказ. праця. — К.: «АртЕк», 1998. — С. 435.

¹⁹ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). У двох томах. Упорядн. В.С. Шандра. — К.: Наукова думка, 1995. — Том 2 (1880–1885). — С. 73.

²⁰ Кононенко П.П. Вказ. праця. — С. 15.

²¹ Тисяча років суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / Передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упор. прим. О. Сліпушко. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 5, кн. 1: XIX ст. — С. 295.

²² Драгоманом М.П. Нарис української соціалістичної програми (Переднє слово до «Громади»). — К.: Видавництво «Серп і молот», 1918. — Вид. 2. — С. 5.

ефективності сприйняття українофільських ідей народними представниками: «...українські мужики можуть слухати тільки про таку свою волю на Україні і про таку спілку всіх її частин, при котрій будуть змінені всі теперішні державні і громадські порядки, так як того бажають громадівці, або соціалісти в найписьменніших сторонах в Європі і в Америці. Вже й тепер українські мужики, навіть без помочі письменних людей, самі починають підходити до думок тих громадівців»²³.

О. Кістяківський вбачав завданням українофільського руху не лише наукову та культурницьку діяльність. Він чітко наголошував на ідеологічному значенні такої роботи: «Варто прагнути до того, щоб українська ідея пронизувала все єство українофіла, щоб кожен українофіл був радикал, що стосується наснаги та розробки українофільської, або національної ідеї»²⁴.

Виводячи спадковість різних поколінь Київської громади Є. Чикаленко, який належав до її нової генерації, у своїх спогадах вказував, що «завданням Київської старої громади, як і всіх громад тоді, було відродити українську націю, а для того, в першу чергу, ...провадилася пропаганда української свідомості у всіх шарах населення»²⁵.

Визначний український діяч І. Франко у листі до М. Драгоманова також вказував на необхідність «приводити ту роботу в живий зв'язок такою-ж роботою наших ближніх і дальших сусідів на сході і заході Європи, а zarazом ставили б собі метою по всіх частинах і окраїнах нашої землі будити почуте народної єдності, піднимати общеукраїнське народне самопізнанє»²⁶.

Акцентуючи увагу на винятковій ролі культурного чинника в контексті українського націотворення, погоджуємося з думкою Б. Ольхівського про те, що висунення на перший план «мужицького» етнографізму у період ХІХ ст. стало своєрідним порятунком національної ідеї: «Це дало можливість показати шлях від вивчення життя мас до їх усвідомлення, для всього того, що творило нові підстави майбутнього відродження державної ідеї»²⁷.

Саме державотворчим процесом на початку ХХ століття завершився своєрідний синтез зусиль представників громадівського руху, зокрема членів Старої Київської громади. Українська нація, що почала формуватися за модерного часу під впливом політичних та історичних обставин упродовж кількох століть розвивала ідею власної окремішності через культурну та політичну сфери. Перебуваючи у несприятливих умовах бездержавності, не маючи оформлених політичних кордонів, вона поступово акумулювала найкращі інтелектуальні

²³ Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). — Женева: Печатня «Работника» і «Громади», 1881. — С. 14.

²⁴ Кістяківський О.Ф. Вказ. праця. — С. 415–416.

²⁵ Чикаленко Є.Х. Київська стара громада. Зібрання творів в 7 т. — К., 2003. — Т. 1. Спогади. — С. 229–231.

²⁶ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісачевич (співголови) та ін. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — С. 120.

²⁷ Сарбей В.Г. Національне відродження України. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 22–23.

сили, які ставили на «порядок денний» історичного процесу питання наявності українства з його унікальною духовною та культурною спадщиною. Саме народні традиції, морально-духовні цінності та спосіб життя українського народу засвідчували факт його існування, як розвиненого суспільного організму, що має свої ментальні особливості, свою мову, культурну та історичну спадщину.

У сприятливі моменти, коли вдавалося наблизитися до створення власної держави, українці як етнос завжди виступали базисною основою цього процесу. Саме тому доба українського відродження, що стала помітним явищем в історії націотворчого процесу другої половини XIX ст. характеризується розгортанням хлопоманського (українофільського) руху. Стара Київська громада, виступала тим інтелектуальним осередком, що працював задля створення платформи, на якій сформувалась ідея національної окремішності. Саме інтелектуальна еліта узяла на себе функцію провідника між творенням національної ідеї та її донесенням до народних верств шляхом культурно-просвітницької діяльності.

Пройшовши шлях від «національності в літературі», етнографії, філософії до усвідомлення власної політичної нації в програмових документах політичних партій, проукраїнська еліта виборола право на створення незалежної держави. Значний вплив на національну справу і формування політичної культури та національної свідомості, визрівання української ідеї і справили революційні настрої у Європі, зокрема в сусідній Польщі. Вони організували національно свідому молодь, а саме студентство Київського та інших університетів.

Ідеї незалежності і свободи, що набували поширення в європейських країнах, вочевидь, були близькими для української ментальності, національного світогляду та світосприйняття. Наштовхуючись на урядовий спротив, громадівці не припиняли своєї діяльності, виводячи її за кордон, створюючи там видавничі центри та друкарні для реалізації «українського проекту». Тяглисть історичного процесу, який зрештою підвів інтелігенцію до усвідомлення національної ідентичності, підтвердила існування формотворчих чинників української національної ідеї. Останні реалізувались впродовж епохи «українського відродження» — другої половини XIX ст., та засвідчили вагомий внесок в цю справу представників Київської громади — творців важливої віхи еволюції та становлення української нації.

NATIONAL IDEA IN «UKRAINIAN RENAISSANCE» THE LATE NINETEENTH CENTURY (THE HISTORY OF KIEV COMMUNITY)

Nagayko Kateryna (graduate student, State Institution of Higher Learning «Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University of Pereyaslav-Khmelnytsky»)

The article analyzes the evolution of the Ukrainian national idea during the «Ukrainian Renaissance» and place the Kyiv community in social and political movement of the second half of the XIX century.

Keywords: national idea, identity, nation, Ukrainian Renaissance, Kyiv community.

ТРАНСПОРТНА ЖАНДАРМЕРІЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ І ПРОБЛЕМА БІЖЕНЦІВ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто функціонування транспортної жандармерії як елементу механізму імперського управління в українських губерніях та містах самодержавної Росії на прикладі діяльності ЖПУЗ по організації безпеки на залізницях та легального перевезення біженців у роки Першої світової війни та співпрацю з іншими адміністративними інституціями влади.

Ключові слова: транспортна жандармерія, жандармсько-поліцейні управління залізниць, губернські центри, безпека, мобілізаційні заходи, біженці, шпигуни, агентура, Перша світова війна.

Велика війна стала одним з найбільш трагічних і переломних періодів в світовій історії в цілому і українського народу зокрема. Територіальне розташування нашої країни є важливим з точки зору геополітики, адже перетин транспортних шляхів та сполучень, вихід до Чорноморсько-Середземноморського торговельного регіону, прикордоння з країнами Центральної Європи слугували факторами, завдяки яким українські землі опинялися в центрі геополітичних інтересів учасників одного з найбільших військових конфліктів початку ХХ ст.

У роки Першої світової війни найбільш працездатна частина населення України була вилучена з матеріального виробництва і кинута у вир бойових дій, значні її території виявилися окупованими австро-німецькими військами та перебували у прифронтовій зоні, промисловість і сільське господарство катастрофічно занепали, а цивільне населення, сотні тисяч якого були зірвані з постійного місця проживання, страждало від усіх негараздів воєнного лихоліття. Сьогодні, через сто років після початку першого світового конфлікту частину території нашої країни знову охопила віна, різниця лише в тому, що вона не оголошена. Люди знову відчувають на собі усі найстрашніші наслідки бойових дій: кровопролиття, біль, страждання, розбиті будівлі, тисячі стали біженцями. Досвід державної опіки над біженцями, у роки воєнного конфлікту визначає актуальність нашого дослідження.

Проблема біженців у роки Першої світової війни представлена науковими доробками таких вчених як: Ю. Гончарова¹, О. Донік², Л. Жванко³, Н. Загре-

* **Сергій Вергун** — аспірант відділу історії України ХІХ — початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України, s_serg91@mail.ru

¹ Гончарова Ю.В. Жандармские полицейские управления железных дорог, 1867–1917 гг.: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». — М., 2000. — С. 239.

бельна, І. Коляда⁴, А. Курцев⁵, П. Кліщинський⁶, Т. Лазанська⁷, О. Кирієнко⁸, О. Реснт⁹, О. Сердюк¹⁰.

Війна, що ввірвалась непроханим гостем в розмірене життя мільйонів мирних людей зруйнувала їх звичний уклад, позбавила житла, примусила цілими селами й містечками зриватися з постійних місць проживання і рухатися без мети і певної цілі вглиб імперії. Трагедію біженства розділили мільйонні маси населення Прибалтики, Білорусі, Царства Польського, Галичини, Буковини, Волині, Поділля, Кавказу.

З початком бойових дій 1914 р. на прикордонних з Російською імперією територіях рух біженців не був масовим, носив скоріше добровільний характер і був стихійним. В губерніях Російської імперії у тому числі і українських перші біженці з'явилися восени 1914 р., хоча їх кількість не була занадто великою. Починаючи з 1915 р. різко зростає кількість втікаючих від війни людей, особливих масштабів це явище набуває з початком літа. Так, у липні–серпні 1915 р. розпочалося масове прибуття біженців у тиллові губернії Російської імперії із західного театру, яке досягло максимуму у вересні — жовтні, завершилося у листопаді–грудні того ж року. До українських тиллових губерній — Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Херсонської — ринули значні партії біженців з Волині, Поділля, Буковини, Гродненщини, Холмщини, Прибалтійських володінь. Загалом, на кінець 1915 р. рух біженців припинився, завершувався також процес їхнього розселення по губерніях. За найбільш

² Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2004. — Вип. IV. — С. 155–182.

³ Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.). — Харків «ХНАМГ», 2010. — 360 с.

⁴ Загребельна Н., Коляда І. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). — К., 2006. — 194 с.

⁵ Курцев О. Беженцы первой мировой войны в России // Вопросы истории. — 1999. — № 8. — С. 98–113.

⁶ Кліщинський П. Примусова евакуація населення і майна з прифронтових губерній правобережної України у червні–жовтні 1915 р. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — Вип. XVI. — С. 151–157.

⁷ Лазанська Т. Становище біженців в Україні у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — Вип. XVI. — С. 196–240.

⁸ Кирієнко О.Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військово-полонених // Велика війна (1914–1918 рр.) і Україна. — К.: «Кліо» 2014. — С. 467–480.

⁹ Реснт О.П., Сердюк О.В. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX–XX ст. — К., 2004. — Вип. VII. — С. 5–47; Реснт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — 473 с.

¹⁰ Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2002. — Вип. IV. — С. 111–132.

систематизованими даними, але зібраними не по всіх губерніях, в Україні (без Волині) станом на листопад 1915 р. було розселено і взято під опіку 420 961 біженці. З них найбільше оселилося в Катеринославській губернії, число яких сягнуло 220 тис., Харківській — 91 138, Таврійській — 39 574, Полтавській — 24 000, Чернігівській — 28 648, Херсонській — 16 600, Подільській — 1001 чоловік¹¹.

Населення окупованих територій, яке було змушене кинути місця свого постійного мешкання, були кинуті владою напризволяще і самотужки пробиралися в більш віддалені від фронту губернії, їх розпач і приреченість вражали тих, хто наочно спостерігав за розвитком цього спровокованого війною соціального лиха. Очевидці, які працювали тоді з біженцями з Галичини і Волині, а це були представники Комітету Південно-Західного фронту (далі Комітету П-ЗФ), Союзу Міст і на власні очі бачили їх становище, свідчили, що «навіть в нинішній страшний час, важко уявити собі щось більш жорстоке, ніж примусове виселення населення з областей, які залишаються. Не окремі особи, цілі села і міста за декілька хвилин втрачають все, що мали: майно, становище, зв'язки. Колишні осілі люди стають на довгий час кочовиками, які змушені з нуля влаштовувати своє життя. Важко, знаходячись у центрі, хоча б приблизно уявити дійсно моторошні картини, з якими ми зустрічаємося тут на кожному кроці. Цілі каравани біженців снують нині по російських дорогах взад-вперед без плану, без мети абсолютно без будь-яких засобів до існування. Люди їдуть самі, не знаючи куди. І страшніше над усе, що цього не знає рішуче ніхто. Місцева влада бачить в них винятково зайвий важкий тягар і ганяють їх з місця на місце. Діти по дорозі хворіють і вмирають, худоба продається за безцінь (не дивлячись на заборону), голодні коні гинуть, вибиваючись із сил. Це не слова, не згущення фарб, люди в буквальному сенсі полишені напризволяще і приречені на повільне вимирання»¹².

Натовпи біженців, які хвилями накочувалися в тиллові губернії Російської імперії, сіяли жах і паніку серед населення. Масовий вихід мешканців з прифронтових областей влітку 1915 р. породив ланцюгову реакцію страху, що вселявся в людські серця. Автор цікавого щоденника, в який занотовувалися події з його життя, очевидець кривавих днів війни І. Толстой стверджував, що «головний тепер жах — це рух біженців... Незчисленні натовпи голодних і напіводягнених людей рухаються на схід... фактично грабуючи зустрічні села і долучаючи до себе їх жителів, збільшуючи ними бездомний натовп»¹³. Самі ж біженці, оцінюючи становище в якому вони опинилися, свідчили: «Жах увійшов в наше життя, в свідомості все змішалось, не можна нічого зрозуміти... Народ збожеволів від горя, гарчав і стогнав, баби билися в істериці...»¹⁴.

¹¹ Лазанська Т. Вказ. праця. — С. 210.

¹² Центральний державний історичний архів України м. Києва, ф. 715, оп. 1, спр. 3071, арк. 1.

¹³ Там само.

¹⁴ Лазанська Т. Вказ. праця. — С. 198.

Не менш вражаючу і глибоку загальну характеристику біженству як явищу небувалому, як трагедії з багатомільйонними дійовими особами дав з'їзд представників Всеросійського земського союзу та Союзу міст, що відбувся в розпал руху біженців у вересні 1915 р. Загальний настрій з'їзду було підсумовано у виступі одного з діячів земсоюзу кадета Шингарьова на заключних зборах. Він заявив: «Зарево пожеж, спустошені поля і села, всіяні трупами дітей і похилого віку людей дороги — це звична картина біженства... Жах війни розорив і зруйнував Царство Польське. Потім від війни постраждали сусідні з ними губернії. До нас ідуть з Білорусії, України, латиші, литовці, євреї... Ми знаємо, що вони... в першу чергу прийняли удар нашого ворога»¹⁵.

Уповноважений по влаштуванню біженців, зокрема Північно-Західного фронту Зубчанінов С.І. доповідав, що натовпи біженців завдавали значної шкоди населенню тих місцевостей, через які пролягав їхній шлях. Після себе вони залишали пустелю, вирубуючи ліс, щоб зігрітись, викопували картоплю, витоптували поля і т.п. Були збитки й іншого характеру, до яких відносилися грабежі та злісне нищення майна¹⁶. Аналогічні явища спостерігалися також і в районі Волині. Зокрема з жандармських донесень з м. Кременця випливало, що мародери «грабують квартири жителів, які виїхали... Козаки грабують євреїв»¹⁷.

Отже, на початковому етапі біженці, рух яких охопив значні території прифронтових та тилкових районів імперії, в тому числі й українських губерній, й носив стихійний характер, справа опіки над ними взяли на себе місцеві земські комітети та управи (губернські, повітові) та громадські організації, створені на початку війни Всеросійський земський союз (Північно- та Південно-Західний комітети), Союз міст, які покликані були надавати допомогу хворим і пораненим бійцям на відповідних ділянках фронту. Безпосередню допомогу постраждалим від воєнних бід населенню надавав комітет Великої княжни Тетяни Миколаївни (виник у вересні 1914 р.)¹⁸. Одночасно засновувалися й інші громадські, в тому числі національні організації, які намагалися полегшити страждання становище гнаних бідною людей. Матеріальні засоби у справі допомоги біженцям отримувалися ними за рахунок спеціальних внесків, пожертв та власної підприємницької діяльності. Таким чином, на початковому етапі біженського руху допомога постраждалим від воєнного лихоліття мала благодійницький характер.

Починаючи з липня 1915 р. проблема біженців набула загальнодержавного характеру і потребувала нових шляхів вирішення. Урядом Російської імперії було розроблено «Закон про забезпечення потреб біженців», затверджений імператором Миколою II 30 серпня 1915 р., за яким з державної скарбниці збільшувались асигнування Міністерству внутрішніх справ на задоволення найнеобхідніших потреб біженців до 25 мільйонів рублів на поточний рік з метою: «беззамедлительного удовлетворения настоятельных нужд беженцев и скорейшего устройства дел по обеспечению их участия с отнесением сего расхода на

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 199.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Загребельна Н., Коляда І. Вказ. праця. — С. 194.

чрезвычайные по гражданским ведомствам кредиты на потребности военного времени»¹⁹. У законі також було чітко було визначено сам статус «біженця»: це «особи, які залишили місцевості під загрозою окупації чи вже окуповані противником, або виселені за розпорядженням військових чи цивільних властей з району воєнних дій, а також вихідці з ворожих Росії держав (за винятком іноземних підданих німецької і угорської національності)... Особи, вислані під нагляд поліції з району воєнних дій біженцями не вважаються»²⁰.

Фактично, закон 30 серпня 1915 р. офіційно оголошував опіку над біженцями обов'язком держави і визначив напрям дій уряду Російської імперії з цього питання аж до жовтня 1917 р.

Оскільки проблемою біженців мало опікуватись Міністерство внутрішніх справ, то у його структурі було створено спеціалізований відділ — «Особлива нарада з влаштування біженців». Як зазначає сучасна українська дослідниця Т. Лазанська, штат новоствореного органу складався з 7 членів від Держради і 7 від Держдуми, по одному представникові від міністерств — військового, іноземних та внутрішніх справ, фінансів, народної освіти, шляхів сполучення, торгівлі і промисловості, землеробства, також по представникові від управління намісника царя на Кавказі, від Тетянинського комітету, Російського Товариства Червоного Хреста, головноуповноважені по влаштуванню біженців, представник управління Верховного начальника санітарної і евакуаційної частини і по одному члену від ВЗС і ВСМ. До Особливої наради ввійшли також представники національних організацій — від Центрального обивательського комітету Царства Польського, Польського центрального комітету допомоги жертвам війни, Вірменського центрального комітету, Центрального єврейського комітету, Бакинського мусульманського благодійного товариства, Латиського комітету, Центрального комітету литовського товариства, головного управління грузинського товариства в м.Тифлісі тощо²¹.

До основних повноважень «Особлива нарада з влаштування біженців» належали вирішення питань розподілу державних кредитів виділених на допомогу біженцям, оцінка рухомого та нерухомого майна залишеного біженцями під час евакуації, опіка в справі транспортування й розміщення біженців у нових місцях поселення, їх реєстрація. Допомога на проїзд, у разі їхньої реевакуації, відшкодування збитків завданих війною, надання постраждалому населенню кредитів на відбудову, забезпечення духовних потреб біженців (школи, навчальні курси, допомога відновлення втрачених під час евакуації зв'язків між родинами)²².

Незабаром після свого створення Особлива нарада з влаштування біженців з метою об'єднання зусиль місцевих органів влади, урядових і громадських установ, а також приватних організацій і осіб, які допомагали біженцям, визнала необхідним розподілити губернії Російської імперії на певні райони з призна-

¹⁹ Жванко Л. Вказ. праця. — С. 149.

²⁰ Там само. — С. 150.

²¹ Лазанська Т. Вказ. праця. — С. 198.

²² Там само.

ченням головноуповноважених. Таких районів було дванадцять. Харківська, Полтавська і Чернігівська губернії увійшли до складу дев'ятого району. Завідування справою пересування і влаштування біженців покладалося на головноуповноважених, яких призначав цар. Опіка біженцями, влаштування їх подальшої долі на нових місцях проживання входила в обов'язки земських та міських установ. В губерніях, де не було введено положення про земства, догляд за біженцями покладался на губернські, повітові та міські комітети, які створювалися з представників від національних комітетів, авторитетних місцевих діячів і біженців.

У своїй діяльності головноуповноважені повинні були керуватися «Наказом головноуповноваженим з улаштування біженців у середині імперії», затвердженим Управляючим міністерства внутрішніх справ 29 жовтня 1915 р.²³. У серпні 1915 р. головноуповноваженим з влаштування біженців Південно-Західного фронту було призначено князя М. Урусова²⁴.

Недостатня протяжність залізничних колій, їх слабка оснащеність потягами та вагонами, що в значній мірі технічно застаріли, відсутність єдиного керівника у справах розпорядження рухомим складом, погана інформованість та халатність залізничної адміністрації, зловживання, система підкупів тощо вносили велику дезорганізацію в роботу залізниць під час війни. В сукупності це призводило до непереборних труднощів з поставками вантажів, затримки їх в дорозі, скорочення комерційних перевезень. Хаос на залізницях негативно впливав на роботу промисловості, ускладнював становище на фронті.

Перебіг воєнних дій, наступи та відступи військ мали своїм наслідком зосередження на залізничних станціях значної кількості біженців з територій тимчасово окупованих ворогом та прифронтових зон, що у свою чергу ускладнювало діяльність працівників залізниць, службовців залізничних станцій, підрозділів транспортної жандармерії, зокрема ЖПУЗ в українських губерніях.

Додаткові перебої в роботу транспорту внесла евакуація промислового устаткування з територій, яким загрожувала окупація та небувалий в історії воєн розмах масового неорганізованого руху мирних жителів з окупованих і прифронтових районів імперії, викликаний відступом російських військ на всьому західному фронті навесні 1915 р., вимагали зміни у діяльності транспортної жандармерії, зокрема ЖПУЗ, що діяли в українських губерніях. За таких обставин, вимагаючи посилення пильності військовослужбовців транспортної жандармерії та з метою вжиття ними необхідних заходів для врегулювання ситуації з біженцями, кількість яких постійно зростала, Штаб ОКЖ у своєму циркулярі № 12490 від 13 серпня 1915 р., вимагав від начальників ЖПУЗ «усилить пункты узловых станций вверенных начальникам железнодорожной полиции, а чинам корпуса, находящимся в настоящее время на этих пунктах, усилить свою деятельность, приходя на помощь обращающимся за содействием»²⁵. Так, у цей період жандарми ЖПУЗ надавали необхідну допомогу в організації перевезення

²³ Жванко Л. Вказ. праця. — С. 172.

²⁴ Курцев О. Вказ. праця. — С. 101.

²⁵ Гончарова Ю. Вказ. праця. — С. 166.

біженців, їх розміщення на залізничних станціях; забезпечували надійну охорону пунктів їхнього харчування та контролювали належну організацію своєчасного забезпечення біженців продовольчим пайком й окропом під час їхнього перевезення підвідомчими залізницями.

Функції контролю на станціях здійснювали унтер-офіцери та офіцери жандармських поліцейних управлінь залізниць та підпорядкованим їм відділень. Військовослужбовці ЖПУЗ мали забезпечувати організацію перевезень біженців, вирішувати питання організації їхнього харчування та розміщення на залізничних станціях.

З осені 1915р., біженці під час переселення користувалися лише залізничним транспортом, причиною цього було запровадження 1 вересня 1915 р. урядом Російської імперії для біженців з фронтової та прифронтової зони спеціального залізничного пільгового тарифу № 117, затвердженого «Загальним тарифним з'їздом»: «С 1 сентября 1915 года, впредь до отмены, лица, высланные из районов угрожаемых военными действиями, по распоряжению гражданской или военной власти и покидающие таковые районы добровольно (так наз. «беженцы»), в том числе беженцы славяне из Галиции, будут перевозиться в вагонах III или IV класса, или в приспособленных товарных вагонах, в места первоначального их движения, а равно и из их мест в другие места, указанные для них соответствующей властью, или в места избранные ими беженцами для приискания работы — по ставкам тарифа на перевозку воинских чинов, в вагонах III класса или приспособленных товарных вагонах (тар. № 7547, стр. 6, ст. 3-я, графа 3-я). Принадлежащие сим лицам домашние вещи перевозятся равным образом по ставкам тарифа, установленного на перевозку воинской клади «в товарных и воинских поездах» (тар. № 7547, стр. 6, ст. 4-я, графа 3-я). Настоящий тариф применяется по всем русским железным дорогам и подъездным путям, на коих действует тариф на перевозку войск и воинских грузов, при условии предъявления выдаваемых на таковые перевозки подлежащего военной или гражданской властью, в том числе комендантами станций и жандармскою железнодорожною полицией, а также уполномоченными на сие чинами Министерства Торговли и Промышленности и Переселенческого Управления одного из следующих документов либо Предложения лит. А (предусмотренного Положением о перевозке войск и воинских грузов), либо заменяющего таковое Предложение Экстренного отзыва, составленного по приложенной форме № 1. Перевозки по настоящему тарифу совершаются в кредит, и оплата их производится правительственными ведомствами, выдавшими удостоверения»²⁶.

Варто зазначити, після прибуття біженців на місця переселення, вони отримували державну допомогу та працевлаштування. Після прийняття нового тарифу, на військовослужбовців транспортної жандармерії було покладено функцію контролю над дотриманням використання спеціальних тарифних умов пасажирами потягів, до нових повноважень входили видача та перевірка документів, що підтверджували особу та статус біженця.

²⁶ Жванко Л. Вказ. праця. — С. 192.

Для перевезення біженців та їхнього майна з евакуйованих прифронтових губерній урядом щодня надавалося 1500 залізничних вагонів: 900 у Знам'янці, 100 у Черкасах та 500 у Києві. З цих вагонів формувалися так звані «маршрутні потяги», кожен з яких вміщав більше 1000 людей з речами. Пасажирам такого ешелону дозволялося брати з собою не більше 2-х пудів (32 кг.) вантажу на одну особу. З переліченої кількості 200 вагонів відводилося під перевезення біженців й їх багажу. З них два ешелони (100 вагонів) надавалися для посадки на станціях Рівне і Полонне, один (50 вагонів) — в Києві і один (50 вагонів) — у Житомирі. Решта 1300 вагонів відводилися для перевезення евакуйованих продуктів (хліб, цукор), а також для вантажів державного значення²⁷. Так, наприклад, налякані повідомленнями про можливу евакуацію жителі намагалися завчасно покинути потенційно небезпечні місцевості. Та попри усі кроки влади, що були спрямовані на стабілізацію ситуації, величезні потоки людей на залізницях часто створювали хаос на залізничних станціях та порушували графік руху потягів, варто зазначити, що унтер-офіцери транспортної жандармерії в силу своїх повноважень, до яких входило організація порядку на станціях та перонах із-за величезного напливу наляканих людей не могли добросовісно виконувати свій обов'язок. Підтвердженням цього є свідчення начальника Дніпровського відділення жандармського поліцейського управління Московсько-Київської залізниці: «...з 23 серпня 1915 р. з Києва розпочався тривалий панічний від'їзд жителів та відправка багажу: «Вокзал станції Київ-I, перони й поїзди буквально заповнені пасажирами, речами, дітьми і багажем... Всі поїзди запізнюються... З 30 серпня 1915 р. на станції Київ-II встановлено платформи для відправлення вантажів»²⁸.

Таким чином, в умовах Першої світової війни, з початком бойових дій у фронтових та прифронтових зонах Російської імперії гостро постала проблема біженців. Починаючи з 1915 р. потік людей з західних фронтових та прифронтових до тилівих, в тому числі й українських, губерній значно зріс. Втікаючи від війни люди переважно користувалися гужовим та залізничним транспортом, а починаючи з вересня 1915 р. — виключно залізницями. Такий стан речей змусив уряд вжити необхідні заходи щодо стабілізації ситуації на залізницях, де інструментом дієвості державного механізму, особливо в умовах війни, зростає роль інституцій транспортної жандармерії — ЖПУЗ з відповідними їхніми підрозділами, військовослужбовці яких забезпечили належний контроль за організацією перевезень біженців, вирішення питань організації їхнього харчування та розміщення на залізничних станціях, чим посприяли відновленню порядку на залізницях та реалізації заходів уряду щодо створення відповідних умов соціального захисту та забезпечення постраждалого населення в умовах війни.

²⁷ Кліщинський П. Вказ. праця. — С. 155.

²⁸ Там само. — С. 155.

THE TRANSPORT GENDARMERIE OF UKRAINIAN PROVINCES AND THE REFUGEE PROBLEM IN THE FIRST WORLD WAR

Sergiy Vergun (graduate student, Department of the history of Ukraine XIX —
to beginning of XX item, Institute of history of Ukraine NAS Ukraine,
s_serg91@mail.ru)

This article deals with function of transport gendarmerie as element of empire ruler mechanism in Ukrainian guberniyas and cities of sovereign Russia using the example of safe securing of railways and legal transportation of refugees during the First World War and their collaboration with others rule institutions.

Keywords: *transport gendarmerie, guberniya's centers, safety, mobilization, spy, refugees, the First World War.*

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ У 1917–1921 РОКАХ

У статті досліджується основні напрями національної політики за часів Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії, аналізуються законодавчі ініціативи влади по відношенню до національних меншин. Також характеризуються болгарський фактор у громадянських протистояннях Півдня України.

Ключові слова: болгарська національна меншина, національна політика, Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія, громадянська війна на Півдні України.

Події початку ХХ століття та Перша світова війна істотно посилили політичні та національні суперечності в Російській імперії, що незабаром призвело до повалення режиму самодержавства — Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. 4 (17) березня 1917 р. в Києві було створено Центральну Раду, до складу якої увійшли представники різних політичних груп та організацій, головою було обрано М.С. Грушевського.

Відзначимо, що тематика, пов'язана з дослідженням національного питання в Україні впродовж останніх років займає чи не центральне місце в творчому доробку В.Ф. Верстюка, Ю.В. Котляра, В.М. Литвина, О.С. Рубльова, В.Ф. Солдатенка, В.М. Чопа та Л.Д. Якубової¹. Актуалізація даної теми передусім пов'язана із можливістю дослідження ряду проблем вітчизняної історії, які тривалий час залишались «білими плямами». Однією з останніх фундаментальних праць із заданої теми є колективна монографія «Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.» у двох книгах.

Відродження Української держави розпочалося зі створення Центральної Ради (березень 1917 р.), керівництво якої ставило на мету затвердження прин-

* **Юлія Грищенко** — аспірант відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, gonzzales@ukr.net

¹ *Верстюк В.Ф.* Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Український історичний журнал. — 1997. — № 5. — С. 17–25; *Його ж.* Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1995. — № 2. — С. 65–78; *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1930). — Миколаїв, 2008. — 156 с.; *Солдатенко В.Ф.* Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції // Український історичний журнал. — 1997. — № 6. — С. 3–14; *Литвин В.М.* Україна: доба війн та революцій (1914–1920). — К., 2003. — 488 с.; *Чоп В.М.* Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою. — Дис. ... к. і. н. — Запоріжжя, 2002. — 184 с.; *Рубльов О.С., Якубова Л.Д.* Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. — К., 2012. — 406 с.

ципів автономії та федералізації. Вирішення національного питання на теренах колишньої імперії стало одним із основних завдань нової влади. Провідні діячі Української революції намагалися закласти правову основу з регулювання між-етнічних відносин в Україні, де чверть населення складали національні меншини². Зауважимо, що на відміну від програм деяких політичних партій, Центральна Рада публічно виступала за рівність усіх націй та за відновлення прав та потреб представників усіх національностей: «територіальна автономія України з державною українською мовою, із забезпеченням прав національних меншостей — росіян та інших»³.

6 квітня 1917 р. відбувся Український національний з'їзд, в резолюціях якого, зокрема, наголошувалося, що «згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки широка автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших національностей, котрі живуть на українській землі... Центральне місце в дискусіях, що розгорнулися на Конгресі, посіли питання про роль і місце національних меншин не лише в українській революції, а у майбутній українській державі. Його учасники визначили, що одним із основних принципів української автономії є забезпечення прав етнічних меншин. Центральній Раді було передано право увести до свого складу 15% представників національних меншин.

Наступним кроком до вирішення проблем національних меншин стало звернення Центральної Ради від 3 червня 1917 р. до українського народу із закликом «організуватися і приступити до скорішого закладання підвалин автономного ладу України»⁴, яке віднайшло своє відображення на сторінках I Універсалу Центральної Ради. У цьому документі була зазначена чітка позиція влади стосовно національних меншин, які проживали на території держави: «В городах і тих містах, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди і порозумітися з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя»⁵. У своїх публічних виступах голова Центральної Ради М.С. Грушевський постійно наголошував на тому, що домогтися майбутньої автономії у складі Російської республіки можливо лише шляхом згуртування усіх народностей, які проживають на території України⁶.

28 червня Центральна Рада прийняла «Постанови комісії у справі проекту поповнення національного складу Української Центральної Ради представниками народів, що живуть на Вкраїні в меншості». У цьому документі зазначалося, що постає необхідність про переформатування національної Української

² Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1930). — Миколаїв, 2008. — С. 8.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 88–89.

⁴ Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1995. — № 2. — С. 65–78.

⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 104–105.

⁶ Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 120.

Центральної Ради на Тимчасовий Крайовий Парламент. Також були ухвалені рішення щодо скликання територіальних зборів. Все це повинно було виконуватися після доповнення складу Ради представниками національних меншин.

Співпраця Центральної Ради з неукраїнськими організаціями віднайшла своє яскраве відображення у тезах II Універсалу Центральної Ради від 16 липня 1917 р., у якому наголошувалося про те, що Генеральний Секретаріат, який було створено 28 червня 1917 р. з метою виконання ним розпорядчих функцій, а також «завідування справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і іншими в межах України»⁷ повинен чітко виконувати усі проекти законів, підготовлені Центральною Радою щодо утвердження автономного устрою України. Структура Секретаріату у сфері задоволення прав національних меншин передбачала створення генерального секретарства з міжнаціональних справ і трьох товаришів секретарів — з російських, єврейських та польських справ.

Черговим кроком у налагодженні життя національних меншин стала участь 11 липня 1917 р. 18 осіб, делегованих різними меншинами, у засіданні роботи Малої Ради, яка, була утворена у квітні 1917 р. Спочатку Мала Рада існувала як виконавчий комітет Центральної Ради, а після створення Генерального Секретаріату здійснювала підготовчі та законодавчі функції між сесіями Центральної Ради. Вже 30 липня до складу Центральної Ради увійшли представники національних меншин (202 члени і 52 кандидати)⁸.

III Універсал Центральної Ради від 7 листопада утвердив вже існуючу позицію влади «твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суцїх»⁹. Про певну послідовність у діях Ради щодо проведення національної політики вказує такий крок як підвищення статусу віцесекретарів у справах національних меншин до рівня рівноправних Генеральних секретарів.

Важливими засадами етнонаціональної політики Центральної Ради дослідники вважають ухвалення двох документів: «Закону про утворення єврейських рад і проведення виборів членів цих рад» від 2 грудня 1917 р. та «Закону про національно-персональну автономію» від 9 січня 1918 р.

Проголошення 9 січня 1918 р. IV Універсалу Центральної Ради завершило складний шлях до відновлення української національної державності. Зокрема, у ньому зазначалося, що «всі демократичні свободи, проголошені третім Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і проголошує: в самостійній Республіці всі нації користуватимуться правом національної та персональної автономії...»¹⁰.

⁷ Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 63–64.

⁸ Там само. — С. 10.

⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 401.

¹⁰ Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 71.

29 квітня 1918 р. був ухвалений «Статут про Українську Народну Республіку» (Конституцію), який став вершиною законотворчої діяльності Центральної Ради. Прийнятий закон гарантував особливі права національним меншинам: «Кожна з населяючих Україну націй має право в межах Республіки на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи влади Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця поселення в УНР». На жаль, цей юридичний акт так і не вступив в юридичну силу через складні політичні обставини внутрішнього та зовнішнього характеру, у яких діяла Центральна Рада, які в майбутньому призвели до приходу до влади П. Скоропадського.

Центральна Рада започаткувала процес формування української державної етнополітики, представники якої своєю діяльністю заклали високий рівень демократичності та гуманізму законодавчих актів, що були пов'язані з міжетнічною сферою.

Весна 1918 р. привнесла масштабні зміни до політичного ладу України — замість Української Народної Республіки була утворена гетьманська держава П. Скоропадського, яка являла собою монархічну модель організації влади. Зважаючи на короткий термін свого існування, Гетьманат не зміг досить чітко визначити засадничі основи своєї внутрішньої політики. Це стосувалося і питання національних меншин. Слід, очевидно, навіть говорити про повне нівелювання цієї проблеми. Не випадково, 8 липня 1918 р. голова гетьманського уряду Ф. Лизогуб заявив, що «Закон про національно-персональну автономію», виданий в часи Української Народної Республіки, припиняє свою дію, а національні міністерства скасовуються через те, що «національні привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби».

Але, незважаючи на ці непопулярні кроки, гетьманська держава була послідовною у збереженні національної рівноправності громадян, що підтверджується створенням російського національного центру, нової єврейської партії, проведення єврейського та польського з'їздів та відновлення роботи чехословацького комітету.

Особливе місце у дослідженні національної політики часів Революції займає доба Директорії УНР, яка, прийшовши до влади, намагалась якомога швидше знизити градус протистояння у суспільстві та створити умови для зміни ставлення меншин до нової Української держави. Майже в усіх програмних документах Директорії прослідковуються яскраві акценти на відродженні позицій УНР доби Центральної Ради. У «Зверненні до російської, єврейської і польської демократії на Україні» в листопаді 1918 р. Директорія підтверджувала відновлення дії національно-персональної автономії. У січні 1919 р. було припинено дію закону Гетьманату про скасування національно-персональної автономії¹¹. Незважаючи на ці кроки, влада отримала опозицію з боку російського та польського населення (арешти та розстріли росіян, незрозуміла прив'язка позицій

¹¹ Гольдман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920 рр. — Мюнхен, 1967. — С. 96.

щодо поляків до покращення ставлення до українців у Польщі зробили свою справу). Єдиними, хто був задоволений національною політикою були євреї. Прийняття закону «Про єврейське громадське самоуправління» створило основу для самостійного національного розвитку єврейської громади України через створення місцевих органів публічно-правової влади. До компетенції цих структур увійшли питання реєстрації актів громадян, юридична допомога та представництво у державних та громадських організаціях¹².

Наступними кроками до реалізації закону «Про національно-персональну автономію» стало ухвалення 16 лютого 1919 р. «Положення про єврейське самоврядування». За цим документом призначалися вибори до єврейських громадських рад, визначалися розміри фінансування державою друку книг для єврейських шкіл, надавався дозвіл єврейській громаді впроваджувати податкову політику тощо.

На жаль, етнополітична ситуація в Україні у 1918–1919 рр. залишалася складною (питання, пов'язані з поляками та росіянами, явище антисемітизму тощо). Погроми у Кам'янці та Проскуріві змусили владу вдатися до реальних кроків з вирішення цього питання. Задля цього було створено Особливу слідчу комісію з питань розслідування протиеврейських погромів, органам державної влади на місцях наказано вживати заходів для упередження погромів та мінімізації їх наслідків, проведення агітаційної роботи. Після детального розслідування вищезгаданих випадків, надзвичайним військовим судом було винесено декілька смертних вироків¹³. Зважаючи на впроваджені заходи, влада домоглася зменшення кількості виявів антисемітизму, але остаточно їх загасити не змогла.

Окремим вектором у стосунках Директорії УНР з національними меншинами стало питання національних мов. У січні 1919 р. був затверджений закон «Про державну мову в УНР», за яким державною мовою було визначено українську, а представникам різних національностей дозволено використовувати мову своєї меншини.

Прийняття подібних правових актів засвідчує про утвердження досить толерантної етнонаціональної політики доби Директорії УНР. Навіть незважаючи на надскладний останній період свого існування, Директорія не відійшла від обраних нею принципів у впровадженні задекларованих принципів внутрішньої політики. По суті, усі розроблені тоді конституційні акти містили у собі статті та норми, що стосувалися проблем національних меншин¹⁴.

Іншою була національна ситуація на Півдні України. У серпні 1919 р. тут утвердився денікінський режим, основою діяльності якого стало відновлення державного ладу дореволюційної Росії. Ця ідея не оминула й основних засад

¹² Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1930). — Миколаїв, 2008. — С. 33.

¹³ Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса]. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, 1999. — Вип. 8. — С. 110.

¹⁴ Ейхельман О. Проект Конституції основних державних законів УНР. — К., 1921. — С. 74, 76, 78.

національної політики. Політика А. Денікіна у питаннях нацменшин мала відчутні негативні наслідки — розпочався національний рух тотального несприйняття білогвардійського режиму. П. Врангель, який очолив Збройні Сили Півдня Росії, прагнув вплинути на ситуацію, що склалася. Задля цього 25 травня було схвалено «Правила про передачу казенних, державних та приватних земель у власність за формою тих господарів, що обробляють землю»¹⁵.

Незважаючи на намагання радянської влади вирішити існуючі соціальні та економічні суперечності в країні, у 1917–1920 рр. набуває величезного масштабу повстансько-партизанський рух Півдня України, участь у якому брали представники національних меншин. Якщо говорити про часи Центральної Ради, то основою причиною невдоволень стало аграрне питання та боротьба за землю. За доби Гетьманату П. Скоропадського поміщики за допомогою німецько-австрійських військ почали відновлювати свою власність на землю, відбираючи її у селян та змушуючи останніх відшкодовувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. Повстанський рух проти більшовиків був ознаменований прорахунками останніх у багатьох економічних питаннях. Аграрні суперечки, не вирішені релігійні питання, примусова мобілізація до Червоної армії — все це викликало масові протести широких верств населення. Антибільшовицькі повстання спалахнули на територіях сучасних Миколаївської, Херсонської, Запорізької та частини Одеських областей.

Не обійшов повстанський рух й денікінський режим, який став досить різнобарвним за своїм соціальним і національним складом. Загалом відбулося 321 антиденікінське повстання¹⁶.

Гуляйпільська республіка Нестора Махна як центр потужного і строкатого на національним складом учасників селянського повстанського руху приваблювала до своїх лав і місцевих мешканців болгар, які поряд із українцями, греками, німцями та навіть євреями брали активну участь у махновських загонах. Болгари Таврії, яких на той час було близько 40 тис. осіб, на 1918 р. заселяли у Приазов'ї 30 колоній, розміщених між річками Бердою та Молочною¹⁷. Контроль над цими територіями давав стратегічне право виходу до Азовського моря. Але, в той же час, саме тут існувала можливість проникнення денікінців та врангелівців (такі наступи вже були проведені у червні 1919 та квітні–червні 1920 рр.). Махновська верхівка розуміла усю важливість підтримки болгарського населення, ставлення яких на початкових етапах було досить неоднозначним.

Після ознайомлення з махновськими пропозиціями щодо майбутньої реорганізації суспільного ладу між болгарськими представниками та особисто Нестором Махно були проведені ряд переговорів. Пропозиції сторін дещо різнилися, але суттєвих суперечок не виникло. Болгарське населення отримувало

¹⁵ *Цветков В.Ж.* Аграрное законодательство правительства Юга России в 1920 г. // Крестьянство и власти в России. — Ростов-на-Дону, 1994. — С. 22–23.

¹⁶ *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1930). — Миколаїв, 2008. — С. 50.

¹⁷ *Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури).* — Запоріжжя, 1997. — С. 21.

право автономії в махновській республіці, центром якої повинно було стати м. Бердянськ. В болгарських селах запроваджувалося самоврядування, основане на старих управлінських кадрах старост та писарів, були створені загони самоохорони для виконання міліцейських функцій.

Під протекторатом Махна болгарські території Приазов'я перебували до літа 1919 р. За цей час були створені збройні загони в селах Палаузові, Діанові, Троянах, Ботєвому і Софіївці¹⁸. Не зважаючи на існуюче сприйняття політики махновців існувала величезна лакуна у їх стосунках з болгарськими поселенцями. Першою причиною стало те, що болгарські селяни стали жертвою викривлених уявлень про «махновщину» як явище загалом. Активним противником махновського руху став відомий на той час болгарський літератор Мішо Хаджійськи. Другою — відсутність широкомасштабної торгівлі на підконтрольній махновцями території (через своєрідне ставлення анархістів до торгівлі та через повну ізоляцію території від зовнішнього світу). Раніше торгівля сільськогосподарською продукцією та вином приносила болгарам величезні прибутки. Третьою причиною стало неоднозначне ставлення до болгар приазовського українського селянства через конкуренцію на місцевому ринку.

15 березня 1919 р. махновські загони зайняли м. Бердянськ, а вже у червні почався їх відступ під натиском збройних сил Півдня Росії генерала А. Денікіна. Одним із керманічів загону махновців був Г.З. Голик, а його помічником став С.І. Кара. Обидва вони були болгарами за національністю.

У 1919–1920 рр. махновцями було здійснено ще кілька спроб у захопленні території Приазов'я, які виявилися невдалими. Жовтень–листопад 1920 р. ознаменувався боями з регулярними частинами Червоної армії. Ворогуючі сторони, намагаючись винищити все на своєму шляху, тим самим повністю зруйнували господарства болгарських поселенців — були розорені угіддя, пасовища, зруйновані транспортні засоби. Все це завдало непоправного удару по колись квітучих болгарських колоніях.

На початку грудня 1920 р. після поразки від Червоної армії у бою під Преславом, що був центром Таврійської Болгарії, махновці вимушені були залишити болгарські райони. Шляхом через Катеринославщину вони пройшли на північ і назад вже не поверталися.

Втім, взаємини між болгарами та повстанськими загонами складалися не лише на засадах взаємодопомоги та спільності інтересів. Частина загонів, які не контролювалися в окремі періоди селянської війни Н. Махно не минали можливості поживитися за рахунок «заможних» болгар. Грабіжницькі набіги махновських загонів були руйнівним фактором історії болгарських поселенців Приазов'я впродовж 1918–1921 рр. Протягом усієї громадянської війни колонії зазнавали безперервних розбійницьких нападів. Особливо страждали поселення

¹⁸ Чон В.М. Стосунки махновських повстанців з болгарськими колоністами Приазов'я (1919–1921 рр.) // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса]. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, 1999. — Вип. 11. — С. 175.

сс. Ботєве, Інзове та Коларове. У 1921 р. махновцями було вбито 24 болгарських чоловіків із с. Інзове.

Болгарське населення не стояло осторонь антибільшовицьких виступів, а підтримувало їх. Болгари-колоністи виступали об'єднаними силами з німецькими поселенцями Півдня України через свою схожість у соціальному та майновому статусах. Основними центрами повстань болгарського населення 1917–1918 рр. стали Северинівська Краснянської волості, Буялик та Благоеве Іванівського району Одещини¹⁹. У серпні 1919 р. повстанський рух перемістився на територію Миколаївської області та охопив ряд поселень уздовж Південного Бугу. Болгари-колоністи знову приєдналися до боротьби німецьких повстанців. Центром виступів стали колонії Тернівка та Поповка²⁰. Боротьба проти більшовиків згодом переросла тут у виступи проти денікінців, які були жорстоко притушені каральними загонами²¹.

Загалом, можна стверджувати, що виступи представників громад національних меншин стали важливою складовою повстанського руху Півдня України. Протистояння армій П. Врангеля, А. Денікіна, Нестора Махна та інші локальні конфлікти на цих територіях перетворили болгарські поселення на театр воєнних дій та ідеологічного протистояння. Відсутність у болгарському середовищі власних усвідомлених прагнень та еліти, що могла відстоювати їх на ментальному та політичному рівні, відіграла фатальну роль в історії громади. Болгарські поселенці, прагнучи до вирішення своїх поточних економічних та соціальних проблем примикали до різних сторін-учасників революційної боротьби. Але, різновекторність цих суперечностей та відсутність єдиного центру на півдні України призвела до повного нівелювання інтересів національних груп загалом, та болгарського населення зокрема.

NATIONAL QUESTION IN UKRAINE IN 1917–1921 YEARS

Julia Grishchenko (graduate student of the Department of History of Ukraine (1920–1930s) of Institute of History of Ukraine, gonzzales@ukr.net)

In the article the basic directions of the national policy during the Central Rada, the Hetmanate Skoropadsky and Directory analyzed legislative initiative power in relation to national minorities. It is also characterized by the Bulgarian factor in civil conflict of the South of Ukraine.

Keywords: *Bulgarian National Minorities, national policy, the Central Rada, Hetmanate Skoropadskiy, Directory, the civil war in the south of Ukraine.*

¹⁹ Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1930). — Миколаїв, 2008. — С. 102.

²⁰ Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине // Летопись революции. — 1926. — №3–4 (18–19). — С. 73.

²¹ Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С. 18.

ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УСРР 1921–1923 рр.

Висвітлюються особливості створення радянського податкового законодавства, розкривається зміст постанов, декретів вищих органів влади в УСРР про основні податки.

Ключові слова: податки, податкове законодавство, неп, радянська влада, постанови, декрети.

Дефініція «податкове законодавство» належить до повсякденної податкової практики 1920-х рр., а також до назви тематичних збірників нормативно-правових актів тих років¹. Упорядники не простежували еволюції радянського законодавства з питань податкової політики, зосереджуючись на прикладному тлумаченні конкретного «Положення про єдиний сільськогосподарський податок», яке набувало сили закону після його ухвалення вищим законодавчим органом влади — Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом (ВУЦВК), Центральним виконавчим комітетом СРСР (ЦВК СРСР). Законними і повноважними ставали урядові постанови Раднаркому УСРР та СРСР, Української економічної ради при РНК УСРР (УЕР при РНК УСРР), інструкції, «Положення», розпорядження, які представляли нормативно-правову базу становлення і функціонування радянської податкової системи.

Поняття і явище «податкового законодавства» можна досліджувати під кутом зору правничої науки, вдаючись до юридичних тонкощів, але це предмет інших студій. Для науково-історичного аналізу важливо виявити урядові постанови, декрети, розпорядження, резолюції та постанови Всеукраїнських з'їздів рад робітничих і селянських депутатів, які стосувалися впровадження радянського податкового законодавства. Пізнавальне значення має динаміка їх появи, тобто інтенсивність законотворчої діяльності самих податкових органів, а не лише вищих законодавчих установ (ВУЦВК, з'їзди рад тощо). Фактично об'єктом вивчення є радянське податкове законодавство, а предметом юридичні акти про конкретні форми податків, про їх функціональне і змістове наповнення.

* **Святослав Даниленко** — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

¹ Единый сельскохозяйственный налог 1926–27 года. Сборник налогового законодательства. — М.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1926. — 232 с.; Единый сельскохозяйственный налог 1925–26 г. Сборник налогового законодательства. — М.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1925. — 156 с.

Історики, досліджуючи податкову політику в УСРР 1920–1930-х рр.², систему приватного підприємництва³, державного та кооперативного майнового страхування⁴, виокремлюють ту частину податкового законодавства, яка стосується їхнього предмету вивчення. Поза увагою учених залишився феномен законодавчої активності виконавчих і законодавчих органів радянської влади, який проявив себе в інтенсивності появи нормативно-правових актів, а з іншого боку продемонстрував суперечливість соціально-економічних відносин початкового етапу непу. Урядові постанови реалізовувалися доволі швидко, враховуючи глибину кризових явищ 1921–1923 рр., відтак їх загальна сукупність забезпечувала повсякденну податкову практику, тобто набували функціональних ознак соціальних явищ.

До наукового аналізу були залучені офіційні періодичні видання державних законодавчих актів в УСРР (Збірник постанов та розпорядження робітничо-селянського уряду України) за 1921–1923 рр., які виходили українською та російською мовами, а також опубліковані тоді збірки постанов, видання окремих матеріалів з питань податкової справи. Долучено матеріали всеукраїнських з'їздів рад, які розглядали прикладні проблеми оподаткування непманів, приватних селянських та колективних господарств, кооперативних товариств. Зазвичай їх ототожнюють з джерелами дослідження тих чи інших соціально-економічних і політичних явищ непу, але носіями інформації є не типографічні збірки, а конкретні законодавчі акти (постанови, декрети тощо). Їх видова одноманітність, яка демонструє бюрократичну систему радянської влади, не викликає інтелектуального зацікавлення. Інша справа — поле застосування, регулятивно-фіскальна функція конкретних форм оподаткування, виписаних радянським законодавцем. Лише протягом 1922 р. було ухвалено 62 постанови, тобто 5 на місяць, які юридично і лінгвістично оформили феномен радянських податків. А загалом виявлено близько сотні нормативно-правових актів, які умовно можна поділити на кілька тематичних груп: постанови, декрети про скасування продрозкладки та впровадження продподатку, про галузеві форми його застосування, про початок податкової кампанії, про окремі види податків. Структурно і функціонально їх поєднує те, що всі вони представляли податкову

² *Міняйло С.А.* Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930–1939 рр.): історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук із спец.: 07.00.01. — Черкаси, 2007. — 20 с.; *Скрипчинська Н.О.* Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. із спец.: 07.00.01. — К., 2014. — 20 с.

³ *Сушко О.О.* Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. — К.: Преса України, 2003. — 251 с.; *Олянич В.В.* Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект. Монографія. — Харків: Харків. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна, 2012. — 302 с.

⁴ *Латишева О.В.* Становлення і розвиток системи державного та кооперативного майнового страхування в УСРР 20–30-х років ХХ ст. (Історичний аспект). Монографія. — Харків: Харків. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна, 2012. — 351 с.

систему і систему податків в Україні початку непу. Для науково-теоретичної систематизації податкового законодавства можна застосувати категорії «загального», «особливого» та «одиничного», але в хронологічному та проблемно-тематичному контекстах. Кожен новий юридичний документ (постанова, декрет) скасовував дію попереднього, або ж вносив зміни до нього, тому хронологічний підхід є важливим, а не просто його формальним зазначенням.

Законодавче ухвалення, скасування або доповнення урядової постанови розкривали основні етапи організаційного оформлення конкретного виду податку, тобто фіксували історію його розвитку. Вона могла бути декларативною, коли форма податку проголошувалася, але не впроваджувалася, а з іншого боку декретною, тобто прямої дії. Це стосується обставин функціонування продрозкладки, яка фактично діяла на окупованих радянською владою регіонах України у 1918–1919, 1920 р., тому що українські уряди тих років не застосовували цієї форми конфіскації хліба, фуражу, продовольства. Сама ідея і практика розверстки була експортована в Україну радянською Росією. У звіті про політичну діяльність ЦК РКП(б), з яким В.І. Ленін (Ульянов) виступив 8 березня на X з'їзді партії, зазначалося, що питання «...про податок і розкладку в законодавстві у нас поставлене давно, ще з кінця 1918 року»⁵. Отже була альтернатива, яку Ленін визнав перед делегатами: «закон про податок» від 30 жовтня 1918 р., який запровадив «натуральний податок з землеробів». Він був юридичним фактом, але не застосованим на практиці, позаяк військово-політична доцільність висунула на порядок денний принцип розкладки. 15 березня лідер більшовиків доповідав про заміну розкладки натуральним податком, видаючи цю функціональну трансформацію за економічну політику, яка згодом набула ознак реформи — неп. Однак формального натурального податку 30 жовтня 1918 р. ніхто не скасовував, тому відбулося його повернення. Принцип розкладки залишався, навіть за умов функціонування продподатку.

Політичне рішення про скасування розверстки відбулося на партійному з'їзді, яке виявилось наміром і тактично-стратегічним кроком для соціально-економічної стабілізації, а з іншого боку тимчасовим відступом від комуністичної доктрини. Прямого продуктообміну та омріяного комунізму, крім його військово-репресивної форми, не сталося, тому повернулися до класичних законів економічного розвитку суспільства. Ленін не ідеалізував продподаток, вважав його лише «однією із форм переходу від своєрідного «воєнного комунізму», який надавав селянинові ілюзорну можливість «свободи торгівлі», але обмеженої рамками «місцевого господарського обороту»⁶. Розмова про залишки, якими селянин мав право торгувати, була черговою більшовицькою оманною, а впровадження 17 видів натурального податку (майже на всі види сільськогосподарської продукції) не сприяло активізації товарного виробництва та рин-

⁵ Ленін В.І. X-й з'їзд РКП(б), 8–16 березня 1921 р. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б), 8 березня // Повне зібрання творів. — Т. 43. — С. 24.

⁶ Ленін В.І. Доповідь про продовольчий податок на зборах секретарів і відповідальних представників осередків РКП(б) м. Москви і Московської губернії, 9 квітня 1921 р. // Повне зібрання творів. — Т. 43. — С. 131.

кових відносин. Селянське господарство «натуралізувалося», тобто селянин намагався уникнути системного оподаткування, відтак сіяв та обробляв таку кількість землі, яка задовольняла його споживчо-трудоу норму.

Ідеологічно-агітаційна система взяла на озброєння «ленінську реформу» про заміну розкладки натуральним податком на зернові культури та сировину. Необхідно було заспокоїти селян, продемонструвати поступливість більшовиків, показати рішучий крок на шляху реального зміцнення «союзу робітників і селянства», заявити про зміни економічної політики. Однак реальна податкова практика, яка грішила «викривленнями лінії партії», та особливо податкове законодавство, а воно засвідчувало пряму дію влади, фактично і юридично спростовували принципову новизну чергової економічної реформи.

Постанова ВУЦВК «Про заміну продовольчої розкладки податком» була ухвалена 27 березня 1921 р., а базові декрети, постанови, інструкції Раднаркому УСРР (близько 15 позицій) з'явилися в одному із перших збірників нормативно-правових актів про податки⁷. Вони стосувалися зменшення продрозкладки з урожаю 1920 р., натурального податку на хліб, картоплю, насіння олійних культур, «споживчого комунізму», тобто прикріплення міського населення до єдиних споживчих товариств, порядку користування селянами залишками. Офіційний урядовий вісник «Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України» опублікував постанови Раднаркому УСРР «Про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р.» та «Про натуральний податок на зернові продукти» 29 березня 1921 р. за підписом голови уряду Х. Раковського⁸. Відсутність лишків в умовах голоду та спаду виробництва зерна після виснажливої війни і революційних перетворень більшовиків в аграрному секторі фактично унеможливила повноцінне впровадження продподатку. До кінця 1921 р. та протягом першої половини 1922 р. розкладка залишалася, тому податкове законодавство виявилися декларативним наміром.

Фінансово та організаційно ефективнішим стало нормативно-правове впровадження промислового податку. Він почав діяти з червня 1921 р., охоплюючи і регулюючи приватних підприємців, кустарно-ремісничу галузь та окремі види кооперації. Промисловий податок у формі патенту і зрівняльного збору виявився своєрідним функціональним символом нового економічного курсу, набагато радикальнішим і прогресивнішим від натурального податку на продовольство і сировину. Повсякденна підприємницька діяльність непманів, розширення мережі приватної, державної і кооперативної торгівлі, кустарних промислів спонукали податківців до постійно перегляду відповідного законодавства. Зміни до продподатку вносили 26 серпня 1921 р. у лютому–березні 1922 р. 10 лютого 1922 р. союзний уряд затвердив «Положення про промисловий податок»⁹, а 15 березня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про промисловий податок», який

⁷ Материалы по натуральному налогу. Выпуск 1. — Х.: Издание информационно-издательского отдела Наркомпрода УССР, 1921. — 27 с.

⁸ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі — ЗУ України). — 1921. — № 5. — Арт. 154, 155.

⁹ Положение о промысловом налоге. Утвержденное ВЦИК и СНК 10 февраля 1922 г. и правила взимания его. — М.: Издание НКФ, 1922. — 39 с.

складався з «патентного й рівноподільного збору»¹⁰. Визначення «рівноподільний» ближче до податкової практики, ніж усталене в літературі «зрівняльний збір». Нею скасовувалися попередні нормативно-правові акти з питань оподаткування промисловим податком. Того ж самого дня ВУЦВК схвалив «Правила про промислове оподаткування виробництва предметів забаганки й торгівлі ними»¹¹, замаскувавши під словом «забаганки» — предмети розкоші, тобто вироби із золота, коштовного каміння, одяг з хутра тощо. 5 квітня 1922 р. впровадили порозрядні ставки промислового податку у радянських грошових знаках («совзнаки») ¹², 15 травня «Про особливий патентний збір за право торгівлі виробами тютюну»¹³, а 5 липня 1922 р. встановили порядок відрахувань частини промислового податку до місцевого бюджету¹⁴.

Постанови ВУЦВК, Раднаркому УСРР, УЕР, опубліковані в офіційних часописах, крім їх прикладного функціонального застосування, розкривали хронологію подій на законодавчому полі, яка, власне, стала історією становлення, розвитку і зміни системи продподатку. 10 березня 1922 р. президія ВУЦВК ухвалила постанову «Про виконання продподатку», встановивши його обсяг — 68,3 млн пудів¹⁵. Принцип розкладки зберігався, тому що натуральний податок поширювався на 17 видів продукції, стягнення якого відбувалося із застосуванням репресивних методів. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про єдиний натурподаток на продукти сільського господарства на 1922–1923 роки» від 11 квітня 1922 р. нормативно і фактично усувала організаційну практику стягнення класичного продподатку. Законодавець надав «...селянству більшої волі в розвитку окремих галузей хліборобства, полегшення внесків продподатку», а головне замість окремих натуральних податків 1921–1922 р. на продовольчі хлібні культури, фураж, олію, картоплю, сіно, молоко, м'ясо, вовну, віск, мед, городину впровадив єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства¹⁶. Він уніфікував форму продподатку, встановив єдину вагову одиницю — пуд жита, об'єкт і ставки оподаткування — десятину придатної землі, розрядність валової продукції та принцип перерахунку на особу у господарстві. Фактично відбулася заміна системи податку, хоча організаційна форма залишалася. Єдиний натурподаток набирав чинності з 1 серпня 1922 р., відтак започатковував новий етап в історії натурального оподаткування, який вирізнявся від попереднього року.

Організаційно-технічне та структурно-функціональне здійснення єдиного натурподатку постає у постанові ВУЦВК та РНК УСРР «Про організацію апарату по оподаткуванню й збиранню єдиного продовольчого податку» від 11 квітня 1922 р. Вона мала шість розділів, кожен з яких випишував повноваження податкових органів, умови нарахування і техніку стягнення та порядок

¹⁰ ЗУ України. — 1922. — № 12. — Арт. 213.

¹¹ Там само. — Арт. 210.

¹² Там само. — № 16. — Арт. 262.

¹³ Там само. — № 23. — Арт. 367.

¹⁴ Там само. — № 29. — Арт. 456.

¹⁵ Там само. — № 12. — Арт. 199.

¹⁶ Там само. — № 17. — Арт. 276.

здавання податку, умови подання скарг і форми покарання за невиконання¹⁷. Селяни підлягали адміністративному та судовому покаранню за неправильну інформацію про об'єкти оподаткування, за ухилення від сплати податку, за неправдиві дані про пільгове оподаткування та неякісну продукцію. Офіційний документ використовує терміни «єдиний натуральний податок» і «продподаток», але між ними існувала відмінність: перший охоплював продовольчі, фуражні та городні культури, а продподаток винятково хлібні культури.

Постанови і декрети, які видавали урядові органи УСРР стосовно єдиного натурподатку у травні–листопаді 1922 р., створювали нормативно-правовий механізм його системного функціонування. 22 травня ВУЦВК юридично і фактично започаткував підготовку чергової продовольчої кампанії, але за принципами єдиного натурального податку, підтвердивши відповідною постановою¹⁸. 13 липня 1922 р. з'явилися дві постанови «Про переведення продподаткової кампанії 1922–23 року» і «Про порядок на продукції, що встановлюються для вирахування окладів єдиного продподатку 1922–1923 року»¹⁹. Вони звертали увагу на своєчасне і планомірне здійснення продкампанії, на «політичну відповідальність за належне виконання», забезпечували порядок нарахування та стягнення податку за розрядами. Його сплачували ті селяни, які орендували землю, якщо зазначена умова була прописана в угоді²⁰. Законодавець звільнив селян Поділля від дальшого стягнення продподатку, тому що вони сумлінно його вносили у 1921/22 р.²¹

Законодавче забезпечення системи натурального податку постає також у постановах ВУЦВК та РНК УСРР «Про недоїмки по продподаткові» від 12 квітня 1922 р.²², «Про забезпечення продподаткової інспектури утриманням і про заходи по закріпленню її за НКП» від 9 травня 1922 р.²³, «Про пільги на продподатки для голодуючих місцевостей» від 13 липня 1922 р.²⁴, «Про звільнення деяких місцевостей України від виплати недоїмки по державному натурподатку 1921–22 р.» від 13 липня 1922 р.²⁵, «Про визнання голодуючими деяких районів України у відношенні до прав на пільги, що передбачені декретом «Про єдиний натурподаток» від 13 липня 1922 р.²⁶ Вони деталізували порядок оподаткування, надання пільг окремим соціальним групам селян, умови відкладення терміну сплати боргів («недоїмка»), тобто доповнювали базовий закон про єдиний натуральний податок.

Кожен нормативно-правовий документ мав силу закону, відтак впливав на податкову практику і повсякденне життя селянських господарств — платників

¹⁷ Там само. — Арт. 277.

¹⁸ Там само. — № 26. — Арт. 395.

¹⁹ Там само. — № 30. — Арт. 477; «Вісті ВУЦВК». — 1922. — 29 липня.

²⁰ Там само. — № 21. — Арт. 336.

²¹ Там само. — № 42. — Арт. 602.

²² Там само. — № 18. — Арт. 284.

²³ Там само. — № 22. — Арт. 348.

²⁴ Там само. — № 30. — Арт. 475.

²⁵ «Вісті ВУЦВК». — 1922. — 6 серпня.

²⁶ ЗУ України. — 1922. — № 30. — Арт. 473.

податку. Наприклад, 30 серпня 1922 р. ВУЦВК заборонив обкладання сільського населення місцевими продовольчими натуральними зборами і податками²⁷, які були накладені ще у 1921 р.,²⁸ обмежившись лише єдиним натуральним податком і зборами на користь голодуючих. Того ж дня ВУЦВК продовжив дію тимчасового натурального податку на молочні продукти до 1 грудня 1922 р.²⁹ Згідно постанови ВУЦВК від 5 липня 1922 р. припинялися судові справи з питань «продподаткових порушень», але вона не стосувалася «злісних і контрреволюційних» елементів³⁰. Враховуючи катастрофічну соціально-економічну ситуацію та політичні настрої селян, ВУЦВК відклав внесення недоїмки з продподатку 1921 р. для «нездатних до виплати», але вимагав її внесення від «несправних платників», навіть передбачив «примусові заходи адміністративно-судового збирання» розміру податку³¹.

Податкове законодавство враховувало галузі сільського господарства, кустарні промисли, торгові заклади, зосереджуючись на об'єктах оподаткування, ставках податку, формах і порядку їх стягнення. Постанови і декрети мали системний характер, але траплялися ситуативні нормативні акти. Так, 2 січня 1922 р. УЕР розпорядилася про конфіскацію продовольчих вантажів на залізницях, які передавалися на утримання голодуючих³². А наступного дня Раднарком УСРР дбає про забезпечення «харчами і предметами споживання» державних установ і підприємств³³. Голод і криза економіки позначилися на умовах і термінах стягнення продподатку, тому корективи щодо зменшення його обсягу і своєчасності надходження постійно вносились з боку законодавця.

Форму натурального податку мав мірчук, тобто стягнення зерна або борошна з приватних, кооперативних і державних млинів. Держава не забула про їхнє існування, нагадавши про себе «помолподатком». 1 лютого 1922 р. ВУЦВК зобов'язав податкові органи стягувати його з млинів, круподерень, а за невиконання притягати до судової відповідальності³⁴. А вже 18 лютого УЕР встановила порядок внесення мірчука³⁵. Раднарком УСРР постановою від 14 березня 1922 р. прирівняв зернопереробні підприємства при цукроварнях до приватних млинів, тому стягував з них «помолподаток» за «твердою шкалою Наркомпроду»³⁶. Млини «культрадгоспів», тобто зразкових господарств, також вносили мірчук — два фунти з кожного пуда перемеленого зерна³⁷. Платників цього натурального виду податку ВУЦВК поділив на три групи: звільнених від сплати

²⁷ Там само. — № 38. — Арт. 571.

²⁸ Див.: ЗУ України. — 1921. — № 19. — Арт. 562; ЗУ України. — 1922. — № 20. — Арт. 589.

²⁹ ЗУ України. — 1922. — № 37. — Арт. 557.

³⁰ Там само. — № 29. — Арт. 456.

³¹ Там само. — № 10. — Арт. 180.

³² Там само. — № 1. — Арт. 1.

³³ Там само. — № 1. — Арт. 4.

³⁴ «Вісті ВУЦВК». — 1922. — 1 лютого.

³⁵ ЗУ України. — 1922. — № 8. — Арт. 130.

³⁶ Там само. — № 11. — Арт. 206.

³⁷ Там само. — № 8. — Арт. 131.

через недієздатність млина та перебування у регіоні голоду, тих, які сплатили мірчук, боржники³⁸. До окремих з них застосовували «репресивні заходи». 30 січня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про селян голодуючих губерній, заарештованих за невиконання продподатку»³⁹, якою звільняв засуджених за подібними статтями, але «за винятком злісних ухильників».

Структурно-функціональний дуалізм податкової системи, тобто одночасне співіснування податкових апаратів Наркомпроду і Наркомфіну, супроводжувався появою відповідних законодавчих актів. Вони надавали чинності натуральному та грошовому видам податкових стягнень, але траплялися урочні повинності, тобто «відробітки». В Україні діяла система «трудгужповинності», тобто використання селянського приватного транспорту — вози, «фури», зимові види перевезення вантажу. До 16 грудня 1921 р. функціонувала трудгужповинність, яка за декретом Раднаркому УСРР перетворилася на «трудгужподаток»⁴⁰. 5 липня 1922 р. уряд звільнив від покарання «ухильників» від цього давнього податку, припинив усі судові справи⁴¹. 29 серпня 1922 р. законодавець зменшив термін виконання трудгужподатку з 8 до 6 днів, починаючи з 1 жовтня⁴². А 5 грудня 1922 р. Раднарком УСРР замінив його грошовим оподаткуванням з 1 січня 1923 р.⁴³

Фінансово-грошова складова оподаткування суб'єктів господарювання і просто громадян УСРР посилювалася, набуваючи самостійних систем податку. У січні 1922 р. уряд зменшив продовольчу складову натурподатку, але найважливіше — замінив його на гроші, звільнивши селян неврожайних районів⁴⁴. Мотивація була далекою від гуманізму, тому що уряд вимагав від Уповнаркомфіну, Наркомпроду і Наркомзему УСРР «...у найскорший термін видати інструкції про заміну продподатку на гроші, про порядок прийому грошей і відчитів по цій операції і порядок використання отриманого грошового фонду», але з метою закупівлі насіння на ринку. Грошова форма оподаткування селян впроваджувалася постановою ВУЦВК від 30 серпня 1922 р., яка спрямовувала кошти на місцеві потреби⁴⁵. Зазначу, що класичний натуральний податок діяв до січня 1924 р., але з квітня 1923 р. його замінив єдиний сільськогосподарський податок з натуральною та грошовою складовими.

Грошовим податком, крім промислового, був так званий загальногромадянський для надання допомоги голодуючим. Його вносили всі громадяни віком від 17 років і до 60 для чоловіків, а для жінок до 55 років. Звільнялися червоноармійці, міліція, учні, жінки з дітьми до 14 років. Внесок був симво-

³⁸ Там само. — № 27. — Арт. 406.

³⁹ Там само. — № 4. — Арт. 60.

⁴⁰ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1921. — № 26. — Ст. 744.

⁴¹ СУ Украины. — 1922. — № 29. — Ст. 454.

⁴² Там же. — № 37. — Ст. 567.

⁴³ Там же. — № 53. — Ст. 754.

⁴⁴ ЗУ України. — 1922. — № 1. — Арт. 29.

⁴⁵ СУ Украины. — 1922. — № 38. — Ст. 570.

лічним — від 50 копійок до 1 крб. згідно тарифної сітки виплати зарплат⁴⁶. Він надходив дуже повільно, тому ВУЦВК закликав 31 травня громадські організації про надання допомоги⁴⁷, а 7 червня видав чергову постанову про подовження термін надходження до 30 червня⁴⁸. 29 листопада 1922 р. ВУЦВК встановив «одноразовий загальногромадянський податок» з усіх працездатних⁴⁹. Він теж стягувався грішми.

Законодавчі акти не виокремлюють пріоритетності натуральної чи грошової форми податків, але за кількість конкретних постанов першість тримав прод-податок. Однак, якщо додати акциз і мита до перелічених грошових видів стягнень, то стає очевидним вплив непівського курсу, орієнтованого на поживлення фінансових важелів. 18 січня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про місцеві грошові засоби», якою встановлювалися 17 видів зборів для міського і 5 для сільського населення⁵⁰. Вони мали форму податкового стягнення, навіть використовувався термін «податок», а вносили грішми. Фактично оподатковувалася дрібна приватна підприємницька діяльність (перевезення вантажів, промислові сади, їдальні тощо), власники коней. 31 січня 1922 р. Раднарком УСРР зобов'язав податкові органи нараховувати податки у довоєнних карбованцях, а стягувати радянськими за обмінним курсом⁵¹, встановивши відповідні тарифи на тютюнові вироби, сірники⁵².

4 липня 1922 р. ВУЦВК ухвалив своє постановою «Положення про стягнення податків і зборів», яке опублікували 6 серпня⁵³. Стягнення і нагляд за надходженням грошових податків здійснювали Уповнаркомфін та його місцеві органи, тобто відбулося системне розмежування. На них покладалися справи з перерахування податкових коштів до державного і місцевого бюджетів. 5 липня ВУЦВК встановив порядок стягнення та використання місцевих податків⁵⁴. Обидві постанови законодавчо оформляли податкову систему в Україні.

Вищим законодавчим органом вважався з'їзд рад робітничих і селянських депутатів. На них ухвалювалися важливі політичні рішення, резолюції і постанови, обговорювалися різні проекти, які набували сили закону. Наприклад, делегати 7-го Всеукраїнського з'їзду рад, що відбувся 10–14 грудня 1922 р., визнали «катастрофічне становище» України та ухвалили резолюцію про «...подальший і неухильний розвиток грошово-податкового обкладання з точним і своєчасним збором податків, як одне із найважливіших завдань фінансової політики»⁵⁵. На третій сесії ВУЦВК 6-го скликання було ухвалено резолюцію

⁴⁶ Там же. — № 11. — Ст. 189.

⁴⁷ ЗУ України. — 1922. — № 26. — Арт. 399.

⁴⁸ Там само. — № 27. — Арт. 412.

⁴⁹ «Вісті ВУЦВК». — 1922. — 12 липня

⁵⁰ ЗУ України. — 1922. — № 2. — Арт. 37.

⁵¹ СУ Украины. — 1922. — № 5. — Ст. 66.

⁵² ЗУ України. — 1922. — № 7. — Арт. 116.

⁵³ «Вісті ВУЦВК». — 1922. — 6 серпня.

⁵⁴ СУ Украины. — 1922. — № 29. — Ст. 452.

⁵⁵ VII-й Всеукраинский съезд советов, 10–14 декабря 1922 года. Стенографический отчет. — X., 1922. — С. 63.

«Про продподаткову кампанію 1922–1923 р.», яка визначила загальну площу оподаткованої землі сільськогосподарського призначення — 28,1 млн десятин, число їдців — 23,1 млн осіб та розмір єдиного натурального податку — 118 млн житніх пудів⁵⁶. У квітні 1923 р. запровадили єдиний сільськогосподарський податок, яким була скасована податкова система Наркомпроду, відтак втратили чинність попередні нормативні акти. Змінювалася сама концепція оподаткування селянських господарств. VIII-й Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 17–20 січня 1924 р., визнав, що «...наша податкова політика була невідповідна до селянського господарства», тому ухвалив резолюцію про заміну натуральної форми податку грошовою⁵⁷. Нарком фінансів УСРР С. Кузнецов говорив про те, що селянин «не витримує тяжких натуральних податків», відтак «...систему єдиного сільськогосподарського податку нам треба певним шляхом наблизити до системи на прибутки та майно», а грошову реформу узгодити з «реформою нашої податкової справи»⁵⁸. Щорічні «Положення про єдиний сільськогосподарський податок», починаючи з 1923/24 р., постійно змінювалися, доповнювалися. Фактично відбулася уніфікація податкової системи, яка спиралася на класичні податки та збори.

Отже, проаналізувавши податкове законодавство в УСРР 1921–1923 рр., можна констатувати факт напруженої законотворчої діяльності не лише вищих законодавчих органів, а насамперед відповідних структур Наркомпроду, Наркомзему і Наркомфіну УСРР. Урядові постанови, декрети і розпорядження розкривають еволюцію організаційних форм продподатку, яка відбувалася шляхом заперечення принципу розверстки, елементи якого спостерігалися у нормативно-правових актах та податкових практиках початку непу. Продподаток замінив натуральний податок, що стягувався за розверсткою до березня 1921 р., але він трансформувався у так звану «множинність» окремих податкових натуральних стягнень з використання адміністративно-судових методів впливу на платників. Відносна універсалізація продподатку сталася внаслідок впровадження єдиного натурального податку, який скасував багатоплановість окремих натуральних податків. Єдиний сільськогосподарський податок 1923/24 р., сплачуваний натурою і грошми, завершував уніфікацію податкової системи.

Співіснування продподаткових і грошових форм оподаткування засвідчувало функціональне протистояння податкових апаратів Наркомпроду і Наркомфіну, яке завершилося у січні 1924 р. утвердження єдиної форми грошового стягнення податку.

Податкове законодавство, особливо в частині використання адміністративно-примусових та судово-репресивних засобів тиску на платників податків, перебувало під впливом воєннокommуністичних методів, відтак сила права поступалася праву сили. Селянство відчувало їх дію на власному досвіді спілкування з податковими органами. Однак правове регулювання податкової справи, яке

⁵⁶ ЗУ України. — 1922. — № 45. — Арт. 667.

⁵⁷ 8-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 року. — X., 1924. — С. 69.

⁵⁸ Там само.

було викладено вище, мало незаперечні переваги перед революційною доцільністю доби «воєнного комунізму».

Еволюція нормативно-правової бази, хронологічний виклад постанов і декретів за видами податків і формами їх стягнення відтворює історію їх становлення і функціонування, запереченням якої виступав черговий законодавчий акт.

PROCESS FORMING OF TAX IN USSR 1921–1923

Danylenko Svyatoslav (candidate of Historical Sciences, Senior teacher of department of history and ethnic politics of National Pedagogical Dragomanov University)

The main features of creation of the Soviet tax system, the contents of resolutions and decrees of the higher authorities in the Ukrainian SSR about taxes are revealed.

Keywords: *tax, tax law, New Economic Policy (NEP), Soviet government, resolution, decree.*

ПЛАКАТНЕ МИСТЕЦТВО В ПРОПАГАНДИСТСЬКО-АГІТАЦІЙНИХ КАМПАНІЯХ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

У статті аналізується плакатна графіка, яка використовувалася німецькими пропагандистами з метою залучення трудових ресурсів з окупованої території України. Досліджуються основні форми і методи використання художніх і фотозображень спрямованих на вербування цивільного населення. Детально розглядаються основні пропагандистські прийоми для створення необхідного емоційно-психологічного настрою реципієнта. Визначено роль рекрутингового плакату у формуванні інформаційного простору. Проаналізовано та представлено ряд плакатних аркушів, які раніше не друкувалися і не були введені до наукового обігу.

Ключові слова: окуповані території, пропаганда, оstarбайтери, плакати, фотографії, вербування, агітація.

Українська історіографія дослідження пропагандистських матеріалів, які були використані на окупованих територіях, представлена в роботах І.М. Гридіної¹, М.В. Михайлюк², О.О. Салати³, В.О. Шайкан⁴, О.О. Яшан⁵ та ін. Зарубіжна історіографія присвячена візуальній пропаганді представлена публікаціями Е. Родса⁶, Д. Велча⁷, Р. Герцштейна⁸, О. Гогуня⁹, О. Огорокова¹⁰, К. Вашика¹¹ ін.

* **Олександр Маєвський** — аспірант відділу історії Другої світової війни Інституту історії України НАН України, alexandermaievskiy@gmail.com

¹ *Гридіна І.М.* Зображальні джерела в дослідженні духовного життя населення України в роки Другої Світової війни // Гілея. — 2010. — № 34. — С. 135–144.

² *Михайлюк М.В.* Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». — Київ. 2006. — 22 с.

³ *Салата О.О.* Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). Монографія. — Донецьк: Норд-Прес, 2010. — 361 с.

⁴ *Шайкан В.О.* Німецька неперіодична преса у боротьбі за вплив на українське населення в період гітлерівської окупації // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. — 2012. — № 3. — С. 130–138.

⁵ *Яшан О.О.* Підготовка ідеологічної війни проти СРСР // Гілея. — 2013. — № 71. — С. 167–169.

⁶ *Родс Э.* Пропаганда. Плакаты, карикатуры и кинофильмы Второй мировой войны 1939–1945. — Москва: Эксмо, 2008. — 312 с.

⁷ *Welch D.* The Third Reich: Politics and Propaganda. — London: Routledge, 2002. — 246 с.

Графічна пропаганда, яка використовувалася німцями на окупованій території, базувалася в першу чергу, на необхідності сформувати «новий» інформаційний простір¹², завдяки якому б можна було насаджувати власні ідеологічні постулати і маніпулювати суспільною свідомістю українського населення. Нацисти створили розгалужену структуру пропаганди, яка діяла на «східних окупованих територіях». Основний матеріал для неї надходив з Райху і поширювався на захоплених землях. Але пропагандисти, не зважаючи на якісний графічний продукт, який надходив з центру, все ж намагалися активно залучати художників серед місцевого населення, оскільки відзначали дієвість візуальної продукції, створеної митцями, які мешкали в умовах окупації і співпрацювали з режимом.

Плакатисти, які працювали на Райх, чітко відображали у своїх творах основні вимоги, потреби і напрямки політичного курсу агресора. В об'ємному масиві агітаційно-пропагандистської продукції на окупованій території України можна виокремити групу графічної пропаганди, задіяної з метою вербування і залучення місцевого населення до роботи у Німеччині і в зоні окупації. Аналіз плакатної продукції дає змогу глибше осмислити процес залучення й експлуатації нацистами людських ресурсів України.

До початку німецько-радянської війни Міністерство пропаганди не мало належним чином оформленої графічної продукції, яка б відповідала вимогам агітації для вербування населення зі східних територій, оскільки керівництво Райху до війни з СРСР не передбачало залучення місцевої робочої сили. Але провал плану «блискавичної війни» й істотне скорочення власних трудових ресурсів через військові мобілізації громадян Німеччини, змусили керівництво країни переглянути попередні плани у сфері працевикористання. Продовжуючи просування на схід, Берлін вирішив вдатися до залучення робочої сили зі східних територій.

Вже з перших днів окупації українських земель примусова праця вводилася в систему управління захопленими територіями. 5 серпня 1941 р. райхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг видав розпорядження про обов'язкову трудову повинність для цивільних громадян віком від 18 до 45 років. Рішення «про впровадження обов'язку праці в зайнятих місцевостях» деталізував райхскомісар України Е. Кох указом від 21 листопада 1941 р. Поступово одним із найважливіших профілів підкупаційного життя стали арбайтсамти або

⁸ Герциштейн Р.Э. Война, которую выиграл Гитлер. — Смоленск: Русич, 1996. — 608 с.

⁹ Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы. — Москва: Эксмо, Яуза, 2004. — 416 с.

¹⁰ О कोरोков А.В. Особый фронт: немецкая пропаганда на восточном фронте в годы Второй мировой войны. — Москва: Русский путь, 2007. — 294 с.

¹¹ Вашик К. Метаморфозы зла: немецко-русские образы врага в плакатной пропаганде 30–50-х годов // Образ врага. — Москва: ОГИ, 2005. — С. 191–229.

¹² Салата О.О. Назв. праця. — С. 34.

установи праці, «біржі праці», як їх ще називали — органи, що одночасно виконували функції окупаційної влади та загальнонімецької служби праці¹³.

Серед перших українців, які спізнали примусову працю, стали жителі Закарпаття, окупованого угорськими військами, вивезені на роботи до Австрії. На цей момент ще не існувало чітко налагоджених пропагандистських схем для добровільного вербування населення. В цей час з'являються поодинокі плакати з закликами прийти на збірні пункти для робіт на користь Третього Райху і «Нової Європи». Плакати не містили ілюстрацій і ніяким чином не візуалізували з допомогою зображень переваг і можливих преференцій, які теоретично могли б отримати працівники за свою роботу в Німеччині. Здебільшого це були аркуші на яких типографічними літерами було викладені накази, оголошення і заклики ставати до роботи, які розповсюджували батальйони пропаганди U (мал. 1) Їх основною особливістю є гра кольором у поєднанні з текстом.

Мал. 1

Перші великі партії робітників добровільно прибули до Німеччини у 1941 р. зі Львівської, Дрогобицької, Станіславівської і Тернопільської областей, які увійшли до дистрикту «Галичина»¹⁴. На 1942 р. припадає масовий випуск агітаційної продукції, спрямованої на пропаганду виїзду на роботу до Райху. В цей час пропагандисти намагаються сформувати необхідний продукт, який би відповідав поставленим завданням і був спроможний морально й організаційно змобілізувати населення окупованих територій. Про підготовку до пропагандистської кампанії свідчать численні статті в окупаційних газетах і журналах. У пресі починають друкувати матеріали, в яких яскраво описувалися умови

¹³ Пастушенко Т.В. Остарбайтери з київщини: вербування примусова праця, репатріація (1942–1953). — Київ, 2009. — С. 39.

¹⁴ Яшан О.О. Українські остарбайтери: життя в неволі // Гуманітарний вісник. — 2014. — № 4. — С. 112–122.

праці німецьких робітників, те як облаштовані робочі місця і яку винагороду отримують працівники за власну роботу. Періодичні видання активно висвітлювали рівень добробуту німецького працівника на протигагу радянському, наводили приклади з життя військовополонених, які «добровільно» зголосилися працювати на Німеччину, і описували ті умови праці, проживання і харчування, про які радянські трудівники навіть не могли і мріяти працюючи за більшовицької системи. У цей період основним трудовим ресурсом для німецького керівництва стали саме військовополонені, в той час, як вербування робочої сили серед цивільного населення помітно сповільнилося. Та в результаті політики геноциду, яку проводили німці в таборах для полонених, потреба в людському трудовому ресурсі постійно зростала. Відповідно постало завдання, створення кондичійного пропагандистського продукту, який би зміг привернути на бік окупантів місцеве населення і амортизувати гострий дефіцит трудових ресурсів у економіці Райху.

Наймасштабніша агітаційно-пропагандистська компанія з залучення цивільних працівників до робіт у Німеччині розпочалася взимку 1942 р. Саме в цей час, фахівці ідеологічного фронту підготували, розтиражували і розповсюдили величезний масив агітаційно-пропагандистської графічної пропаганди. Відділ пропаганди У розповсюдив близько 350 000 екземплярів плакатів і листівок, які закликали виїздити на роботи до Райху. Було організовано мережу вербувальних комісій і на грудень 1942 р. відкрито 110 бюро праці¹⁵.

Основний акцент німецька пропаганда робила на вербуванні робітників із великих промислових центрів України — Харкова, Києва, Дніпропетровська і Сталіно. Намагання залучити до співпраці кваліфіковану робочу силу серед жителів великих промислових центрів, пояснюється тим, що окупаційна влада чітко усвідомлювала користь від працівників, які мали досвід і опинились в складних умовах війни, залишившись без роботи, матеріальної підтримки і були приречені на голодне існування. Таким чином, під тиском обставин і в певній мірі з надією на краще життя ця частина населення ставало головною мішенню нацистської пропаганди.

Аналізуючи графічні роботи 1941 р., пропагандисти основний акцент робили не на словесні гасла, які закликали до роботи, а на поєднання графічного зображення і фотографії, які мали ілюструвати агітаційні заклики. Кожне зображення на плакаті супроводжувалося текстом, в якому наголошувалося на перевагах роботи в Райху. Пропагандисти намагалися створити ілюзію «ідеальної Німеччини», працюючи на яку кожен робітник сприяв перемозі над більшовизмом.

Характерно, що в цей час можливість поїхати до Райху трактувалася як винагорода: «Старанна робота на будівництві мостів [у Києві] дає кожному бажаному чоловікові право на відправку для роботи в Німеччину». Ще однією

¹⁵ *Ивлев И.А., Юденков А.Ф. Оружие контрпропаганды: Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941–1944 гг. — М., 1988. — С. 150.*

особливістю перших наборів був диференційований підхід: перевага надавалася чоловікам зі спеціальністю будівельника, металурга, гірника тощо¹⁶.

Мал. 2

Створювалися плакатні аркуші, які ілюстрували роботу представників інших європейських країн, які пліч-о-пліч з українцями працювали на «нову Європу». Основний наголос робився на тому, що робітники, працюючи в Німеччині, допомагають у розбудові власної батьківщини, а не є по суті рабами в радянській тоталітарній системі. До серії таких плакатів належить аркуш «Робітник за машиною» (мал. 2), який вміщує 20 фотографій зі змістовними роз'ясненнями українською мовою до кожної світлини. Світлини розміщені на червоному фоні, який доволі часто використовувався з метою привернення уваги глядачів, а в правому нижньому куті розміщується роз'яснення виконане каліграфічним почерком: «Трудящі всіх європейських народів працюють у Німеччині для власної батьківщини». У верхній частині розміщено 9 світлин, на яких зображені працівники за роботою і під час дозвілля з Франції, Угорщини, Сербії, Бельгії, Данії, Фінляндії, Італії і Нідерландів. Ці світлини відділені написом на чорному фоні: «З усіх країн європейського континенту до Німеччини їдуть робітники й інтелігенція, щоб тут наново творити зруйновані за час війни продукти споживання, машини та знаряддя. Цією працею в Німеччині вони допомагають також і своїй батьківщині». Роз'яснення плакату мали на меті

¹⁶ Пастушенко Т.В. Вказ. праця. — С. 44.

підкреслити, важливість праці в Німеччині, для батьківщини європейського працівника і стимулювати на добровільний виїзд на роботи з ілюзією корисної праці для своєї країни. В нижній частині плакату представлені 10 фото, на яких зображені українські працівники за роботою і під час відпочинку. Серед першої п'ятірки представлені працівники таких професій, як лікарі, ткачі, інженери, чоботарі, що до певної міри, окреслює коло першочергових, необхідних професій. На останніх фото зображено українців, які працюють на кухні, в сільському господарстві, на виноградниках, на промислових об'єктах. Плакати такого типу розміщувалися на дошках для оголошень, виставлялися у вітринах і видавалися мовою місцевого населення. Аналогічні плакати видавалися і для білорусів, росіян, часто змінювалася лише мова підтекстовок, а світлини залишалися ті самі.

Плакат «Локомотив» (мал. 3) чітко окреслював пропагандистські принципи, на яких базувалася німецька агітація для залучення робітників. На плакатному аркуші підкреслено: «В Німеччині живеться краще не доводиться журитися там про хліб насущний...», і виділено останні рядки: «Все, чого ви навчитеся в Німеччині, стане згодом в пригоді й на батьківщині».

Мал. 3

Іншим видом наочних звернень, які розповсюджувалися на окупованій території України стали плакати серії «Українці в Німеччині». Методи їх використання були запозичені в пресі, що розміщувала на своїх шпальтах фотографії задоволених українських робітників, які працювали в Німеччині. Ці твори, так як і статті в періодичних виданнях, мали підтвердити слова агітаторів про прекрасні умови, в яких працювали і жили українські робітники в Райху, їх високу заробітну платню, харчове забезпечення, набуття корисних спеціальностей і кваліфікацій.

Німецька пропаганда враховувала рівень впливу агітаційної продукції, що посилялася на конкретні факти і людей, які були представниками того чи іншого народу, особливо коли ці свідчення надавалися людиною, знаною і шанованою на батьківщині. На плакатах часто розміщували фото за-

доволених українців і наводили в якості підтвердження цитати або ж повністю передруковували листи, які робітники писали додому. Звісно, такі листи проходили цензуру, а здебільшого були написані тими ж пропагандистами від імені працівника. А, задля того, аби взагалі не було ніяких сумнівів у правдивості інформації, наводилися повне ім'я та прізвище робітника з чіткою

домашньою адресою. Типовим зразком цієї серії є плакат «Українці в Німеччині». В листах до своїх рідних вони розповідають про свої враження та переживання» (мал. 4), на якому представлено 13 фотографій і 13 листів додому від українських робітників. Фото і листи вміщені в червону рамку, а підтекстовка містить заклик: «Українці! Зголошуйтесь добровільно до праці в Німеччині».

Мал. 4

Німецькі агітатори часто зверталися до плакатів, як основної можливості донести необхідну інформацію до окупованого населення. Вони проводили цілі агітаційні кампанії задля того, аби виконати поставлене завдання. На окупованих територіях розміщували ті плакати, які надходили з Німеччини для певних окупованих областей, міст, а іноді й районів. Вдаючись до відпрацьованих пропагандистських прийомів, пропагандисти намагалися підштовхнути цивільних мешканців до необхідних їм дій, використовуючи заклики, що, нібито, йшли з вуст самого населення.

Оскільки кампанія з набору робітників для виїзду до Німеччини видалася доволі складним завданням, як один з основних інструментів мобілізації використовувалася фотографія. Саме за допомогою фотоплакатів і фото, які розміщувалися в пресі, пропагандисти намагалися спонукати населення до виїзду. Агітатори створювали цілі фотоколажі, які відображали життя в Німеччині. Було випущено серію плакатів «Я живу в німецькій родині і почуваю себе добре.» (мал. 5), у яких за допомогою багатьох знімків, які відображали умови життя і побуту однієї людини створювалась позитивна загальна картина. Типовим зразком цієї серії є плакат, оформлений тринадцятьма фотографіями, які ілюстрували життя в Німеччині Галини Заславської, яка добровільно виїхала з Володарки. Особливістю плакату є фонове використання жовто-блакитних кольорів і (що є характерним для плакатів цієї серії) «запрошення» від героїні плакату: «Я щаслива в Німеччині, приїжджай і ти сюди!».

Мал. 5

Експлуатація одного вдалого образу часто простежується у німецькій графічній пропаганді. Так, для російськомовного населення було випущено плакат, героїнею якого стала та ж сама особа — «Гая Заславська пише письма из Германии» (мал. 6). На плакаті розміщені фотографії Заславської і її лист до рідних.

Мал. 6

Доволі часто німецькі плакатисти віддавали перевагу червоному кольору під час створення плакатних аркушів для російськомовного населення, оскільки окрім функції привернення уваги, і подразника, він ототожнювався з радянською системою сприйняття кольорової гамми графічних матеріалів. Не стала винятком і композиція з загальнозживаною підтекстовкою: «Кто работает в Германии, тот приближает конец войны!».

Плакатна пропаганда помітну роль відводила жіночим образам, оскільки зображення жінок та дітей були виграшними з точки зору впливу на емоційний стан. Але в зв'язку з тим, що Німеччина гостро відчувала потребу в чоловічих трудових ресурсах, які були задіяні у тяжкій промисловості і ВПК нацистські лідери не зважаючи на той факт, що східний робітник вважався потенційною загрозою і непримиреним ідеологічним противником все ж продовжували розпочату кампанію з добровільного залучення чоловічих ресурсів на роботи до Райху. Образ чоловіка на плакатних аркушах використовувався за тим же алгоритмом, що й образ жінки. Прикладом може слугувати плакатний аркуш «Из письма Микола Бондаренко, работающего в Германии» (мал. 7). Але очікуваної реакції плакати з зображенням чоловіків, які працювали в Німеччині не мали, оскільки здебільшого піддавалися критиці з боку місцевого населення: чоловіки, які працювали на німців, викликали зневажливе ставлення, таврувалися як колаборанти і зрадники. Це ставлення підсилювала радянська контрпропаганда, яка звертала увагу на деталі в окупаційних плакатах. Так, на плакаті «Твоя праця в Німеччині допоможе знищити большевизм» (мал. 8) з використанням зеленого фону (на ньому зображений робітник зі снарядом в руках у цеху, за вікном якого майорить стяг зі свастикою), радянська пропаганда зацентрувала увагу на релієфній деталі, що закривала вікно. Такі на перший погляд дріб'язкові елементи ставали дійовою зброєю в руках радянської контрпропаганди, яка за допомогою власної графічної пропаганди значно тонше змогла передати нелюдські умови життя східних робітників і відтворити за допомогою зображень рабські умови існування в німецькій неволі. Створивши абсолютно протилежний за змістом продукт наочної пропаганди, радянські художники і публіцисти зуміли викликати очікувані емоції й стимулювати антинацистські настрої.

Мал. 7

Мал. 8

Експлуатація образу задоволених українців, які працюють в Німеччині було вдалим ідеологічним ходом для подальшого формування образу українського колабораціонізму радянським тоталітарним режимом.

Майже половина плакатів, які надходили з центру, друкувалися російською і українською мовами, таким чином враховувався мовний аспект об'єкту сприйняття. Одним із прикладів таких творів є плакат який ілюструє життя Тосі Квінської з Рокитного і Тамари Гумич в Німеччині (мал. 9, 10).

Мал. 9

Мал. 10

Окрім плакатів із використанням фотографій, яких у цій тематичній ніші було значно більше, існували й художні графічні роботи, які виконували функцію агітації для виїзду на роботу. Яскравим зразком такої мистецької продукції, є плакат, виконаний у високій художній манері, автор якого створив полотно, умовно розділивши його по діагоналі, прописав образ адресанта і адресата зображенням лише руки, що пише лист на фоні німецького промислового комплексу, і рук отримувача листа на фоні українського села. Автору за допомогою художнього прийому вдалося створити зображення таким чином, що глядач, нібито, сам виступає адресатом тримає листа у власних руках й особисто може прочитати повідомлення, що «від 1 січня 1943 р. український робітник зрівняний в Райху з німецьким у прохарчуванні і платні» (мал. 11). Лінія, яка розділяє зображення на дві частини, звертає на себе увагу завдяки червоному кольору, у такий спосіб виокремлюючи напис: «Праця в німецьких фабриках це ніяка жертва, а воєнний обов'язок і ваш фаховий вишкіл!» В лівому нижньому куті підпис автора — Грег. Плакат був виданий у другій друкарні Львова. Автор детально зупинився на зображенні поштової марки з зобра-

женням Адольфа Гітлера і поштовому штампелі, на якому також вписано «[19]43 рік». Така зосередженість автора на деталях, дає змогу сфокусуватися на адресаті, яку автор плакату називає Палажкою Правдолюб.

Мал. 11

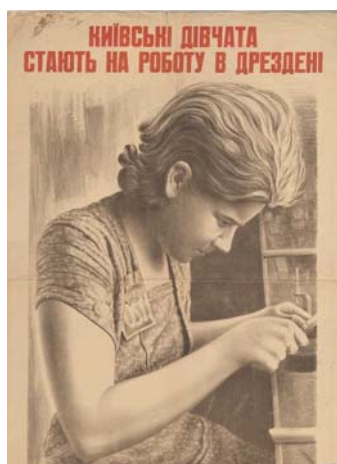
Мал. 12

Також у другій друкарні Львова було випущено плакатний аркуш «Вийжджайте на ремісничу працю до німецьких фабрик повернете досвідченими фахівцями» (мал. 12.) Композиція плакату і стиль зображення, дає підстави припустити, що його автор той самий, що й попереднього плакату. Завдяки грі кольору і застосуванню різних шрифтів автору вдалося виокремити в реченні необхідні слова, які об'єднуються в пари-твердження і відкладаються на рівні підсвідомості: «Вийжджайте — Повернетесь» і «Реміснича праця — досвідчені фахівці». Зображення у лівій верхній частині трьох хлопців у вишиваних сорочках і галицьких кептарях з валізами в руках створює у глядача враження повернення, а не виїзду завдяки тому, що автор створив динаміку руху в постатях зліва направо на фоні німецьких фабрик.

Іншим аспектом німецької пропаганди була спекуляція на материнських почуттях, батьківській любові. Тема зверхності німців в усіх аспектах людського життя залишалася основним вектором пропаганди й активно використовувала для психологічного тиску за допомогою графічної продукції. Шляхом відображення умов існування німецької жінки-матері і німецької дитини чинився морально-психологічний вплив на радянську жінку-матір, яка жила в умовах війни і окупації. До таких плакатів належить робота з циклу «Мы видели Германию» «1. Забота о матери и ребенке» (мал. 13) Метою плакату було викликати певний емоційний стан і підштовхнути жінок до необхідних дій, які чітко прописані у твердженні: «Борясь и работая вместе с Германией, ты создаешь себе счастливое будущее».

Мал. 13

Мал. 14

Мал. 15

Німецькі пропагандисти надсилали фото в кілька періодичних видань, які потім неодноразово передруковувалися, й активно використовувалися в листівках і плакатах. Серед наймасовіших була фото-серія «Киянки в Дрездені». Знімки задоволених киянок, які працювали в Німеччині, надрукували в газетах «Нове українське слово» і «Волинь». Для ширшого розповсюдження фото були розтиражовані у вигляді плакату «Київські дівчата стають на роботу в Дрездені» (мал. 14).

Виразну агітаційну мету мав матеріал із серії плакатів «Так живет немецкий рабочий» (мал. 15, 16, 17), який видавався російською і українською мовами та

поєднував малюнок і фотографії. За допомогою плакатів цієї серії німецька пропаганда намагалася «просвітити» замучених «жидо-більшовицьким» режимом українських робітників і на контрасті показати рівень життя пересічного німецького бюргера.

Мал. 16

Мал. 17

Тиражувалися і такі плакати, на яких німецькі чоловіки або жінки завдяки художньому прийому створення динамічної композиції запрошували і закликали виїздити до Німеччини. Плакат «Їдьте на працю до Німеччини!» (мал. 18) містить зображення німецького селянина, який на фоні залитих сонцем оброблених полів лівою рукою ніби запрошує українських чоловіків і жінок, постаті яких подані на сірому фоні чорно-білим зображенням, а правою вказує на землю зі снопами. Контраст кольорів у зображенні німців і українців завжди був своєрідною алегоричною формою, яку плакатисти використовували для відображення умовного переходу із темряви «радянського мороку» у світлу «Нову Європу».

Мал. 18

Мал. 19

Зображуючи українців на своїх плакатах, художники часто зверталися до етнічних і національних символів і намагалися відтворити одяг і національні атрибути місцевого населення. Прикладом є плакатний аркуш «Жінки й чоловіки йдуть на працю до Німеччини» (мал. 19), на якому при зображенні східних робітників автор детально змалював традиційний одяг українців.

Саме завдяки пресі і плакатам, які містили ілюстрації, населення окупованих територій могло сформувати певне уявлення про життя і роботу в Райху. Цей візуальний ряд формував упевненість і віру в краще життя, за прикладом своїх співвітчизників, які виїхали раніше. Так було створено плакат, на якому зображувалась нескінченна вервечка товарних вагонів, переповнених робітниками, які зі щасливими обличчями їдуть до Німеччини. У такий спосіб формувалася ідея добровільного виїзду. «Німеччина кличе Вас — їдьте з охотою на працю до Німеччини!» (мал. 20).

Мал. 20

Мал. 21

Пропагандисти насаджували ідею тимчасового виїзду з обов'язковим поверненням на батьківщину вже з набутими знаннями і навичками, переконували в тому, що, працюючи в Німеччині, робітники допомагають власному народу позбутися сталінського ярма. Часто плакати навіювали думку про те, що німецькі вояки захищають Україну, а праця на ВПК Німеччини є благородним обов'язком кожного і що саме віддана праця східних робітників дозволяє знищити більшовизм і прискорити закінчення війни (мал. 21).

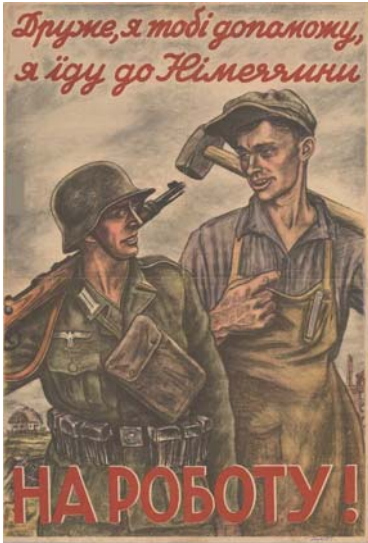
Художники-плакатисти вдавалися до різних засобів і підходів задля того, аби переконливо донести інформацію до населення. Одним із образів миру, який експлуатувала німецька пропаганда стала — конюшина. На плакатних аркушах з фотографій або малюнків часто komponувався листок конюшини, який мав символізувати мир, добробут, щастя. «Працюючи в Німеччині... ти можеш знайти своє щастя!» (мал. 22). Помилка у підтекстовці плакату є не єдиним прикладом, невдалих перекладів, яких припускалися німці. Вони були аж ніяк не на користь окупаційної влади, оскільки населення критично ставилося до такої продукції, висміюючи і не сприймаючи її всерйоз.

Німецькі вояки на плакатах зображувалися як друзі і визволителі, що на практиці йшло в розріз зі сприйняттям українського населення,

Мал. 22

яке постійно зіштовхуючись із свавіллям окупантів не сприймало таку графічну продукцію. Німецькі ж плакатисти у власних зображеннях усіляко намагалися поєднати образ східного робітника і німецького вояка, підкреслюючи дружні відносини і взаємодопомогу між ними: «Друже, я тобі допоможу, я їду до Німеччини на роботу!» (мал. 23).

Мал. 23

Мал. 24

Часто пропагандисти створювали універсальний плакатний образ-заклик, а на місцях вже писали підтекстовки. До такої групи плакатів належить «Робітники, Німеччина кличе! Чоловіки й жінки Київa йдiть на працю до Німеччини!» (мал. 24).

Одне із першочергових завдань, яке стояло перед пропагандистами — це створення позитивного образу Райху. Це мало переконати українців їхати до Німеччини, де їх праця дасть змогу наблизити перемогу і долучитися до високої європейської культури: «Все ж таки ця праця дає саме радість життя, вона перевиховує покалічених большевизмом юнаків та дівчат на справжніх європейців, які вміють вільно, але дисципліновано працювати. Вона робить із колишніх підсовєтських громадян справжніх людей»¹⁷, «В наступних роках колись спитають, чи був ти в Німеччині. І це буде найкращою рекомендацією, бо більшість лише в Німеччині набуде фаху»¹⁸. Мешканців України приваблювали можливістю «побачити Божий світ, від якого так довго відгороджували вас жидо-большевицькі тирани. ...познайомитися із життям культурних

¹⁷ Волинь. Український часопис. — Рівне. — 1943.

¹⁸ Переяславські вісті. — Переяслав. — 1943.

народів Європи і засвоїти всі навички культурної праці, культурного поведіння, культурного життя»¹⁹.

Оскільки плакатна пропаганда тісно співпрацювала з періодикою, інструкція, написана райхскомісаром України Еріхом Кохом для генералкомісарів Києва, Житомира, Дніпропетровська, Брест-Литовська, та гебітскомісарів про введення цензури для газет і журналів, які виходили в Україні, цілком відноситься і до плакатних підтекстовок: «Вищим законом для української преси є писати так, що найважливішим завданням німецького управління є лікування ран, що нанесені країні більшовизмом... Це буде позитивне завдання преси — виховна дія на населення, заклик його до роботи ... Населення не повинно забувати, що кров'ю німців України принесена свобода»²⁰.

Мал. 25

Мал. 26

Заклики до роботи і відбудови стали наріжними пропагандистськими меседжами для візуальної ідеологічної продукції цього періоду. Плакат (мал. 25), на якому в профіль зображено вермахтівця, що посміхається до української сім'ї, яка представлена на задньому плані на фоні села в образі силуетів чоловіка і жінки з немовлям на руках, які вітальними жестами зустрічають німця. Погруддя вояка, подане таким чином, що глядач може бачити лише ремінь від зброї, а не її саму: в такий спосіб автор намагався через зображення передати ідею мирного і доброзичливого ставлення німецьких військових до українського населення, акцентуючи увагу на об'ємній під-

¹⁹ Державна наукова архівна бібліотека, колекція «Листівки окупаційного періоду».

²⁰ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 112.

текстовці з закликом до праці. Та не завжди текст виступав головним знаряддям агітації. Висока професійність художників уможливлювала створення унікальних у своїй ніші плакатів, на яких за допомогою графічно-схематичних образів вибудовувалася композиція таким чином, що глядач міг на власні очі бачити причинно-наслідкове значення тих чи інших дій. У таких випадках підтекстówka виконувала другорядну роль. До таких творів можна віднести плакат «Твоя праця в Німеччині скорочує війну!» (мал. 26). У первісному варіанті взагалі не передбачалася підтекстówka, оскільки він був універсальним і призначався для розповсюдження по всіх східних окупованих територіях.

Плакати, які тиражувалися і поширювалися німецькою адміністрацією, відіграли важливу роль у формуванні ідеологічного простору. Вони стали тим інформаційним «локомотивом», за допомогою якого намагалися окупанти, брехливими обіцянками ввести в оману і привернути на свій бік українське населення. Та в зв'язку з тим, що реальні дії займанців розходилися з обіцянками, викликали критичне і недовірливе ставлення до німецького агітпропу. Після того, як у 1942 р. німці розгорнули широкомасштабну акцію примусового вивезення на роботи до Райху, з початком облав, населення остаточно зрозуміло всю підступність німецької адміністрації, сумніви в якій були породжені першими листами оstarбайтерів, які надходили з «Нової Європи». Остаточну крапку в довірі до окупаційної агітації поставив 1943 р., коли пропаганда змінила свою риторику і праця стала не добровільним волевиявленням, а обов'язком і боргом перед «Великою Німеччиною».

Не останню роль в ідеологічній боротьбі на окупованій території відіграла радянська контрпропаганда, яка миттєво реагувала на плакатну агітацію німців. Так, популярний плакат, героїнею якого стала Галина Заславська, спонукав відділ пропаганди ЦК КП(б)У випустити контрпропагандистський матеріал. У плані відділу окремим пунктом зазначалося, що необхідно підготувати окрему листівку під назвою «Галя в Німеччині». На першій сторінці листівки мало бути поміщене розрекламоване гітлерівською пропагандою фото героїні сюжету, а всередині передбачалася публікація листів дівчат з Німеччини з негативними відгуками про умови життя та праці. Плакат вийшов друком у 1943 р.²¹ Образ дівчини-полонянки знайшов вдале висвітлення в радянській пропаганді, яка робила акцент на рабській сутності праці, зображуючи поневолювачів людожерами та рабовласниками, котрі не мали не лише співчуття, а й взагалі жодної риси людяності. З цією метою сформувався пласт графічної продукції, яка була гранично емоційно напруженою, з піднесеною мобілізаційною та консолідаційною риторикою. Саме пропагандистські матеріали Німеччини наштовхнули радянську пропаганду, на пошуки мобілізаційних засобів, що мали торкнутися найчутливіших струн людської душі, й зокрема гостре несприйняття, а також

²¹ *Марченко Л.В.* Агітаційно-пропагандистські заходи окупаційної влади по вербуванню трудових ресурсів України (1942–1943 рр.) // Вісник аграрної історії. — 2012. — № 3. — С. 114.

експлуатацій нечуваної для радянської людини тих часів теми сексуального рабства полонених жінок²².

Плакатна продукція стала одним із засобів ведення інформаційної війни проти Радянського Союзу. Але далеко не завжди німецькі художники враховували ментальні особливості місцевого населення, якому адресувалася ця продукція, тому алгоритми подачі ілюстративного ряду у плакатах не мали належного розуміння, і сприйняття яке ґрунтувалося на традиційних архетипах сприйняття ідеологічних посилів. Та, не зважаючи на непідготовленість пропагандистів до перших вербувальних операцій, ілюстративний сегмент у стислі терміни був підготовлений і оформлений належним чином. І одним із найуспішніших рішень було використання в якості засобу доведення інформації фотографії. На думку німецьких пропагандистів, світлини ставали беззаперечним доказом правдивості інформації у свідомості радянських жителів і мали викликати беззаперечну зацікавленість та сформувати умови для мобілізації автохтонного населення на виконання певних завдань, зокрема у сфері працевикористання.

Проаналізований пласт плакатної графіки також дає підстави для висновку, про те, що в підготовці плакатної продукції були задіяні місцеві художники, які, потрапивши в окупаційну зону, пішли на співпрацю з німцями. Створена ними графічна продукція, розповсюджена на окупованій території України на початковому етапі, стала влучною і дійовою завдяки вдало підібраним традиційним образам, кольоровій гамі, стилістичному наповненню, логічним підтекстовкам, етнічним елементам і викликала необхідні емоційний відгук. Але радянська контрпропаганда і суперечливі дії окупаційної влади призвели до поразки Райху в інформаційно-психологічній війні. Тому слід зазначити, що пропаганда, націлена на залучення трудових ресурсів з України, виявилася не такою ефективною, як очікувалося. Водночас вона створила підґрунтя для радянської контрпропаганди, завдяки якій оstarбайтери виступали не тільки як жертви та невільники, а й як колаборанти, що після їх репатріації зруйнувало багато сімей і людських долів.

POSTER ART FOR PROPAGANDA-AGITATION CAMPAIGN TO ATTRACT LABOR RESOURCES IN UKRAINE

Alexander Maievskyi (graduate student, sector Ukrainian History of World War II,
Institute of Ukrainian History, Ukrainian National Science Academy,
alexandermaievskyi@gmail.com)

This article analyzes the poster graphics, which was used by German propagandists in order to attract labor from the occupied territory of Ukraine. We

²² Гелінада Г. Радянські жінки на примусових роботах Третього райху: (об)риси (по)воєнних (ре)презентацій. — Київ: Представництво Фонду Імені Гайнріха Бьоля в Україні, 2015. — 244 с. — (жінки центральної та східної Європи у другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць).

study the basic forms and methods of using art and photo images to attract civilians. Details the basic propaganda techniques to create the necessary emotional and psychological mood of the recipient. The role of recruiting poster in shaping the information space. Analyzed and presented a series of poster-mails that have not previously been published and were not put into scientific circulation.

Keywords: *the occupied territories, propaganda Ostarbaiter, posters, photographs, recruitment, propaganda.*

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В ПРАВЛЯЧИХ КОЛАХ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ З ПИТАНЬ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ ПОЛІТИКИ (1923–1926 рр.)

Стаття присвячена комплексному дослідженню зовнішньополітичних аспектів діяльності політичних партій Великої Британії на Близькому Сході у 1920-ті рр. Предметом вивчення є політичні розбіжності між парламентськими течіями відносно вирішення «східного питання». Документально підтверджено, що між політичними течіями відбувалася боротьба за месо-потамський нафтовий ринок, хоча між політиками не існувало суттєвої різниці відносно зовнішньополітичного курсу на Близькому Сході з метою захисту інтересів вітчизняних нафтопромисловців у Іраку і Туреччині.

Ключові слова: «східне питання», «мосульське питання», «індійська школа» британської політики, консервативна партія, фракція «твердочолих» консерваторів, ліберальна опозиція, лейбористський уряд, консервативний уряд.

Звернення до зовнішньополітичних аспектів діяльності політичних партій пояснюється тим, що варіантність ідейно-політичних установок залежала від загострень міжнародних протиріч на Близькому Сході, а також тим інтересом, який проявляє західноєвропейська історіографія до подій 20-х рр. ХХ ст. у пошуках аргументації, придатної для політичної боротьби наших днів¹. Боротьба великих держав за енергоресурси, зокрема, нафту, стала характерною рисою світової історії у ХХ ст. і залишиться доленосною для багатьох країн у першій половині ХХІ ст. Яскравий приклад цьому — близькосхідна політика англійської влади (січень 1923 — червень 1926 рр.), а саме: внутрішньополітична боротьба в Англії з «мосульського питання».

Інтереси Великобританії на Близькому Сході мали економічний, політичний і стратегічний характер. «Життєві інтереси Англії в цьому районі, — як стверджувалося в дослідженнях англійського інституту міжнародних відносин, — були в “нафтових полях” Месопотамії та Аравії»². Через Месопотамію пролягала сухопутна дорога в Індію. Однією з основних догм британської зовнішньої політики завжди було не допустити господарювання іншої сильної військової держави на цьому плацдармі. Вся англійська стратегія світової війни на Сході визначалася інтересами безпеки, з англійської точки зору, Індії. Ця

* **Михайло Тюкалов** — аспірант Інституту історії України НАН України, vtyukalov@ukr.net

¹ Blake R. The Conservative Party from Peel to Churchill. — London, 1970. — 320 p.; The Conservative Leaders (1832–1932) / Ed. By D. Southgate. — London, 1974; The Conservative. A History from the Origin to 1965 / Ed. By Lord Butler. — London, 1987.

² Political and Strategic Interests of the United Kingdom. — London, 1939. — P. 181.

основна лінія британської зовнішньої політики на Близькому Сході була сформульована в свій час так званою «індійською школою» британської дипломатії. Ця ідея використовувалася англійськими правлячими колами та істориками для визнання й виправдання англійської політики у величезному районі, який простягається від Гібралтара до Індії.

Після революції в Росії стратегічні плани Великої Британії на Близькому Сході змінилися. «Мосульське питання» виявилось одним із найбільш заплутаних у близькосхідній дипломатії європейських країн. Для Великої Британії Мосул мав виняткове значення як найважливіший нафтовий район, як стратегічний плацдарм, що забезпечував англійський контроль над Іраком. За англо-французькою домовленістю (Сайкс-Піко 1916 р.), Мосульський вілаєт повинен був відійти Франції. У Сан-Ремо (квітень 1920 р.) Франція передала Мосул Англії в обмін на 25% мезопотамської нафти³. На Лозаннській конференції Туреччина намагалася повернути собі Мосул, використовуючи суперечки між державами, але це їй не вдалося. За умовами мирного договору Англія і Туреччина повинні були в 9-ти місячний термін припинити суперечки між собою.

Турецька делегація не використала всіх можливостей, які витікали з об'єктивної обстановки. Щоправда, турецька влада зробила спробу використати США проти Європи шляхом вирішення питання про концесії. Тож американська концесія К. Честера стала новою перешкодою для Англії. 13 квітня 1923 року Велике Національне зібрання Туреччини ратифікувало концесію Честера⁴. Англійський уряд висловив протест⁵.

У 1924 р. після довгих суперечок щодо місця проведення конференції з «мосульського питання», остання відкрилася в Константинополі. 19 травня відновились англо-турецькі переговори⁶. Однак тепер англійці вимагали, крім Мосула, поступки нового району — стратегічно вигідного гірського масиву, який прикривав Ірак з півночі. Ці претензії завели переговори на початку червня в глухий кут. У липні минули 9 місяців, відведених Лозаннським договором на англо-турецькі переговори про Мосул. Конфлікт повинна була вирішити Ліга Націй.

Рада Ліги Націй тимчасово врегулювала конфлікт шляхом створення комісії, яка повинна була визначити і встановити точний кордон між Туреччиною та Іраком. В очікуванні рішення комісії Рада Ліги Націй визначила провізійну, так звану «брюссельську лінію». Вона встановлювала статус кво, який існував до 24 липня 1923 р. в день підписання Лозаннського договору⁷.

У вересні 1925 р. комісія представила Раді Ліги Націй свій звіт. За Англією залишався мандат на Ірак терміном на 25 років, гарантувалися права курдів на

³ Шпилькова В.И. Турецкий вопрос на Парижской мирной конференции 1919 г. // Ученые записки МГПИ. — М., 1967. — Т. 109. — Вып. 6. — С. 202.

⁴ Правда. — 13 апреля 1924 г.

⁵ Embassy Archives. — Correspondence. — May 2, 1923.

⁶ Howard H.N. The Partition of Turkey. A Diplomatic History. — N-Y., 1966. — P. 30; Edmonds J. Kurds, Turks and Arabs. — London, 1957. — P. 38.

⁷ Documents on British Foreign Policy (1919–1939). — London, 1966. — Series 1a. — Vol. 1. — PP. 772–773.

самовизначення⁸. Це рішення задовольняло англійську владу. Англійські правлячі кола були впевнені у тому, що Ліга Націй вирішить «мосульське питання» на їхню користь. Забезпечення максимуму спокою в Європі розв'язало Англії руки, давало їй змогу звільнити свої сили для боротьби на Сході, у тому числі, для сильного натиску на країни Близького Сходу. Досягнення Локарнських домовленостей сприяло посиленню позицій Великої Британії на Сході. Для Великої Британії було дуже важливо, щоб Франція не втручалася в «мосульський конфлікт» і надавала їй постійну підтримку в Лізі Націй. Франція змушена була триматися фарватеру Англії і, серед іншого, проводити політику тісного співробітництва з нею на Близькому Сході. Це пояснювалося крахом німецької політики, фінансовою кризою і, особливо, її великими труднощами в Марокко і Сирії. Англійські політичні кола переймалися, що Франція може пропустити через Сирію війська у випадку військових дій. Англійська влада розуміла, щоб заручитися підтримкою Франції у Лізі Націй, треба піти їй на поступки в Сирії. Рада Ліги Націй на своєму засіданні 16 грудня 1925 року винесла рішення, за яким встановлювався кордон між Туреччиною і Іраком в основному по «брюссельській лінії». Англії дали 6-ти місячний термін для заяви про свою згоду на продовження мандата на Ірак на 25 років. Одночасно Англії пропонувалося заключити з Туреччиною домовленість про економічні відносини і статут Мосула. Англійський парламент визнав правильним це рішення на засіданні 21 грудня 1925 р.⁹

Конфлікт закінчився підписанням 5 липня 1926 р. англо-ірако-турецького договору, за яким Мосул відійшов Іраку. На хід переговорів Англії з Туреччиною з «мосульського питання» значний вплив мала боротьба всередині англійських правлячих кіл. Грудневе рішення Ради Ліги Націй про включення Мосула до складу Іраку, винесене в результаті сильного тиску з боку британського міністерства колоній в обличчі лорда Л. Емері, показує, що «в цьому питанні перемогла точка зору “індійської школи” британської політики»¹⁰. У боротьбі за Мосул в англійських правлячих колах визначились три течії. Це течія консерваторів і парламентської фракції лейбористів, опозиція в лейбористській партії і «ліберальний курс» — фракція лібералів, робітнича партія і незалежні консерватори.

До 1922 р. коаліційна влада на чолі з Д. Ллойд-Джорджем збанкрутувала в зовнішній політиці. Невдачі, які зазнав уряд Ллойд-Джорджа в зовнішній політиці, привели до того, що всередині консервативної партії посилювався вплив суперників коаліції лібералів. Уряд консерваторів продовжував свою традиційну колоніальну політику. Позиції Великої Британії стосовно до Мосула на Лозанській конференції співпадали з вимогами «твердочолих» консерваторів¹¹. Плани консервативної партії передбачали зміцнення позицій Великої Британії в її арабському тилу, де їй належало 80% видобутку нафти, а також в при-

⁸ League of Nations // Official Journal — October, 1925. — PP. 1314–1334.

⁹ Parliamentary Debates. — Vol. 176. — PP. 1933–1941, 1953–1955, 1980.

¹⁰ Daily Herald. — 5 December, 1925.

¹¹ Nicolson N. Curzon: the Last Phase. — London, 1937. — P. 281, 315.

кордонних з СРСР державах — Туреччині, Ірані, Афганістані. Головна задача імперської політики полягала в підтримці господарювання Великої Британії і у створенні під її егідою неперервного ланцюга країн і комунікацій, які можна використати у власних інтересах.

Що стосується «ліберального курсу», якого дотримувалась більшість лібералів групи Д. Ллойд-Джорджа і групи Герберта Асквіта, то їхній курс був визначений на Каїрській конференції у березні 1921 р.¹² Конференція розробила, згідно схеми Томаса Лоуренса, план створення ланцюга автономних і підмандатних арабських держав до автономного Курдистану. Ліберали, від імені яких виступив Уїнстон Черчілль, вказували на складне становище британських фінансів і закликали до суворой економії, щоб «полегшити становище англійських платників податків»¹³. Їхній курс розходився, на певний час, із курсом консерваторів.

Речниками «ліберального курсу» виступила найбільш активна частина ліберальної партії — фракція у палаті общин. Загальнотеоретичні настанови лібералів були, так би мовити «переспівом» ідей минулого XIX століття з дещо підфарбованою сучасною термінологією. Ця частина лібералів, яка боялася поглинання і розчинення в масі консерваторів, відповідальності за «невідповідальну» політику торі, не ризикнула відкрито блокуватися з ними. Торі, завоювавши більшість у парламенті, у значній мірі втратили інтерес до лібералів. Останні, намагаючись знайти вихід з кризового положення, пішли на зустріч лейбористській програмі, поділяючи, однак, позицію консерваторів по деяких проблемах, у тому числі і з «мосульського питання». При цьому, беручи до уваги коливання «внутрішньополітичного маятника», наростаюче невдоволення виборців партією, ліберали нерідко підтримували опозиційну партію, прагнучи завоювати симпатії електорату. Нечіткість та подвійність позицій, тяжіння одного угруповання до торі, іншого — до лейбористів, були характерними рисами лібералізму. Ліберали були найменш чисельною фракцією у парламенті. У «мосульському питанні» основна частина цієї фракції вимагала відмовитись від Мосула. Про це ще весною 1920 р. заявляв Г. Асквіт. Від імені опозиційної частини ліберальної фракції в парламенті, яка дотримувалася «офіційного» курсу лейбористської партії, він заявив про фінансові міркування його прибічників, адже «мосульське питання» втягне Англію в нові ускладнення на Близькому Сході¹⁴.

Л. Емері — помітний політичний діяч Великої Британії, який гарно знався на прихованій стороні багатьох політичних подій, змалював картину політичного сум'яття в англійському уряді і консервативній партії. Він зауважив, що у січні 1923 р. дипломатична ситуація, так само як і становище уряду, ускладнювалося постійними закидами в парламенті, і навіть всередині самого кабінету

¹² Slater. Iraq // The 19th Century and After. — April, 1926. — P. 480.

¹³ Slater. Op. cit. — P. 480.

¹⁴ *Ирандуст. Зигзаги английской дипломатии на Ближнем Востоке // Международная жизнь*, 1926. — № 4. — С. 22.

стосовно політики щодо Мосула. Це були напади «зі сторони прибічників політики проведення економії будь-якими засобами»¹⁵.

Боротьба течій всередині правлячих кіл посилювалася зі зміною кабінетів. На виборах 6 грудня 1923 р. консерватори зазнали поразки. Лейбористи виступили проти курсу консерваторів. На словах, у період виборів, вони відмовилися від точки зору «індійської школи» британської політики. Але це було лише на словах. Насправді в області зовнішньої політики лейбористський уряд послідовно проводив курс, успадкований від попередників. Для англійського лейборизму взагалі характерна відсутність цілісної системи поглядів.

Необхідно підкреслити важливу сторону лейбористського руху, а саме, дві тенденції у його розвитку. Щодо «мосульського питання» лейбористський уряд був непослідовний через внутрішні суперечки, наявність у партії значної опозиції до «офіційного курсу» політиці у Туреччині і у цілому на Близькому Сході.

В часи перебування лейбористської партії при владі невелика група осіб, яка складалася із членів кабінету, здійснювала жорстокий контроль над парламентською фракцією. Ліві угруповання ніколи не були тією силою, яка примушувала лейбористських лідерів йти на поступки. Розходячись з правими у тих чи інших конкретних питаннях практичної політики, у тому числі і щодо питання про подальшу окупацію Месопотамії, ліві не насмілювалися вийти за рамки традиційних реформістських ілюзій. Коли лейбористські лідери підтримали політику займу в Іраку, їхні дії викликали критику з боку лівого крила робітничого руху. Інспіруючи критику зовнішньої політики лейбористського керівництва, ліві виступили проти передачі мандатів від імені Ліги націй. Зі своєї сторони, прийшовши до влади, лейбористське керівництво відійшло від декларування положень програми з колоніального питання.

Кабінет Дж. Рамсея Макдональда розумів важливість переконання англійського капіталу в своїй благонадійності. Так, наприкінці липня 1924 р. в англійському парламенті відбулися дебати з близькосхідної політики¹⁶. Хоч курс уряду і був схвалений, але довелося вислухати ряд дорікань з різних сторін. Характерна навіть не опозиція в самій лейбористській партії, від імені якої виступали Т. Вілліамс і Е. Джонстон, а різка критика уряду лібералами (С. Кенворті, Дж. Ламбертом). Вони доводили, що Англія прийшла в Ірак з корисними цілями, і лейбористський уряд продовжує політику своїх попередників тими ж незаконними методами. Саме ліберальним ораторам довелося цього разу вказувати уряду, що його відмова вийти з Іраку суперечить попереднім заявам лейбористської партії.

Виправдовуючись, міністр колоній Д.Г. Томас міг спертися на «твердо-чоліх» консерваторів (Уінтертона, Ормсбі-Гора, Уайта), які в своїх виступах обіцяли підтримати лейбористський уряд. Міністр колоній недалеко пішов від своїх «прибічників». Розвинена у його промові ідея займу мала відверто

¹⁵ Эмери Л.С. Моя политическая жизнь / Сокращенный перевод с английского А.О. Зелениной, С.О. Митиной, А.Л. Миранс. — М., 1960. — С. 83.

¹⁶ Parliamentary Debates. — Vol. 176. — PP. 1933–1941, 1953–1955, 1980.

імперіалістичний зміст¹⁷. Переконливим свідченням цієї політики була ратифікація Лозаннського договору парламентом. З метою повернути до себе турецьку суспільну думку, англійський парламент напередодні невдалої конференції по Мосулу, ратифікував Лозаннський договір (9 травня 1924 року). Думки депутатів з цього питання були стриманими. Частина лейбористів і ліберальної фракції виступала з критикою договору. Ентоні Іден характеризував Лозаннський договір «недостатньо гарантійним для опікуваних народів»¹⁸. Роздумуючи про долі національних меншин, міністр колоній Д.Т. Томас і міністр закордонних справ Е. Іден обходили основні питання, пов'язані з отриманням Мосула. Виступаючи в палаті общин, Е. Іден намагався переконати депутатів у тому, що всі недоліки Лозаннського договору Англія «повинна буде ліквідувати за допомогою Туреччини на основі дружньої політики»¹⁹. Дж. Макдональд заявив, що це «вимушений документ, але без його ратифікації неможливо припинити стан війни на Близькому Сході»²⁰.

Цікаво відмітити, що проти ратифікації безуспішно виступив Д. Ллойд-Джордж. Цей крок англійського уряду не мав реального політичного значення. У парламенті не тільки консерватори, але і Д. Томас по-різному намагалися довести, що суперечка про північний кордон Іраку зовсім не «пахне» нафтою (про що говорили, а саме Джонсон і Кенворті, посиляючись на заяву, зроблену в свій час Д. Ллойд-Джорджем, Дж.Н. Керзоном та іншими), а справа «у врахуванні інтересів національних меншин», яких начебто потрібно звільнити від деспотизму турків²¹. Тепер англійці вимагали, крім Мосула, поступки нового району, прагнучи отримати території, де мешкало айсорське населення (народи християнського походження).

Англійський уряд, виходячи зі своїх інтересів, озброював мешканців прикордонних територій і використовував їх для провокації, видаючи останнє за «волевиявлення» населення. Але цим планам Англії не судилося збутися. Замість васальної держави цей район перетворився у небезпечний район, який постійно загрожував британському пануванню в усьому Іраку. На початку весни 1924 р. у Південний Курдистан були відправлені англійські військові для приборкання «неслухняних» племен. У результаті цієї кампанії частина Курдистану, не дивлячись на протести турків, була фактично приєднана до Іраку.

Уряду Великої Британії довелося відповідати в парламенті на ряд питань про близькосхідну політику. Виступ 30 червня заступника міністра авіації Дж. Ліча у палаті общин зі спробою виправдати дії уряду нікого не вдовольнили. Це лише посилювало критику, яка йшла, у першу чергу, від місцевих лейбористських організацій²².

У жовтні 1924 р. на чергових виборах лейбористський уряд зазнав поразки — Стенлі Болдуїн сформував свій другий консервативний уряд.

¹⁷ Ibid. — PP. 1980.

¹⁸ Foreign Affairs. — New-York. — 1971. — P. 5–6.

¹⁹ Ibid. — P. 7.

²⁰ Parliamentary Debates (H.C.). — Vol. 176. — PP. 1928–1947, 1970–1974.

²¹ Daily Herald. — 30 September, 1924.

²² Ibid.

Мосульське питання» надзвичайно загострилося у 1925 р. Це змушувало уряд Великої Британії шукати і забезпечувати додаткові гарантії для захисту англійських інтересів на Близькому Сході. З цієї точки зору, «автономний Курдистан» був би зручним, у стратегічному відношенні, плацдармом для зміцнення позицій в Месопотамії. У лютому 1925 р. в південно-східних районах країни спалахнуло повстання курдів. Англійський уряд, спекулюючи на незадоволенні курдів, з метою тиску на Туреччину в період обговорення Лігою націй «мосульського питання», провокував курдських вождів до повстання діями власної агентури²³. Поразка повстання викликала незадоволення англійського кабінету. Думки, з приводу «негативного курдського захоплення» розділилися. Частина консерваторів, наближена до Міністерства закордонних справ, радила триматися подалі від політики «національного нахилу». Вони вважали, що подальша політика підтримки націоналізму в Південному Курдистані скомпрометує уряд Його Величності²⁴. При цьому, правда, робилася обмовка, що «бажано не компрометувати себе, так як Лізі націй некоректно буде “нав’язувати” своє рішення про мандатний режим в Іраку»²⁵.

Дійсно, після повстання курдського населення в серпні і вересні 1925 р. позиція англійського уряду була хиткою і непослідовною. Це пояснювалося наявністю в уряді опозиції з прибічників «ліберального курсу», які завжди оцінювали «мосульську» авантюру виходячи із фінансових міркувань. У 1925 р. до опозиції більшості лібералів приєдналися і частина консерваторів. Опозиційні настрої особливо посилилися наприкінці року. Іракську авантюру скептично сприйняли і великі військові авторитети. Консервативні газети — «Daily Express», «Daily Mail», ліберальна — «Westminster Gazette», різко висловлювалися проти продовження мандата на Ірак, проти нафтових захоплень. Англійська газета «Observer» зазначала: «Мосул, це — мишоловка, у яку нас запрошують зайти»²⁶.

Слід зазначити, що після рішення ради Ліги націй в англійському парламенті почали поступово зникати розбіжності в оцінці політики по відношенню до Туреччини і у цілому по відношенню до країн Близького Сходу. На наш погляд, це пояснюється тим, що питання про продовження мандату на Ірак, про ратифікацію англо-іракського договору 1922 р. і питання про територіальну приналежність багатого нафтою Мосула, було вже позитивно вирішеним для Великої Британії.

3 грудня 1925 р., коли за рішенням Ліги націй Мосул був залишений за Іраком, і до підписання заключного договору між Англією і Туреччиною в червні 1926 р., «мосульське питання» обговорювалося на сторінках англійської преси.

У статтях, на наш погляд, були сфокусовані основні точки зору різних течій в правлячих колах. Намагаючись роз’яснити курс англійського кабінету в «мосульському питанні», автори не приховують той факт, що у Лондоні, крім

²³ Parliamentary Debates (H.C.). — Vol. 175. — PP. 1494–1495.

²⁴ Daily Herald. — 30 September, 1924.

²⁵ DBFP. — Ibid. — Vol. 1. — P. 780.

²⁶ Observer. — 14 December, 1925.

преси, не існувало постійного консультативного органу, який би пояснив британську політику на Близькому Сході. У квітневому номері журналу «19-th Century and After» за 1926 р. кореспондент Слайтер, очевидно, близький до Міністерства колоній, навів цікаве пояснення того «ліберального курсу», який був взятий У. Черчиллем по відношенню до Месопотамії. Метою представників цього курсу було вказати уряду на «скрутний стан британських фінансів»²⁷. Автор не зробив навіть спроби обґрунтувати ті проблеми, які були викликані опозиційно налаштованими лібералами по відношенню до консервативної більшості. Таким чином, англійська преса всіляко «замасковувала» справжні цілі і задачі англійців в Месопотамії. Англійський уряд, у зв'язку з позитивним для нього рішенням «мосульського питання» Лігою націй у грудні 1925 р., почав шукати додаткові гарантії, щоб закріпити свої позиції. При цьому, він «не забував» зайвий раз підкреслити, що «мосульське питання» є частиною «того східного питання», яке на протязі століття було центральним пунктом британської зовнішньої політики²⁸. У зв'язку з цим стаття Юера в лейбористському щомісячнику «Labour Monthly» про перспективи Мосула заперечувала думки тих кіл, які вважали «мосульське питання» питанням нафти. Такої точки зору дотримувалися в основному ліві лейбористи і частина лібералів.

Характер боротьби різноманітних течій щодо «мосульського питання» не був принципово важливим. Головним чином, він спонукав опозиційну течію до перегляду методів ведення політики щодо Туреччини. Так, до підписання заключного договору консерватори різко критикували «ліберальний курс» представників робітничої партії, незалежних консерваторів і деяких членів ліберальної партії. Останні, у відповідь на цю критику запропонувати вирішити «мосульське питання» шляхом компромісу. Зокрема, у вигляді поступок, віддати Туреччині одну частину Мосульського вілаєту з містом Мосулом (при цьому міркування фінансового характеру були присутніми у роздумах прибічників «ліберального курсу» — економія засобів в умовах мандатного режиму). Але зрештою такі ліберальні політики, як Д. Ллойд-Джордж і Альфред Монд, протягом декількох років вказували на неможливість для Великої Британії «взяти під свою опіку» християнські меншини, що населяли Мосульський вілаєт, підтримували міністерство колоній і уряд С. Болдуїна у питанні про продовження терміну середньо-східних мандатів²⁹. До них незабаром приєдналися також і опозиційно налаштовані ліві лейбористи³⁰.

У такій внутрішньополітичній обстановці «твердочолі» консерватори, керівництво ліберальної партії і парламентська фракція лейбористів постійно висловлювали думку про те, що Мосул є «фазою відновлення системи буферних держав на шляху до Індії»³¹. Зазначаючи далі, що англійська політика в «мосульському питанні» відкинула Туреччину на довгий час на шлях зближення

²⁷ Slater. Op. cit. — P. 480.

²⁸ Ewer. Getting of Mosul // The Labour Monthly. — November, 1925; Kenneth W. The Significance of Mosul // The 19th Century and After. — P. 178.

²⁹ Kenneth W. Op. Cit. — P. 350.

³⁰ Ibid. — PP. 349–350.

³¹ Ibid. — PP. 352–353.

з СРСР, консерватори і лейбористи намітили єдиний залишений для Великої Британії шлях. Вони почали координувати всі можливі сили проти радянсько-турецького союзу.

У результаті проведеного аналізу можна зробити наступні висновки. У 20-ті роки ХХ ст. правлячі кола Великої Британії переслідували ціль зберегти недоторканими свої колоніальні володіння. Консервативний уряд С. Болдуїна домігся вирішення «мосульського питання» на користь Великої Британії, що відповідало вимогам основної лінії англійської політики на Близькому Сході. Вона була сформована «індійською школою» британської дипломатії, тобто задачами захисту імперії, і, особливо, охорони підступів до Індії.

Важливе стратегічне положення Мосульського нафтового району і прагнення Великої Британії вплинути на політичну орієнтацію турецького уряду обумовили зміни в методах і прийомах англійської дипломатії. Унаслідок цього в англійських правлячих колах з'явилося декілька течій. Їхня боротьба всередині самого уряду відбилася на ході переговорів з Туреччиною, які затягнулися на декілька років.

З часу Лозаннської конференції і до підписання договору в 1926 р. ініціатива по вирішенню «мосульського питання» належала прибічникам «індійської школи» британської політики. Вони представляли більшість в англійському парламенті. До них належали «твердочолі» консерватори і представники парламентської фракції лейбористської партії. Представники «ліберального курсу» і опозиція в лейбористській партії, розходились у поглядах з «більшістю» питань за тактичних цілей і прийомів дипломатії. В усіх подіях з 1923 по 1926 роки, які відбувалися і належали до «мосульської проблеми», і ліві лейбористи і ліберальна фракція виявили себе послідовними прибічниками імперської політики.

IDEOLOGICAL AND POLITICAL STRUGGLE AMONG RULING CLIQUE OF GREAT BRITAIN ON THE QUESTIONS OF THE MIDDLE EASTERN POLICY (1923–1926)

Mykhailo Tyukalov (the graduate student of Institute of history of Ukraine of National academy of science of Ukraine)

The article is devoted to the complex research of influence of the oil factor on the foreign policy of Great Britain in the Middle East in 1920-s. Political contradictions in the Middle East policy are examined. The special attention is paid to the process of forming a new content struggle for oil market in Iraq and Turkey between «conservative» and «liberal» trends in British politics. It's proved that there was no difference between conceptions of «conservatives» and «liberals». They formed foreign policy course in order to preserve interests of native oil business and to supply imperial interests.

Keywords: *«The Eastern Question», «The Mosul Question», «Indian School of Britain's Politics», conservative party, faction of «diehards» conservatives, liberal opposition, labor government, conservative government.*

Тарас Шуст*

ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУДОВИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я СТАНІСЛАВСЬКОЇ (ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ) ОБЛАСТІ 1944–1945 рр.

У статті висвітлено стан та особливості відбудови радянської системи охорони здоров'я у Станіславській (Івано-Франківській) області протягом 1944–1945 рр. Проаналізовано здобутки та прорахунки радянської влади у процесі розбудови медицини регіону.

Ключові слова: Станіславська (Івано-Франківська) область, відбудова, радянська влада, система охорони здоров'я, медицина.

Останнім часом в українській історичній науці проявляється зростання інтересу до регіональної історії. При цьому варто підкреслити, що цей напрям історичних досліджень сьогодні сприймається якісно по-новому, істотно позбуваючись політичного контексту.

На перший план у сучасній історичній регіоналістиці виходить насамперед антропологічний компонент, неодмінною складовою якого є дослідження соціально-побутових умов життя місцевого населення, зокрема особливостей функціонування медичної та освітньої систем на місцевому рівні, а також їхнього безпосереднього впливу на соціально-побутові та культурні умови, у яких проживало місцеве населення.

Інтерес до історії розвитку системи охорони здоров'я на завершальному етапі війни пояснюється стурбованістю сучасного суспільства загостренням багатьох проблем, пов'язаних із вітчизняною медициною під час фактичного перебування України в стані війни.

Об'єктом дослідження є соціальна сфера Станіславщини (Івано-Франківщини) під час Другої світової війни (1939–1945 рр.).

Предметом є особливості відбудови радянської системи охорони здоров'я Станіславської (Івано-Франківської) області на завершальному етапі війни — протягом 1944–1945 рр.

Метою публікації є виокремлення та аналіз особливостей відбудови медичної сфери Станіславської (Івано-Франківської) області протягом 1944–1945 рр.

Завдання, які ставить перед собою автор, продиктовані метою і полягають у наступному:

* **Тарас Шуст** — аспірант кафедри історії України, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, shusttaras@ukr.net

- висвітлити стан та особливості функціонування системи охорони здоров'я області після звільнення регіону від німецької окупації;
- проаналізувати основні тенденції розвитку системи охорони здоров'я Станіславщини (Івано-Франківщини) протягом 1944–1945 рр.;
- розглянути основні проблеми, виокремити здобутки та прорахунки радянської влади, що мали місце при відновленні системи охорони здоров'я регіону і, передусім — медичного обслуговування у розглядуваний період.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що автором введено у науковий обіг маловідомі архівні джерела, завдяки чому сформовано цілісну картину становища у медичній сфері Станіславської (Івано-Франківської) області на завершальному етапі війни. Також на основі статистичних даних проаналізовано основні здобутки та прорахунки радянської влади, які мали місце при вирішенні конкретних завдань у системі охорони здоров'я у 1944–1945 рр.

Незважаючи на значну актуальність теми, дослідники становлення системи охорони здоров'я регіону висвітлювали її досить фрагментарно. Зокрема, окремі аспекти відбудови медичної сфери Станіславщини (Івано-Франківщини) розглянув Н. Владико¹. Цінна інформація стосовно особливостей відбудови міститься також у монографії К. Васюти². Окремої уваги заслуговує робота А. Гарагаш'яна, у якій автор фундаментально проаналізував ряд проблем, зокрема боротьбу із епідеміологічними захворюваннями на Прикарпатті у 1944–1945 рр.³

Джерельна база цієї проблеми є значно ширшою. Процес відбудови системи охорони здоров'я на Станіславщині (Івано-Франківщині) у 1944–1945 рр. знайшов широке відображення у архівних документах Державного архіву Івано-Франківської області, зокрема у фонді «Обласний відділ охорони здоров'я», який налічує кілька тисяч справ, зосереджених у семи описах. Автором публікації введено у науковий вжиток більше 15 архівних джерел.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від визволення Станіславської (Івано-Франківської) області (квітень 1944 р.) до закінчення німецько-радянської війни (травень 1945 р.).

Під час Другої світової війни Станіславська (Івано-Франківська) область зазнала чималих руйнувань. Протягом окупації було пограбовано та знищено більше 300 великих та середніх промислових підприємств, збудованих у міжвоєнний період та протягом 1939–1941 рр. Також зазнали руйнувань 30 райпромкомбінатів та 141 промислова артіль. Значною мірою була знищена матеріально-технічна база 25 МТС, які були створенні радянською владою протягом 1940–1941 рр. Крім того, під час окупації було реквізовано майно близько 295 колгоспів⁴.

¹ Владико Н. Радянське Прикарпаття / Н. Владико. — Ужгород: Карпати, 1964. — 512 с.

² Васюта К. «Назустріч мрії» / К. Васюта. — Ужгород: Карпати, 1978. — 224 с.

³ Гарагаш'ян А. Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті / А. Гарагаш'ян. — Київ: Здоров'я, 1972. — 140 с.

⁴ Владико Н. Радянське Прикарпаття... — С. 122.

Було знищено близько 60 сіл, зруйновано 10 тис. житлових будинків, знищено господарства всіх 50 колгоспів, забрано в Німеччину понад 17 тис. коней, 5 тис. корів, 53 тис. свиней, близько 10 тис. овець і кіз, розграбовано сільськогосподарський інвентар. У населення було реквізовано 11 тис. коней, близько 32 тис. корів, 1155 тис. центнерів зерна тощо.

Внаслідок активних бойових дій повністю знищеними були близько 10 тис. будівель промислових підприємств і артилей. Значних руйнувань зазнав і житловий фонд. Так, під час бойових дій весни-літа 1944 р. постраждало більше 30 тис. приватних будинків мешканців краю, без помешкань залишилося більше 150 тис. осіб.

Крім того, було зруйновано 523 школи та 49 дошкільних дитячих установ. Також під час бойових дій в області було знищено більше 87 лікарень і поліклінік. У роки окупації було практично повністю пограбовано фонди музеїв, спалено майже усе майно бібліотек області. Загальна сума збитків, завдана області під час німецької окупації була оцінена спеціальною урядовою комісією на суму близько 14,4 млрд карбованців⁵.

У цих складних умовах радянська влада приділяла значну увагу відновленню соціальної сфери області, а особливо системи охорони здоров'я. Актуальність проблеми насамперед зумовлювалася значним підвищенням рівня захворюваності місцевого населення та необхідністю налагодження функціонування повноцінної соціальної сфери, яка б мала забезпечити комфорті та безпечні умови проживання для мешканців краю.

Стан же системи охорони здоров'я Станіславської (Івано-Франківської) області після звільнення від німецької окупації був катастрофічним. Збитки, які були завдані медицині області вивчалися спеціальною урядовою комісією. За підрахунками загальна сума збитків, заподіяна медицині області складала більше 190 млн карбованців⁶.

Зауважимо, що структура розподілу ресурсів в умовах колосальної роботи, спрямованої на відбудову системи охорони здоров'я регіону регулювалася виключно постановами Раднаркому УРСР і Наркомату охорони здоров'я УРСР від 10 грудня 1943 р., в якій зазначалося, що не менше 70% коштів, які виділяються на систему охорони здоров'я у визволених регіонах, повинна йти саме на будівництво приміщень, ще 10% — на лікування дітей. Залишок фінансів асигнувалося на медикаменти та заробітну плату⁷.

Не була винятком і Станіславська (Івано-Франківська) область, оскільки із 2,8 млн крб, які було виділено на потреби медицини у перших двох кварталах 1945 р., 70% коштів припадало на обласну та районні лікарні, 10% — на фельдшерсько-акушерські пункти, інші 8% — на лікарські заклади спеціалізо-

⁵ Васюта К. «Назустріч мрії» / К. Васюта. — Ужгород: Карпати, 1978. — С. 126.

⁶ Гарагаш'ян А. Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті... — С. 44.

⁷ Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). Ф. Р-7, оп. 2, Спр. 75, арк. 149.

ваного типу, на зразок туберкульозних та венерологічних диспансерів, та 2% — на фінансування діяльності Червоного Хреста в області⁸.

На території області було створено 688 лікарняних закладів, із них 377 — у сільській місцевості. Протягом 1944 р. було відкрито обласну, дві міські та 19 районних санітарно-епідеміологічних станцій. Згідно зі звітом начальника обласного відділу Савченка загальна кількість ліжко-місць в області станом на 8 грудня 1944 р. склала 1403 одиниці. Починаючи із січня 1945 р. в області регулярно розгорталося по 200–250 ліжко-місць на місяць⁹.

Після визволення області від окупантів радянській владі довелося в основному відновлювати також і мережу сільської медицини. Із 120 фельдшерсько-акушерських пунктів, які діяли у 1941 році, станом на липень 1944 року не функціонував жоден. Ситуація ускладнювалася тим, що при розподілі матеріальних ресурсів та кадрів перевага надавалася міській медицині, тому факт повільного розгортання мережі сільської медицини був цілком законо-мірним¹⁰.

Для виправлення ситуації, починаючи із жовтня 1944 р. видатки на сільську медицину було збільшено на 25%, або на 5 млн крб. Як результат цих позитивних організаційних змін у сфері політики стосовно сільської медицини у грудні 1944 р. в сільській місцевості вже функціонувало 76 лікувальних закладів, у лютому 1945 р. — 210, а станом на 20 квітня 1945 р. — 377 лікувальних закладів.

Станом на червень 1941 р. у Станіславській (Івано-Франківській) області працювало 718 лікарів, а у серпні 1944 р. — тільки 51. За даними органів НКВС, які проводили розслідування щодо долі зниклих медичних працівників, 66 спеціалістів загинуло у концентраційних таборах або було розстріляно під час окупації. Також у доповідній записці начальника кадрового управління обласного відділу охорони здоров'я Кравцова від 11 серпня 1944 р. близько 80 лікарів були евакуйовані у східні регіони держави під час відступу радянських військ, доля ж решти залишилася невідомою¹¹.

Для термінового виправлення ситуації за особистою вказівкою наркома Кононенка постановою Наркомату охорони здоров'я УРСР від 8 вересня 1944 р. на Станіславщину (Івано-Франківщину) було спрямовано 30 лікарів з інших регіонів СРСР. В подальшому Наркомат охорони здоров'я УРСР кожного місяця направляв 10–15 висококваліфікованих спеціалістів і станом на квітень 1945 р. в області вже було близько 100 лікарів, що становило 90% від мінімальної потреби¹².

Станом на серпень 1944 р. в області було тільки 80 осіб середнього медичного персоналу, тоді як мінімальні потреби регіону у спеціалістах такого класу складали близько 450 осіб. Для вирішення цієї проблеми у Станіславі та

⁸ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 150, арк. 150.

⁹ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 153, арк. 37.

¹⁰ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 160, арк. 59.

¹¹ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 42, арк. 89.

¹² *Гарагаш'ян А.* Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті... — С. 82.

Коломій було відкрито медичні училища, які випускали по 120 спеціалістів протягом піврічного прискореного курсу для середнього лікарського персоналу¹³.

Надзвичайно актуальним було також питання відбудови системи лікувальних закладів, які надавали спеціалізовану лікарську допомогу, зокрема і дітей. Станом на 15 липня 1944 р. у регіоні не працював жоден із 8-ми дитячих довоєнних лікарняних закладів, 24-х дитячо-жіночих консультацій та 12-ти молочних кухонь у районних центрах та місті Станіславі. Вщент зруйнованими були також і 3 дитячих будинки та 5 пологових будинків. Як зазначив у своєму листі від 7 серпня 1944 р. до Наркомату охорони здоров'я УРСР начальник обласного відділу охорони здоров'я Савицький, загальна сума збитків, заподіяна дитячим лікувальним закладам області становила понад 40 млн крб.¹⁴

Окрім того, на території Станіславської (Івано-Франківської) області спостерігався і вкрай напружений санітарно-епідеміологічний стан, який був наслідком повної відсутності навіть мінімальної профілактичної протиепідемічної роботи серед населення протягом трьох років німецької окупації.

Найбільш небезпечними у епідеміологічному плані були Коломийський, Снятинський, Тлумацький, Печеніжський, Городенський та Солотвинський райони — насамперед через їх транспортну недоступність для медичних бригад та особливості гірського клімату. Для протиепідемічної роботи у цих районах протягом літа 1944 р. було залучено близько 15 спеціальних лікарських бригад з фронту чисельністю більше 60 висококваліфікованих спеціалістів.

Крім того, варто зауважити, що в області діяло також 25 спеціальних медичних бригад цивільних лікарів. Для координації дій цих бригад було створено оперативний штаб на чолі із заступником голови санепідемстанції Дубцовим. Для подолання надскладної санітарно-епідеміологічної ситуації радянська влада приступила до організації спеціальних санітарних постів на території області. Ці пости було організовано у Заболотіві, Городенці, Снятині, Коломій та Косові¹⁵.

Мало місце також і створення спеціальних комісій для боротьби з епідеміями інфекційних хвороб, насамперед висипним тифом. У всіх районах області будувалися спеціальні лазні та дезінфекційні камери. Загалом таких закладів на території області було 82 одиниці. Найбільше їх було у Снятинському та Калушському районах — по 10 лазень, оскільки захворюваність на висипний тиф у цих районах була найбільшою.

Варто відзначити, що в області траплялися також спалахи захворювань на висипну віспу серед дітей. Так, станом на 10 листопада 1944 р. було зафіксовано більше 3 тис. випадків захворювання на цю небезпечну хворобу, 70% з них припадало на гірські райони області¹⁶. Тому вже у жовтні 1944 р. починається масова вакцинація як дитячого, так і дорослого населення від вірусу висипної віспи. Як свідчить звіт начальника обласного відділу охорони здоров'я Савченка

¹³ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 53, арк. 74.

¹⁴ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 11, арк. 178.

¹⁵ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 13, арк. 19.

¹⁶ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 37, арк. 27.

від 15 січня 1945 р., масштаби вакцинації були значними. Так, тільки впродовж жовтня–грудня 1944 р. вакцинації було піддано більше 200 тис. осіб, із них 50% — діти¹⁷.

Також значні зусилля радянська влада приділяла боротьбі з туберкульозом. У багатьох районах області ситуація була критичною. Зокрема, як свідчать звіти Миколаєнка та Петрова — голів районних відділів охорони здоров'я Коломийського та Снятинського районів — рівень захворюваності був удвічі вищим за середній по області, а у деяких населених пунктах кількість хворих складала до 10–15% населення¹⁸.

Для виправлення ситуації розпорядженням голови обласного відділу охорони здоров'я від 7 серпня 1944 р. було створено 15 спеціальних бригад для боротьби із епідемією туберкульозу у області. Їх координував заступник начальника обласного відділу охорони здоров'я Лебединський. Першочерговим їх завданням було виявлення та госпіталізація хворих.

Проте, станом на квітень 1945 р. в області не було створено спеціального туберкульозного диспансеру. Натомість було започатковано кілька туберкульозних відділень у районних лікарнях загальною кількістю 145 ліжко-місць, що було явно недостатньо. За незадовільний стан роботи по організації протитуберкульозної боротьби у області 4 грудня 1945 р. було навіть винесено догану начальнику обласного відділу охорони Савченку.

Також слід зазначити, що активно практикувалося лікування хворих на дому та вакцинація населення. Станом на березень 1945 р. захворюваність на туберкульоз знизилася на 15% у порівнянні із серпнем 1944 р. Варто зауважити, що дані показники були значно нижчими, ніж на території сусідніх областей. Приміром, у Тернопільській області за аналогічний період часу захворюваність населення туберкульозом зменшилася на 35%, а у Львівській — на 30%¹⁹.

Більшість дослідників схильні до думки, що такий стан речей був викликаний насамперед наявністю на території Станіславської (Івано-Франківської) області значної частини гірських районів, які були важкодоступними для робіт спеціальних лікарських бригад.

А. Гарагаш'ян схильний вважати, що особливо складна ситуація із захворюваністю населення гірських районів на туберкульоз була спричинена і особливістю умов праці лісорубів. Окрім того, селяни дуже неохоче зверталися до лікарів, віддаючи перевагу традиційним народним методам лікування та часто вдаючись до допомоги ворожок, мольфарів та інших цілителів.

Медична допомога при захворюванні на туберкульоз часто була несвоєчасною. Так, лише протягом січня–лютого 1945 р. районними відділами охорони здоров'я Надвірнянського та Снятинського районів було зафіксовано 12 випадків, пов'язаних із смертю хворих на туберкульоз внаслідок надання несвоєчасного звернення за медичною допомогою²⁰.

¹⁷ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 38, арк. 250.

¹⁸ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 43, арк. 54.

¹⁹ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 56, арк. 136.

²⁰ *Гарагаш'ян А.* Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті... — С. 66.

Дослідник К. Васюта схильний вважати, що смертність від туберкульозу серед жителів гірських районів була тільки на 15% більшою, ніж в інших районах області²¹. На нашу думку, дане твердження можна піддати сумніву, оскільки органи радянської влади у ряді районів Станіславщини (Івано-Франківщини) просто не реєстрували значну частину летальних випадків перебігу захворювання у селян, особливо у віддалених селах, що підтверджується й матеріалами кримінальних справ, відкритих прокуратурою стосовно цілителів, дії яких спричинили смерть людей.

Ситуація значно ускладнювалася гострим дефіцитом кваліфікованих медичних кадрів, які б мали досвід боротьби із туберкульозом. Крім того, протягом грудня 1944 р. — лютого 1945 р. у Снятинський, Тлумацький, Печеніжський, Городенський та Солотвинський райони було направлено тільки 15 кваліфікованих спеціалістів у туберкульозні відділення районних лікарень, у той же час як мінімальна потреба у таких спеціалістах складала не менше 40.

Для вирішення цієї проблеми начальник обласного відділу охорони здоров'я Савицький у своєму листі від 10 лютого 1945 р. до наркома охорони здоров'я УРСР пропонував збільшити посадовий оклад лікарям, які працюють у гірській місцевості на 30%, а також додатково направити 20–30 спеціалістів, які б мали досвід боротьби із туберкульозом.

Реагуючи на це звернення, нарком охорони здоров'я УРСР своїм указом від 20 лютого 1945 р. направив у Станіславську (Івано-Франківську) область додатково 15 лікарів та дозволив збільшити на 20% посадовий оклад лікарям, які працювали у гірських районах області. Відзначимо, що ці кошти мали виплачуватися через надання додаткових премій.

Обласне управління охорони здоров'я приділяло також значну увагу питанню зведення та купівлі приміщень для туберкульозних відділень районних лікарень. Так, протягом лютого-травня 1945 р. було виділено більше 500 тис. крб на капітальний ремонт та ще 300 тис. крб. — на купівлю приміщень у селян для розміщення у них лікувальних установ, які мали боротися із туберкульозом²².

Всі вищезазначені заходи радянської влади дали досить швидкий ефект і протягом лютого-квітня 1945 р. захворюваність на туберкульоз в області зменшилася на 35%, у тому числі і на 30% у гірських районах області.

Значну увагу радянська влада приділяла також боротьбі із венеричними захворюваннями. Як свідчить звіт голови обласного венерологічного диспансеру Ткаченка від 20 серпня 1944 р. в області було зареєстровано більше 10 тис. хворих на сифіліс та гонорею. В звіті висловлювалося припущення, що хворих могло бути удвічі більше.

Реагуючи на надзвичайно високу захворюваність населення на венеричні хвороби, в області вже у серпні 1944 р. було розгорнуто венерологічний диспансер та відкрито венерологічні відділення у 17 районних та 2 міських лікарнях. Станом на березень 1945 р. загальна кількість ліжко-місць у них

²¹ *Васюта К.* «Назустріч мрії»... — С. 130.

²² ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 59, арк. 231.

склала більше 400 одиниць. Для боротьби із венеричними захворюваннями у лікарнях області було залучено 30 вузькопрофільних спеціалістів та більше 90 осіб середнього медичного персоналу, широко залучалися й лікарі загального профілю.

Як наслідок значних організаційних зусиль радянської влади, спрямованих на зниження захворюваності на венеричні хвороби станом на 9 квітня 1945 р. було виліковано більше 5 тис. осіб. Зниження захворюваності на сифіліс та гонорею склало більше 30%²³.

Значну увагу радянська влада приділяла і питанню охорони здоров'я матерів та дітей. Під час запеклих боїв на фронті у квітні 1944 р. на Станіславську (Івано-Франківську) область було поширено дію постанови Верховної Ради СРСР щодо підвищення допомоги багатодітним матерям, причому передбачалося надання не тільки коштів, але й продуктів харчування. Для цих цілей на визволеній території засновувалися так звані «молочні кухні».

Як свідчить звіт керівника обласного відділу охорони здоров'я Савченка від 5 січня 1945 р., протягом серпня-грудня 1944 р. було створено 45 молочних кухонь, де харчувалося більше 10 тис. дітей. Для їх функціонування радянська влада виділила більше 15 млн крб. Загалом, як свідчить звіт обласного відділу охорони здоров'я від 20 травня 1945 р. в області було розгорнуто 95% «молочних кухонь» від мінімальної потреби²⁴.

Яскравим свідченням значних успіхів радянської влади у справі покращення обслуговування пацієнтів у стаціонарних закладах області стало зменшення летальності у квітні 1945 р. майже у 1,5 рази в порівнянні із вереснем попереднього року. Це відбулося як завдяки покращенню кадрового та матеріально-технічного забезпечення лікарень, так і завдяки ліквідації епідемій небезпечних захворювань у сільській місцевості.

Проте надалі залишалася на високому рівні летальність від інфекційних захворювань, що становила 12% восени 1944 р. і 8,5–9% — весною 1945 р. Левова частка летальних випадків серед хворих на інфекційні хвороби припадала на осіб із різними формами туберкульозу та висипного тифу²⁵.

Таким чином, у справі відбудови системи охорони здоров'я Станіславщини (Івано-Франківщини) радянська влада досягла значних успіхів. Так, було відновлено систему лікарських стаціонарних закладів у містах та селищах області, організовано значну кількість фельдшерсько-акушерських пунктів на селі, створено та організовано ефективну роботу санітарно-епідеміологічної служби та станцій швидкої медичної допомоги. Даний процес супроводжувався надзвичайним напруженням та інтенсивним використанням як матеріальних, так і людських ресурсів.

У короткий термін було ліквідовано масову захворюваність на такі небезпечні хвороби як туберкульоз та висипний тиф, значно зменшено кількість захворювань на венеричні хвороби. Було знижено смертність і захворюваність

²³ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 82, арк. 279.

²⁴ ДАІФО, Ф. Р-7, оп. 2, спр. 69, арк. 45.

²⁵ *Гарагаш'ян А.* Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті... — С. 52.

дитячого населення регіону та створено ефективну систему попередження та профілактики виникнення небезпечних захворювань.

Проте мали місце і певні прорахунки. Гальмівним чинником був дефіцит лікарських кадрів. Із цих причин у лікарнях не вистачало кваліфікованих спеціалістів, часто мало місце надання неналежної лікарської допомоги. Об'єктивним чинником, який гальмував ефективний розвиток системи охорони здоров'я, була нестача матеріальних ресурсів, які інколи виділялися за залишковим принципом.

Із цієї причини повільно відбувався процес становлення системи медичних закладів на селі, не були налагоджені належні комунікативні зв'язки між лікарськими закладами. Крім того, значна кількість лікарень не мала змоги через нестачу багатьох видів дорогого обладнання лікувати складні захворювання. Також серед проблем було і нерівномірне забезпечення кадрами і медпрацівниками різних районів області.

До суб'єктивних чинників, які негативно впливали на розвиток системи охорони здоров'я в регіоні протягом 1944–1945 рр. слід віднести надмірну бюрократизацію управлінського апарату та сувору централізацію коштів, що часто ставало на перешкоді їх ефективного використання.

SPECIAL FEATURES OF THE RECOVERY OF SOVIET HEALTH PROTECTION SYSTEM IN STANISLAV (IVANO-FRANKIVSK) REGION DURING 1944–1945

Taras Shust (post-graduate student of the department of history of Ukraine, Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, shusttaras@ukr.net)

The article deals with the condition and special features of the recovery of soviet health protection system in Stanislav (Ivano-Frankivsk) Region during 1944–1945. The achievements and failures of Soviet Power in the process of recovery of medicine in the Region are analyzed.

Keywords: *Stanislav (Ivano-Frankivsk) Region, the recovery, Soviet Power, health protection system, medicine.*

СТАНОВИЩЕ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ У 1950-х рр.

У статті проаналізовано окремі аспекти життя наукової інтелігенції України в 1950-і роки.

Ключові слова: наукова інтелігенція, повоєнна Україна, АН УРСР.

Наукова інтелігенція в українському суспільстві — окрема соціально-професійна група, сферою діяльності якої була наука, зокрема й гуманітарна. Інтелігенція відчувала на собі ті ж політичні, соціально-економічні та інші зміни, що й інші соціально-професійні чи соціальні прошарки і групи. 1950-ті роки — період динамічних змін в житті СРСР та УРСР. Сталінський режим припиняв своє існування. М. Хрущовим були започатковані реформи, які мали надати нову динаміку для існуючої системи. Все це відбилося і на житті та становищі наукової інтелігенції.

Окремі аспекти життя інтелігенції в Україні знайшли своє висвітлення в працях В. Даниленка¹, В. Крупини², Т. Марусик³ та інших дослідників, які висвітлювали історію соціальних груп України повоєнного періоду.

Розглянемо становище української інтелігенції, зокрема наукової, в цей історичний період, починаючи з аналізу її кількісного складу. За переписом населення 1959 року із загальної кількості населення України в 41 млн. 893 чол. робітники складали 49,5% населення, селянство — 31,4%, а інтелігенція — 18,8%. Її внутрішня структура була представлена різними професійно-галузевими прошарками (інженерно-технічні працівники, наукові працівники, педагоги та ін.). Протягом 1959–1970 рр. кількість наукових працівників України зросла з 39,9 тис. до 129,8 тис. чол., тобто майже у 3,3 рази. Саме інтелігенція була найбільш швидкозростаючим прошарком соціуму і в 1975 р. інтелігенція

* **Оксана Булгакова** — молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ Даниленко В.М. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. Вип. 7. — К.: 2003. — С. 406–420.

² Крупина В.О. Зміни у становищі партійно-державного керівництва УРСР у сер. 1950-х — першій пол. 1960-х рр. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 64-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 22 квітня 2011 р.). — Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. — С. 225–226.

³ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. XX ст.): Моногр. — Чернівці: Рута, 2002. — 463 с.

складала вже 22,0% із загальної кількості населення України⁴. Темпи зростання наукової інтелігенції перевищували по цьому показнику темпи зростання інтелігенції в цілому, що було зумовлено різким підвищенням значення науки як продуктивної сили суспільства через виконання нею нових важливих суспільних завдань.

На середину 1950-х рр. наукова інтелігенція України складала 9300 осіб, а вже у 1959 р. — 15 722 чол.⁵. Частина наукової інтелігенції працювала в науково-дослідних установах, на підприємствах, в управлінському апараті тощо. В цей час в державі спостерігається збільшення фінансування науки і відповідно відбувається також і зростання кількості наукових установ: з 434 у 1955 р. до 549 у 1959 р.⁶. При цьому значну частину наукової інтелігенції складала викладацька (вузівська інтелігенція)⁷. На 1959. в Україні функціонувало 138 вищих навчальних закладів⁸.

Проаналізуємо далі становище саме наукової інтелігенції яка працювала в наукових установах. Кількість наукових працівників в Україні у 1959 році складала — 39902 чол., а вже у 1960 р. — 46657 чол. За національністю наукові працівники розподілялись таким чином — з загальної кількості працюючих на 1960 р. 46657 чол. українці складали — 22523 чол.⁹.

Наукова інтелігенція також працювала в системі Академії наук УРСР. Як відомо, УАН була заснована у 1918 р., а її першим Президентом був Володимир Вернадський. Національне значення УАН В. Вернадський вбачав у тому, що Академія мала засобами науки сприяти росту національної самосвідомості та української культури. Державне значення УАН за В. Вернадським полягало у впливі на підняття виробничих сил країни і людини в Україні. І нарешті, Академія повинна була мати тісний зв'язок зі звичайними проблемами практичного життя людей, і в своїй діяльності мати відповіді на всі потреби населення, що вимагають наукового висвітлення¹⁰.

Кількість працівників АН УРСР (включаючи всі її заклади і організації) в цей час складала 6997 осіб, з них науковців було 1759, науково-допоміжних і

⁴ Пучков И.С., Попов Г.А. Социально-демографическая характеристика научных кадров. — М., 1976. — С. 22.

⁵ Народне господарство УРСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — К., 1960. — С. 625.

⁶ Там само.

⁷ Див., напр.: Будник Г.А. Вузовская интеллигенция центрального района России в период борьбы с космополитизмом конца 1940-х — начала 1950-х гг. // Клио. — СПб., 2006. — № 1 (32). — С. 161–167; Будник Г.А. Формирование интеллигенции в высшей школе Российской Федерации. 1945–1991 гг. / ГОУВПО «Ивановский государственный энергетический университет имени В.И. Ленина». — Иваново. — 2009. — 216 с.

⁸ Высшее образование в СССР. Статистический сборник. — Госстатиздат ЦСУ СССР. — М., 1961. — С. 112–113.

⁹ Высшее образование в СССР. Статистический сборник. — Госстатиздат ЦСУ СССР. — М., 1961. — С. 213–215.

¹⁰ Булгакова Н.В. Громадсько-політична діяльність Володимира Вернадського в період Гетьманату П. Скоропадського // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць / [Гол. ред. В.М. Вашкевич]. — К.: ВІР УАН, 2011. — Вип. 51. — С. 53–57.

бібліотечних працівників — 1914¹¹. Якісний склад науковців АН УРСР на 1 липня 1955 р. був наступним — 84 дійсних члена, 103 член-кореспондента, 215 докторів наук та 907 кандидатів наук¹². Звання академіка до 1945 р. мали тільки дійсні члени Академії наук СРСР та Академій наук союзних республік відповідно уставам Академій. 29 березня 1945 р. Рада Народних Комісарів СРСР прийняла постанову, згідно якої звання академіка залишалось тільки за дійсними членами Академії наук СРСР, а для академій союзних республік було вирішено називати своїх членів — дійсними членами без звання «академік»¹³. 28 грудня 1955 р. перший секретар ЦК КПУ О.Кириченко звернувся до Президії ЦК КПРС з клопотанням про поновлення звання академіка для дійсних членів АН УРСР. У подальшому це звання було відновлено, але з обов'язковим позначенням академік АН УРСР.

Складними залишались матеріально-побутові умови життя наукової інтелігенції в 1950-і роки і в цій сфері відбулися зрушення. Так, 15 жовтня 1955 р. Президент Академії наук УРСР академік А. Палладін офіційно звернувся до секретаря Київського обкому КПУ П. Тронька з приводу надання співробітникам АН УРСР житла. Було конкретно поставлено питання про поліпшення умов життя всім категоріям наукових співробітників з науковим ступенем, які працювали в системі Академії, надаючи їм в щойно збудованому будинку окремі квартири замість кімнат у «комуналках».

Слід зазначити, що 237 родин наукових співробітників АН УРСР не мали власного житла, а тому орендували кімнати, жили в службових приміщеннях інститутів, у гуртожитках, у підвалах і інших непридатних для життя приміщеннях. З них — 11 докторів наук, 160 кандидатів наук, в тому числі більше 100 колишніх офіцерів-фронтовиків. Крім того, велика кількість родин із 3–5 осіб жили в кімнатах площею 8–12 м² і вкрай потребували розширення житлової площі¹⁴.

Постановою Президії АН УРСР від 5 лютого 1957 року було офіційно затверджено розподіл житлової площі між інститутами і установами АН УРСР. Зокрема, в гуртожитку аспірантів АН УРСР другий і третій поверхи (48 кімнат) було відведено для заселення співробітниками АН УРСР, четвертий і п'ятий поверхи залишено за гуртожитком аспірантів АН УРСР (кількістю 120 місць). Управлінню справами АН УРСР було заборонено заселяти у гуртожиток сімейних аспірантів¹⁵. Цією ж постановою директорів інститутів і установ АН УРСР було зобов'язано першочергово надавати житло тим співробітникам, які зовсім його не мали. Квартири ж у квартирному блоці будинку аспірантів надавалися

¹¹ Історія Національної академії наук України. 1951–1955: Частина 1. Документи і матеріали / упорядник: Л.М. Яременко [и др.]. — К., 2012. — С. 674.

¹² Там само.

¹³ Історія Національної академії наук України. 1951–1955: Частина 1. Документи і матеріали / упорядник: Л.М. Яременко [и др.]. — К., 2012. — С. 728.

¹⁴ Там само. — С. 709.

¹⁵ Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 741, арк. 344.

тільки науковцям АН УРСР. Квартири тут склалися з двох кімнат площею — 33 м², або з трьох кімнат площею — 45,5 кв. м¹⁶.

Далі, постановою Президії АН УРСР від 24 червня 1957 р. було встановлено скорочений робочий день для працівників наукових закладів АН УРСР, які працювали в шкідливих умовах¹⁷. Так, було введено шестигодинний робочий день для працівників інститутів і лабораторій АН УРСР, які були зайняті на роботах з токсичними речовинами.

АН УРСР почала більше дбати також і про медичне обслуговування своїх працівників. Рішенням ЦК партії та Ради міністрів УРСР з метою поліпшення медичного обслуговування працівників науки, літератури та мистецтва була створена поліклініка для вчених у місті Києві. Її роботу фінансував уряд УРСР. Послугами поліклініки користувалося понад двадцять тисяч осіб, але при цьому не було стаціонару і бракувало приміщень¹⁸. Відтак у липні 1955 р. Президія АН УРСР передала доповідну записку Раді Міністрів УРСР щодо надання поліклініці АН УРСР відповідного приміщення, яке й було у подальшому надано.

Слід підкреслити, що в цей період у державі була прийнята низка важливих постанов, що безпосередньо торкалися й наукових працівників. Постановою Ради Міністрів СРСР від 28 січня 1957 року значно поліпшувалось забезпечення робітників і службовців допомогами з державного соціального страхування. Так було передбачено підвищити розмір допомоги при тимчасовій непрацездатності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання і видавати цю допомогу робітникам і службовцям, в тому числі і тим, які не були членами профспілки, в розмірі 100% заробітку незалежно від стажу роботи¹⁹. Виплачувати допомогу з тимчасової непрацездатності за час перебування на стаціонарному лікуванні (в лікарні, клініці, госпіталі, диспансері) робітникам і службовцям в повному розмірі у відповідності з діючими нормами і в зв'язку з цим скасувати існуючий порядок, згідно з яким допомоги в цих випадках були зменшені майже на 20%. Допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок побутової травми (крім випадків непрацездатності, що наступила в результаті пияцтва або дій, пов'язаних з ним), видавати робітникам і службовцям у повному розмірі, тобто без зменшення на 25% проти встановлених норм. Підвищувався передбачений постановою Ради Міністрів СРСР від 22 січня 1955 року мінімальний розмір допомог з тимчасової непрацездатності і встановлювалось, що ці допомоги робітникам і службовцям, у тому числі і тим, які не є членами профспілки, не можуть бути менше 300 крб. на місяць в містах і робітничих селищах і 270 крб. на місяць у сільських місцевостях. Таке ж правило передбачалося застосовувати при видачі допомог за час відпустки при вагітності і пологах²⁰.

¹⁶ Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 741, арк. 345.

¹⁷ Архів Президії НАН України Ф. Р-251, оп. № 1, спр. 748, арк. 8.

¹⁸ Історія Національної академії наук України. 1951–1955: Частина 1. Документи і матеріали... — С. 671.

¹⁹ Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 742, арк. 133.

²⁰ Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 742, арк. 134.

Відбувалися зміни і в системі оплати праці наукових працівників. В цей період постановою Президії АН УРСР від 31 січня 1957 р. було офіційно встановлено нову оплату праці Президенту АН УРСР, віце-президентам АН УРСР, головному вченому секретарю Президії АН УРСР, академікам-секретарям Відділів АН УРСР та членам Президії АН УРСР. Так, оклад Президента АН УРСР становив 20000 крб., двох віце-президентів — 15000 крб.²¹. Зарплатня директорів інститутів, академіків складала — 4500 крб. або 6000 крб.²². На 1957 р. були встановлені персональні надбавки до посадових окладів співробітникам АН УРСР. Так, Рада Міністрів УРСР встановила з 1 лютого 1957 року для АН УРСР фонд персональних надбавок до посадових окладів в сумі 12000 крб. на місяць замість раніше встановленого ліміту персональних окладів у кількості шести одиниць²³. Фінансовому відділу АН УРСР доручалося оформити відповідну реєстрацію в фінансових органах.

Таким чином, бачимо, що з середини 1950-х рр. в Україні були запроваджені окремі соціальні реформи, спрямовані на покращення рівня життя і праці її громадян, які безпосередньо стосувалися й представників наукової інтелігенції. Як зазначає український дослідник Віктор Крупина: «Саме рівень посади визначав обсяг пільг і привілеїв, давав соціальний статус»²⁴. Так, чим вищою була посада представника наукової інтелігенції, тим кращими відповідно були рівень і якість його життя.

Одним із гострих залишалось житлове питання. Недостатній рівень оплати праці призвів до поширення сумісництва науковців, зокрема у ВНЗ, де зарплатня була набагато вищою, ніж у науково-дослідних інститутах. Так, наприклад завідуючий кафедри, доктор наук отримував заробітну плату у розмірі 6000 крб., тобто вище, ніж директор інституту АН УРСР. Далі у вишах навіть пів ставки професора складала 2750 крб., в той час як, пів ставки старшого наукового співробітника — 1750 крб.²⁵.

Все це призводило до того, що науковці Академії наук УРСР усіляко шукали додаткові заробітки у вищих навчальних закладах, що впливало у більшості випадків на якість проведення наукових досліджень.

Отже, є всі підстави констатувати, що протягом розглянутого історичного періоду умови життя і праці науковців України в цілому покращувалися, проте, були зовсім недостатніми, щоб забезпечувати високі темпи зростання наукового потенціалу країни. Матеріальні умови життя і праці вчених, тотальний ідеологічний контроль суттєво стримували розвиток науки в Україні.

²¹ Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 741, арк. 272.

²² Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 741, арк. 274.

²³ Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 742, арк. 160.

²⁴ Крупина В. Партийно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.) / Відп. ред. В.М. Даниленко. Ч. 1,2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 162.

²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3514. — Арк. 104.

THE SITUATION OF SCIENTIFIC INTELLIGENTSIA IN UKRAINIAN SOCIETY IN THE 1950s

Bulgakova Oksana (Junior researcher, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, History of Ukraine in the second half of the XXth century Department)

The article analyzes some aspects of the scientific intelligentsia of Ukraine in 1950.

Keywords: *scientific intelligentsia, postwar Ukraine, Academy of Sciences USSR.*

УКРАЇНА ТА АВСТРІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА: СПІВРОБІТНИЦТВО В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ІНТЕГРАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті досліджуються особливості українсько-австрійських міждержавних відносин протягом останніх 24 років. Проаналізовано причини появи українсько-австрійського співробітництва в європейському інтеграційному поступі. Показаний увесь процес формування австрійсько-українських двосторонніх відносин. Досліджено проблему переорієнтації австрійських поглядів щодо питання української інтеграції до ЄС.

Ключові слова: Австрія, Україна, співробітництво, Європейський Союз, інтеграція.

На сучасному етапі пріоритетним завданням зовнішньої політики нашої держави є розвиток двосторонніх міждержавних відносин та інтеграція до європейських структур. За цими двома параметрами співробітництво України та Австрійської Республіки слугує яскравим прикладом успішної міждержавної взаємодії. Хоча Україна і не має безпосередніх кордонів з Австрією, українсько-австрійські стосунки є досить тісними та мають давню історію.

В історіографії досліджуються питання українсько-австрійської співпраці на сучасному етапі, тобто кін. ХХ — поч. ХХІ ст. В першу чергу варто звернути увагу на німецько- та англomовну історіографію, зокрема на праці Фрезера Кемерона¹, Арнольда Супана², які досліджують історію Австрії постбіполярного періоду, особливий акцент надається співпраці з Східноєвропейськими країнами в європейському інтеграційному процесі. До представників англomовної історіографії, які також мають праці і російською відносяться О. Александрова³ та В. Астров⁴. Важливе місце посідає і вітчизняна україномовна історіографія,

* **Сафар'янс Євгеній** — аспірант Інституту історії України НАН України. Науковий керівник: Мартинов Андрій Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України

¹ *Fraser Cameron. Central and Eastern Europe in twenty years // Der Donauraum: Zeitschrift des Institut für den Donauraum und Mitteleuropa / 20 Jahre Fall des Eisernen Vorhangs / Jg. 49/3–4, 2009. — S. 387–399.*

² *Arnold Suppan. Austria and Eastern Europe in the PostCold War Context: Between the Opening of the Iron Curtain and a New Nation-Building Process in Eastern Europe/ Austria's International Position after the End of the Cold War // Contemporary Austrian studies / Volume 22. — New Orleans, University Press, 2013. — P. 144.*

³ *Alexandrova O. Die Ukraine und die Staaten Ostmitteleuropas. — München, 1997.*

⁴ *Astrov V. Austria: relations with Russia and implications for the EU Eastern Partnership [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.fakprojekt.hu/docs/08-Astrov.pdf>*

зокрема праці Ф. Рудича⁵, який порівнював політичні структури обох держав, А. Кудряченко⁶, М. Мовчан⁷, А. Шевчук⁸, І. Бесчасна⁹, В. Семенко¹⁰, В. Верхогляд¹¹, яка захистила кандидатську дисертацію з теми українсько-австрійських відносин.

Дуже актуальним на сьогоднішній день є необхідність врахувати усі досягнення зарубіжної та вітчизняної історичної науки, саме тому автор ставить за мету: проаналізувати причини появи українсько-австрійського співробітництва в європейському інтеграційному поступі. З огляду на поставлену мету, автор визначив такі дослідницькі завдання: дослідити особливості українсько-австрійських міждержавних відносин, визначити специфіку австрійських поглядів щодо питання української інтеграції до ЄС.

Історія українсько-австрійських стосунків починається ще з кін. XVIII ст., після того, як в 1772 р. частина західноукраїнських земель входить до складу Австрії, де і перебувала до 1918 р. Це стало своєрідним досвідом перебування українських земель у межах «міні-Європи», але у статусі периферії. Таке саме становище, але вже для самої Австро-Угорської імперії пропонувалося у німецькому проєкті Середньої Європи (Mitteleuropa) Ф. Наумана часів Першої світової війни. У міжвоєнний період (1918–1939) українські землі були поділені між СРСР і Польщею, в той час як Австрійська Республіка переживала непрості часи пошуку власної ідентичності. Після Другої світової війни Австрія стала нейтральною державою (1955 р.), а Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР), перебуваючи у складі СРСР, стала органічною частиною Ради Економічної Взаємодопомоги. Тоді ж розпочалася співпраця в економічній сфері між Австрійською Республікою та УРСР. Стійкі економічні зв'язки

⁵ Рудич Ф. Україна–Австрія: політичні структури [Порівняльний аналіз] // Віче. — 1995. — № 10. — С. 101–112.

⁶ Кудряченко А. І. Зовнішньополітичні засади незалежної України // Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України / Доповіді і реферати двостороннього політологічного симпозиуму у приміщенні Австрійського Посольства в Києві 16–18 листопада 1995 р. — Львів, 1996. — С. 264–276.

⁷ Мовчан М. Україна–Австрія: 10 років успішних дипломатичних відносин // Нова політика. — 2001. — № 6. — С. 34–35.

⁸ Шевчук А. Шляхи включення України до європейських структур // Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України / Доповіді і реферати двостороннього політологічного симпозиуму у приміщенні Австрійського Посольства в Києві 16–18 листопада 1995 р. — Львів, 1996. — С. 254–259.

⁹ Бесчасна І.В. Підтримка України Австрією на шляху до Європейського Союзу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dipcorpus-info.at.ua/news/2009-04-21-3>

¹⁰ Семенко В.В. Українсько-австрійські двосторонні відносини протягом 1991–1996 рр. // Буковинський журнал. — 2003. — № 1; Його ж. Українсько-австрійські міждержавні двосторонні відносини протягом 1997–2012 рр. в контексті євроінтеграції України // Історико-політичні проблеми сучасного світу. — Чернівці: Технодрук, 2013. — Т. 27–28. — С. 107–111.

¹¹ Верхогляд В.Б. Українсько-австрійське економічне співробітництво у 1991–2000 роках: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. — Донецьк, 2002. — 19 с.

існували переважно в сфері нафто- і газотранспорту, але їхня координація здійснювалася через відомства та міністерства, розміщені в Москві. Лише з 1987 р., згідно рішення уряду колишнього СРСР, Україна одержала право самостійно торгувати з Австрією¹².

При цьому Австрійська Республіка являлася єдиною державою, з якою УРСР проводила самостійну торгівлю в межах так званої придунайської торгівлі¹³. Це право свідчило про надання Радянським Союзом Україні особливого рівня відносин з Австрією, що заклало фундамент для розробки власної торгівельної політики, хоча і залежної від Москви.

Завершення «холодної війни» засвідчило факт радикальних геополітичних змін у Європі. На зовсім новий рівень вийшли відносини з Австрійською Республікою після проголошення незалежності України. Наша держава одразу визначила курс на приєднання до європейських структур. В цьому ж напрямку продовжила свій рух і Австрійська Республіка. Однак, маючи інші історичні стартові умови, Австрія 1 січня 1995 р. стала членом ЄС. На сучасному етапі розвиток європейської інтеграції України залежить від інтенсивних зв'язків із кожною з нинішніх 28 країн-членів ЄС, висвітлення українсько-австрійського співробітництва в цьому контексті є важливою науковою і практичною задачею. Можна виділити чотири періоди розвитку цієї співпраці: 1) 1991–1996 рр.; 2) 1996–2009 рр.; 3) 2009–2013 рр.; 4) 2013–2015 рр.

Перший етап тривав від 1991 до 1996 рр., він був пов'язаний із адаптацією Австрії до членства в ЄС, розробкою нормативно-договірної бази взаємодії України з ЄС (Угода про партнерство і співробітництво 1994), налагодження дипломатичних стосунків між обома державами та співробітництво в рамках ОБСЄ. Для цього періоду характерна досить слабка зовнішньополітична активність України, в той час, як Австрія усі зусилля докладала до вступу в ЄС. В 1991 р. не чекаючи референдуму, Австрія почала контактувати з українським політичним керівництвом. Такі контакти вилились у підписання міністрами закордонних справ України й Австрії у Нью-Йорку «Спільного Комюніке про встановлення консульських відносин між Україною та Австрійською Республікою» 26 вересня 1991 р.¹⁴ За однією версією, — Австрія — єдина держава, яка не зробила формального дипломатичного визнання України, оскільки вважала, що факт членства України в ООН та ряді інших міжнародних організацій свідчить сам по собі про існування України як суб'єкта міжнародної політики¹⁵. Хоча за іншою версією дата офіційного визнання України — 15 січня 1992 р.¹⁶ Через дев'ять днів було встановлено дипломатичні відносини між обома державами, а відкрите 1 грудня 1991 р. генеральне консульство Австрії, було

¹² *Верхогляд В.* Українсько-австрійські політичні відносини на вищому рівні: через минуле до майбутнього // *Етнічна історія народів Європи.* — 2002. — Вип. 12. — С. 89–92.

¹³ *Соколенко С.И.* Современные мировые рынки и Украина. — К., 1995. — С. 10.

¹⁴ *Мовчан М.* Україна–Австрія: 10 років успішних дипломатичних відносин // *Нова політика.* — 2001. — № 6. — С. 34–35.

¹⁵ *Урядовий кур'єр.* — 25.04.1998.

¹⁶ *Дипломатія сучасної України.* — К., 1997. — С. 61.

перетворено на Посольство Республіки Австрії в Україні. 10 червня 1992 р. у віденському палаці Гофбург Ю. Костенко — перший посол України в Австрії — вручив Президенту Австрійської Республіки Курту Вальдгайму свої вірчі грамоти.

Досить важливими в історії Австрії стали події, які відбулися протягом 1992–1995 рр. Вони кардинально вплинули на трансформацію австрійського нейтралітету та спричинили переорієнтацію зовнішньополітичних пріоритетів Австрійської Республіки в напрямку європейського інтеграційного простору¹⁷. В 1992 р. в Австрії було обрано нового Федерального президента — Томаса Клестіля. Того ж року у лютому одним з перших високопосадовців України відвідав Віце-канцлер Австрії Ергард Бузек¹⁸. Тоді ж відбувся офіційний візит Міністра внутрішніх справ України А. Василичина, а у квітні Австрію відвідала урядова делегація на чолі з Віце-прем'єр-міністром України О. Слєпичевим.

1993 рік став для Австрії вирішальним: 1 січня розпочалися переговори про вступ до ЄС¹⁹. У травні 1993 р. Австрію відвідала українська делегація на чолі з Віце-прем'єр-міністром України В. Пинзеником, яка продовжила обговорення пріоритетних галузей двостороннього співробітництва. 5 травня 1993 р. було укладено Угоду між Урядом України та Федеральним міністерством фінансів Австрійської Республіки, яка регулювала торгівельні відносини між обома державами²⁰. Візит Міністра закордонних справ України А. Зленка до Австрії відбувся 7–9 листопада 1993 р. Міністр провів переговори з широкого кола питань двостороннього співробітництва з Федеральним президентом Австрії Т. Клестілем, Головою Національної Ради, Віце-президентом Австрії та іншими урядовцями. Саме тоді були закладені підвалини законодавчої бази для регулювання двосторонніх відносин, яка є важливою передумовою успішного співробітництва. У 1994 р. відбувся офіційний візит Міністра оборони Австрії В. Фассльабенда до Києва, а до Відня здійснив офіційну поїздку Міністр науки та освіти П. Таланчук.

1 січня 1995 р. Австрійська Республіка стала членом Європейського Союзу. Того ж року Австрія підтримала Україну у ряді важливих міжнародних питань, які було пов'язані зі вступом нашої держави до Ради Європи²¹. Так, з самого

¹⁷ *Arnold Suppan. Austria and Eastern Europe in the PostCold War Context: Between the Opening of the Iron Curtain and a New Nation-Building Process in Eastern Europe/ Austria's International Position after the End of the Cold War // Contemporary Austrian studies / Volume 22. — New Orleans, University Press, 2013. — P. 144.*

¹⁸ Передмова Міністра закордонних справ України Л.О. Кожари / Українсько-австрійські зустрічі / *Österreichisch-Ukrainische Begegnungen // Друге, розширене видання / [Андреас Каппелер та ін.]. — Л.: ВНТЛ-Класика, 2013. — С. 11.*

¹⁹ Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991–2003. — К.: «Генеза», 2004. — С. 320.

²⁰ *Верхогляд В. Українсько-австрійські політичні відносини на вищому рівні: через минуле до майбутнього // Етнічна історія народів Європи. — 2002. — Вип. 12. — С. 89–92.*

²¹ *Шевчук А. Шляхи включення України до європейських структур // Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України / Доповіді і реферати двостороннього*

початку однозначно підтримував Україну Голова Національної Ради Австрії Х. Фішер. Не останню роль у досягненні позитивного для України результату відіграли керівник австрійської парламентської делегації на ПАРЄ, голова найбільшої у Раді Європи соціал-демократичної фракції П. Шідер і заступник Голови юридичного комітету В. Швіммер²².

Певним динамізмом характеризуалося і культурне співробітництво: Україна була включена в спеціальну програму Міністерства науки і досліджень Австрії, згідно з якою у 1994/1995 навчальному році українські студенти і молоді науковці отримують понад 300 місячних стипендій для вдосконалення своїх знань у провідних навчальних закладах Австрії²³.

В 1996 р. відбулися зустрічі Президента України Л. Кучми і Федерального президента Австрії Т. Клестіля, які започаткували політичний діалог на найвищому рівні, зокрема у замку Ланьцут 7–8 червня 1996 р. та на Економічному саміті країн ЦСЄ у Зальцбурзі 7–9 липня 1996 р. На 22–23 жовтня 1996 р. був призначений державний візит в Україну Т. Клестіля, який проте було перенесено у зв'язку з хворобою Федерального президента²⁴. Саме 1996 рік став вирішальним в історії нашої держави: 1 червня у Відні Україну було прийнято до Центральноевропейської ініціативи, а 28 червня відбулося прийняття Конституції України. Саме цього року відбулася остаточна корекція політичного курсу в напрямку Європи: Президент України Л. Кучма у червні 1996 р. зазначив, що інтеграція України до Європи є головним завданням та стратегічною ціллю України²⁵. Для Австрії цей рік теж став визначальним: 13 жовтня австрійці вперше обирали депутатів Європейського парламенту. Неочікувану перемогу здобула Партія свободи Йорга Хайдера.

Другий період розпочався наприкінці 1996 і тривав до 2009 р. — час інтенсивного розвитку українсько-австрійських відносин та співпраці України з ЄС. Також для цього періоду властиве налагодження взаємодії Києва і Відня у регіональних організаціях, таких як Центральноевропейська ініціатива. Цікавим було сприйняття України австрійськими урядовцями на новому рівні, фактично в 1996 р. відбувся дипломатичний прорив. Це особливо відчутно тому, що з 1997 р. кількість візитів австрійських урядовців була відчутно більшою ніж кількість українських візитів. У квітні 1997 р. відбувся перший офіційний візит до Австрії делегації Верховної Ради України на чолі з О. Морозом, який провів переговори з Федеральним президентом Австрії, головою Національної Ради,

політологічного симпозіуму у приміщенні Австрійського Посольства в Києві 16–18 листопада 1995 р. — Львів, 1996. — С. 256–257.

²² Семенко В.В. Українсько-австрійські двосторонні відносини протягом 1991–1996 рр. // Буковинський журнал. — 2003. — № 1. — С. 97.

²³ Верхогляд В. Українсько-австрійські політичні відносини на вищому рівні: через минуле до майбутнього // Етнічна історія народів Європи. — 2002. — Вип. 12. — С. 89–92.

²⁴ Бестерс Ю. Україна — Австрія: відносини нового часу // Українське Слово. — 10.10.1996. — С. 10.

²⁵ Alexandrova O. Die Ukraine und die Staaten Ostmitteleuropas. — München, 1997. — S. 7.

міністром фінансів, міністром лісового і сільського господарства, Штатс-секретарем МЗС та колишнім Федеральним канцлером Ф. Враницьким. Така взаємодія позитивно позначилася на розвитку інвестиційного співробітництва²⁶. 1 липня 1997 р. Австрія приєдналась до Шенгенських угод. В 1998 р. політична активність австрійських дипломатів дещо зменшилася, але у квітні відбувся перший, більш ніж за 6 років співробітництва, візит Федерального канцлера Австрії в Україну. Канцлер В. Кліма під час свого перебування в Києві 23–24 квітня мав зустрічі з Президентом України та Головою Верховної Ради України. Протягом 14–16 жовтня 1998 р. на запрошення Федерального канцлера Австрії у Відні перебував президент України Л. Кучма. Австрія в цей час головувала в ЄС, а тому у Відні відбувся саміт Україна–ЄС, в ході якого була прийнята стратегія Євросоюзу щодо України. Президент Л. Кучма провів ряд важливих зустрічей, спрямованих на розширення міждержавних взаємин та пошуку нових шляхів зміцнення співпраці Європейського Союзу з Україною. З цього часу відносини України з ЄС головним чином ґрунтуються на Угоді про партнерство та співробітництво, яка набула чинності у 1998 р. та слугує фундаментом для всіх напрямків українсько-європейського співробітництва, регламентує їх основні принципи та засоби. На той момент позиція Австрії була однозначною, зокрема Федеральний Президент Австрії Т. Клейстіль зазначав: «Австрія виступає за розширення ЄС і в цьому бачить майбутнє України»²⁷. Схожу позицію висловлював Голова комісії австрійського парламенту з питань європейської інтеграції, член правління австрійського концерну «Макулан Холдинг» К. Хайндль: «Австрія буде активно сприяти вступу України до європейської спільноти»²⁸.

Цікавою є думка українського історика Андрія Кудряченка, який заважає, що до використання австрійського досвіду треба ставитись дуже обережно, оскільки варто враховувати розклад геополітичних реалій²⁹.

Важливе значення не тільки для двосторонніх стосунків Австрії та України, але й для співпраці в рамках європейського інтеграційного процесу мали зустрічі глав держав Л. Кучми та Т. Клейстіля 1999 р. в рамках неформального саміту президентів країн Центральної Європи у Львові (14–15 травня), економічного форуму країн ЦСЄ у Зальцбурзі (30 червня — 1 липня) і саміту ОБСЄ в Стамбулі (18–19 листопада)³⁰.

²⁶ Семенко В.В. Українсько-австрійські міждержавні двосторонні відносини протягом 1997–2012 рр. в контексті євроінтеграції України // Історико-політичні проблеми сучасного світу. — Чернівці: Технодрук, 2013. — Т. 27–28. — С. 107–111.

²⁷ Урядовий кур'єр. — 19.05.2000.

²⁸ Голос України. — 16.02.1995.

²⁹ Кудряченко А.І. Зовнішньополітичні засади незалежної України // Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України / Доповіді і реферати двостороннього політологічного симпозіуму у приміщенні Австрійського Посольства в Києві 16–18 листопада 1995 р. — Львів, 1996. — С. 265.

³⁰ Семенко В.В. Українсько-австрійські міждержавні двосторонні відносини протягом 1997–2012 рр. в контексті євроінтеграції України // Історико-політичні проблеми сучасного світу. — Чернівці, 2013. — Т. 27–28. — С. 107–111.

На межі тисячоліть в стані зовнішньополітичної кризи опинились майже одночасно Австрійська Республіка та Україна: в Австрії до влади прийшли ультраправі, в результаті чого країна зазнала різкої критики зі сторони інших держав ЄС; при збереженні західного курсу Україна спробувала переорієнтуватись на співпрацю з Російською Федерацією. Вже 10 жовтня 2000 р. у Відні Україна взяла участь у роботі міжнародної конференції, присвяченої розгляду питань розширення мережі транспортування російських енергоносіїв до Європи³¹. Але продовжується співпраця двох держав і в руслі європейського співробітництва. 10–11 жовтня 2001 р. Відень відвідує прем'єр-міністр України А. Кінах, який обговорює з канцлером В. Шюсселем усі аспекти європейського співробітництва. 24 січня 2002 р. Україна та Австрія відзначили десять років з дня встановлення дипломатичних відносин. 31 травня 2002 р. у Словенії в рамках 9-ї неформальної зустрічі глав держав Центральної Європи Президент України Л. Кучма провів робочу зустріч із Президентом Австрійської Республіки Т. Клестілем, на якій заявив: «Для нас альтернативи євроінтеграційному курсу немає і підтримка Австрією України в цих прагненнях дасть змогу досягти ще більшого. Головною метою України на шляху до Євросоюзу є досягнення стандартів, які дали б підстави для вступу нашої країни в Євросоюз»³².

У Києві 6 червня 2003 р. Президент України Л. Кучма прийняв міністра закордонних справ Австрії Б. Ферреро-Вальднер. На зустрічі наголошували на важливості Австрії як провідника України в Європі.

Після Помаранчевої революції розпочався новий етап переговорів про вступ України до ЄС. У липні 2005 р. у Відень з офіційним візитом прибув Президент України В. Ющенко. Ще в лютому був укладений трьохрічний План дій Україна — ЄС, який виступив основним інструментом орієнтації та мотивації співробітництва між Україною та ЄС, а також засобом сприяння реформам, які проводяться в нашій країні. Основні пункти цього Плану: 1) введення безвізового режиму між Україною та Євросоюзом; 2) створення спільного авіаційного простору; 3) реалізація та розробка української національної транспортної стратегії, яка сприяла б розвитку транспортних мереж³³.

З 1 січня по 30 червня 2006 р. Австрія головувала в Європейському Союзі. Основним завданням стало вироблення спільної енергетичної стратегії Європейського Союзу.

В процесі реалізації Плану дій виконано багато передбачених цілей, зокрема було завершено довготривалий процес вступу України у Світову організацію торгівлі, але політична нестабільність вплинула на темпи проведення реформ. А тому до початку 2008 р. основні пункти Плану дій так і не були виконані. Проте політичні перемовини тривали: Міністр закордонних справ Б. Тарасюк під час з'їзду Європейської народної партії зустрівся з Федеральним канцлером Австрії

³¹ Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991–2003. — К., 2004. — С. 323.

³² Голос України. — 01.06.2002.

³³ Бесчасна І.В. Підтримка України Австрією на шляху до Європейського Союзу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dipcorpus-info.at.ua/news/2009-04-21-3>

В. Шюсселем, а в квітні 2007 р. у Відні відбулися переговори глав зовнішньополітичних відомств двох країн А. Яценюка та У. Плассник. Президент України В. Ющенко 8 липня 2008 р. здійснив офіційний візит до Австрії, а вже 15–16 липня відбувся візит в Україну Федерального канцлера Австрії А. Гузенбауера. У 2008 р. на Паризькому саміті лідери ЄС та України дійшли згоди, що Угода про асоціацію замінить Угоду про партнерство і співробітництво. Після вступу України в СОТ у лютому 2008 р. були започатковані перемовини про зону вільної торгівлі з ЄС. Продовжилися дискусії, зокрема у лютому 2009 р. Україну з робочим візитом відвідав Віце-канцлер, Федеральний міністр фінансів Австрії Й. Прьооль. У Празі в травні 2009 р. була започаткована ініціатива «Східне партнерство», яка надала Україні більше можливостей у двосторонніх відносинах з ЄС³⁴. Але з середини 2009 р. інтеграційний запал українських урядовців зменшився, а офіційний Відень починав ще більш скептично дивитися на перспективи членства України в ЄС.

Третій період — з 2009 по 2013 рр. — став кризовим для української взаємодії з ЄС. Це відобразилося на стані двосторонніх відносин. Тривав непростий процес підготовки Угоди про асоціацію і створення зони вільної торгівлі між Україною і ЄС. Політичне керівництво України почало розуміти, що швидко приєднатися до ЄС не вийде. Зовсім по-іншому постало питання євроінтеграції після приходу до влади В. Януковича. І хоча австрійські дипломатичні представники продовжували обіцяти підтримку України в сфері євроінтеграції³⁵, все більш актуальними ставали інші питання двостороннього співробітництва. З кожним роком все більше Австрія опинялася серед «європейських скептиків» щодо надання Україні чіткої перспективи членства в ЄС. Не останню роль в цьому плані почала відігравати все більша фінансова та економічна залежність Австрії від російських впливів, в тому числі і в нафтогазовій сфері. Відповідно збільшувались проросійські настрої і в австрійських урядових колах. Особливу роль стабільного посередника відводили в цій ситуації і Україні³⁶. Основною причиною створення «Східного партнерства» була спроба уберегти кордони ЄС «колом друзів», які б стали буферною зоною, за умови агресії з боку Росії. В РФ також підтримували такі європейські настрої, оскільки ці буферні держави залишались в сфері політичного впливу Росії.

Актуальний — четвертий — період розпочався 2013 р. триває і зараз. Після того, як 21 листопада Кабінет міністрів України призупинив підготовку до підписання Угоди про асоціацію, цього ж вечора на Майдані Незалежності зібрався перший мітинг в знак незгоди з таким рішенням уряду. В історії цей мітинг зберігся під назвою «Євромайдан». Після кривавих подій 18–20 лютого

³⁴ *Fraser Cameron. Central and Eastern Europe in twenty years // Der Donauraum: Zeitschrift des Institut für den Donauraum und Mitteleuropa / 20 Jahre Fall des Eisernen Vorhangs / Jg. 49/3–4, 2009. — S. 391.*

³⁵ Австрія підтримуватиме Україну в питанні безвізового діалогу з ЄС [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?avstriya_pidtrimuvatime_ukrayinu_v_pitanni_bezvizovogo_dialogu_z_yes&objectId=1109625

³⁶ *Astrov V. Austria: relations with Russia and implications for the EU Eastern Partnership [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.fakprojekt.hu/docs/08-Astrov.pdf>*

2014 р. В. Янукович тікає з України, а Виконувачем обов'язків Президента став Голова Верховної Ради України Олександр Турчинов. З початку березня відновлюються переговори щодо Угоди про асоціацію.

27 червня 2014 р. була підписана Угода про асоціацію між ЄС та Україною головами держав або урядів Європейського Союзу та Президентом України Петром Порошенком у Брюсселі. 16 вересня 2014 р. Угода про асоціацію була одночасно ратифікована Верховною Радою та Європейським парламентом³⁷.

17 листопада 2014 р. Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Австрія було призначено Олександра Щербу³⁸.

До 22 травня 2015 р., майже через рік після підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС (від 27 червня 2014 р.), повністю завершили процес ратифікації документу 18 країн. Ще дві країни — Німеччина і Словенія, також завершили процес ратифікації, проте технічно ще не передали документи в Брюссель. Чотири держави ЄС, а саме Франція, Бельгія, Чехія та Нідерланди, поки провели ратифікацію в одній з палат парламенту. Комуністами була зірвана ратифікація Угоди про асоціацію в Чехії у другій палаті парламенту, а чергове слухання можливе не раніше червня 2015 р. Залишаються чотири країни, які навіть не починали процес ратифікації угоди з Україною: це Австрія, Італія, Греція і Кіпр³⁹. За версією видання «Європейська правда» ці чотири країни затягують процес ратифікації свідомо. Причиною цього можуть бути традиційно сильні проросійські впливи⁴⁰. В Адміністрації Президента повідомили, що вже ведуть перемовини з цими проблемними країнами⁴¹.

22 травня 2015 р. Президент Петро Порошенко, перебуваючи з робочим візитом у Ризі, провів зустріч з Федеральним канцлером Республіки Австрія Вернером Файманном та Президентом Європейського Парламенту Мартіном Шульцом. Співрозмовники обговорили актуальні питання європейської інтеграції, зокрема процес ратифікації країнами ЄС Угоди про асоціацію з Україною⁴².

³⁷ Угода про асоціацію [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/association_agreement/index_uk.htm

³⁸ Указ Президента України № 884/2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/18465.html>

³⁹ Чотири країни ЄС затягують асоціацію України з Євросоюзом — інфографіка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/chotiri-krayini-yes-zatyaguyut-asociaciyu-ukrayini-z-yevrosoyuzom-infografika-173484_.html

⁴⁰ Кто в ЕС тормозит ратификацию Соглашения с Украиной? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2015/05/22/7034034/>

⁴¹ Україна працює з членами ЄС, які гальмують ратифікацію угоди про асоціацію - АП [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1081410-ukrajina-pratsyue-z-chlenami-es-yaki-galmuyut-ratifikatsiyu-ugodi-pro-asotsiatsiyu-ap.html>

⁴² П. Порошенко обговорив із канцлером Австрії та президентом Європарламенту українські реформи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1467500-p-poroshenko-obgovoriv-iz-kantslerom-avstriyi-ta-prezidentom-yevroparlamentu-ukrayinski-reformi>

На нашу думку, Австрія від самого початку проголошення Україною незалежності була головним партнером нашої держави в сфері європейського інтеграційного процесу. Велика увага була приділена співробітництву України та Австрійської Республіки в напрямку налагодження не тільки двосторонніх стосунків, але й в питаннях економічної, політичної та культурної взаємодії з Європейським Союзом. Ще на початку століття австрійські лідери активно підтримували вступ України до ЄС. Але внутрішньо українська політична нестабільність та повільне проведення реформ призвели до того, що австрійська політична еліта розчарувалась в можливостях України приєднатися до європейської спільноти, а тому Австрія опинилася у компанії «європейських скептиків», щодо надання нашій державі членства в ЄС. Не останню роль в підтримці «євроскептицизму» відіграла Росія, яка протягом останніх років вклала досить величезні кошти в підтримку ультраправих в усій Європі, деякі з цих політиків зараз мають сильний політичний вплив і в Австрії. До наслідків цієї політики РФ можна віднести активне затягування Австрією, Італією, Грецією та Кіпром ратифікації Угоди про асоціацію України та ЄС.

Yevhenij Safarians

UKRAINE AND THE REPUBLIC OF AUSTRIA: COOPERATION IN THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS

The article deals with the peculiarities of Ukrainian- Austrian bilateral relations over the past 24 years. The causes of the Ukrainian — Austrian cooperation in the progress of European integration is analyzed in the paper. The formation of Austrian — Ukrainian bilateral relations is considered in the article. The paper is devoted to the problems of reorientation of Austrian point of view to issue of Ukrainian integration into the EU.

Keywords: *Austria, Ukraine, cooperation, European Union, integration.*

IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

ЛІТОПИСНИЙ МАТЕРІАЛ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЗМІСТУ XII — СЕРЕДИНИ XIII ст. У НОВГОРОДСЬКОМУ ПЕРШОМУ ЛІТОПИСІ

Стаття присвячена аналізу літописних статей XII — початку XIII ст. Новгородського Першого літопису, що містять унікальну чернігівську за змістом інформацію, яка відсутня в Лаврентіївському та Іпатіївському літописних зводах. Автор робить висновок про походження частини південноруських звісток Новгородського Першого літопису, насичених чернігівським матеріалом, із чернігівського джерела.

Ключові слова: Новгородський Перший літопис, літописна звістка, літописна інформація, чернігівське джерело, Чернігів, Ольговичі.

Найголовніший і найдавнішим джерелом літописної традиції Новгороду Великого є, безперечно, Новгородський Перший літопис (далі — НПЛ), текст якого зберігся у списку XIV ст. (Синодальний список, старший ізвод) та у Комісійному списку XV ст. (молодший ізвод).

Ще Д. С. Лихачов кваліфікував його як виключно князівський літопис до 1136 р. — року створення «Софійського временника», а після цього літописання в Новгороді було архієпископським¹. Літописання в Новгороді після 1132 р. було владичним і поповнювалося регулярно з XII ст. порічними записами, тому його інформація є детальною та репрезентативною². Утім, новгородські літописці користувалися не лише місцевими новгородськими, але й іншими за походженням писемними та усними, завдяки чому опис цілої низки подій Південної Русі потрапив на сторінки НПЛ. Як помітив П. П. Толочко, південноруські за змістом звістки НПЛ є переважно хронікальними і записаними по свіжих слідах подій³.

* **Ірина Чугаєва** — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

¹ *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.; Л., 1947. — С. 202, 442; *Его же.* Исследования по древнерусской литературе. — Л.: Наука, 1986. — С. 154–184.

² *Гиппиус А. А.* К истории сложения текста Новгородской Первой летописи // Новгородский исторический сборник. — СПб., 1997. — № 6 (16). — С. 3–72; *Его же.* К характеристике Новгородского владичного летописания XII–XV вв. // Великий Новгород в истории средневековой Европы. — М., 1999. — С. 357.

³ *Толочко П. П.* Русские летописи и летописцы X–XIII вв. — СПб.: Алетей, 2003. — С. 185–189, 193.

На текст НПЛ молодшого ізводу, за О. О. Шахматовим, вплинули Софійський временник і Новгородсько-Софійський звід 1430-х рр., який походив із загальноноруського зводу 1423 р., які реконструюються за спільним текстом Софійського Першого літопису (далі — СІ) та Новгородського Четвертого літопису (далі — НІV)⁴. Натомість Я. С. Лур'є вважав джерелом НПЛ молодшого ізводу саме спільний протограф СІ та НІV⁵. На основі збігу текстів СІ та НІV, а також частково НПЛ молодшого ізводу в історіографії виникла думка про існування їхнього спільного протографа загальноноруського походження — Новгородсько-Софійського зводу 1448 р.⁶

М. Х. Алешковський зазначав, що джерелом південноруських повідомлень початку XIII ст. в НПЛ були усні інформатори, тобто новгородці — учасники походів або посли у Південну Русь. Він згадував ім'я одного з них — новгородського архієпископа Антонія⁷. З ним погодився О. О. Гіппіус, котрий заперечує існування особливого письмового неновгородського за походженням джерела відомостей про Південну Русь, аргументуючи цю тезу лише відсутністю «прямих текстологічних паралелей»⁸. Натомість Т. Л. Вілкул за допомогою аналізу фраз-кліше дійшла висновку про вплив південноруських текстів XIII ст. на НПЛ⁹.

Отже, серед дослідників немає єдиної думки про походження південноруських літописних фрагментів НПЛ за XII — середину XIII ст. Утім, частина південноруських звісток НПЛ є унікальними, оскільки вони містять інформацію про Чернігово-Сіверщину, що відсутня в Лаврентіївському літописному зводі (далі — Лавр.) та Іпатіївському літописному зводі (далі — Іп.). Тож, яка південноруська літописна традиція відобразилася в літописних статтях НПЛ як старшого, так і молодшого ізводів? Для з'ясування цього зупинимось докладніше на літописних статтях НПЛ, що містять додатковий у порівнянні з інформацію Лавр. та Іп. чернігівський літописний матеріал.

⁴ Шахматов А.А. Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв. — М.; Л.: Академия наук СССР, 1938. — С. 366–368.

⁵ Лурье Я.С. Общерусские летописи XIV–XV вв. — Л.: Наука, 1976. — С. 91.

⁶ Шахматов А.А. Обозрение русских летописных сводов... — С. 153; Лурье Я.С. Общерусский свод протограф Софийской I и Новгородской IV летописей // Труды отдела древнерусской литературы. — Л.: Наука, 1974. — Т. 28. — С. 125–135; Лурье Я.С. Общерусские летописи... — С. 73–78; Милютенко Н.И. Южнорусская летопись в общерусском летописании начала XV в. // Летописи и хроники: Новые исследования: 2008. — М.; СПб., 2008. — С. 11–13.

⁷ Алешковский М.Х. Новгородский летописный свод 1220-х гг. // Летописи и хроники. 1980. — М.: Наука, 1981. — С. 107, 109.

⁸ Гиппиус А.А. К характеристике Новгородского владычного летописания XII–XV вв. // Великий Новгород в истории средневековой Европы. — М., 1999. — С. 358.

⁹ Вилкул Т.Л. «Сторона»/страна»: словоупотребление и географические представления летописцев XI–XIII вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2006. — М., 2010. — С. 134.

Першою є літописна звістка під 6614 р. (1107 р.): «Пострижесе Святоша князь, сынъ Давыдовъ, в Черниговѣ тѣсть Всеволожь»¹⁰. Вона наявна і в Лавр., однак там немає згадки ні про Чернігів, ні про Всеволода, але додається, що Микола Святоша — онук Святослава (пор.: «Пострижесе Сѣославъ снѣ Дѣдовъ внуку Сѣославъ...»¹¹), оскільки в Лавр., як здається, вона була у первинному вигляді. Потрапивши до Новгороду, в ньому з'явилося уточнення місця постригу князя, бо для новгородця ця подія була незрозуміла і не локалізована.

Наступний літописний фрагмент, насичений чернігівським літописним матеріалом, — це літописна розповідь 6643 (1135) р. про спробу примирення новгородцями киян з чернігівцями, перемогу в битві між якими отримали чернігівські Ольговичі: «Ходи Мирославъ посадникъ из Новгорода мирить кы(и)ян сѣ ц(ч)ерниговъци...» до «...и многы кыяны(ѣ) (овы) и(з)се(ѣ)це, а другыя из(и)ма(ша) руками (мѣсяца августа)¹²»¹³. Упадає у вічі початковий пункт маршруту Мирослава — Новгород, однак немає пункту призначення в Київській або Чернігівській землі. Можливо, автор джерела цієї звістки був саме із цього «пункту призначення», куди ходив новгородецъ Мирослав, тому, природно, що про нього і не згадав. Схвальний акцент на адресу Ольговичів (мався на увазі Всеволод Ольгович) відчувається і у фразі-кліше «и поможи Богъ Олговицю с ц(ч)ерниговч(ц)и».

Характерною особливістю цього літописного фрагменту є також згадка «вся земля Русская» (у значенні Південна Русь), що протиставляє Новгород «земле Руской» у вузькому змісті. У Комісійному списку НПЛ відображена і приблизна дата події — серпень, що може вказувати на ступінь значущості її для фіксації або вказувати на особисту манеру літописця. Те, що цієї інформації в описі боротьби між Всеволодом Ольговичем та Ярополком Володимировичем не містить Іп., свідчить на користь відображення у НПЛ якогось додаткового південноруського джерела, ймовірно, чернігівського походження.

За змістом і манерою фіксації унікальним є чернігівське за змістом повідомлення під 6644 (1136) р.: «Въ то же лѣто приде Новугороду князь Святослав Олговиць ис Ц(Ч)ернигова, от брата Всеволодка, мѣсяца июля въ 19, преже 14 каланда августа, в нѣделю, на соборъ святыя Еуфимие, въ 3 часа дне, а луне небеснѣи въ 19 день (в НПЛ молодшого ізводу дата скорочена до 19 липня, дня собора Св. Євфимія — *І.Ч.*)»¹⁴. Така максимально точна денна дата події є великої рідкості; вона абсолютно унікальна серед конкретно датованих звісток НПЛ, що й підкреслюється літописцем. Дійсно, цей рік позначився у свідомості новгородців переворотом — вигнанням «свого» князя Всеволода Мстиславича і запрошенням «іншого», із конкуруючого табору Ольговичів — Святослава

¹⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. А.Н. Насонова]. — М.–Л., 1950. — С. 19, 203.

¹¹ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М.: Языки русской культуры, 1997. — Т. 1. — Стб. 281.

¹² В дужках вказуємо окремі літери (або текст) за НПЛ молодшим ізводом. Основний текст у цитатах поданий за НПЛ старшим ізводом (Синодальний список).

¹³ Новгородская первая летопись... — С. 23, 208.

¹⁴ Новгородская первая летопись... — С. 24, 209.

Ольговича. Воно написано з позиції новгородця, за часів єпископства новгородського владики Нифонта — опонента Святослава Ольговича.

Наступний літописний фрагмент під 6644 (1136) р. продовжує тематику правління князя Святослава в Новгороді: «В то же лето оженися Святослав Ольгович Новегороде и вѣнчяся своими попы у святого Николы; а Нифонт его не вѣнця ни попомъ на сватбу ни церенцемъ (чернцемъ) дасть (не да на сватбу ийти), глаголя: «не достоить (ти) ея пояти»¹⁵. Ця інформація відсутня в Лавр. та Іп.

З першого погляду неприязне ставлення до Святослава з боку єпископа Нифонта вказує, ймовірно, на руку противника цього князя, наближеної до новгородського архієпископа особи, що уклала НПЛ у цей час. Відсутність денної дати такої резонансної для життя Новгорода події може означати запис «заднім числом». Згадані ж «свои попы» (духовний клір з оточення Святослава Ольговича, можливо, чернігівці — *І.Ч.*) могли стати інформаторами (або навіть авторами) цієї звістки.

Унікальною є і літописна звістка про війну 6703 (1195) р. чернігівського князя Ярослава Всеволодича із Всеволодом Юрійовичем та Давидом Ростиславичем Смоленським: «Той же зимѣ бишася смолняне съ черниговъцы и поможе Богъ ц(ч)ь(е)рниговъц(ч)емъ» до «...и не бяше мира межи(дю) ими, нъ рать большю(ю) воздвигну(о)ша»¹⁶. Цей фрагмент не повторюється ні в Лавр., ані в Іп. У НПЛ детально розповідається про конфлікт чернігівського князя із смоленським за землю В'ятичів. Літописець ніби підкреслює, що чернігівці та смольняни постійно конфліктували, повторюючи літописний зворот «не бяше мира межи(дю) ими» двічі. Характерно, що названі по іменах новгородці, чернігово-сіверські князі — Ярослав Всеволодич та Ігор Святославич, а також смоленський князь Давид і Всеволод Юрійович. Фраза-кліше новгородських літописців — «и поможи Бог черниговцем» вкотре видає автора, котрий був на боці чернігівців, що виправдовував позицію Ольговичів стосовно землі В'ятичів та їхні права на неї.

Безперечно, до південноруських фрагментів можна зарахувати і яскраве повідомлення про захоплення Києва під 6711 (1203) р. спільними військами: «Рюрикъ съ Ольговици и съ погаными половци Концакъ и Данила Бяковиць, възяша град Киев на щить в 1 день, генваря, на святого Василия...» до «... а град пожгоша»¹⁷. Як помітив М.Х. Алешковський, у тексті НПЛ молодшого ізводу вона відокремлена від наступної літописної звістки південноруського (може, й навіть чернігівського походження) вставкою тексту Повісті про взяття Царгороду 1212 р. Саме тому під 30-х рр. XIII ст., на його думку, і вставлені літописні повідомлення про справи у Києві, Чернігові та Галичі, що напряду не пов'язані із Новгородом¹⁸.

¹⁵ Новгородская первая летопись... — С. 24, 209.

¹⁶ Новгородская первая летопись... — С. 42, 235.

¹⁷ Новгородская первая летопись... — С. 45, 240.

¹⁸ Алешковский М.Х. Новгородский летописный свод 1220-х гг.... — С. 105, 109.

Звідки детальна інформація про битву за Київ стала відомою у Новгороді? Це не міг бути усний інформатор-новгородець, адже новгородці у ній не брали участі. Кліше «възяша град Киев на щить», що повторює із зміною назви міста стійкий зворот Іп. під 6655 р.¹⁹, імена половецьких ханів (згадування їхніх імен фіксується, за нашими спостереженнями, і на чернігівських фрагментах Іп.), а також наявність повної денної дати події переконливо вказує на очевидця, який міг бути чернігівцем. Втім, О.Л. Конявська аргументовано виводить статтю про взяття Києва НПЛ від усних розповідей свідків подій — торговців з Новгороду. Розвиваючи тезу О.О. Гіппіуса про вплив гіпотетичного володимиро-суздальського зводу Всеволода Юрійовича на текст південноруських статей початку XIII ст. НПЛ, дослідниця відмічає два джерела інформації — те, що відображає північно-східне джерело Короткого літописця та суздальське — звід Всеволода «Велике Гніздо» (для НПЛ молодшого ізводу)²⁰.

Після цієї звістки у НПЛ Синодального списку під 6711 (1203) р. йде своєрідне продовження: «Въ то же лѣто победиша Ольговица Литву: избиша ихъ 7 сот и 1000»²¹ — не що інше, як продовження опису активної діяльності Ольговичів. Це логічно впливає з їхніх амбітних задумів. Згадування точного числа жертв противника звеличує чернігівську династію. Ідентична за текстом звістка міститься і у СІ та НІВ²², оскільки вона походить із самого НПЛ. У скороченому варіанті ця інформація збереглася і у складі Рогозького літописцю²³. Мусимо припустити, що вищезазначені звістки мали південноруське походження, а інформація про перемогу Ольговичів над Литвою є чернігівською.

Літописний фрагмент 6717 (1209) р. про похід Костянтина Всеволодича на Чернігів; опис обіду великого князя Всеволода Святославича Чермного та рязанських князів на р. Ока; похід Всеволода Чермного на Пронськ до Рязанської землі та повернення новгородців до Новгорода, а Костянтина — до батька²⁴. Вказівка на новгородців — учасників походу, а також деталі конфлікту Всеволода із рязанцями та його прихід до Пронська із використанням прямої мови князя «предаите ми ся», «кто вы добръ того любите, злых казните» (у звертанні до новгородців) видає свідка подій, можливо, із табору самого

¹⁹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М.: Языки русской культуры, 1998. — Т. 2. — Стб. 358.

²⁰ Конявская Е.Л. «Южнорусские статьи» в новгородских летописях (первое десятилетие 13 в.) // ROSSICA ANTIQUA. — 2006. — СПб., 2007. — С. 170–174; *Ее же*. «Южнорусские» статьи первой половины XIII в. в новгородских летописях // Новгородский исторический сборник. — СПб., 2008. — № 11 (21). — С. 98–109.

²¹ Новгородская первая летопись... — С. 45, 246.

²² Софийская Первая летопись старшего извода // Полное собрание русских летописей. — М., 2000. — Т. 6. — Вып. 1. — Стб. 253; Новгородская IV летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 2000. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 181.

²³ Рогожский летописец. Тверской сборник // Полное собрание русских летописей. — М.: Языки русской культуры, 2000. — Т. 15. — Изд. 2. — Вып. 1. — С. 39.

²⁴ Новгородская первая летопись... — С. 247–248; Софийская Первая летопись... — Стб. 261; Новгородская IV летопись... — С. 181.

Всеволода. Події у Рязанській землі навряд чи знав новгородець, тоді як чернігівець — прибічник Всеволода Чермного — ніяк не міг оминати їх своєю увагою і, ймовірно, приніс цю звістку до Південної Русі, до двору Всеволода Чермного.

Наступний літописний текст під 6722 (1214) р. повідомляє про конфлікт Всеволода Чермного із Ростиславичами та про похід Мстислава Мстиславича на Чернігів. Слова «...и тако поидоша и-Смольньска, и постигыше князя и начаша воевати по Днѣпру городѣ Черниговскѣе и взяша Рѣчицѣ на щить и иные городѣ мнозѣ чърниговскыя»²⁵, можна припустити, були отримані з вуст учасників цього походу, хоча і увесь фрагмент зосереджений навколо Києва і Чернігова. Головними героями в усій літописній статті є новгородці на чолі з Мстиславом. Та й відчувається невидима присутність літописця-новгородця, котрий радіє успіхам свого князя у Південній Русі: «...възяша миръ и въземъше дары, придоба Новгороду вси сдрави». Тому робимо висновок про новгородське походження запису, можливо, зі слів учасників цього походу або з уточненням від інформаторів-чернігівців. Утім, саме в НПЛ міститься єдина згадка в давньоруських літописах про літописне місто Чернігово-Сіверщини — Речицю, що може вказувати на контамінований літописцем текст з двох джерел.

Не зупиняючись на княжінні Михайла Всеволодича Чернігівського у Новгороді, наголосимо, що літописні статті під 6733 (1225) та 6737 (1229) рр., безперечно, відносяться до новгородського порічного літопису (можливо, тому насичені яскравою прямою мовою цього князя, а також містять денну дату другого приходу Михайла на князівський стіл до Новгороду). Всі звертання князя до новгородців передані літописцем прямою мовою, причому ім'я князя написано по-батькові та навіть із вказівкою на далекі коріння (Михайло, син Всеволода, онука Олега); розповідається про те, що новгородці не захотіли відпускати до Чернігова Михайла, просили його залишитися²⁶. Сама літописна стаття 6733 (1225) р. написана з позиції Михайла Всеволодича, явним його прихильником-новгородцем. Літописець поважає князя і цінує його рішення, ба навіть намагається виправдати князя через його відмову від Новгороду і повернення до своєї вотчини — Чернігова. Можливо, саме з 1225 р. між Новгородом та Черніговом встановився зв'язок, завдяки чому інформація про Чернігово-Сіверську землю потрапила до НПЛ.

Вже 1229 р. Михайло Всеволодич вдруге їде до Новгорода. Новгородці знову раді, що їхнє бажання здійснилося: «и ради быша новгородци своему хотению»²⁷. Це для новгородського літописання формула. Там він активно вирішує спірні справи. Літописець радіє з цього. Видно, що князь оточений прихильними до нього новгородцями. При цьому розмови князя з новгородцями передані детально і тут знову використана пряма мова. Літописець позитивно ставиться до князя Михайла, що, можливо, вказувало на певний зв'язок

²⁵ Новгородская первая летопись... — С. 53, 252.

²⁶ Новгородская первая летопись... — С. 268–269.

²⁷ Новгородская первая летопись... — С. 274.

Новгорода з Черніговом, ще й тому Михайло міг завоювати цю прихильність з боку літописця-новгородця.

Літописна стаття під 6739 (1231) р.: «Той же осени ходи Ярославъ ратию на Църнигов,скую волость с новгородци и с всею властью своею на Михаила, и пожже Шереньскъ; и стоя под Мосальскомъ, и всъпятися всъпятъ истративъ обилья мьного. Ту же подъ городомъ застрѣлише Олдана подвойскаго и без мира отъидоша»²⁸. Згадування на території Чернігово-Сіверщини не тільки літописних міст, але й чернігівського князя, а також іншого чернігівця по імені — Олдана подвойського, невідомого за іншими літописними джерелами, ставить питання про відображення якогось додаткового джерела. Однак вказівка на новгородців як учасників походу вказує на їхню можливість передачі цієї інформації з вуст очевидців новгородському літописцеві. Із НПЛ перейшла ця звістка і до СІ та НІV, тільки у скороченому вигляді, без другої частини²⁹.

Наступна коротка літописна звістка із чіткою локалізацією слідує відразу за попереднім повідомленням і є ніби його продовженням: «Того же лета представися Водовик (и) Внезд, посадникъ новгородскый, в Ц(Ч)ерниговѣ» 6739 (1231) р.³⁰. Таке уточнення соціальної позиції Внєзда Водовика записане, ймовірно, не у Новгороді, де літописець це знав, а в іншому місці, можливо, в Чернігові, адже Чернігів згаданий як місце смерті. Ця інформація є доволі рідкісною. Зазвичай для НПЛ не є характерним вказівка на місце смерті ні посадників, ані архієпископів, утім, майже завжди позначена точна денна дата їхньої смерті.

Звістка про похід двох князів проти Михайла Всеволодича 6743 (1235) р., починаючи від слів «Поиде князь Владимиръ Рюриковичъ съ киянами и Данило Романовичъ с галичаны на Михаила Всеволодича Чермного...» до «...и на Нёмцыхъ имаше искупъ князи»³¹. М. Х. Алешковський бачив тут руку новгородця, котрий зафіксував це зі слів очевидців³². На нашу думку, така літописна звістка не містить рис усного повідомлення, тим паче переданого з уст очевидців, оскільки немає яскравих деталей, лише чіткий, послідовний перерахунок бойових дій (характерною особливістю цього опису є згадка топографічної частини Чернігова — посаду, а також особлива увага до околиці Чернігова і його князя Михайла) та заміщення князівських столів у Києві та Галичі. Отже, мусимо припустити південноруську фіксацію цієї події, можливо, в Києві, ретроспективно, в період правління Михайла Всеволодича Чернігівського.

Повість про вбивство Михайла Всеволодича Чернігівського та його боярина Федора в Орді, що у НПЛ молодшого ізводу датована 20 вересня 6753 (1245) р.³³, у СІ помилково віднесена до 23 вересня 6753 (1245) р.³⁴, а у НІV до

²⁸ Новгородская первая летопись... — С. 70, 280.

²⁹ Софийская Первая летопись... — Стб. 286; Новгородская IV летопись... — С. 212.

³⁰ Новгородская первая летопись... — С. 70, 280; Новгородская IV летопись... — С. 212.

³¹ Новгородская первая летопись... — С. 73–74; 284–285.

³² Алешковский М. Х. Новгородский летописный свод 1220-х гг. — С. 109.

³³ Новгородская первая летопись... — С. 298–303.

6755 (1247) р.³⁵ (відображає лише факт вбивства), хоча насправді подія мала місце за вересневим стилем — 20 вересня 1246 р. Як зазначав Я. С. Лур'є, несхожість варіанту тексту Повісті у НІВ з НПЛ та СІ означає відображення поширеної розповіді спільного протографу у двох останніх літописах³⁶.

В тексті Повісті НПЛ Михайло названий «преподобним», «святим і великим князем», що вказує на те, що вона була написана/редагована у тому вигляді, який вона має вже після його канонізації, що, ймовірно, відбулася ще у XIII ст.³⁷. У НПЛ відобразився поширений варіант цієї повісті житійного характеру, але інший, не такий, як у СІ, оскільки тут немає пояснення причини поїздки князя Михайла Чернігівського в ставку Батия і не названий по імені духівник князя. В цій літописній повісті слова князя та боярина Федора, як і духівника, передані прямою мовою, опис насичений яскравими деталями, а Повість містить багато релігійних зворотів, звертань до Бога, закінчується традиційним для молитви зворотом «от господа нашего Исуса Христа в нынешнии веке и в будущии, вкупе Отца и Сына и святого Духа, ныне и присно и в веки веков. Аминь»³⁸. Це дає можливість припустити, що Повість складена наближеною до князя церковною особою, можливо, саме духівником Іоанном. Записана і дійшла у редакції, яка була після канонізації Михайла та Федора православною церквою десь у 60-х рр. — 70-х рр. XIII ст.

Аналізуючи усю сукупність південноруських літописних звісток НПЛ та фрагментів, пов'язаних із Черніговом, відразу видно найменшу частотність згадування чернігівських топонімів (хоча деякі з них згадуються у НПЛ вперше), що також вказує на місце, де велася порічна місцева новгородська хроніка подій із включенням інших, неновгородських літописних джерел — володимиро-суздальського та південноруського змісту.

За нашими підрахунками, на початку — в середині XIII ст. Чернігів згадується 14 разів (16 — лише в Московському літописному зводі кінця XV ст.), в Іп. — лише 6, а також згадуються по одному разу Речиця та Чернігівська волость на відміну від Іп. та Лавр. Для порівняння, всього в XII — середині XIII ст. у НПЛ Чернігів згаданий лише 21 раз [Таблиця 1]. Можливо, через те, що в давньоруський час контакти Чернігів-Новгород не були розвинуті, не враховуючи невдалої спроби Святослава Ольговича утвердитися на новгородського столі та мрію Михайла Чернігівського встановити зв'язок із своєю вотчину та Новгородською землею. Це ставить питання про відображення південноруського джерела у частині звісток НПЛ початку — середини XIII ст. Серед згадок про чернігівських князів виділяється лише інформація про тих, хто князував у Новгороді, або якимось чином був пов'язаний із Новгородом — про Святослава Ольговича, Всеволода Святославича Черного та його сина Михайла

³⁴ Софийская Первая летопись... — Стб. 318–325.

³⁵ Новгородская IV летопись... — С. 229.

³⁶ Лурье Я.С. Общерусские летописи XIV–XV вв. — С. 118.

³⁷ Голубинский Е.Е. История канонизации святых русской церковью. — М., 1901. — Изд. 2. — Т. 1. — С. 58.

³⁸ Новгородская первая летопись... — С. 303.

Всеволодича. Усі ці три князі представниками династії Ольговичів, двоє з яких мали надзвичайно амбітні плани щодо об'єднання Південної Русі³⁹.

Отже, в тексті НПЛ нами виділено 13 великих, розлогих літописних фрагментів і лапідарних звісток південноруського походження, що містять чернігівську інформацію. До південноруських повідомлень про політичні події належать: походи новгородських князів (новгородців) у Південну Русь (здебільшого на Чернігів) — 4 звістки; виправи та битви Ольговичів — 4; початок князювання у Новгороді чернігівських князів — 1. Агіографічні сюжети представлені звістками про постриг Миколи Святоші та вбивством в Орді Михайла Всеволодовича. Повідомлення про одруження Святослава Ольговича; смерть новгородського посадника Внесда Водовика — це блок сімейно-родинних звісток. Помічаємо нерівномірне розподілення у тексті НПЛ південноруських літописних фрагментів, що містять чернігівську інформацію: в XII ст. фіксується 5 повідомлень, а на початку — в середині XIII ст. — 7 і літописна Повість про вбивство в Орді Михайла Чернігівського та його боярина Федора.

Таким чином, на нашу думку, з чернігівського літописного джерела походять: звістка про постриг Миколи Святоші 1107 р., про примирення киян із чернігівцями завдяки новгородському посадникові Мирославу 1135 р., про вінчання Святослава Ольговича у Новгороді, про конфлікт між Ярославом Чернігівським та Всеволодом Юрійовичем з Давидом Ростиславичем 1195 р., про перемогу Ольговичів над Литвою 1203 р. та про смерть Внесда Водовика 1231 р. Ця інформація потрапила до Новгороду, вірогідно, через чернігівських і тимчасово новгородських князів — Святослава Ольговича та Михайла Всеволодича.

Таблиця 1.

Частотність згадування літописних міст Чернігово-Сіверської землі у літописних зводах на початку — в середині XIII ст.⁴⁰

№	Іпатіївський літописний звід	Лаврентіївський літописний звід	Новгородський Перший літопис	Московський літописний звід
1	2	3	4	5
6708–6754 pp.				
1	Чернігів = 7	Чернігів = 9	Чернігів = 14	Чернігів = 16
2	Козельськ = 4	Сновськ = 1	міста Чернігівські = 2	Козельськ = 3
3	Хоробор = 1		Речиця = 1	Стародуб = 2

³⁹ Коваленко В.П. Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. — Чернігів, 1996. — С. 37–38.

⁴⁰ Складено автором за: Іпатьевская летопись, стб. 715–797; Лаврентьевская летопись, стб. 415–471; Новгородская Первая летопись, с. 44–74, 239–303; Московский летописный свод конца XV в. / Под ред. М.Н. Тихомирова // Полное собрание русских летописей. — М.; Л., 1949. — Т. 25. — С. 99–139.

1	2	3	4	5
4	Сновськ = 1		Чернігівська волость = 1	Чернігівська волость = 1
5	Сосниця = 1			
6	Чернігівські страни = 1			
Ра- зом	15	10	18	22

**CHRONICAL MATERIALS WITH CHERNIHIV' CONTENTS
OF THE XIIth — MIDDLE OF THE XIIIth CENTURIES IN THE FIRST
NOVGORODIAN CHRONICLE**

Iryna Kostyantynivna Chugaieva (PhD in History, senior lecturer of the chair of Pedagogics and methods of History' and Social Sciences' teaching of Educational and Scientific Lazarevs'kyi Institute of History, Ethnology and Law of Chernigov National Shevchenko Teachers-Training University)

The article deals with analysis of chronical reports of the XIIth — the middle of the XIIIth centuries of The First Novgorodian Chronicle, contained unique information with Chernihiv content, which are absent in The Laurentian Chronicle and The Hypatian Chronicle. The author reaches a conclusion about origin of a few southrus' reports with chernihiv materials of The First Novgorodian Chronicle from Chernihiv source.

Keywords: *The First Novgorodian Chronicle, chronical report, chronical information, Chernihiv source, Chernihiv, Olhovychy.*

БАШКИРСЬКО-УГОРСЬКА ПРОБЛЕМА (ДИСКУРС ДЖЕРЕЛ ТА СТЕРЕОТИПИ ІСТОРІОГРАФІЇ)

Це дослідження присвячено найбільш актуальним питанням башкирсько-мадьярської проблеми. Велика Угорщина не тотожна Башкирії. З башкирських етнонімів ледь два-три є спільними з угорцями. Угорський компонент брав участь у етногенезі башкир, проте до власне угорців вони мали опосередковане відношення. Башгірди та баджгурд східних джерел це угорці. Свідчення ал-Масуді про баджгурдів та нукарда відносяться до угорців та болгарам.

Ключові слова: башкирсько-угорська проблема, угорці, башкири, Велика Угорщина, східні угорці, етноніми.

Одним з найбільш цікавих питань історії Волго-Уральського регіону є башкирсько-угорська проблема. Питанню прабатьківщини угорців у Волзько-Уральському регіоні присвячена величезний масив угорських та російських наукових досліджень. Предметом нашого дослідження є свідчення середньовічних писемних джерел щодо ранньої етнічної історії угорців. Метою нашого дослідження є аналіз основних точок зору у історіографії стосовно можливості локалізації прабатьківщини угорців у Башкирії. Необхідно відзначити, які свідчення писемних джерел стосуються башкирів і чи можна ототожнити угорців Великої Угорщини з башкирами.

Перед тем як безпосередньо перейти до дослідження проблеми необхідно з'ясувати під якими етнонімами угорці були відомі сусідам. Давні угорці були відомі сучасникам під багатьма іменами. Лев Мудрий, Продовжувач Феофана та Костянтин Багрянородний називали угорців турками. Угорці сприймалися візантійцями як чергове кочове плем'я. Вони навіть не робили спроби їх якось вирізнити. Лев Мудрий, переповідаючи трактат Маврикія, фактично поставив знаки рівності між тюркютами Маврикія та сучасними собі угорцями. У Житії Костянтина Філософа турками було названо хозарів, які перебували недалеко від Херсона. Лев Диякон називав угорців гунами. Продовжувач Георгія Амартола називав угорців унґрі, гуннами та турками. Унґрами також названі угорці в «Житії Василя Нового» та «Дивах святого Георгія». У Георгія Амартола угорці названі унґрами¹.

* **Ярослав Пилипчук** — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, відділ Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

¹ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — М., 1997. — С. 113–114, 122–129, 131–133; Rona-Tas A. Hungarians and Europe in Early Middle Ages. — Budapest, 1999. — P. 275–282, 284; Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century—Cluj-Napoca, 2003. — P. 14, 16

Вплив візантійської традиції на слов'ян був помітним, оскільки при перекладі на слов'янські мови етнонім турк автоматично перекладали як угри. З цим і пов'язані згадки про війну Іраклія у союзі з уграми та переселенням білих угрів (насправді оногурів Аспаруха). При переселенні до Паннонії угорців Нестор назвав угорців Чорними Уграми. Етнонім Угри для позначення угорців використовувався у XI–XII ст. для позначення Угорського Королівства. У «Повісті про Латинянах» та «Житті Наума» угрів також було названо пеонами. Наслідуючи візантійську традицію найменування сучасних племен архаїчними етніконами слов'яни так називали угорців².

У єврейській книзі «Йосиппон» угорців було названо угр, очевидно орієнтуючись на слов'янські джерела. Йосиф бен Горіон називав угорців Унгари орієнтуючись на етнікон, котрий використовувався у Західній Європі для позначення угорців. У єврейсько-хазарській переписці каган Йосиф називав угорців х-г-рім. Назви Ungari та Hungari використовувались у багатьох латиномовних хроніках. Фактично євреї знали про угорців завдяки посередникам з Європи та від слов'ян³.

У частині арабських та перських джерел угорців називали ал-маджгаріа. Так угорців називали Ібн Русте, автор «Худуд ал-Алам», Гардізі та Тахір ал-Марвазі. Плутанина з позначенням башкирів та угорців породжена свідченнями частини арабо-перських істориків та географів. Ал-Гарнагі у нотатках до опису своїх подорожей згадував про башгірдів у країні ал-Ункаріа. Ібрагім б. Йакуб називав угорців ал-Ункалі. Ал-Ідрісі називав башкир та угорців зовнішніми та внутрішніми басджіртами. Йакут у своєму географічному словнику поєднав свідчення Ібн Фадлана про подорож до Середнього Поволжя та дані про Угор-

² Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 116–119, 172; *Rona-Tas A. Hungarians and Europe in Early Middle Ages.* — P. 282–283; *Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.* — P. 13–18.

³ Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. — Л., 1932. Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kokovcov/frameset3.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kokovcov/frameset4.htm> Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу; *Гаркавія А.Я.* Сказания еврейских писателей о хазарах и хазарском царстве. — СПб., 1874. Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi1/frameset2.htm> Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу; *Петрухин Я.В., Эйденкин Я.Д.* Книга Иосипион // Славяне и Русь в Иосипионе и Повести Временных лет. К вопросу о источниках русского летописания // Славяне и их соседи. — Вып. 5. — М., Наука, 1994. Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kniga_Iossipon/text.htm — Назва з екрану; *Rona-Tas A. Hungarians and Europe in Early Middle Ages.* — P. 282–283; *Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.* — P. 14–15.

щину, коли оповідав про башгїрдїв воюючих з румїйцями та мусульманську громаду Халеба⁴.

Необхідно зауважити, що про башкирів тривалий час у мусульманському світі не знали. Фактично першим повідомленням про башкирів був звіт Ібн Фадлана про подорож др Волзької Булгарії. Башкири у ньому описані мисливцями за головами. Їх мандрівники побоювались. Повідомлялось, що вони кочівники та є язичниками. Арабський посол знайшов у них анімізма⁵.

Ал-Балхі повідомляв, що басджиртів (башкир) 2 тис. та вони добре захищені своїми лісами. Це повідомлення скопіювали ал-Істахрі та ал-Ідрісі. Ал-Біруні згадував, що башкири мешкають у лісах та горах. Гардізі повідомляв, що Басджірт мешкав між володіннями кімаків та хозар. Він очолював військо з 2 тис. Хозар направив Басджірта проти огузів та саклабів. Ал-Істахрі порядом з башкирами згадував печенігів. Стосовно басджиртів, то він вказував, що їх два види. Перший мешкає поряд з огузами та Волзькою Булгарією. Інший мешкає поряд з печенігами у Європі та вказано, що він також межує з Румом (Візантією). Д. Анікєєв притримується думки, що мешкаючі поряд с печенігами басджирти це угорці. У Ібн Хаукаля також є свідчення про басджиртів, котрі разом з баджанакми межують з Румом (Византиєю). Необхідно зауважити, що представники Балхської географічної школи (традиція Джахайні) не називали угорців та башкирів різними етнонімами⁶.

Нам необхідно також більш детально зупинитися на свідченнях деяких арабських та перських істориків та географів. Ал-Масуді повідомляв про конфедерацію чотирьох племен — баджанак, баджна, баджгурд та нукерде, котра воювала против кімаків, огузів, карлуків. Арабський історик відзначав, що друга

⁴ Rona-Tas A. Hungarians and Europe in Early Middle Ages. — P. 289–297; Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 105–106; Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. — P. 14.

⁵ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А.П. Ковалевского.] Под редакцией И.Ю. Крачковского. — М.–Л., 1939. Веб-сайт «Исторический факультет МГУ». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm> — Назва з екрану.

⁶ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу Веб-сайт «Исторический факультет МГУ». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm> — Назва з екрану; Гардизи... — Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» // Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению. — М., 1973. — Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frameset_1.htm — Назва з екрану; Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века). — СПб., 1870. — VIII, 308 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_mus_pis/13.htm — Назва з екрану; Анікєєв Д.О. Міграція і розселення печенігів за повідомленнями вчених Арабського халіфату IX–X ст. // Сходознавство — № 48. — К., 2009. — С. 8–9; Антонов И. Средневековая Башкирия. — Уфа: УП Галиуллин Д.А., 2012. — С. 44–45.

коаліція племен перемогла і наслідком цього стало переселення печенігів до Європи.

У іншому своєму доробку був опис війни чотирьох племен проти ромеїв, котру хроніст датував 932–933 рр. У джерелі вказано, що племена баджанак, баджна, баджгурд, наукерде напали на місто W.l.nd.r. Це місто знаходилося у візантійському прикордонні. На думку Д. Анікєєва та І. Коновалової, під найменуванням В.л.нд.р. згадано поселення Дебелт поблизу Бургаса. Було вказано, що племена тюрків баджанак, баджна, баджгурд та нукерде походять від єдиного предка та нападають на країни аж до ал-Андалуса та на Рум. Чотири племені здобули Валандар, перемогли військо румійців, а після цієї кампанії робили набіги на країни сакаліба та Рум, а також доходили до ал-Андалуса, Іфранджі (Європи), Джалалікі (Галісії). Масуді вказував, що тоді у румійців правив Арман (Роман Лакапін). У цих свідченнях були комбіновані свідчення про печенігів та угорців. Угорці дійсно у своїх походах досягали Акваїтанії, Саксонії, Калабрії, але печеніги на заході не йшли далі Угорщини, Болгарії, Візантії. Серед інших племен було назване плем'я нукарда⁷.

Стосовно ототожнень цього етнікона з відомими етнонімами, то С. Толстов співставляв його з Янгикентом. К. Маккартні вважав, що ал-нукарда це угорці. Д. Паулер притримувався схожої думки. П. Голден ототожнює нукарда з племенем оногурів, точніше з його зіпсованою формою Onogurda. В. Бейліс та Й. Маркварт запропонували замість Нукарда читати етнонім як ункарда. І. Коновалова вважає, що нукарда це новгородці. Д. Анікєєв ж вважає, що нукарда це угорці, а баджгурд це башкіри. Н. Каплун зробила припущення, що баджгурд це башкіри, а нукарда це кангари. Українська дослідниця підтримала думку О. Прицака про те, що причиною війни між племенами двох коаліцій була боротьба за контроль над торговими шляхами. Контроль печенігів над частиною Великого Шовкового шляху протирічив інтересам хозар, котрі організували антипеченізьку коаліцію племен. Частина печенігів відступила на караваний шлях між Волзькою Булгарією та Хорезмом, котрий описав Ібн Фадлан. Т. Левицький та І. Коновалова виправдано вважали, що баджгурд це угорці. На нашу думку, баджна та баджанак це печеніги, а баджгурд це угорці. Д. Анікєєв припускає, що печеніги воювали проти Візантії у 935 р. І. Коновалова датувала конфлікт 934 р., тобто час набігу угорців на володіння ромеїв. П. Голден вважає, що альянсу з кімаків, хозар та карлуків протистояли оногури, угорці та печеніги. Повідомлення арабського хроніста про війни двох коаліцій племен не відносилась к визначеному часу, а відобразила ситуацію прибуття нових етнічних груп до Центральної Європи. Кімаки, карлуки та огузи витіснили печенігів з центральноазійських степів⁸.

⁷ Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — М., 2000. — С. 147–156.

⁸ Golden P.B. The migrations of the Oghuz // Archivum Ottomanicum. — Vol. 4. — Wiesbaden, 1972 — P. 58–59, 62–68; Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века). Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_mus_pis/13.htm — Назва з екрану; Каплун Н.М. Про печенігів

Традиція називати угорців башгірдами була і у перських хроніках. Необхідно вказати, що для позначення угорців використовувався ще й етнонім Керел, котрий був запозичений Джувейні та Рашид ад-Діном з «Таємної Історії монголів» де окрім цього етноніма згадувались ще етноніми баджигіт та мачжарат. Свідчення Рашид ад-Дина про те, що Шибан брав участь у поході на Волзьку Булгарію та Башкирію, необхідно сприймати більш ніж критично. Персидський хроніст вказував, що булари та башгірди християни та межують з франками. Опис битви з келаром буларів був запозичений з хроніки Джувейні⁹. Невдала вставка Рашид ад-Діном опису битву перед походом на Русь обумовила плутанину при описі подій «Великого Західного походу». Місце келарів Джувейні у «Збірнику Літописів» зайняли булари¹⁰. Розповідь про битву монголів з келарами та башгірдами скопіювали Вассаф та Шереф ад-Дін Йазді¹¹. Битва з келарами та башгірдами це битва з правителем угорців Белою IV та принцем Коломаном. Буларів Рашид ад-Дін вважав окремим народом. Він повідомляв, що булари та башгірди, досі не зовсім підкорені монголами, що зрозуміло не мало відношення до Волзької Булгарії та Башкирії. Стосовно сусідства з франками, то Угорщина та Польща якраз були сусідами Священної Римської Імперії.

Стосовного башгірдів, то Йакут повідомляв, що вони притримувались ханіфітського мазхаба ісламу. Серед населення Халеба була община ал-Баджгардїя. Їх Йакут охарактеризував як світловолосих людей. Вони вважали своєю батьківщиною країну ал-Хункар та були підданими її правителя, а свій язик співставляли з мовою франків¹². Ал-Гарнаті називав угорського короля правителем башгірдів та згадував, що у його війську служили мусульмани, котрі воювали проти румійців (візантійців)¹³. Загадкові угорські мусульмани не були світловолосими, оскільки були булгарами, хорезмійцями та печенігами¹⁴.

багатих та бідних: доля двух гілок одного народу наприкінці IX — на початку XI ст. // Сходознавство. — № 17–18. — К., 2002. — С. 83–89; Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — С. 147–156; Ал-Бекри. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Часть 1 // Записки Императорской академии наук. — Т. 32. — СПб., 1878. Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Bekri/frameset.htm> — Назва з екрану.

⁹ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузенем и обработ. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. — М.–Л., 1941. — С. 23; Арсланова А.А. Остались книги от времён былых... — Казань, 2002. — С. 164–165.

¹⁰ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. II. — С. 23, 35.

¹¹ Антонов И. Средневековая Башкирия. — Уфа, 2012. — С. 60–61.

¹² Йакут ал-Хамави. Алфавитный перечень стран // История татар. — Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. — Казань, 2006. — С. 806.

¹³ Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / Публикация О.Г. Большакова и А.Л. Монгайта. — М., 1971. — 135 с. Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frameset1.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frameset2.htm>

Зазвичай свідченням зв'язків угорців з башкирами вважають угорську етнімію. Костянтин Багрянородний вказував, що у угорців сім племен — Некі, Мегері, Куртугермат, Таріана, Генах, Карі, Касі. Ці племена угорською мовою називались Ньек, Медьєр, Курт та Дьярмат, Тарьян, Еньо, Кер, Кесі. А. Новосельцев та Г. Літаврін вважали, що етнонім дьярмат можна співставити з башкирським юрмати, а також відзначали, що тільки два етноніми — Медьєр та Ньек — є фінно-угорськими, а усі інші тюркські. Цієї ж думки притримувався й В. Шушарін. В. Спіней вважає, що усі етноніми окрім Медьєр відносяться до тюркських етнонімів. Два етноніми Еньо та Дьярмат мають паралелі у башкирській етнімії. Д. Немет вважав, що ньек можна співставити з башкирським племенем нагман, кесе з кесе-табин, еньо з еней. Гіпотеза угорського дослідника отримала широку підтримку у башкирській та російській історіографіях. Р. Кузєєв та Т. Гаріпов некритично сприйняли статтю Д. Немета. Окрім того, цей угорський вчений ототожнював Дьюла та Юламан, проте племені з такою назвою у угорців не було. П. Голден вважав, що тюркськими були племена Курт-Дьярмат, Тарьян, Ене, Кер, Кесі. Серед кланів угорців був Zuard, котрий П. Голден співставляв з саварт-асфалами. Ще Д. Паулер ототожнив дьярмат та юрмати, еньо та еней. Проте тільки перша пара етнонімів вважалась прийнятною Л. Лігетті. Побудови Д. Немета у свій час були розкритиковані І. Мандокі-Конгуром. Також дослідник вказував, що етноніми еньо та еней не можуть бути співставлені, як і інші ототожнення, окрім куртдьярмат та юрмати. Серед скептиків щодо башкиро-угорських ототожнень був і З. Гомбоц. І. Зімоні зазначав, що навіть ототожнення дьярмат та юрмати викликає багато складнощів. Багато тюркських запозичень пов'язані з булгарською мовою угорської групи. Про це свідчать чисельні тюркізми угорської мови. В. Шушарін вважав, що найменування Тарьян серед угорських племен походило від тюрків, плем'я ене відповідало башкирському Еней, дьярмат — башкирському юрмати, кюрт також тюркське найменування. Угорськими російський вчений вважав медьєр та ньек. При висвітленні контрверсійних питань він відзначав, що І. Мандокі-Конгур критикував співставлення ньек з нагман та кесі з кесі табин. Назва ж племені кер має як тюркську, так і угорську етимологію, при цьому він вважав більш переконливою другу. Назва одного з угорських племен (медьєр) стало самоназвою цілого народу. А. Рона-Таш зазначав, що ототожнення Дьярмат та Юрматы складне з точки зору лінгвістики. Ототожнення Ене та Еней не викликало у дослідника питань, як і можливість переходу медьєр у мішер. Дослідник також висловив припущення про походження етнікона угри (слов'янський етнікон для позначення угорців) від оногурів та Югри. Проте отожднення Ньек та Нагман дослідник вважає неймовірним, так само неймовірне ототожнення Кесе та Кесі¹⁵.

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frameposl.htm> — Назва з екрану.

¹⁴ Зімони І. Венгры в Волжско-Камском Басейне? // *Finno-Ugrica*. 2000. — № 1 (4). — С. 26–27.

¹⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. — М., 1991. — Глава 40 Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/

Ті давньомадярські племена, котрі не переселились на початку IX ст., залишились у волзько-уральському регіоні. Частина з них під тиском печенігів перекочувала у район басейнів Ками та Заї. Кушнар'яновці та караякупівці, котрі залишались жити на території Башкортостану, стали сусідами башкирів та поступово тюркизувались, як і більш пізні чиялікці¹⁶. Носії чиялікської культури за припущенням Є. Казакова прийшли до Башкортостану та Прикам'я з Заураля¹⁷. В. Іванов вважає, що у XII–XIV ст. володіння чияликців знаходились у басейнах Ками та Білої¹⁸.

Угорські домініканці писали, що здійснити мандрівки їх спонукали свідчення давніх про прабатьківщину мадяр. Вони не запозичували інформацію у угорського Аноніма. У більш пізніх, ніж звіти Ріхарда та Юліана, хроніках Магістра Аكوша та Шимона Кезаї відбилися дещо інші дані, ніж у угорського Аноніма. За свідченнями цих хроністів, гігант Менрот увійшов у землю Евліат та одружився з Енет. Від неї народились Хунор та Магор. Їх нащадки населяли область Персії, а тілом та кольором вони були схожі на гуннів, а мовою відрізнялись як саксонці та тюринги. Хунор та Магор полювали та, переслідуючи оленя, прийшли у болота Меотиди, де пробули кілька років. На шостий рік вони нашттовхнулись на дітей та синів Белара та увели їх з собою у болота Меотиди. У числі полонених було дві дочки аланського князя Дули. Від шлюба цих жінок з Хунором та Магором за версією Магістра Аكوша та Шимона Кезаї і походили угорці¹⁹.

Візантійський імператор та історик Костянтин Багрянородний вказував, що у угорців було кілька батьківщин і називав їх турками. Перша прабатьківщина ним була локалізована в загадковій країні, де вони жили поряд з хозарами, а друга прабатьківщина в Етелькьозі між Дніпром, Дунаєм та Прутом. Родичами

text40. phtml?id=6399 — Назва з екрану; *Зимони И.* Венгры в Волжско-Камском Басейне? С. 5–41; *Nemet Gy.* Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren // *Acta Linguistica*. — Т. 16 (1-2). — Budapest, 1966. Лайв-дзжорнал «Сураман». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://soraman.livejournal.com/5576.html> — Назва з екрану; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. — С. 173–176; *Spinei V.* The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. — Р. 30–32; *Golden P.B.* The Origins and Development of the Hungarians // *The Cambridge History of Early Inner Asia*. — Cambridge, 1990. — Р. 246–247; *Rona-Tas A.* Hungarians and Europe in Early Middle Ages. — Р. 430–435.

¹⁶ *Казаков Е.П.* Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв.: проблемы взаимодействия. — Казань: Институт истории АН РТ, 2007. — С. 93.

¹⁷ *Казаков Е.П.* Волжские болгары, угры и финны... — С. 105; *Казаков Е.П.* Угры Восточного Закамья в составе Улуса Джучи // *История татар*. — Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII — середина XV в. — Казань, 2009. — С. 484–485.

¹⁸ *Иванов В.А.* Угорские племена в Восточном Закамье и Приуралье // *История татар*. — Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. — Казань, 2006. — С. 414–415.

¹⁹ *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. — С. 198–199; *Rady M.* The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation. // *Slavonic and East European Review*. — 2009 — Vol. 87 (4). Веб-сайт «Лондонський Глобальний Університет». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf> — Назва з екрану.

угорців були названі саварти-асфали (савіри у прикаспійських степах Дагестану). Очевидно, візантійський історик розглядав угорців як частину степового світу. Він вказував, що угорці деякий час мешкали поряд з хозарами. Етелькьоз був землею у яку вони разом з каварами відкочували після громадянської війни у Хозарському каганаті²⁰.

Концепт *Ungaria Maior* був винаходом самих угорських домініканців. Він повинен був пояснити питання з прабатьківщиною угорців та з метою місії домініканців. Так само концепт *Magna Hungaria* у францисканців був покликаний пояснити походження угорців і пояснити позначення їх прабатьківщини. Францисканці адаптували *Ungaria Maior* під своє розуміння. Оскільки домініканці згадували *Ungaria Maior*, то францисканці автоматично перенесли назву *Magna Hungaria* на країну Паскатір. Францисканці, котрі мандрували пізніше домініканців та самі не були в Волзькій Булгарії та знали тільки про те, що десь на сході існує країна Паскатір²¹. Інформація про те, що *Ungaria Maior* знаходилась на схід від Волзької Булгарії, деякий час слугувала причиною ототожнення її з Башкирією²².

За даними Шимона Кезаї та магістра Акоша, прабатьківщина угорців Скифія поділялась на Башкирію, Денцію (Децію) та Магорію (землю угорців)²³. Йоганка охарактеризував баскардів як мусульман, а папа Іоанн XXII згадував про християнського вождя східних угорців *Jeretanny*²⁴. Ріхард повідомляв, що угорці-язичники мешкали неподалік від Булгара. Було вказано, що Ріхард знайшов східних угорців за дві днів від країни волзьких булгар. Країна цих угорців була знайдена угорськими домініканцями завдяки жінці з східних угорців, котра вийшла заміж за булгарина і мешкала на батьківщині чоловіка. Зустрівши проповідників, вона вказала їм шлях. С. Аннінський по помилці повідомляв, що ця країна знаходилась на Ак-Іделі. Проте свідчення латинського

²⁰ *Константин Багрянородный. Об управлении империей* / Пер. под. ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. — М., 1991. — Глава 38 — Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text38.phtml?id=6397 — Назва з екрану, Коментарии; Христианский мир и Великая Монгольская империя. Материалы францисканской миссии 1245 года. Материалы францисканской миссии. — СПб., 2002. — С. 249.

²¹ *Джиованни де Плано Карпини. История монгалов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны* / Пер. с лат. А.И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч. Н.П. Шастиной. — М., 1957. — С. 48, 123.

²² *Зимони И. Венгры в Волжско-Камском Басейне?* — С. 21.

²³ *Simonis de Keza. Gesta Hungarorum // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores*; 2. — Lipsiae, 1883. — S. 57; *Зимони И. Венгры в Волжско-Камском Басейне.* — С. 20.

²⁴ *Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив.* — 1940. — Т. III — С. 91–94; *Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365.* — Cambridge: Canbrige University Press, 2005. — P. 35–36.

оригінала хроніки у рукопису, котру використав Г. Доррі є дещо іншими. Річку згадану Ріхардом можна ототожнити з Волгою²⁵.

Юліан вказував, що монголи завоювали «Велику Угорщину». При цьому частина язичників угорців відкочувала на правий берег Волги. Було вказано, що Юліана випередили чотири ченця-домініканці. Східні угорці втікали від монголів і були ладні прийняти католицизм аби дістатися Угорщини. Суздальський князь заборонив домініканцям проповідувати католицизм серед цих угорців-язичників. Католицькі ченці були ним вигнані. Вказано, що потім вони підійшли до міста Рецесуе і потрапили у країну мордуканів, де один из князів тої землі підкорився татарам. На цій ділянці шляху до них приєднався Юліан. Двоє ченців через країну мордуканів намагалися дістатися землі татар, проте подальша їх доля була невідома. Два інших ченця та Юліан попереду себе відправили перекладача, але він був вбитий мордуками. Князем мордуканів, котрий підкорився монголам, був каназор мокшан і ймовірно саме мокшани вбили перекладача²⁶. Угорські дослідники стверджують, що угорці-язичники це не башкири²⁷.

Ріхард повідомляв, що *Ungaria Maior* знаходилась поблизу від *Magna Bulgaria* (це звичайно не Велика Булгарія Кубрата, а Волзька Булгарія²⁸). Ріхард вказував, що земля язичників-угорців починалась від річки Ітіль²⁹. Ріхард та Юліан під час візитів до Східної Європи не ототожнювали *Ungaria Maior* з якоюсь іншою країною. В. Напольських відзначав, що Юліан не співставляв Велику Угорщину з башкірами. Він зазначав, що присутність східдних угорців у Середньому Поволжі та згадка там етнонімів мочари, можари/мішер може свідчити якщо не про перебування на території Мещери нащадків східних угорців, то людей принаймні збергіших етнонім мадяр. Мачжарат «Таємної історії монголів» вирогідно були східними угорцями Волзько-Уральського регіону. Угорський францисканець Йоганка перебуваючи у Баскардії не згадував про те, що угорці-язичники були тотожні населення цієї країни³⁰.

²⁵ Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе — С. 81; Dörrie H. Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebeit (1234/1235) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über Tataren // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. — I. Philologisch-historische klasse. № 6. — Göttingen, 1956. — S. 157.

²⁶ Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе. — С. 89.

²⁷ Зимони И. Венгры в Волжско-Камском Басейне? — С. 5–41.

²⁸ Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе — С. 80–81; Dörrie H. Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebeit (1234/1235) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über Tataren — S. 156.

²⁹ Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе — С. 81.

³⁰ Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе. — С. 92–94; Христианский мир и Великая Монгольская империя. Материалы францисканской миссии 1245 года. Материалы францисканской миссии. — СПб.: Евразия, 2002 — С. 244–249.

Юліан повідомляв про переселення угорців-язичників з-під Волзької Булгарії до кордонів Русі. Опис мандрівки Юліана та Ріхарда не залишають сумнівів про те, що домініканці були у Булгарії. Східні угорців, які, на думку Ріхарда та Юліана, розмовляли мовою близькою угорській мові, не залишилися жити на попередній території. Вони мігрували на правий берег Волги. Оскільки знання європейців з географії Східної Європи були відносними, то італійці цілком могли зазначати, що нехрещені угорці мешкають поблизу Дона. Ймовірно, інформація італійських гуманістів була запозичена зі звітів угорських домініканців XIII ст. Угорці адресували свої листи італійським клірикам, а Еней Сільвіо Пікколоміні, відомий ще як Папа Римський Пій II, мав можливість користуватися цими документами. Антоніо Бонфіні можливо також мав доступ до цих документів³¹.

Історіографія проблеми Magna Hungaria є розлогою. У цій статті ми розглянемо тільки деякі точки зору на цю проблему. Традиційно Башкирія розглядалась як одна з прабатьківщин угорців. На її території знаходились каракупівська та кушнарьонківська культура, котра може бути ототожнена з уграми. А. Рона-Таш вважає, що угорці прийшли у Волзько-Камський регіон разом з волзькими булгарами. Регіоном, з якого угорці мігрували до Етелькьоза, дослідник вважає Донско-Кубанське межиріччя³².

Схожі гіпотези запропонували Л. Бендефі та І. Боба. Так, Л. Бендефі вважав можливим припустити, що землею угорців до переселення у Етелькюз були степи Північного Кавказу і пов'язував з ними Маджар на Кумі. Проте це мало ймовірно, а місто Маджар існувало тільки у мусульманській Золотій Орді. Неохідно зазначити, що згадка аланів поряд з християнами з східних угорців у буллі папи Іоанна XXII ще не свідчить на користь північнокавказької прабатьківщини угорців. Алани у якості населення Улусу Джучі згадувались у різних регіонах³³. Стосовно ж гіпотези І. Боба, то перебування угорців на північ від Кавказу дослідник пов'язував з оногурами, котрі на його думку, були частиною угорсько-булгарської конфедерації племен. Булгарська частина конфедерації називалась уграми, а угорська — мадярами. Вихідною точкою міграції угорців у надчорноморські степи І. Боба вважав територію Мещери на правому березі Волги³⁴.

У російській історичній науці також спостерігається цікавість до прабатьківщини угорців. М. Карамзін вважав, що прабатьківщиною угорців було Надуралля. К. Грот висловив припущення, що прабатьківщина угорців знаходилась

³¹ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 162–163; Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе. — С. 77–91; Фодор И. Еще раз о путешествии Юлиана на Среднюю Волгу // Уфимский археологический вестник. — 2010. — Вып. 10. — С. 138–139.

³² Рона-Таш А. Хазары и мадяры // Хазары. М.—Иерусалим, 2005. — С. 116–117, 122, ссылка 24.

³³ Bendefy L. A magyarság kaukázusi őshazája. — Budapest, 1999. — 300 Old. // Веб-сайт «Інститут угорських студій». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.magtudin.org/Bendefy_Laszlo_A_magyarsag_kaukazusi_oshazaja.pdf — Назва з екрану.

³⁴ Boba I. Nomads, Northmens and Slavs. — The-Hague-Wiesbaden, 1967. — P. 79–94.

по обидві сторони Уралу у Волзько-Уральському регіоні та у Західному Сибіру. М. Данилевський вважав прабатьківщиною угорців Прикамсько-Уральський регіон. У другій половині XX ст. до писемних джерел додалась інформація археологічних досліджень. Археологічні експедиції знайшли пам'ятники караякупівської та кушнарьонківської культур. Найбільш гучним відкриттям були роботи на Велико-Тіганському могильнику. Є. Халікова вважала, що прабатьківщин угорців було кілька. Спочатку мадяри переселились з Сибіру на територію Башкортостана. *Magna Hungaria*, на її думку, охоплювала регіон від Нижньої Ками до східних схилів Південного Урала. А. Халіков дещо по-іншому окреслив кордони. На його думку, вони проходили на півночі у нижній течії річки Кама, на заході по лівому берегу Волги, а на півдні волзько-уральськими степами. А. Халіков вважав, що після переселення угорців до Етелькюза місцеве угорське населення відчуло вплив з боку племен помосської та чепецької археологічних культур. Дослідник пов'язував з угорцями кушнарьонківську та караякупівську культури і був згодний з припущеннями, що *Magna Hungaria* локалізувалась у Башкортостані. Р. Кузєєв, вважав територію розселення угорців частину Волзько-Уральського регіону, котра простягалась від Волги до Бугульминської височини. І. Антонов вважає, що населення *Magna Hungaria* були предками башкир, вказуючи на угорський компонент у етногенезі башкир. В. Іванов також вважає *Magna Hungaria* Башкортостаном, річку Етіль Ак-Іделлю, а східних угорців місцевими уграми³⁵.

У останній час переглядають ставшими традиційними постулати. Місце зустрічі угорських домініканців з угорцям-язичниками Є. Казаков локалізує на річці Зая поблизу від Нижньокамська. Він вважає, що угорцями Юліана було населення чиялікської культури. Країну угорців Юліана він локалізував у країні Паскатір на півдні Татарстану та півночі Башкортостану³⁶. Ріхард та Юліан повідомляли, що розуміли угорців-язичників без перекладача³⁷. В. Напольских та В. Чураков вважають, що східні угорці Юліана розмовляли на мові, яка була близька угорській та мешкали у Волго-Камському межиріччі³⁸. Схожої точки зору притримується угорський дослідник І. Зімоні³⁹. Теорія про спільність

³⁵ *Иванов В.А.* Древние угры-мадяры в Восточной Европе. — Уфа, 1999. — С. 7–9, 12–18, 39–84; *Кузеев Р.Г.* Происхождение башкирского народа. — М., 1974. — С. 384–388, 400–413; *Антонов И.В.* Страна башкир и ее соотношение с Великой Венгрией // Вестник Челябинского государственного Университета. — 2011. — № 1 (216). История. Вып. 43. — С. 17–20; *Антонов И.* Средневековая Башкирия. — С. 31–64.

³⁶ *Казаков Е.П.* Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв.: проблемы взаимодействия. — С. 104.

³⁷ *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров... — С. 81–83, 89.

³⁸ *Напольских В., Чураков В.* Финно-угорские народы Среднего Поволжья и Предуралья к началу XIII в. // История татар. — Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII — середина XV в. — Казань, 2009. — С. 472.

³⁹ *Зимони И.* Венгры в Волжско-Камском Басейне? — С. 5–41.

етнічних найменувань угорців та башкир, автором якої був Д. Немет, була розкритикована І. Мандокі-Конгуром та І. Зімоні⁴⁰.

Питання про прабатьківщину угорців цікавило угорських та європейських дослідників. Е. Моор вважав, що *Ungaria Maior* Юліана знаходилась на берегах Волги. К. Маккартні вважав, що предки угорців жили у Приураллі та були відомі як башкортти. Саме ж поняття *Magna Hungaria* він вважав пізнім та короткочасним⁴¹. У угорській історіографії окрім вищезгаданої думки А. Рона-Таша існують багаточислені гіпотези. І. Ерделі, Е. Мольнар та І. Фодор вважали, що *Magna Hungaria* це і є Башкирія. І. Боба вважав, що Мещера це частина мадяр з правого берега Волги, котра потім переселилась до Центральної Європи. Й. Перенї вважав, що угорці Юліана мешкали на правому березі Волги. Популярним у угорській історичній науці було ототожнення угорців з мещерою руських літописів. Д. Немет, Г. Кун, Д. Мешарос ототожнювали мадяр з предками мішарів. З етнонімами мішер та можар ототожнювали угорців І. Ерделі та Л. Лігетті. На думку І. Вашарі, мішарі були нащадками татарських служивих у Мещері, руський субетнос мещеряків він вважав нащадками ассимільованого слов'янами народу мещера. М. Жіраї та З. Гомбоц вважали, що етнонім Угры для позначення угорців етнонім угри міг з'явитися після контактів слов'ян з булгарами. П. Голден, посилаючись на І. Боба, вважає, що уграми угорців стали називати після того, як вони злились у східноєвропейських степах з оногурами⁴². І. Зімоні локалізує прабатьківщину угорців у Волзько-Камському межиріччі⁴³.

Велика Угорщина не тотожна Башкирії, а більшість свідчень мусульманських хроністів стосуються швидше угорців, ніж башкирів. Розуміння того, що башкири з угорцями це не є споріднені народи прийшло до мусульманських вчених тільки у XIV–XV ст. У угорській історичній традиції угорці та башкири не ототожнюються, а протиставляються. Більшість угорсько-башкирських паралелей невиправдані.

⁴⁰ Зімони ІІ. Венгры в Волжско-Камском Басейне? — С. 5–41; *Nemet Gy.* Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. Лайв-джурнал «Сураман». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://soraman.livejournal.com/5576.html> — Назва з екрану; *Mándoky-Kongur I.* Kunok és magyarok. — Budapest, 2012. — Old. 233–234.

⁴¹ Иванов В.А. Древние угры-мадяры в Восточной Европе. — С. 10–12; *MacKartney C.A.* Hungary: A short story. — Edinburgh, 1962. Веб-сайт Угорська електронна бібліотека [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mek.niif.hu/02000/02086/02086.htm#2> — Назва з екрану.

⁴² *Nemet Gy.* Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. Лайв-джурнал «Сураман». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://soraman.livejournal.com/5576.html> — Назва з екрану; *Фодор ІІ.* Еще раз о путешествии Юлиана на Среднюю Волгу — С. 138–139; *Vasary I.* The Hungarians or Možars and Meščers/Mišers of the Middle Volga Region // *Archiwum Eurasii Medii Aevi.* — Vol. 1. — Lisse, 1976. — P. 237–240, 256–259, 263–274; *Vasary I.* The Yugria Problem // *Chuvash Studies.* — Budapest, 1982. — P. 254–257; *Golden P.B.* The people Nwkrđā // *Archiwum Eurasii Medii Aevi.* — Vol. 1. — Lisse, 1976. — P. 33; *Boba I.* Nomads, Northmens and Slavs. — P. 92–95.

⁴³ Зімони ІІ. Венгры в Волжско-Камском Басейне? — С. 5–41; *Boba I.* Nomads, Northmens and Slavs. — P. 83–88.

THE BASHKIR-HUNGARIAN PROBLEM (DISCOURSE OF SOURCES AND STEREOTYPES OF HISTORIOGRAPHY)

*Pylypchuk Ya.V., PhD OF History, (junior researcher in Dept. of Eurasian Steppe,
Institute of Oriental studies n.a. A. Krymsky of NAS of Ukraine)*

This study is dedicated to the most pressing questions of The Bashkir-Magyar problem. Ungaria Maior is not identical Bashkiria. Only two of Bashkir ethnonyms are connected to the Proto-Hungarians. Ugric component participated in the ethnogenesis of the Bashkirs, but to actually Hungarians they had little to do. Bashgird (badjurd) of eastern sources is Hungarians. Information of al-Masoudi about of Bagjurd and Nukarda was information about Hungarians and Bulgarians.

Keywords: *The Bashkir-Hungarian problem, Hungarians, Bashkirians, Great Hungary, eastern hungarians, etnonims.*

ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ ВІЗАНТІЇ В КРИМУ: ТЕНДЕНЦІЇ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядаються найбільш поширені тенденції історіографічних досліджень Візантійської присутності в Криму: ступені поширеності і сили влади імперії на півострові, економічного стану середньовічних таврійських міст, зубожілості населення в період «Темних віків», тоталітарної влади хозарів, походження фортифікаційних споруд, самоврядування форпосту Візантії у Тавриці — Херсонесу.

Ключові слова: Таврика, Крим, Візантія, військова присутність, Херсон, «Темні віки», середньовіччя.

Початок досліджень Кримського півострова припадає на XVIII ст. Об'ємна, двотомна праця архієпископа Станіслава Богуша-Сестренцевича, видана спершу французькою, а в 1806 році перекладена російською¹ була написана за замовленням князя Григорія Олександровича Потьомкіна. Студія писалась протягом 15 років і має за основу величезну ерудованість автора і глибоке знання джерел. На жаль, при всіх цих багатообіцяючих похідних, книга наповнена глибокими сенсами і такими ж величезними похибками, чим безумовно нагадує компіляції середньовічних хроністів². Складність у відокремленні істинного зерна з такого масиву матеріалу, за недостатності інформативних артефактів безпосередньо з території Криму, призвело до того, що деякі його особисті здогадки були перенесені у подальші дослідження майже у незмінному вигляді. До таких належала, наприклад, думка про безроздільне панування хозарів у Тавриці, яка й дотепер відстоюється окремими дослідниками. Повна неточностей і нічим не підтверджених фактів і розповідь про поневір'яння Юстиніана Риномета, а також деяких інших ключових моментів історії Криму — організацію феми Херсон, союзу Візантії та Хозарського Каганату, візит Петрони Каматира та подальше будівництво Саркелу — Білої Вежі, історії св. Клімента і появу половців.

Інше узагальнююче дослідження належить перу барона Бернгарда Васильовича Кьоне³. Точно так же, як і у випадку з його попередником, помилки, що

* Катерина Моця — молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ История царства Херсонеса Таврийского, сочиненная Станиславом Сестренцевичем Богушем. — СПб., 1806. — Т. 1, Т. 2.

² Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X века). Очерки истории и культуры. Ч. 1–2 / Отв. ред. Г.Ю. Ивакин. — Харьков: Майдан, 2005. — С. 10.

³ Кёне Б. Исследования об истории и древностях города Херсонеса Таврического. — СПб., 1848; Кёне Б. Дополнения к исследованиям об Истории и древностях города

були допущені автором були підхоплені його наступниками і перетворились на незаперечні факти. Більшість сюжетів його студії повторюють матеріал С. Богуша-Сестренцевича, проте саме Кьоне першим спробував локалізувати країну Дорі (між Севастополем і Сімферополем) і пояснити етимологію її назви (яка, за думкою дослідника походила від лісу, що її покривав, або від назви її столиці)⁴.

В той же час увагу дослідників привернули і археологічні об'єкти Криму. Їхньому аналізу присвятили свої роботи Петер Симон Паллас⁵, Петро Іванович Кеппен⁶, Захарій Андрійович Аркас, Фред. Дюбуа де Монпере⁷, І. Мансветов⁸, Дмитро Васильович Айналов. І якщо робота І. Мансветова, окрім дуже цінних описів херсонеських середньовічних храмів, повна чергових неточностей і нічим не підкріплених висновків, то інші автори демонструють зародження археологічного підходу до вивчення історичного минулого. Описи різноманітних об'єктів кримських старожитностей, виконані ними до сих пір є актуальними, особливо, якщо зауважити на те, що деякі з пам'яток просто не збереглися до наших днів.

У 1837 р. П.І. Кеппен опублікував працю «Про старожитності Південного берега і гір Таврійських», в якій міститься найбільш повний до наших днів опис укріплень Криму, більшість з яких дослідник відвідав особисто. Вперше Кеппен побачив в укріпленнях Гірського і приморського Криму регулярні ланцюги фортець, взаємопов'язані і побудовані за єдиним задумом як регулярну систему захисту.

У 1833–1834 рр. Кримом, Україною та Кавказом мандрував Фредерік Дюбуа де Монпере. Він помилково приписував спорудження печер в Південно-Західному Криму таврам, котрі, на його думку, не могли споруджувати наземних жител. Приморські ж таври залишили «циклопічні» споруди (згодом інтерпретовані як візантійські фортеці), котрі слугували їм житлами і укриттями⁹.

У другій половині ХІХ ст. настає період, коли вчені вже майже не звертаються до історії середньовічних фортець. Цю роль перебирають на себе

Херсонеса Таврического // Записки СПб Археолого-Нумизматического Общества. — СПб., 1850. — Т. 2. — С. 263–276; Кёне Б. Херсонес (Севастополь) // Журнал министерства народного просвещения. — 1855. — Ч. 88. — Ноябрь. — С. 110–132; Декабрь — С. 170–221 (отд. отт. — С. 1–73).

⁴ Кёне Б. Херсонес.... — С. 45.

⁵ Pallas P.S. Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalter des Russischen Reichs in der Jahren 1793 und 1794. — Leipzig, 1801. Bd. 2. — 525 s.

⁶ Кеппен П.И. О древностях Южного берега и гор Таврических // Крымский сборник. — СПб., 1837. — С. 44–45.

⁷ Dubois de Montpereux F. Voyage autour du Caucase, cher les Tchercasses et les Abkhases, en Colchide, en Georgie, en Armenie et en Crimée. — Paris, 1843. — Т. 6.

⁸ Мансветов И.Д. Историческое описание древнего Херсонеса и открытых в нем памятников» М., 1872.

⁹ Dubois de Montpereux F. Voyage ... — Т. 6. — 23–24 p.

краєзнавці: Андрій Яковлевич Фабр¹⁰, Григорій Еммануїлович Караулов¹¹, Василь Христофорович Кондараки¹², Марія Олександрівна Сосногорова-Славич¹³, об'єднані Одеською спілкою історії і старожитностей.

А.Я. Фабр у своїй студії «Про стародавні гірські укріплення Криму», виданій у 1844 р. повністю поділяє погляди П.І. Кеппена про те, що середньовічні укріплення Південного узбережжя утворюють єдину систему інженерної праці візантійців¹⁴.

У 1966 р. Кримом здійснив подорож Євген Львович Марков, а в 1872 р. вийшло перше видання його студії «Нариси Криму»¹⁵. В ній він повністю підтримував візантійську концепцію П.І. Кеппена, хоча і відводить багато місця етнографічним спостереженням.

У другій половині ХІХ ст. для наукової точки зору характерне повернення до поглядів Ф. Дюбуа де Монпере. Г.Е. Караулов відносить побудову пам'яток оборонної архітектури до кіммерійського часу, а оборонні споруди південно-бережжя вважає результатом діяльності таврів¹⁶. У статті 1875 р. «Мегалітичні пам'ятки Криму» М. Сосногорова-Славич також намагається довести доісторичне походження фортифікацій Криму шляхом порівняння їх з кромlexами та менгірами Євразії. Сосногорова вважає укріплення Гірського Криму не тільки

¹⁰ Фабр А. О древних нагорных укреплениях в Крыму // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1844. — Т. 1. — С. 239–242.

¹¹ «Очерки горной части Крыма» (журн. «Радуга», 1860, №№ 2–4); «Крымские пещерные города и крипты» («Записки Императорского одесского общества истории и древностей», т. VIII); «Древний христианский храм, открытый в Парфените в октябре 1871 г.» (там же); Перевод сочинений Палласа «Поездка во внутренность Керченского полуострова и на остров Тамань» (там же, т. XIII).

¹² Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма / В.Х. Кондараки. — Т. 1: [Топографический обзор полуострова для путешественников]. — Николаев, 1873. — 234 с.; Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма: В 4 т. / В.Х. Кондараки. — СПб., 1875; Кондараки В.Х. Ялта / В.Х. Кондараки // Николаевский вестник. — 1865. — 26 августа; Кондараки В.Х. Замечательные окрестности Ялты // Там само. — 1865; Кондараки В.Х. Древние памятники в Алушке // Одесский вестник. — 1865. — 3 июля; Кондараки В.Х. Свадебные обряды у татар // Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства. — 1865. — 17 октября; Кондараки В.Х. Подробное описание Южного берега Крыма с картой / В.Х. Кондараки. — Николаев, 1867. — 143 с.; Кондараки В.Х. Новый обстоятельный путеводитель по Крыму / В.Х. Кондараки. — М., 1885. — III, 160, IV с.; Кондараки В.Х. В память столетия Крыма: Исторические картины Тавриды / В.Х. Кондараки. — М., 1883. — VI, 282, II с. Та інші.

¹³ Сосногорова М. Путеводитель по Крыму. — Одесса, 1871 та 1874.

¹⁴ Фабр А. О древних нагорных укреплениях в Крыму // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1844. — Т. 1. — С. 239–242.

¹⁵ Марков Е.Л. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, природы и истории. — СПб.: Тип. К.Н. Плотникова, 1872. — 506 с.

¹⁶ Караулов Г.Э. Крымские пещерные города и крипты // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1872. — Т. 8. — С. 39–108.

захистками стародавніх жителів Таврики, але й святилищами їх верховної богині Діви¹⁷.

У 1906 році був виданий нарис видатний спеціаліста з історії візантійського Криму, Юлія Андрійовича Кулаковського, який мав досвід розкопок, проте вважав, що археологічні дослідження потребують історичного контексту для того, щоб бути життєздатними і плідними¹⁸. Цінність даного нарису важко переоцінити, проте деякі його постулати видаються досить суперечливими. Як і попередні автори, дослідник вважав, що ранньосередньовічний Херсон мав самоврядування. При цьому, на нього розповсюджувалась влада хозарського кагану, але одночасно з тим, місто залишалось під протекторатом Візантії¹⁹. Таке дивне, незрозуміле становище міста, Ю.А. Кулаковський вважав даністю.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. зміна історіографічної традиції пов'язана з іменем Олександра Львовича Берт'є-Делагарда²⁰. Своїми студіями і суто науковим, дуже критичним підходом до інтерпретації археологічних джерел, він поставив високу планку для своїх наступників. У сферу його наукових інтересів в першу чергу входили фортифікаційні споруди. На відміну від своїх попередників, він ніколи не намагався побачити в укріпленнях Таврики споруди таврів і завжди говорив про ці пам'ятки як про середньовічні. О.Л. Берт'є-Делагардом також поставлена під сумнів концепція про систему

¹⁷ *Сосногорова М.* Мегалитические памятники в Крыму // Рус. вест. — 1875. — Вып. 7 — С. 266–287.

¹⁸ *Кулаковский Ю.* Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк. — К., 1906. Нове перевидання — К.: Стилос, 2002. — С. 2.

¹⁹ Там само, С. 64–67.

²⁰ *Берт'є-Делагард А.Л.* Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. — Одесса, 1886. Т. 14, отд. 1; *Берт'є-Делагард А.Л.* Поправки общего каталога монет Бурачкова. М., 1907; *Берт'є-Делагард А.Л.* Случайная находка древностей близ Ялты // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. — Одесса, 1907 г. Т. 27, отд.; *Берт'є-Делагард А.Л.* О развитии картографических понятий о Крыме // Известия Ялтинского технического общества. — 1909. Вып.; *Берт'є-Делагард А.Л.* О прошлом Тавриды // Известия Ялтинского технического общества. — 1909 г. Вып. 1; *Берт'є-Делагард А.Л.* Из прошлого Тавриды: Осада древнего Херсонеса // Известия Ялтинского технического общества. — 1909 г. Вып. 1; *Берт'є-Делагард А.Л.* Результаты работ Комиссии по исследованию причин затопления Аутской улицы ливневыми водами // Известия Ялтинского технического общества. — 1909 г. Вып. 2; *Берт'є-Делагард А.Л.* Желательные особенности построек, возводимых на Южном берегу Крыма в местностях, подверженных оползням // Известия Ялтинского технического общества. — 1909 г. Вып. 2; *Берт'є-Делагард А.Л.* Материалы для весовых исследований монетных систем древнегреческих городов и царей Сарматии и Тавриды // Нумизматический сборник: Московское нумизматическое об-во. — М., 1913. Т. 2; *Берт'є-Делагард А.Л.* Ценность монетных номиналов в Крымском ханстве // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. — Симферополь, 1914. — № 51; *Берт'є-Делагард А.Л.* Значение монограмм на монетах Херсонеса // Записки Нумизматического Отделения Императорского Русского Археологического Общества, I том. — СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1906.

гірських укріплень²¹, що він вбачав різночасовими. Таким чином, він першим дав наукову періодизацію оборонним спорудам Херсонеса та Гірського Криму, яку використовують і сучасні історики та археологи — звісно, з деякими уточненнями. Проте, науковець, завдяки своїй практично енциклопедичній обізнаності у кримології, виходив далеко за рамки суто археологічного аналізу обробленого матеріалу. Це не завадило йому зробити виключно суб'єктивний висновок про крайню бідність і «розумові злидні»²² населення середньовічного Херсона.

Сам час, начебто змушував дослідників звертатись до аналізу археологічних джерел. Подальший етап історіографії пов'язаний, насамперед, з описом матеріальних решток візантійської культури в Криму.

У 1912–1913 рр. на горі Мангуп-Кале проводив археологічні розкопки Роберт (Роман) Христианович Лепер, з 1908 р. назначений завідувачем розкопок Херсонеса. До Лепера, як до археолога, виникає багато питань, в першу чергу щодо неналежної, або й відсутньої фіксації знахідок. Проте, потрібно зважати на те, в який час йому доводилось працювати. Напередодні Першої світової війни, найважливішим здавався порятунок існуючих матеріальних решток, який був можливим тільки силами найманих робітників, які не мали ні науковою підготовки, ні розуміння основ археології. Лепером було знайдено епіграфічну пам'ятку з іменем «автократора Юстиніана»²³, яка підтвердила гіпотезу П. Кеппена про побудову візантійцями у VI ст. оборонної системи в Криму.

Микола Іванович Репніков²⁴, як справжній археолог-«польовик», не залишив по собі великого масиву наукових робіт, його спадок — це археологічні звіти. Проте, саме він практично заклав основу майбутнього вивчення Південно-Західного Криму. Статті, видані в спеціалізованих наукових збірках, тим не менш, дають нам можливість ретроспективи його наукових переконань. Зокрема, він вважав невірною думку П.І. Кеппена щодо єдиної системи візантійських укріплень. Репніков також критикував Володимира Миколайовича Дьякова за те що він «сприйняв помилкову концепцію П.І. Кеппена про систему,

²¹ *Бертье-Делагард А.Л.* Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1886. — Т. 14. — С. 249.

²² *Бертье-Делагард А.Л.* Древности южной России. Раскопки Херсонеса // Древности Южной России. — СПб., 1983. — №12. — С. 13.

²³ *Лепер Р.Х.* Археологические исследования на Мангупе в 1912 г. // Известия археологической комиссии. — 1913. — Вып. 47. — С. 73–79.

²⁴ *Репников Н.И.* Эски-Кермен в свете археологических разведок 1928–29 гг. // Известия государственной академии истории и материальной культуры. — 1932. — Т. 12. — С. 107–152; *Репников Н.И.* Остатки укреплений Эски-Кермена // Известия государственной академии истории и материальной культуры. — 1932. — Т. 12. — С. 181–212; *Репников Н.И.* Подъемная дорога Эски-Кермена // Известия Государственной академии истории и материальной культуры. — 1935. — Вып. 117. — С. 18–42; *Репников Н.И.* Материалы к археологической карте юго-западного нагорья Крыма 1939–40 // Архив ленинградского отделения института археологии. 1933. — Ф. 10. — Оп. 1. — Д. 10.

пересунувши в ній лише датування в «римський час»²⁵. Проте М.І. Репніков не був до кінця послідовним у своїх поглядах і в статті «Про характер римської окупації Південного берега Криму»²⁶, практично повністю встає на позицію В.М. Дьякова. Він визнає, що ісари Південнобережжя першопочатково побудовані таврами²⁷, а згодом були використані римлянами.

Федір Іванович Шміт, який досліджував печерне місто Ескі-Кермен разом із М.І. Репніковим, один із перших візантологів радянського простору, в 1933 р. вважав, що Юстиніан I в VI ст. будує лінію укріплень для захисту південно-західного кута Криму, так званої Готії, від набігів степових кочовиків²⁸. Посилаючись на дані письмових джерел, Шміт визначає Готію від Херсонесу до Судака. Ф.І. Шміт говорить: «...треба думати, що вся ця серія фортець побудована за єдиним, складеним компетентними військовими, планом»²⁹. Схожі думки виказані пізніше М.О. Тихановою і А.Л. Якобсоном, але першим ідею про те, що печерні міста є довгими стінами Прокопія Кесарійського, виказав Ф. Дюбуа де Монпере. Щоправда, цю ж лінію укріплень він назвав і «тавро-скіфською»³⁰.

У 30-х рр. XX ст. Владислав Іосифович Равдонікас в своїй студії 1932 р. «Печерні міста Криму і готська проблема у зв'язку зі стадіальним розвитком Північного Причорномор'я» доходить висновку, що розвиток теорії «візантинізму» закінчився «скандальним провалом»³¹. Такий висновок корелювався з загальноприйнятій у тогочасній радянській історичній науці зневазі до візантійського спадку.

Микола Львович Ернст пам'ятки від стародавніх до сучасних розділив на десять груп. В шосту групу Ернст включив руїни середньовічних «греко-готських» фортець чи так званих ісарів. В окрему (восьму) групу виділені розвалини генуезьких укріплень — до таких він відносить Гурзуф та Алушту³². За його думкою, на Південному березі було декілька таврських укріплень, але

²⁵ Репников Н.И. Археологическая карта Южного берега Крыма // Архив Ленинградского отделения Института археологии АН СССР. — 1933. — Ф. 10. — Д. 6. — С. 26.

²⁶ Репников Н.И. О характере римской оккупации Южного берега Крыма // Советская археология. — 1941. — №7. — С. 121–128.

²⁷ Репников Н.И. Предполагаемые древности тавров // Известия Таврического общества истории, археологии, этнографии. — 1927. — Т. 1 (58) — С. 139.

²⁸ Ф.И. Шмит. Эски-Керменская базилика. Готский сборник // Известия государственной академии истории и материальной культуры. — Т. XII. — В. 1–8. — 1932. — С. 13.

²⁹ Там само. — С. 19.

³⁰ Dubois de Montpereux F. Вказана праця. — Р. 250–252.

³¹ Равдоникас В.И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья // Известия Государственной академии материальной культуры. — 1932. — Т. 12. — Вып. 1–8 («Готский сборник»). — С. 5–106.

³² Эрнст Н.Л. Историко-Археологические памятники Южного берега Крыма // Социалистическая реконструкция Южного берега Крыма. — Симферополь, 1935. — С. 425–443.

вони не збереглись, зруйновані ще в XIX ст.³³. Будівництво прибережних фортець Ернст приписує греко-готському населенню, котре було «бідним і слабким». Час будівництва цих пам'яток він відносить до IX–XII ст. Думку про таврське походження фортець гірського Криму підтримували такі дослідники як Володимир Миколайович Дьяков³⁴, Павло Миколайович Шульц³⁵, Олександр Михайлович Лесков³⁶. Марія Олександрівна Тиханова³⁷. Всі помилки, зроблені вищезазначеними дослідниками завдячують поганому знанню топографії пам'яток південно-західної частини півострова і були справедливо критиковані Є.В. Веймарном (1958) і О.І. Домбровським³⁸, до яких приєдналася Е.І. Соломонік³⁹. Проте, їхні погляди не знайшли широкої підтримки і у візантієзнавчій літературі продовжувала поширюватись думка про Таврійський лімес, начебто вже відкритий радянськими археологами в Південно-Західному Криму⁴⁰.

Після Великої Вітчизняної війни історіографічні тенденції знову змінилися в сторону постановки глобальніших питань. Тепер науковців цікавило не стільки археологічне вивчення конкретних пам'яток Криму, скільки теоретизування з приводу устрою візантійської армії. У 1955 р. був виданий перший том фундаментальної «Історії воєнного мистецтва» професора генерал-майора Є.О. Разіна⁴¹. В цій студії були розглянуті питання історії східно-римської армії в VI ст., розвиток оперативного мистецтва в війнах того часу, а також досягнення воєнно-історичної думки і воєнної теорії в Візантійській імперії епохи Юстиніана I⁴².

³³ Там само. — С. 426.

³⁴ Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации // Ученые записки Московского государственного педагогического института им. В.И. Ленина. — 1942. — Т. 1942. — Т. 28. — Вып. 1. — С. 3–42.

³⁵ Шульц П.Н. Тавро-Скифская экспедиция 1947 // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1949. — Вып. 27. — С. 56–66; Шульц П.Н. Таврское укрепление поселения на горе Кошка в Крыму // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1957. — вып. 7. — С. 62–66; Шульц П.Н. О некоторых вопросах истории Тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 235–272.

³⁶ Лесков А.М. Горный Крым в I тыс. до н.э. — Киев, 1965. — 197 с.

³⁷ Тиханова М.А. Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1953. — № 34. — С. 319–333.

³⁸ Домбровский О.И. Средневековые памятники Бойки // Археологические исследования средневекового Крыма. — К.: Наук. Думка, 1968. — С. 83–96.

³⁹ Соломоник Э.И., Домбровский О.И. О локализации страны Дори // Археологические исследования средневекового Крыма. — К.: Наук. Думка, 1968. — С. 11–44.

⁴⁰ Артамонов М.И. История хазар. — М, 1962. — С. 193; Удальцова З.В. Советское византиноведение за 50 лет. — М, 1969. — С. 131.

⁴¹ Разин Е.А. История военного искусства. — В 4-х томах. — М, 1955. — Т. 1. Военное искусство рабовладельческого периода войны. — 559 с.

⁴² Вус О.В. Византийская армия — основной инструмент восстановления Orbis Romanus в эпоху Юстиниана I (527–565 гг.) // Кондаковские чтения — I: Проблемы культурной преемственности. Материалы I международной научной конференции. — Белгород: Изд-во БелГУ, 2005. — С. 130.

У 1963 р. випускається «Історія воєнного мистецтва» під редакцією професора, маршала бронетанкових військ П.О. Ротмістрова⁴³, де питанням візантійської армії присвячено досить поверхневий огляд. У 1959 р. була опублікована монографія відомого радянського візантієзнавця Г.Л. Курбатова «Візантія в VI ст.»⁴⁴, в якій, хоча і в стислій формі була розглянута роль імператора Юстиніана I і його армії у встановленні Orbis Romanus в Середиземномор'ї і прикритті всіх кордонів країни воєнно-інженерними комплексами⁴⁵.

Наприкінці п'ятдесятих років XX ст. світ побачила велика монографія, присвячена середньовічному Херсону, авторства Анатолія Леопольдовича Якобсона — відомого дослідника і археолога⁴⁶. У ній відобразилися в повній мірі всі тогочасні погляди на історію Крима, що панували на той час в радянській науці. До таких, беззаперечно, увійшли уявлення про хозарське панування у Тавриці, тривладді Херсона (Візантія–Хозарія — самоврядування громади), прагнення херсонитів до відмежування від імперії, примарності візантійського впливу у Криму. При цьому архітектурна частина студії: збереження античного планування вулиць, відбудова базилік, ремонт фортифікаційних споруд, довгий час залишалась найбільш інформативною в радянській історіографії. Натомість, загальні висновки роботи представляють Херсон містом, у повній мірі переживши «темні віки», в занепаді, під ярмом капіталістичної імперії.

Таким же похмурим і зубожим бачив життя міст середньовічного Криму і інший дослідник, Давид Львович Талис⁴⁷. Основний недолік поглядів науковця — в небажанні визнавати за Херсоном наявності власного виробництва, хоча і археологічні і писемні джерела прямо вказували на таке⁴⁸.

Вперше, відхід від усталеної точки зору на занепад Таврійських міст у «Темні віки», на прикладі Херсону, стався у студії Євгена Георгійовича Сурова⁴⁹. Проте, цього виявилось замало і решта дослідників все так же приписував таврійським містам економічний колапс. Такої думки притримувались, зокрема, Григорій Дмитрович Белов⁵⁰ та Олег Іванович Домбровський⁵¹.

⁴³ История военного искусства: В 4 т. — М., 1955. — Т. 1. — 662 с.

⁴⁴ Курбатов Г.Л. Византия в VI столетии. — Ленинград, 1959. — 136 с.

⁴⁵ Вус О.В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспора в кінці IV — на початку VII ст. — Львів: «Тріада Плюс», 2010. — С. 130.

⁴⁶ Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес: Очерки истории материальной культуры // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. — 364 с.

⁴⁷ Талис Д.Л. «Вопросы периодизации истории Херсона в эпоху раннего средневековья» // Византийский Временник. Том 24 (49). — С. 54–73.

⁴⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М.: Наука, 1991, в серии «Древнейшие источники по истории народов СССР». — С. 5.

⁴⁹ Суров Е.Г. Херсонес Таврический (Лекции по специальному курсу и материалы к семинару для заочного отделения) / Отв. Ред. М.Я. Сюзюмов. — Свердловск, 1961.

⁵⁰ Белов Г.Д. Херсонес–Корсунь. — Л., 1969.

⁵¹ Домбровский О.И. Средневековый Херсонес // Археология Украинской ССР: В 3 т. — К., 1986. — Т. 3.

Натомість, дослідження фортифікаційних споруд як таких, на початку 70-х років відбувалась досить жваво. Саме тоді мала місце певна полеміка між Д.Л. Талісом та Е.І. Соломонік і О.І. Домбровським. Д.Л. Таліс підтримував візантійську концепцію М.О. Тиханової і на базі порівняльного аналізу восьми середньовічних городищ (Ескі-Кермен, Мангуп-Кале, Каламіта, Чуфут-Кале, Бакла, Сюйрень, Гьоз-Кермен і Тепе-Кермен) класифікував їх за топографічною ознакою, тобто за місцем розташування оборонної споруди на місцевості⁵². За цим принципом, оборонний комплекс Бакли він відніс до укріплених сховищ, побудованих місцевим населенням у V ст.⁵³, а інші пам'ятки — до споруджених за ініціативою Візантії. Разом з тим, результати археологічних досліджень Бакли самого Д.Л. Таліса⁵⁴ показали, що за архітектурним ансамблем Бакла належить до того ж оборонного комплексу, що і Мангуп-Кале, Тепе-Кермен та інші фортеці.

А.Л. Якобсон спочатку був згоден з концепцією М.О. Тиханової, проте потім все ж дійшов висновку, що печерні міста не є довгими стінами Прокопія, але продовжував наполягати на локалізації їх у Південно-Західному Криму⁵⁵. Більшу ж частину городищ А.Л. Якобсон називає «кріпостцями-захистками», пов'язаними з синхронними поселеннями⁵⁶. Сама ідея вірна, але пам'ятки, вибрані для дослідження, датовані невірно і роздуми про соціальний характер того чи іншого укріплення втрачають конкретний сенс, носять загальний теоретичний характер⁵⁷.

У той же час, Алла Іллінічна Романчук, наступниця та учениця Є.Г. Сурова, у своїй дисертації спробувала проаналізувати положення середньовічного міста Таврики з більш оптимістичної та прагматичної позиції⁵⁸. Одним з найважливіших результатів багаторічної подальшої праці дослідниці став висновок про безперервне економічне життя Херсона, постійний і перманентний ремонт його оборонних стін, відсутність шарів руйнації, як показник нормальної життєдіяльності міста (а зовсім не занепаду, як вважалось раніше)⁵⁹. Поряд з цим, А.І. Романчук наполягає на самоврядуванні Херсона і навіть створення одно-

⁵² *Таліс Д.Л.* Оборонительные сооружения Юго-Западного Крыма как исторический источник // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 84–113.

⁵³ Там само. — С. 112–113.

⁵⁴ *Таліс Д.Л.* Новые материалы по истории Юго-Западного Крыма // Краткие сообщения Института истории АН СССР. — 1974. — Вып. 140. — С. 103–109; *Таліс Д.Л.* Раскопки Баклинского городища в 1961–1965 гг. // Краткие сообщения Института истории АН СССР. — 1969. — Вып. 120. — С. 57–63.

⁵⁵ *Якобсон А.Л.* Средневековый Крым. — М.; Л., 1964. — С. 12.

⁵⁶ Там само. — С. 169.

⁵⁷ Там само. — С. 169–177.

⁵⁸ *Романчук А.И.* Византийский город в период «темных веков» (по археологическим материалам Херсонеса VII — первой половины IX вв.): Дисс. ... канд. ист. наук. — Свердловск, 1972.

⁵⁹ *Романчук А.И.* Очерки истории и археологии византийского Херсона. — Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2000. — 390 с.

йменної феми не розглядає як вияв лояльності жителів міста до Константинополя⁶⁰.

У 70-х рр. завдяки плідній праці доктора геологічних наук Л.В. Фірсова теорія таврського походження укріплень південнобережжя і гірського Криму остаточно зазнала поразки. Також Л.В. Фірсов підрахував приблизну кількість германського населення у Південно-Західній Тавриці (60 000 чол.) і дійшов висновку, що «довгі стіни» Юстиніана I слід шукати на північ від перевалів Головної гряди Кримських гір⁶¹.

У 80-х рр. XX ст. на зміну таврській теорії походження кримських фортифікаційних споруд приходить хозарська концепція військового будівництва, яку сформулював доктор історичних наук Ігор Авенірович Баранов⁶². Це представляється логічним продовженням усталеної тези про панування хозарів у Тавриці, яку висловив Ще С. Богуш-Сестренцевич. На думку І.А. Баранова, три городища, які раніше вважалися візантійськими — Чуфут-Кале, Куле-Бурун, Гьоз-Кермен — відігравали роль військових таборів хозарів. Дослідник зауважував, що на окремих квадрах стін Куле-Буруна є тамгоподібні знаки, які використовували хозари⁶³. Також, як доказ своєї теорії, науковець визначає техніку будівельної кладки «в ялинку» як типовий хозарський прийом⁶⁴, відмічає протиріччя у візантійській інженерній практиці в укріпленнях середньовічної Сугдеї⁶⁵, наводить існування штучного фундаменту оборонних фортифікацій у Гірському Криму шляхом підсипання ґрунту, як характерну ознаку хозарського військового будівництва⁶⁶.

До концепції хозарського походження фортифікаційних споруд Таврики критично віднесли інші науковці. Віктор Семенович Драчук вважає, що традиція нанесення тамги була характерна для всіх народів, що населяли Крим, зокрема для аланів — союзників Візантії⁶⁷. Валентин Миколайович Даниленко та Вадим Олександрович Кутайсов своїми дослідженнями довели, що стіни укріплення Куле-Бурун побудовані на материковій скелі, насип же ґрунту перед

⁶⁰ Там само. — С. 58.

⁶¹ *Фирсов Л.В.* О положении страны Дори в Таврике // *Византийский временник*. — 1979. — Т. 40. — С. 113.

⁶² *Баранов И.А.* Археологическая разведка на территории Сюйренского укрепления в Крыму // *Археологические исследования на Украине в 1968 г.* — К.: Наук. Думка, 1971. — Вып. 3. — С. 88–92; *Баранов И.А.* Застройка византийского посада на участке главных ворот Судакской крепости // *Византийская Таврика*. — К.: Наук. Думка, 1991. — С. 101–121; *Баранов И.А.* О восстании Иоанна Готского // *Феодалная Таврика*. — К.: Наук. Думка, 1974. — С. 151–162; *Баранов И.А.* Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости // *Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв.* — Ростов-на-Дону, 1989. — С. 46–61.

⁶³ *Баранов И.А.* Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — К.: Наук. Думка, 1990. — С. 62.

⁶⁴ Там само. — С. 54, 150.

⁶⁵ Там само. — С. 57.

⁶⁶ Там само. — С. 61.

⁶⁷ *Драчук В.С.* Шаг в неведомое. — Сімферополь: Таврия, 1971. — С. 50–51.

стіною зроблено задля нівелювання земної поверхні⁶⁸. Належність техніки кладки «в ялинку» виключно до хозарської традиції також дуже сумнівна. Українські вчені Сергій Дмитрович Крижицький та Сергій Борисович Сорочан впевнено доводять, що такий спосіб побудови стін (або «opus spicatum») у Північне Причорномор'я набув розповсюдження ще за часів античності, а хозари лише наслідували візантійську методику⁶⁹. У 1984 р. В.А. Сидоренко поблизу Мангуп-Кале в ущелині Каралез відкрив «довгу стіну»⁷⁰, чим вперше реально підтвердив свідчення Прокопія Кесарійського щодо будівничої діяльності імператора Юстиніана I. У 80–90-х рр. Олексієм Генріховичем Герценом були розпочаті масштабні дослідження середньовічного городища Мангуп-Кале⁷¹. Дослідник дійшов висновку, що укріплення городищ складались з трьох основних ліній: головної (VI ст.)⁷², другої лінії оборони (XIV ст.) та цитаделі на мисі Тешклі-Бурун (XIV–XV ст.)⁷³. На думку О.Г. Герцена, місто-фортеця Мангуп-Кале було найбільшим і найпотужнішим оборонним вузлом у Криму від VI ст. до 1475 р. У своїй монографії разом зі співавтором Ю.М. Могаричевим О.Г. Герцен підтримує погляди А.Л. Якобсона щодо ранньовізантійського походження Чуфут-Кале⁷⁴.

⁶⁸ Воронин Ю.С., Даниленко В.Н., Кутайсов В.А., Михайловский Е.В., Мыц В.Л., Петрова Э.Б. Работы в Бахчисарайском районе // Археологические открытия 1978 г. — М.: Наука, 1979. — С. 313.

⁶⁹ Крижицкий С.Д. О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1981. — Вып. 167. — С. 35–41; Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Ч. 1–2. — Харьков: Майдан, 2005. — 1648 с.

⁷⁰ Сидоренко В.А. «Готы» области Дори Прокопия Кесарийского и «длинные стены» в Крыму // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. — Симферополь: Таврия, 1991. — Вып. 2. — С. 114–115.

⁷¹ Герцен А.Г. Исследования Мангупской крепости // Археологические открытия 1981 г. — М.: Наука, 1983. — С. 251–252; Герцен А.Г. История изучения оборонительного комплекса Мангупа // Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. — Свердловск: Изд-во УрГУ, 1983. — С. 88–104; Герцен А.Г. К проблеме типологии средневековых городищ Юго-Западной Таврики // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым. — Симферополь: Таврия, 1995. — Вып. 27. — С. 84–90; Герцен А.Г. Мангуп: город в Крымском поднебесье. — Симферополь, 2001. — 51 с.; Герцен А.Г. Оборонительная система столицы княжества Феодоро // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв. — Ростов-на-Дону, 1989. — С. 38–45; Герцен А.Г. Хазары // От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). — Симферополь: Таврия-Плюс, 2004. — С. 90–91; Герцен А.Г., Махнева О.А. «Пещерные города» Крыма. — Симферополь: Таврия, 1989. — 104 с.

⁷² Герцен А.Г. Оборонительная система ... — С. 39.

⁷³ Там само. — С. 40–44.

⁷⁴ Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-Ор. Чуфут-Кале. — Симферополь: Таврия. — 1993. — С. 31.

Також науковець розробив власну класифікацію етапів еволюції укріплених поселень гірського Криму⁷⁵. Таких етапів він нарахував 4: «період А» — ранньовізантійські процеси, «період Б» — малі міста; «період В» — великі міста і «період Г» — занепад великих міст гірської Таврики⁷⁶.

Загалом, висновки О.Г. Герцена мають компромісний характер між теорією візантійського походження оборонних комплексів Таврики та концепцією автохтонізму, що за радянських часів набула досить великого поширення. Прибічники останньої вважають, що своїм виникненням пам'ятки оборонної архітектури завдячують розвиткові феодальних відносин серед багатоетнічного населення Криму.

Висновки О.Г. Герцена підтримує Олександр Іллч Айбабін — археолог, автор монографії, присвяченої етнічній історії Криму.

Сучасний етап дослідження історії візантійської воєнної присутності у Тавриці епохи середньовіччя умовно розпочинається з моменту набуття Україною незалежності і до теперішніх днів. Даний період наукового вивчення насамперед пов'язаний з іменами таких дослідників, як С.Б. Сорочан, В.М. Зубар, О.Г. Герцен, О.І. Айбабін, О.В. Вус.

Віталій Михайлович Зубар, здебільшого займався римською добою кримської історії, проте виступив співавтором в великій монографії «Життя та Загибель Херсонеса»⁷⁷, написаній разом з С.Б. Сорочаном та Л.В. Марченко (на той момент — завідувачем Херсонеського заповідника). Ця книга стала своєрідним підсумком багатолітньої праці її авторів. Проте, набагато більш інформативною, узагальнюючою академічною роботою стала двотомна студія С.Б. Сорочана «Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X века). Очерки истории и культуры»⁷⁸. Монографія містить ряд принципових і аргументованих положень, які, зрештою, дозволяють переосмислити постулати попереднього історіографічного доробку. До таких належать: безперервність влади Візантійської імперії на Кримському півострові в постюстиніанівську добу (після VI ст.); товарне виробництво Херсона, який не тільки забезпечував продовольством своїх мешканців, але й експортував досить значну частину; кондомінат Візантійської імперії та Хозарського Каганату, який успішно існував з кінця VII — до початку IX ст.; розвінчання міфу про «розумові та майнові злидні» населення таврійського середньовічного міста в «Темні віки»; розгляд подій, які відбувались на Кримському півострові у контексті загальноісторичних процесів (зокрема, створення феми Херсон). Окрім того, студія містить «Антологию писемных джерел», яка містить важкодоступні переклади джерел. На даний момент, це найбільш повне, комплексне і критичне осмислення історії середньовічного Херсона.

⁷⁵ Герцен А.Г. К проблеме типологии ... — С. 84–90.

⁷⁶ Там само. — С. 85–88.

⁷⁷ Сорочан С.Б. Жизнь и гибель Херсонеса / Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. — Харьков: Майдан, 2001, — 828 с.

⁷⁸ Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X века). Очерки истории и культуры. Ч. 1–2 / Отв. ред. Г.Ю. Ивакин. Харьков: Майдан, 2005. — 1648 с.

Окрім цієї монументальної праці, в сучасній історіографії можна споглядати іншу цікаву тенденцію. У ранніх роботах, присвячених вивченню історії Криму, ми бачимо беззаперечний потяг до виведення глобальних, масштабних концепцій, які охоплюють широкі хронологічні та територіальні рамки. Внаслідок недостатності накопиченого масиву археологічних матеріалів, ці студії по зав'язку повні неточностей та міфів, деякі з яких, на жаль, виявились дуже живучими і ще кілька десятиліть перекочували майже незмінними від одного дослідника до іншого. До таких міфів слід віднести занепад Херсонесу в Темні віки, ослаблення впливу Візантії, тоталітарну владу хозар тощо. Сучасні ж дослідження, навпаки, здебільшого зосереджені на якихось окремих аспектах, що можуть бути висвітлені в найдрібніших деталях, але при цьому, дуже обережно висвітлюють загальну картину життя Таврики. З іншого боку, саме такий підхід дає можливість нарешті, в подальшому відтворити цільну картину воєнної присутності Візантії в Криму.

Слід акцентувати увагу на монографії львівського дослідника Олега Володимировича Вуса⁷⁹, в якій інженерний захист Таврики та Боспора розглядається з точки зору законів поліоркетики, прийнятих у Візантійській імперії. Дослідник притримується точки зору, що оборонні споруди, відновлені чи побудовані наново в юстиніанівську та постюстиніанівську добу слугували єдиному задуму — системі так званого *tauric limes* — за аналогією подібних систем укріплень, що існували в інших провінціях імперії.

Дуже цінним фактором комплексного вивчення проблематики стає введення у науковий обіг археологічних артефактів, віднайдених раніше, але за певних причин, не опублікованих. До таких належать статті про речі воєнного характеру, віднайдені ще Ю.А. Кулаковським у м. Керч, на вул. Госпітальній, наразі видані з хорошими ілюстраціями і по можливості повним аналізом⁸⁰, публікація руків'я меча з Херсонеса, раніше визначене ще Б.О. Рибаківим⁸¹, стаття про випадкову знахідку візантійського кинджалу на Кара-Тобе⁸², переосмислення наверхів'я шаблі, як наверхів'я парамірія — зброї рекомендованої візантійським катафрактаріям⁸³.

⁷⁹ Вус О.В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспора в кінці IV — на початку VII ст. — Львів: «Тріада Плюс», 2010. — 304 с.

⁸⁰ Кубарев Г.В., Журавлев Д.В. Доспех из Катакомбного погребения с Госпитальной улицы города Керчи (из раскопок 1891 года профессора Ю.А. Кулаковского) // Вестник НГУ. Серия: История, филология. — 2012. — Т. 11. — Вып. 5: Археология и этнография. — С. 135–146.

⁸¹ Йотов В. Перекрестье меча из Херсонеса / В. Йотов // Античная древность и средние века. — Екатеринбург: [Изд-во Урал. ун-та], 2009. — Вып. 39: К 60-летию д. и. н., профессора В.П. Степаненко. — С. 251–261.

⁸² Шапцев М.С., Сейдалиев Э.И. Раннесредневековый кинжал из раскопок городища Кара-Тобе // Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященных 1800-летию города Судака. — Донецк. — Изд-во «Донбасс». — 2012. — С. 101–104.

⁸³ Баранов Г.В. Болгаро-византийское навершие рукояти сабли с территории Северо-Восточного Причерноморья // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Вып. 6. — Симферополь–Тюмень, 2014. — С. 84–92.

Підбиваючи підсумки даної статті, можна констатувати: в останні десятиліття ясно видно, що накопичений масив історіографічної та матеріальної бази нарешті почав давати свої плоди: з'являються статті та монографії, які мають під собою мету розвінчати наукові міфи, що склались в історіографії, та нарешті критично оглянути не тільки вузькоспеціалізовані питання, але й масштабні проблеми процесу історичного розвитку півострова. Введення в науковий обіг віднайдених раніше археологічних джерел дозволяє не тільки доповнити вже усталені концепції, але й передивитися їх наново.

Перші історичні дослідження щодо історії середньовічної Таврики залишають вельми двозначне враження. З одного боку, найчастіше їх писали люди високоосвічені, ерудовані, з глибоким знанням джерел. Разом з тим, у ранніх роботах, присвячених вивченню історії Криму, ми бачимо беззаперечний потяг до виведення глобальних, масштабних концепцій, які охоплюють широкі хронологічні та територіальні рамки. Внаслідок недостатності накопиченого масиву археологічних матеріалів та від початку невірній їх інтерпретації, ці студії по зав'язку повні неточностей та міфів, деякі з яких, на жаль, виявились дуже живучими і ще кілька десятиліть перекочували майже незмінними від одного дослідника до іншого. До таких міфів слід віднести занепад Херсонесу в Темні віки, ослаблення впливу Візантії, тоталітарну владу хозар тощо. Сучасні ж дослідження, навпаки, здебільшого зосереджені на якихось окремих аспектах, що можуть бути висвітлені в найдрібніших деталях, але при цьому, дуже обережно висвітлюють загальну картину життя Таврики.

BYZANTINE MILITARY PRESENCE IN CRIMEA: HISTORIOGRAPHICAL TRENDS OF RESEARCH

Kateryna Motsia (junior researcher, Institute of History of Ukraine)

The article discusses the most common trends of historiographical studies of the Byzantine presence in Crimea: the degree of prevalence and strength of power of the empire in the peninsula, economic situation of the medieval Taurian cities, poverty of their population during the «Dark Ages», of the totalitarian power of Khazar, origin of fortifications, self-government of outpost of the Byzantine Empire in Tauric — Khersones.

Keywords: *Taurica , Crimea , Byzantium , the military presence , Kherson, «Dark Ages», Middle Ages.*

ДОГОВОРИ (ІНСТРУМЕНТИ) ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ У ДОБУ НОВОЇ СІЧІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті розглянуті договори (інструменти) між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством у добу Нової Січі (1734–1775 рр.), які уклалися по завершенні Слідчих комісій між ними. Аналізується роль запорозького козацтва в ході їх укладання, особливості продукування цих документів та їхній формуляр.

Ключові слова: запорозьке козацтво, Кримське ханство, Російська імперія, Слідчі комісії, Київська губернська канцелярія, гетьман, інструмент.

Проблематика дослідження договорів-інструментів між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством на завершальному етапі існування запорозького козацтва не набула належної уваги в історичних студіях. По-суті, даної проблематики в контексті діяльності прикордонних Слідчих комісій торкнулася лише С. Андрєєва, яка зачепила питання апробації інструменту 1749 р. на Військовій раді¹ та відмітила роль цього різновиду документації для встановлення миру на південному прикордонні². Натомість особливості продукування інструментів, їх інформативного потенціалу, формуляру залишається до цього часу «білою плямою» в історії запорозько-татарських стосунків доби Нової Січі. Тому метою даної публікації є спроба всебічного розгляду інструментів як історичного джерела: їх інформативного наповнення, мети та особливості їх продукування, формуляр документа та його складові клаузули.

Договори (інструменти) між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством у добу Нової Січі (1734–1775), є складовою засвідчувальної документації Коша³. Особливістю вироблення цього різновиду документів є те, що

* **Іван Синяк** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, syniak_il@ukr.net

¹ Андрєєва С.С. Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської Імперії (1739–1768 рр.) // Запорізький державний університет. Бердянський інститут підприємництва. Наукові праці історичного факультету. — В. III. — Бердянськ — Запоріжжя, 1998. — С. 10–18.

² Андрєєва С.С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: «Тандем У», 1999. — В. VII. — С. 73–81.

³ Детально про класифікацію документів запорозького козацтва див. Синяк І. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі // Український

вони склалися по завершенню роботи Слідчих комісій, які, починаючи з кінця 40-х рр. XVIII ст., розглядали взаємні протиріччя між запорожцями і кримськими татарами.

Інструменти у діловодній сфері Російської імперії мали місце ще до початку діяльності згаданих комісій між Запорожжям і Кримом. Дані документи визначали кордони Росії та Порти і укладалися офіційними особами на міждержавному рівні. Такими, зокрема, слід вважати інструменти від 22 жовтня 1705 р. про розмежування південних кордонів імперії і Порти⁴, 4 листопада 1740 р., укладеного на р. Великий Інгул про межі російських і турецьких володінь між річками Бугом і Дніпром⁵, або такий же документ, що визначав східні кордони держав у 1742 р.⁶

У нашому випадку інструменти також представлені як договори, але не з офіційними Санкт-Петербургом і Константинополем, а на локальному рівні, з підпорядкованими ним Запорозькою Січчю і Кримським ханством. Крім того, документи, які є предметом даного дослідження, у своєму інформативному наповненні не відображають територіальні аспекти, а фіксують примирення за взаємні образи козаків і татар. Спільним для укладання інструментів на міждержавному і локальному рівнях є діяльність комісій, у яких брали участь депутати від різних сторін.

Як слушно відмітила С. Андрєєва, Запорозька Січ до кінця свого існування певною мірою зберегла статус суб'єкта міжнародного права — володіла правом офіційного листування з урядниками сусідніх держав (у чому була обмежена Гетьманщина)⁷. Інша справа стояла із укладанням договорів міжнародного характеру. Такого роду нормативні акти, як свідчать джерела, укладалися лише в присутності російської, а з часом і гетьманської адміністрацій. Цьому було декілька причин. По-перше, повернувшись під російську протекцію у 1734 р., Військо Запорозьке Низове за посередництва київського генерал-губернатора було підпорядковане Колегії закордонних справ, а з відновленням гетьманства на початку 50-х рр. ще й гетьману та Сенату. По-друге, запорозько-кримські стосунки завжди перебували у сфері підвищеної уваги з боку російської адміністрації. Стереотип, що запорожці були людьми ненадійними, які одного разу зрадили імперію і перейшли у підданство Криму, культивувався серед цивільної

археографічний щорічник. Нова серія. — В. 13/14. — К.: Український письменник, 2009. — С. 73–89.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 4. — № 2077. — С. 324 — 326; Цей же документ див. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упорядник В. Мільчев. — Запоріжжя: Видавництво ВАТ «Мотор Січ», 2004. — С. 76–78.

⁵ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 11. — № 8276. — С. 291–292.

⁶ Инструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 г. // Записки Одесского общества истории и древностей — Одесса, 1850. — Т. 2. — С. 834–835.

⁷ Андрєєва С.С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: «Просвіта», 1998. — В. IV. — С. 101.

і військової імперської еліти до знищення Запорозької Січі. По-третє, саме російська держава, яка на період 40-х — початку 60-х рр. XVIII ст. не була готова до військових дій з Портою, виступала ініціатором подібних Слідчих комісій між сусідами — запорозьким козацтвом і кримськими татарами. До того ж, як зазначала С. Андрєєва, прикордонні конфлікти порушували Белградський трактат 1739 р., який фіксував завершення російсько-турецької війни 1736–1739 рр., а це могло спричинити виток нового конфлікту між Росією та Портою⁸. Тому укладання таких міжнародних угод, як, власне, і організація Слідчих комісій між Кримом і Запорожжям, було чотирьохсторонньою ініціативою: Кримського ханства, запорожців та їх зверхників — київського генерал-губернатора та гетьмана. Представники двох останніх поряд із сторонами конфлікту також брали активну участь у роботі Слідчих комісій, про хід і результати яких докладали своїм очільникам.

Вперше інструмент було складено по завершенню діяльності Слідчої комісії між Запорожжям та Кримом в середині червня 1749 р. В інструкції російському комісару секунд-майору О.Нікіфорову наказувалося по завершенні комісії «в том во всем с обе стороны накрепчайше учинить письменное утверждение, дабы все те претензии вечному преданы были молчанию»⁹. Прикметно, щоб у майбутньому позбутися непорозумінь, даний документ засвідчувався на двох мовах, які в загальному повторюють один і той самий зміст¹⁰. У цих договорах, сторони офіційно відмовлялися від своїх претензій та зобов'язувалися забути взаємні образи і в майбутньому не чинити жодних кривд. Інструмент для набуття чинності скріплювався підписами¹¹.

Не можна виключати той факт, що зміст інструменту вироблявся не вході діяльності згаданих комісій, а ще до їх початку. Причому провідну роль у формуванні цього важливого документа, грали не запорожці і татари, а вищі органи влади Російської імперії. На такі висновки, зокрема, наштовхує інструкція Київської губернської канцелярії російському комісару І. Расловлеву про його обов'язки у Слідчій комісії між Запорожжям і Кримом, від 2 грудня 1753 р. Зокрема, в четвертому пункті цього документу російському представнику наказувалося по досягненні консенсусу обома сторонами «сочинить по сообщенной при сем форме разменной на российском диалекте инструмент», а від кримських депутатів у свою чергу вимагати такий же на татарській мові. При цьому київський віце-губернатор І. Костюрін закликав прослідкувати, щоб обидва акти про примирення на різних мовах були ідентичними за змістом. Перед підпи-

⁸ Там само — С. 103.; *Андрєєва С.С.* Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської Імперії (1739–1768 рр.) // Запорізький державний університет. Бердянський інститут підприємництва. Наукові праці історичного факультету. — В. III. — Бердянськ–Запоріжжя, 1998. — С. 10–11.

⁹ *Андрієвский А.А.* Материалы по истории Запорожья и пограничных сношений (1743–1767). — Одесса, 1893. — С. 35.

¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2000. — Т. 2. — С. 370–372.

¹¹ Там само. — С. 370–372.

суванням інструментів на російській і татарській мовах, даний документ повинен був пройти апробацію козацькими і кримськими депутатами¹².

Ключову роль саме Київської губернської канцелярії в складанні і підписанні інструментів доводить директивно-розпорядча документація, яка надсилалася з Києва до Січі до початку і під час роботи Слідчих комісій між Запорозжям і Кримом. Так, наприклад, на початок роботи подібної комісії у 1760 р. Кіш просив резолюції у київського генерал-губернатора стосовно підготовки документу про примирення («зделки») який вимагали ханські представники. У відповідь кошова старшина отримала ордер від 20 червня 1760 р., за яким козакам заборонялося самостійно проводити комісію з татарами, а тим паче укладати інструмент без російських комісарів з Києва¹³. Подібні застереження військова старшина отримала також у ордері від 28 червня цього ж року¹⁴. З огляду на це Кіш був змушений листом від 7 липня 1760 р. повідомити кримського хана про неможливість проведення Слідчої комісії та укладання інструменту без російських представників¹⁵.

Незважаючи на контроль з боку імперських та гетьманських делегатів, запорожці намагалися самостійно впливати на роботу Слідчих комісій. Показовим прикладом цього є остаточне ухвалення договорів-інструментів між представниками ханства і запорозькими депутатами після апробації їх на Військовій раді Коша. На такі висновки наштовхує вірчий лист ради кошової старшини і курінних отаманів, датований 10 червня 1749 р., який дозволяв представникам російської влади секунд-майору О. Нікіфорову, капітану Кривцову та депутатам від Запорозжя підписати мирну угоду з кримськими «колегами»¹⁶.

Завершувалася Слідча комісія між Кримом і Військом Запорозьким Низовим обміном інструментами. Цього вимагали грамоти російських монархів адресовані київському генерал-губернатору і гетьманові у віданнях яких перебувало Запорозжя. Так, зокрема, К. Розумовський у своєму ордері на Січ від 5 липня 1760 р. наказував низовикам завершити роботу Слідчої комісії забути взаємні образи через юридичне оформлення акту про примирення — інструменту, яким необхідно було обмінятися ним з ханськими депутатами¹⁷. Така позиція гетьмана відображала бажання імператриці Єлизавети Петрівни позбутися напруги між Російською імперією та Портою на південному прикордонні. Як видно з її грамоти до К. Розумовського (без дати) останньому наказувалося примирити запорожців і татар і ухвалити з цього приводу документ (інструмент)¹⁸.

¹² Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т. 3. — С. 408.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України), ф. 229, оп. 1, спр. 87, арк. 113–113 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 103.

¹⁵ Там само. — Арк. 114–114 зв.

¹⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 369–370; Андрєєва С.С. Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів... — С. 15.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 3 зв.

¹⁸ Там само. — Арк. 6.

Подібні візії висловлювала і Київська губернська канцелярія. На час завершення Слідчої комісії між козаками і татарами у 1760 р. з Києва було відправлено ордер кошовому отаману і військовій старшині від 11 серпня цього року, в якому наказувалося обов'язково ухвалити інструмент про примирення між Запорожжям і Кримом «дабы оная комиссия указная на обе стороны зделка бесплодною быть не могла»¹⁹. Тобто, без підписання інструменту робота Слідчої комісії вважалася такою, яка не відбулася.

Обмін інструментів мав на увазі прийом від татарської сторони документу їхньою мовою, взамін віддавався однаковий за змістом акт на російській мові. Тобто запорожці, які укладали договір про примирення як одна із його сторін по ідеї повинні були отримати його татарсько-мовний варіант. Але, як видно із наявної джерельної бази вся процедура обміну інструментами проходила по зовсім іншій схемі. Так, оригінал документу на татарській мові отримували не запорозькі козаки, а російські комісари з Києва, які, у свою чергу віддавали кримським депутатам його російськомовний варіант. Запорожці ж, як видно з результатів діяльності першої Слідчої комісії у 1749 р., задовольнялися лише копіями російськомовного і перекладеного на російську татарського варіанту інструменту. Незважаючи на те, що Військо Запорозьке Низове фігурувало у документі як один з суб'єктів договору про примирення, реальний стан справ був таким, що січовики лише номінально такими вважалися і контролювалися з боку імперської влади. В. Брехуненко, який уважно дослідив потуги Петербурга уніфікувати Запорожжя в імперське тло за зразком інших козацьких анклавів (Військо Донське, Військо Яїцьке та Військо Терське), слушно відмітив фобію російських урядників, які завше вбачали у стосунках Коша з Кримом можливість повернення козаків під ханську протекцію²⁰.

Незважаючи на намагання запорозького козацтва впливати на роботу Слідчих комісій загалом і на підписання інструментів зокрема, із кожним новим з'їздом російський уряд намагався максимально обмежити роль козацької складової у їхній роботі. Коли на час роботи першої Слідчої комісії у 1749 р., як вже вище зазначалося, апробація інструмента проходила на Військовій раді, то у наступні роки подібної участі запорожців у продукуванні інструментів не спостерігаємо. Більше того, імперська влада у подальших роботах Слідчих комісій позбавила низове козацтво в участі над складанням інструменту. Це видно з того, що під час роботи наступної комісії 1754 р. формуляр інструменту був заздалегідь заготовлений російською стороною, а мова про його апробацію січовиками взагалі не йшла. До того ж, на середину 50-х рр. зросла кількість некозацьких резидентів у роботі Слідчої комісії. З відновленням гетьманства і підпорядкуванням Запорозької Січі крім Києва ще й К. Розумовському, участувати в комісіях почав ще й представник останнього. Такий крок ще більше посилював контроль над Військом Запорозьким Низовим і мінімізував роль запорожців у цих заходах.

¹⁹ Там само. — Арк. 15 зв.

²⁰ *Брехуненко В.* Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. — К.: Темпора, 2014. — С. 430.

Проте Слідча комісія між запорозькими козаками 1754 р. увійшла в історію не лише усуненням козаків від підготовки цього важливого документу. У цей час імперська влада послідовно намагається нівелювати діяльність запорожців у переговорах з татарськими депутатами, що знайшло відображення, наприклад, у забороні київським віце-губернатором переписуватися з ханом без його дозволу з приводу діяльності зазначених комісій²¹. Але найбільшим кроком російської влади, який відобразив справжнє ставлення її до запорожців і їхньої ролі в діяльності Слідчої комісії було повне ігнорування у наданні військовій старшині та запорозьким депутатам навіть копій російськомовних і татарсько-мовних інструментів. Як видно з рапорту Коша до Київської губернської канцелярії від 6 серпня 1754 р. представник імперської влади у цій Слідчій комісії секунд-майор М. Єфремов просто забрав екземпляр інструменту на татарській мові до Києва²². Таким чином, склалася насправді парадоксальна ситуація, коли одна із ключових сторін договору залишилася, по-суті, без офіційного документа, який його фіксував. Потрібно зауважити, що відсутність «на руках» хоча б копії будь-якого варіанту інструменту, у змісті якого прощалися і забувалися козацькі огріхи, створював доволі небезпечний прецедент для того, щоб кримська сторона у майбутньому повернулася до тих вимог, які вона висувала козакам у Слідчій комісії 1753–1754 рр. і вимагала по них сатисфакції. Тому марно кошовий отаман Я. Малий (Ігнатович) у зазначеному рапорті на адресу Київської губернської канцелярії, прохав надіслати переклад інструменту на татарській мові в Кіш²³.

Випросити російську копію інструмента від 3 серпня 1754 р. запорожцям вдалося геть через шість років, а саме на час підготовки нової Слідчої комісії між Запорожжям і Кримом²⁴. Очевидно, готуючись до нового переговорного процесу з кримськими депутатами російська влада згадала, що хоча б номінально Військо Запорозьке Низове все ж таки є одним із об'єктів договору і тому надіслало в Кіш копію одного з варіантів інструменту.

Зволікання київських урядників з відправкою татарської копії інструменту запорожцям відбувалося всупереч постановам урядових актів. Листом у Кіш від 6 серпня 1763 р. київський генерал-губернатор І. Глебов підтверджував право Війська Запорозького Низового на отримання копії інструменту від татарських представників та наказував зберігати відповідний документ. Виявляється, ще в 1754 р. Колегія іноземних справ (в юрисдикції якої перебували запорожці) видала спеціальний указ від 27 вересня про зобов'язання Київської губернської канцелярії відправляти копії ханських інструментів на Січ²⁵. Отож, київські зверхники козаків відверто ігнорували офіційні державні укази щодо виконання

²¹ Андрєєва С.С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі... — С. 105; Андрєєва С.С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі... — С. 76; Андрєєва С.С. Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів... — С. 15.

²² Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 3. — С. 466.

²³ Там само. — С. 466.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48–49.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 175.

вимог завершення Слідчих комісій між Запорозжям та Кримом відмовляючись надсилати військовій старшині копій так званих «зделок» — договорів-інструментів про примирення. Зважаючи на риторичку, яку сповідували по відношенню до запорозьких козаків київський генерал-губернатор М. Леонтьєв та його наступник віце-губернатор І. Костюрін такого кроку з Києва слід було очікувати.

Викликає подив чому саме у 1763 р. про необхідність обов'язкової пересилки в Кіш копій кримських інструментів згадав київський генерал-губернатор. Адже ще до цього з початку 60-х рр. XVIII т. мінімум двічі (в 1760 і 1762 рр.) проходили Слідчі комісії, котрі примирювали запорожців і татар. Проте, що завершення цих заходів традиційно відбувалося підписанням інструментів годі й говорити. Але в матеріалах Коша з приводу діяльності Слідчих комісій у зазначених роках «сделочные письма» (як іноді називали інструменти) відсутні. Про підписання інструментів, наприклад, у 1762 р. видно з листа російських комісарів делегованих Києвом на участь у Слідчій комісії 1763 р. М. Єфремова і колишнього військового писаря, а на той час вже колезького асесора І. Чугуєвця до Коша від 17 травня 1763 р. де присутня згадка про цей документ²⁶. Це свідчить, що і сам І. Глебов, призначений на посаду київського генерал-губернатора на початку 60-х рр. не дослухався до урядових інструкцій з приводу оформлення договорів-інструментів і не відправляв копій татарських документів на Січ до 1763 р. Гіпотетично можна припустити, що саме частота створення Слідчих комісій на початку 60-х рр. (скликання Слідчих комісії мало не щороку до початку російсько-турецької війни — 1760, 1762–1766, 1768 рр.) спонукала київського очільника згадати про відповідну постанову Колегії закордонних справ і надіслати на Січ копію не лише татарського інструменту, а й його російського аналогу²⁷.

Чи притримувалася Київська губерньська канцелярія свого зобов'язання і надалі відправляти хоча б копії татарських інструментів на Січ після 1763 р. джерела замовчують. Єдиний договір після цього часу, що дійшов до нас датований 1766 р. і опублікований А. Андрієвським²⁸, ймовірно взятий із фондів Київської губерньської канцелярії з якими працював історик. Натомість відсутність інструменту за цей рік у справах Архіву Коша Нової Запорозької Січі дозволяє припустити, що київські урядники і надалі ігнорували Військо Запорозьке Низове у його праві на отримання офіційного документу.

Номінальну роль участі запорозького козацтва у роботі Слідчих комісій між Запорозжям і Кримом можна простежити уважно проаналізувавши зміст інструментів, які російські комісари надали татарській стороні під час обміну актами про примирення. Так, у змісті російських інструментів наданих кримським депутатам відсутні імена та прізвища запорозьких депутатів. В інструменті за 1749 р. лише відзначена присутність січової депутації без ідентифікації їх у основній частині формуляру документа, у той час коли кримські представники

²⁶ Там само, арк. 7.

²⁷ Там само, арк. 176–177 зв.

²⁸ Андрієвський А.А. Материалы... — С. 152.

представленні поіменно²⁹. Це ще раз доводить зазначену вище тезу про ігнорування російською владою Запорожжя як самостійного суб'єкту договору.

І хоча кошова старшина в 60-х рр. XVIII ст. отримувала копії інструментів від російських комісарів і ханських депутатів (маємо точні згадки про отримання копій принаймні одного інструменту від росіян і татар по завершенні діяльності Слідчої комісії 1763 р.³⁰), однак даних про участь козацтва у обговоренні цих документів попри доволі репрезентативну джерельну базу не знаходимо. Натомість січовики змушені були підписати без них складений текст, формуляр якого, очевидно продукувався в Колегії іноземних справ і через Київську губернську канцелярію передавався до рук російських комісарів, які по-суті, головували у цих комісіях. Це дозволяє стверджувати, що хоча «*de jure*» Військо Запорозьке Низове фігурує як один із суб'єктів договорів-інструментів, проте «*de facto*» воно ним не було через контроль імперської адміністрації над підготовкою, ходом і завершенням роботи Слідчих комісій.

Судячи з кримських інструментів, по іншому сприймали запорозьку сторону татарські депутати. Наявність у змісті їхніх договорів імен і прізвищ козацьких депутатів поряд з іменами російських комісарів і гетьманських представників засвідчує той факт, що кримська сторона визнавала Військо Запорозьке Низове як один із суб'єктів, з яким укладала той чи інший інструмент. Тобто, Запорожжя у кримських договорах-інструментах представлено як самостійну складову, поряд Російською імперією, яку представляли делеговані комісари.

До сьогоденішнього дня до нас дійшло лише шість договорів-інструментів: три російських (за 1749, 1754 і 1763 рр.) і стільки ж татарських у перекладі (за 1749, 1763 і 1766 рр.). Незважаючи на те, що запорозьке козацтво у цих інструментах фігурує як один із суб'єктів, на нашу думку варто використовувати термін не «козацькі», а «російські» інструменти. Саме це трактування найбільш правдиво відображає роль козацтва у підготовці і апробації цього документу у ході діяльності Слідчих комісій в 50–60-х рр. XVIII ст. Усі зазначені договори-інструменти, які збереглися до нашого часу, з незначними варіаціями мають сталий формуляр.

Не вдаючись у формулярно-клаузульний аналіз цього документу, можемо визначити складові формуляру інструменту, який укладався з боку російських комісарів, гетьманських представників та номінально запорозьких депутатів. Перше, що зазначалося у документі, це вказівка на депутатів у Слідчій комісії, які виступали від імені вищої влади (імператриці та турецького султана) та своїх безпосередніх очільників (київського генерал, віце чи обер губернатора та кримського хана): «... тою милостию всеприсветлейшая, всемогутнейшая, державныйшая великия государини императрицы Елисаветъ Петровны, самодержицы всероссийския, всемилостивейшей государини повелительницы и обладательницы и прочая и прочая и прочая избрании и определенния от Войска Запорожского депутати, с избранными жъ и определенными от сторонни его высочества хана Арсланъ Гирея, сына хана Девлет Гирея, над всеми кримскими,

²⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371–372.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1., спр. 139, арк. 176–176 зв., 177–177 зв.

джимбулукъ и едисанъ-нагайскими, и протчими татарами учрежденного повелителя пребывающими в Сичи депутатами жъ почтенными господами Ширинъ Хази Мурзою, Мустафою Агою и перекопскимъ каймакамомъ Фете Ефендиємъ...» (інструмент від 15 червня 1749 р.³¹); «... По высочайшему указу ея императорскаго величества всемилостивийшей нашей гсдрни данных высоко-родному и превосходителнейшему гсдину генералумазору и Киевской губернии вице-губернатору Костюрину, мы нижеподписавшиися определение и уполномоченные российские комиссары с одной, також де определенные по указам его салтанова величества турецкого от его светлости хана крымского полномочные комиссары почтенные господа Капечий Ага, крымской Али Ага, перекопский Казитман Ферте Эфенди да перекопской же Бешли Агаси Сеидъ Ага с другой стороны...» (інструмент від 3 серпня 1754 р.³²); «... По высочайшему ея императорскаго величества всемилостивейшей государыни нашей указу господину генерал-майору и киевскому обер-коменданту Чичерину данному, мы ниже подписавшиися и уполномоченные от него российские комиссары с одной, також де определенные по указу его султанова величества турского от его светлости хана крымского почтенные господа перекопские первой Диздар Салим Ага, второй Осман Ага с другой стороны...» (інструмент від 8 липня 1763 р.³³).

Другим елементом формуляру інструмента була вказівка місця проведення Слідчої комісії і укладання договору. Тут варто відзначити, що ідентифікація місцевості відсутня у першому інструменті 1749 р., а присутня лише у наявних договорах 50–60-х рр. XVIII ст.: «... будучи при съезде на границе в урочище Камянском...» (інструмент від 3 серпня 1754 р.³⁴); «... будучи при съезде на границе при Никитинском войсковом запорожском перевозе в урочище Каменном...» (інструмент від 8 липня 1763 р.³⁵).

Третьою складовою договору-інструменту була вказівка на домовленість про укладання цього документу на рівні вищих державних сановників Російської імперії, Порти та Кримського ханства. Знову ж таки, як і у попередньому випадку, це стосувалося інструментів 50–60 рр.: «... в силе соглашения от блистательной Порты, от татар и с российским императорским резедентом благородным господином надворным советником Обресковым согласно договорились и подписались...» (інструмент від 3 серпня 1754 р.³⁶); «... в силе соглашения его светлости хана крымского с реченным российским императорским генерал-майором согласно договорились и постановили...» (інструмент від 8 липня 1763 р.³⁷).

Як вже зазначалося, вказівки на місце проведення Слідчої комісії та складання інструменту, а також на домовленість щодо його укладання вищими

³¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371–372.

³² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48.

³³ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48.

³⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176.

державними урядниками не присутні у першому договорі 1749 р. Натомість у цьому інструменті наявні такі складові, яких не зустрічаємо у пізніших його версіях. Мова йде про неможливість вирішити слідство між запорожцями і татарами: «... жалобы съ одной стороны Войска Запорожского Низового козаковъ, а з другой крымскихъ, джембулукъ и едисанъ-нагайскихъ татар, очаковскихъ и перекопскихъ, и протчихъ в Крыму живущихъ турокъ, грековъ и армянъ, последующія в прошлыхъ 1747, 1748 и в нинишномъ 1749-мъ годихъ, коі в сочиненихъ реестрахъ написании и которіе еще не написании, следствиемъ разобрат было невозможно...». Тому задля виходу із такого становища депутатами було постановлено замінити скаргу на скаргу: «... И того ради съ вишеписанными его, хана, депутатами доброволно согласясь, положили и все онія жалобы, последующія в вишеписанныхъ годехъ, по число сего подписанія, которія в сочиненихъ реестрахъ написани или еще не написани, жалоба на жалобу точно заменили...»³⁸.

Основною складовою формуляру інструмента, яка власне відображала мету створення цього документу, була фіксація примирення кримських татар і запорожців. Наслідком цього мало стати забуття тих образ, які виносилися через реєстри на розгляд Слідчих комісій: «... И впредь о томъ никому из написанныхъ в томъ регистре жаловаться не всъчинать и не затевать, а предать вичному молчанію, такожъ денежной заплати и другого чего ни под какимъ видомъ не требовать...» (інструмент від 15 червня 1749 р.³⁹); «... что всем происшедшим между подданными ея и. в. запорожскими казаками и подданными его салтанова величества татарами и иных нацей людьми с крымскими, ачаковскими, буджацкими обывателями и протчих пропажами взаимными обидам бывшей прежде въ 1749-м году сделке во оном и потом въ 1750-м, 1751-м, 1752-м и въ 1753-м и в нынешнем 1754-м годехъ по ниже писанное число от одной, другой стороны в собственных границах и вне оных случившися кражах и насилственным грабежем лошадей, скота, денег и разных вещей в чем бы оные не состоялись и о чем жалобы были или хотя еще и не были с обоих сторон быть забвенным и не воспоминаемым впред исков за [...] никаких ни с котрой стороны не вичнать...» (інструмент від 3 серпня 1754 р.⁴⁰); «... чтоб всем происшедшим между подданными ея императорского величества запорожскими козаками и подданными ж его султанова величества татарами пропажам и взаимным обидам после бывшей в 762-м году июня 6 дня по ниже писаное число сделки от одной, другой сторон в собственных границах и вне оных случившимся кражею и насилственным грабежом лошадей, скота, денег и разных вещей, что из того явно доказано, заимственно во удовольствие обоюдных просителей возвращением конфермовано следственнно неизвестные и сомнительные претензии в чем бы оные не состояли и о чем жалобы были или хотя еще и небыли, с обоих

³⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371–372.

³⁹ Там само. — С. 371–372.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48–48 зв.

сторон быть забвенным и не споминаемым впредь [...] никаких ни с которой стороны не вчинять...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁴¹).

В останньому на сьогоднішній день наявному інструменті, який був переданий російською стороною татарам, вказаний пункт, який «не придавался забвению». Мова йшла про тих підданих Російської імперії, які перебували в полоні і яких потрібно було звільнити: «... едино токмо исключаются находящиеся и захваченные пленом запорожские казаки и другие ея императорского величества подданные, которым без изъятия сыскав всех возвратить в Россию...»⁴². Зобов'язання повернути жителів Російської імперії не вперше було предметом обговорення на Слідчих комісіях між Запорожжям та Кримом. Ще під час роботи першого такого з'їзду у 1749 р., коли апробація інструменту проходила на Військовій раді Коша, військова сходка постановила повернути з татарського полону сина і служителя козака Титарівського куреня Т. Марченка⁴³. Незрозуміло наразі чому цей пункт не увійшов до інструменту, який був підписаний татарською делегацією. Натомість кримські депутати окремим листом, надісланим до Січі у червні 1749 р. обіцяли розшукати і повернути вказаних осіб запорожцям⁴⁴. Згадки на звільнення полонених відсутня також і в інструменті 1754 р.

Ще одним пунктом, який оговорювався в інструменті і видавався російськими комісарами, була його публікація. Про це, зокрема зазначено в інструментах від 3 серпня 1754 р. та 8 липня 1763 р.: «... и о сей полюбовной сделке в обоих сторонах при границах публиковать...»⁴⁵; «... И о сей полюбовной сделке с обоих сторон при границах публиковать...»⁴⁶.

Такі кроки робилися для того, щоб ознайомити населення прикордоння про підписання договору, а також для утримання від взаємних убивств та грабунків мешканців Вольностей та Криму. Тобто, інструмент застерігав у майбутньому уникнути непорозумінь між Кримським ханством і Військом Запорозьким Низовим: «... а впредь к воздержанию своевольников взаимно лутче способы изыскивать старание употреблено будет...»⁴⁷; «... что к содержанию своевольников взаимно лучшие способы изыскивать старание употреблено будет...»⁴⁸. І хоча в інструменті 1749 р. відсутня вказівка про його публікацію, але пункт про застереження від свавільств на прикордонні в документі присутній: «... И по заключеніи сего болие запорожскимъ козакамъ в противность блаженного вечного мира обидь, набеговъ, грабительствъ от всихъ татаръ чинено б да не било...»⁴⁹.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176–176 зв.

⁴² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176–176 зв.

⁴³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370.

⁴⁴ Там само. — С. 373–374.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48 зв.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48 зв.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁴⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 372.

Про необхідність публікації інструменту російські депутати додатково наголошували військовій старшині. Наприклад, після завершення Слідчої комісії у 1763 р. імперські посланці прохали кошових урядників ознайомити населення Вольностей про закінчення чергового козацько-татарського з'їзду і про підписання інструментів у яких «предавались забвению» взаємні скарги⁵⁰. Крім цього, військова старшина такою публікацією повинна була застерегти козаків від подальшої ескалації конфліктів із південними сусідами і закликати жити в мирі. Про це листом до Коша від 5 серпня 1754 р. козацьку адміністрацію прохав російський комісар М. Єфремов⁵¹.

Останнім моментом, який фіксувався в інструментах, було відзначення тих атрибутивних елементів, які надавали їм юридичної сили. Мається на увазі підписання інструментів представниками Запорозжя, Гетьманщини, Київської губернської канцелярії та Криму, засвідчення їх печатками та обмін цими документами: «... И во вирность сего доброволно учиненного инструмента подписуемся своими руками съ приложениемъ нашихъ печатей в Сечи Запорожской...» (інструмент від 15 червня 1749 р.⁵²); «... в засвидетельствование чего от обоих сторон камисаров сочинены, подписаны и припечатаны и один против другого розменены договорные письма равного содержания, из которых сие от нас ниже подписавшихся за нашими подписами и печатями вручена выше упомянутым другой стороны камисарам на границе при урочище Камянки...» (інструмент від 3 серпня 1754 р.⁵³); «... в засвидетельствование чего от обоих сторон комиссаров сочинены, подписаны и припечатаны и один против другого договоренные письма равного содержания разменены из которых сие от нас ниже подписавшихся за нашими подписями и печатями вручено...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁵⁴).

Київська губернська канцелярія та гетьман Кирило Розумовський перед початком роботи Слідчої комісії 1754 р. закликали запорожців обмінятися інструментами, які мали бути складені за зразком документа 1749 р.⁵⁵ Проте, як можна побачити формуляр інструменту від 3 серпня 1754 р. доволі відрізнявся від свого «попередника» п'ятирічної давнини. Набагато більше спільного має цей документ з формуляром інструменту від 8 липня 1763 р. Гіпотетично таке розходження в формулярах договорів 1754 і 1763 рр. з їхнім аналогом кінця 40-х рр. можна пояснити тим фактом, що інструмент 1749 р. був першим документом, який фіксував примирення двох суб'єктів Російської імперії і Порту. І хоча між цими державами свого часу і укладалися інструменти, в яких погоджувалися розмежування прикордонних земель, подібних договорів про примирення між Росією і Туреччиною ще не було. Тому інструмент 1749 р. слід вважати «пробою пера», який повинен був врегулювати ситуацію на південному прикордонні. Не виключено, що під час складання другого інструменту 1754 р.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 172.

⁵¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 3. — С. 465.

⁵² Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 372.

⁵³ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 49.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁵⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 3. — С. 442–443, 447.

були враховані ті недоліки та не доопрацювання, які були виявленні після апробації інструменту 1749 р. Подібність же інструментів 1754 і 1763 рр. з великою долею вірогідності дозволяє припустити, що саме документ середини 50-х рр. став базовим у продукуванні договорів-інструментів з російського боку у подальший період. Ймовірно, що в подальші роки формуляр інструменту вдосконалювався, що видно, зокрема, з пункту повернення полонених, який представлений в інструменті від 8 липня 1763 р.

Подібний формуляр був присутній також у татарських інструментах, які надавалися кримськими депутатами при обміні російським комісарам. Як і в російських інструментах, у татарських також перераховано депутатів з обох сторін та присутня апеляція на верховну владу: «... Что по соизволению его высочества, владеющего крымскими, джамбулукъ і едисанъ-нагайскими татарами, і другими народами Аръслан Гирея, хана, сына хана Девлетъ Гирея, мы із штатскихъ Ширинъ Хазы Мурза і с крымскихъ обывателей Мустафа Ага, і перекопской каймаканъ Фете Ефенъдїи учреждены і уполномочены в томъ...» (інструмент від 14 червня 1749 р.⁵⁶); «... По указу его султанского величества мы определенные и уполномоченные от его светлости крымского хана комиссары, також с другой стороны определенные от господина генерала-майора и киевского обер-коменданта Чичерина полномочные комиссары майор Ефремов и коллежский асессор Иван Чугуевец депутаты от Малороссии сотник Яков Гаврилов, Войска Запорожского войсковые старшины Алексей Белицкий, Никита Самбок, Анисим Кривецкий...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁵⁷); «... Причина сего порядочного инструмента состоитъ въ томъ, что въ силу указа и повеления светлейшого хана Селимъ Гирея, по притензиямъ ногайского, едичкульского, крымскаго и джумбулуцкаго народовъ съ соседственными российской империи народами, въ прошедшихъ между оными и запорожскими козаками грабежахъ и обидахъ, определенными въ комиссию для исследования и разобранія того дела, а сос стороны Российской Империи, по указу ея императорскаго величества, отъ киевскаго генерала и кавалера, въ комиссию определены почтенные комиссары, надворный советникъ Матвей Ефремовъ и ассессоръ Иванъ Чугуевецъ съ запорожскими старшинами, съ ихъ товариствомъ, кошевой Филипъ Федоровъ, судья Николай Тимофеевъ и есаулъ Алексей Романовъ...» (інструмент від 1766 р.⁵⁸).

Традиційно місце укладання договору присутнє лише у двох останніх інструментах: «... будучи при съезде на границе при Никитинской перевозе в урочище Каменном...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁵⁹); «... по исполнению чего мы вообще съехавшись въ Каменку...» (інструмент від 1766 р.⁶⁰).

У той час, коли в російських інструментах вказівка на домовленість про укладання цього документу на рівні вищих державних сановників Російської

⁵⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370.

⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177.

⁵⁸ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177.

⁶⁰ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

імперії, Порти та Кримського ханства присутня в документах 1754 і 1763 рр., в татарських варіантах ця складова відобразилася у документах 1749 і 1766 рр. і відсутня в інструменті 1763 р.: «... чтобъ намъ представленья от высокоупмянутаго нашего млстивого гсдря киевскому гсдину генералу Леонтьеву...» (інструмент від 14 червня 1749 р.⁶¹); «... по повелению светлейшого хана и киевского генерала...» (інструмент від 1766 р.⁶²). Причину відсутності такої вказівки в інструменті 1763 р. важко назвати. Не виключено, що під час перекладу інструменту на російську мову перекладачем було пропущено зазначену частину формуляру.

Як і в російській версії, татарський інструмент 1749 р. містить формулярні елементи, яких немає у подальших договорах. Мається на увазі заміна скарги на скаргу через неможливість розслідування позовів зазначених у реєстрі скарг: «... о посъледующихъ от козаков запорожскихъ в тысяча сто шездесятомъ, в тысяча сто шездесять первомъ і в тысяча сто шездесять втором годехъ крымскимъ, джамъбулукъ-нагайскимъ татаромъ, едисанскимъ і другимъ всемъ пребывающимъ в деръжавѣ того нашего млстивого гсдря народамъ обидамъ, такожъ і сераскерь-султана буждацкого регистеры, особливо же і предложенныя от запорожскихъ козаковъ о таковыхъ же імъ в показанныхъ годехъ посъледующихъ от стороны нашей обидамъ регистеръ же обще с почтенными запорожскими депутатами Васильемъ Сычемъ, Максимомъ Кальниболоцкимъ, Григорьемъ Рыжкомъ, Иваномъ Белянкомъ, Иваномъ Предерием, Никитою Холобудою, Иваномъ Горькушею да Алексеемъ Веръбицкимъ следствиемъ разобрать не могли і хотя наши показанные регистеры в претензіи своей всема многимъ числомъ пред запорожскими превышают, токмо для соседьственной дружбы і пресечения такихъ следуемыхъ обидъ мы доброю волею, дружески согласились і всю по темъ нашимъ регистеромъ, такожъ і не написанныя в нихъ претензіи на запорожския точно заменили...»⁶³.

Дублюють татарські інструменти їх російськомовні аналоги також фактом примирення кримців та запорожців, що передбачав відмову від претензій та обіцянку в подальшому до них не повертатись: «... с такимъ основаниемъ, дабы отныне впредь никто, яко то крымские, джамъбулукция, нагайския і протъчия татары, очаковские і перекопские туръки, едисанские і все другия народы, такожъ греки і аръмяня за посъледующия от запорожскихъ козаковъ в тысяча сто шездесятомъ, в тысяча сто шездесять первомъ і в семъ тысяча сто шездесять второмъ годехъ разные обиды, какие ни были, от оныхъ запорожцовъ не искали і не требовали, понеже оныя по силе польной нашей мочи предали вечному забвению і об нихъ уже более не въсчинат, і никакой заплаты не требовать...» (інструмент від 14 червня 1749 р.⁶⁴); «... согласно договорились и постановили, чтобъ всемъ происшедшимъ между подданными Российской империи запорожскими казаками и крымскими, джамбулуцкими, едичкулскими, буждацкими и

⁶¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370.

⁶² Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁶³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370–371.

⁶⁴ Там само. — С. 371.

едисанскими татарами пропачам и взаимным обидам после бывшей в 1175 году месяца зисгижея шт 6, то есть 1762-м году июня 6 дня по ниже писанное число сделки от одной, другой стороне в собственных границах и вне оных случившимся кражею и насильственным грабежом лошадей, скота, денег, разных вещей, что явно доказано, заимственню во удовольствие обоюдных просителей возвращением подтверждено, следственно неизвестные и сумнительные пропачи в чем бы оные не состояли и о чем жалобы были или хотя еще и не были со обеих сторон быть забвенным с неспоминяемым впредь исков за них ни с которой стороны не всчинять...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁶⁵); «... согласно въ комиссии договаривались о всехъ между запорожскими козаками и крымскими народами происшедшихъ грабежахъ, съ прошлаго тысяча сто семьдесятъ седьмого года по первое число сего тысяча сто восьмидесятого года и пристойнымъ образомъ изследовавъ постановили о техъ грабительствахъ, которыя точно доказаны, съ обеихъ сторонъ надлежащая подать требования и для сходственного съ прибывающей дружбою удовольствия, въ чемъ усерднымъ стараниемъ и тщательнымъ содействованиемъ российскихъ комиссаровъ обеихъ сторонъ истцы действительно удовлетворены, а некоторые безъ известныя претензии, которыя подлежали многимъ затруднениямъ, съ обеихъ сторонъ отставлены и преданы вечному забвению съ такою кондицією...» (інструмент від 1766 р.⁶⁶).

На відміну від російських інструментів кримськотатарські лише у одному випадку мають зобов'язання опублікувати даний документ. Вона присутня в інструменті від 8 липня 1763 р.: «... и о сей полюбовной сделки при границах публиковать с тем...»⁶⁷. У договорах за 1749 і 1766 рр. ця складова не відображена.

У кримських варіантах інструментів, як і в їх російськомовних версіях відбито прагнення в майбутньому не чинити кривд запорозьким козакам: «... І запорожскимъ козакамъ более от нашей стороны никакой обиды следовать да не будетъ...» (інструмент від 14 червня 1749 р.⁶⁸); «... чтобъ впредь отъ народовъ обеихъ сторонъ, въ противность дружбы, обиды и наглости происходит не могли, о чемъ въ обеихъ сторонахъ подкомандующимъ найжесточайшее учинить подтверждение...» (інструмент за 1766 р.⁶⁹). У свою чергу, в інструменті від 8 липня 1763 р. вказівка на примирення присутня після зобов'язання його опублікувати: «... что к содержанию своевольников взаимно лучшие способы изыскивать старание употреблено публиковать...»⁷⁰.

Вже традиційно завершував основну частину формуляру документа вказівкою на наявність атрибутики (підписи і печатки), яка надавала йому юридичної сили: «... А въ оной, такожъ і во всехъ написанныхъ в семь инструменте словахъ, для потребной верьности и, что такое следствие со обеихъ сторонъ оставлено і

⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177–177 зв.

⁶⁶ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

⁶⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371.

⁶⁹ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

забвению предано, нашими руками сие подписуем с приложениемъ нашихъ же обыкновенныхъ печатей...» (інструмент від 14 червня 1749 р.⁷¹); «... В засвидетельствование чего от обоих сторон комиссаров сочинены, подписаны и припечатаны и один против другого договорные письма равного содержания разминены ис которых сие от нас за нашими подписями и печатями вручено...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁷²); «... На семь основания мы отъ российскихъ комиссаровъ инструментъ приняли, а въ заимость тому сей, за нашими печатями и подписаниями, реченнымъ комиссарамъ, нашимъ приятелямъ, инструментъ же данъ...» (інструмент за 1766 р.⁷³

Таким чином, не зважаючи на незначні варіювання російські та кримські інструменти були доволі подібними за своїм формуляром. У них присутні такі складові, як: 1) вказівка на депутатів, які перебували в Слідчій комісії, апробовували і підписували цей договір; 2) апеляція на верховну владу; 3) місце підписання договору-інструменту; 4) домовленість про укладання цього документу на рівні вищих державних сановників Російської імперії, Порти та Кримського ханства; 5) фіксація примирення кримських татар і запорожців; 6) публікація інструменту з метою в подальшому запобігти непорозумінням між козаками і татарами; 7) вказівка на наявність атрибутивних елементів, які надавали інструментам юридичної сили.

Така подібність у формулярах козацького і татарського інструментів була не випадковою. Наявна джерельна база свідчить, що саме російська версія документу була базовою для татарського аналогу. У матеріалах Слідчої комісії 1754 р. зберігся лист представників у ній Києва і Глухова секунд-майора М. Єфремова та В. Зарудного до запорожців від 31 липня цього ж року про скорі завершення з'їзду. Цікаво, що у ньому побіжно відображено процес апробації цього документу російсько-татарською сторонами. Як видно, остання не особливо любила займатися складанням інструменту і тому у цьому сенсі вона довіряла російським колегам. Саме вони повинні були написати «договорное письмо» і не підписуючи його разом з перекладачем відправити до татар на апробацію. Ті ж у свою чергу обіцяли розглянути текст договору і за ідентичним змістом написати його на татарській мові⁷⁴. Думка запорожців з цього приводу, як бачимо, до уваги не бралася.

За допомогою формулярно-клаузульного аналізу можемо дати характеристику клаузулам такого різновиду документації як інструмент. При цьому для порівняння проаналізуємо як російськомовний оригінальний варіант, так і його татарську копію перекладену на російську мову.

На відміну від інших документів у інструменті відсутній початковий протокол. Тобто, в ньому немає клаузул, де вказані адресат і адресант. Формуляр інструменту представлений лише двома складовими із трьох: основною частиною і кінцевим протоколом.

⁷¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371.

⁷² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

⁷³ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁷⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 3. — С. 457–458.

Основна частина формуляру інструментів включає в себе такі клаузули, як *invocatio* — присвята Богу, *narratio* — описова частина (виклад обставин) та *despositio* — розпорядження по суті. Вказівка на видову належність документу (*nominatio*) відсутня. Про відповідний різновид цього документу дізнаємося з розпорядчої складової клаузули основної частини: «... И во вирность сего добровольно учиненного инструмента...» (інструмент від 15 червня 1749 р.⁷⁵). У подальші роки в російських інструментах вказівка документа у тексті була змінена на «договорное письмо»: «... в засвидетельствование чего от обоих сторон камисаров сочинены, подписаны и припечатаны и один против другого розменены договорные письма равного содержания...» (інструмент від 3 серпня 1754 р.⁷⁶); «... в засвидетельствование чего от обоих сторон комиссаров сочинены, подписаны и припечатаны и один против другого договоренные письма равного содержания разменены...» (інструмент від 8 липня 1763 р.⁷⁷).

Invocatio або присвята Богу зустрічається лише у інструменті 1749 р.: «... Во имя Господа Бога всемогущаго въ Троицы Святой единого...»⁷⁸. У інших двох російських інструментах 1754 і 1763 рр. дана клаузула відсутня. Можна припустити, що вона була взята з інструментів про розмежування земель між Російською імперією та Туреччиною. Саме цей елемент, зокрема присутній у інструменті за 22 жовтня 1705 р., який встановлював кордони обох імперій⁷⁹. Враховуючи, що інструмент 1749 р. був першим подібним документом, який примирював васалів Росії та Порту, не виключено, що базою для його створення були інструменти про розмежування земель. Пізніше, коли вже виробився чіткий формуляр цього документу, дана клаузула була прибрана.

Доволі розлогою є описова клаузула (*narratio*). Саме у ній відображено такі елементи формуляру як вказівка на депутатів, які перебували в Слідчій комісії, апробовували і підписували цей договір; апеляція на верховну владу; місце підписання договору-інструменту; домовленість про укладання цього документу на рівні вищих державних сановників Російської імперії, Порту та Кримського ханства. Дещо відрізняється описова частина інструменту 1749 р. Як вже вище відзначалося, у ньому немає вказівки на місце проведення Слідчої комісії та складання інструменту, а також на домовленість щодо його укладання вищими державними урядниками, а присутня інша складова, якої не спостерігаємо у пізніших російських інструментах — неможливість вирішити слідство між запорожцями і татарами⁸⁰.

На відміну від описової частини, де представлені складові формуляру мають сталий характер (документ 1749 р. до уваги не береться), у розпорядчій (*despositio*) кожен збережений до нашого часу російський інструмент має певні відмінності. Так, спільним для них є наявність таких елементів формуляру як

⁷⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 372.

⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 49.

⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁷⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371.

⁷⁹ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 4. — № 2077. — С. 324

⁸⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371–372.

фіксація примирення кримських татар і запорожців, публікація інструменту з метою в подальшому запобігти непорозумінням між козаками і татарами та вказівка на наявність атрибутивних елементів, які надавали інструментам юридичної сили. Як виняток можна вважати знову ж таки інструмент 1749 р. У ньому хоч і зафіксовано примирення суб'єктів договору, однак присутня індивідуальна складова, якої немає у інших інструментах — вказівка на заміну скарги на скаргу із подальшим їх забуттям⁸¹. Свою індивідуальну «родзинку» у розпорядчій частині має також інструмент 1763 р. Зокрема у ньому відзначено зобов'язання повернути полонених захоплених татарами⁸².

Кінцевий протокол, який традиційно закінчував документ, представлений двома клаузулами: датою (*datum*) та підписом (у нашому випадку — підписами) — *subscriptio*. Вказівка дати традиційно у всіх козацьких інструментах представлена у кінці основної частини: «... Июня пятого на десять дня тысяча семьсот четиредесять девятого года...»⁸³, «... 1754 году августа 3 дня...»⁸⁴, «... 1763 году июля 8 дня...»⁸⁵. В інструменті за 1754 р. крім дати вказано також місце підписання документа: «... на границе при урочище Камянки...»⁸⁶.

Subscriptio договорів російської сторони загалом також мають сталий вигляд. Ця клаузула представлена як підписами запорозьких депутатів, які брали участь у Слідчій комісії, так і російських комісарів та гетьманських представників. Така чисельна кількість «автографів» очевидно пояснювалася як небажанням імперської адміністрації засвідчення Війська Запорозького Низового як самостійного суб'єкта такого міжнародного договору, так і необхідністю відзначити власну присутність у роботі комісії. На основі послідовності підписів у інструментах неважко прослідкувати яку насправді роль відігравало Запорожжя як у роботі Слідчої комісії загалом, так і підписанні інструменту зокрема.

Так, в російському інструменті за 1749 р. першими стоять підписи саме козацької депутації: «... На подлинномъ подписались: Василий Сичъ, Максим Калниболотский, Никита Халабуда, Иванъ Передерий, Иванъ Биланъ, Григорій Рижко, Иванъ Горкуша, Алексей Вербицкий...»⁸⁷. Лише після них і то у якості свідків, що відзначено у відповідній преамбулі, стоять імена російських комісарів: «... При сей миролюбительной и добровольной сторонни Войска Запорожского Низового депутатовъ, а з другой — висшеупоминаемыхъ в сих инструменте его ханского височества депутатовъ же зделке, то есть претензія на претензію ими учинена, были и во свидительство того подписуемся Александръ Никифоровъ, секундъ-маіор, капитан Ілля Кривцовъ, гредироваль Войска Запорожского Низового войсковой подписарій Михайло Афанасієвъ Гранълевъ...»⁸⁸. Те, що підписи козаків знаходяться попереду підписів російських комісарів

⁸¹ Там само. — С. 372.

⁸² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁸³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 372.

⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 49.

⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 49.

⁸⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 372.

⁸⁸ Там само. — С. 372.

може свідчити про те, що на той час ще хоч частково враховувалися інтереси Коша. Це підтверджують, зокрема, дозвіл російських представників на апробацію інструмента на Військовій раді⁸⁹, а також додаткове зобов'язання татарських депутатів (чого також не можна було зробити за спинами комісарів з Києва) на пошук і повернення полоненого запорозького козака Т. Марченка і його сина Григорія⁹⁰.

Зміна політики по відношенню участі низовиків у Слідчих комісіях з Кримом, що було відзначено вище, припала на середину 50-х рр. XVIII ст. Це видно з небажання надавати Кошеві копію договору підписаного татарською стороною або у заздалегідь підготовленому тексті мирової угоди без можливості подальшої її апробації козацтвом. Недаремно саме у цей час відбувається зміна послідовності підписів під текстом договору. Так, спочатку документ підписувався російськими комісарами, які представляли Київську губернську канцелярію, потім договір засвідчували гетьманські представники і лише тоді інструмент підписували запорозькі депутати. Саме в такій послідовності стоять підписи на інструментах 1754 і 1763 рр.: «... В подлинном подписались: секунд-мазор Матвей Ефремов, сотник полковой миргородский Васил Зарудний, депутаты запорожские Радион Филиппов, Леонтий Чорний, Григорий Якимов, Степан Савелиев, Корний Шкурпатский. А вместо их и себе депутат же Иванъ Чугуевец подписался и печать приложил...»⁹¹, «... На подлинном подписались: примъер-майор и пограничный комиссар Матвей Ефремов, коллежский асессор и пограничный комиссар Иван Чугуевец. Депутаты: от Малороссии сотник Яков Гаврилов. Войска Запорожского старшины: Алексей Билицкий, Никита Самбок, Онисим Кривецкий...»⁹². Це зайвий раз засвідчує яке місце насправді займало запорозьке козацтво як суб'єкт договору з Кримським ханством.

Аналогічну структуру клаузул мають інструменти підписані татарськими депутатами і перекладений на російську мову. Як і російські аналоги, дані документи не мають початкового протоколу, а представлені основною і заключною частинами.

Традиційно основна частина дублює такі клаузули як *invocatio*, *narratio* та *despositio*. Так само як і російський інструмент 1749 р. його татарський відповідник містить присвяту Богу: «Во имя милосердного Бога, которой небом і землею, і живущими по нихъ владееть і об нихъ милосердствуетъ, сей інструментъ, заключениемъ нижеимянованныхъ насъ подписомъ рукъ учинень, которого действия написано внизу сего»⁹³. Як можна побачити, саме тут присутня вказівка на різновид цього документу (*nominatio*), у той час як у російському документі вона розташована у розпорядчій частині. Коли у імперському тексті договору слово «інструмент» з часом замінюється на «договорное письмо», то у татарських версіях відповідних документів подальші роки ці

⁸⁹ Там само. — С. 369–370.

⁹⁰ Там само. — С. 376.

⁹¹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 49.

⁹² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176 зв.

⁹³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370.

слова вживаються рівнозначно. Так, у інструменті за 1763 р. для означення *pominatio* вжито термін «договорное письмо»⁹⁴, а в 1766 р. «инструмент»⁹⁵. Але, на відміну від документу за 1749 р. вказівка на його різновид присутня крім *despositio* (інструмент від 8 липня 1763 р.⁹⁶) ще у описовій частині (інструмент за 1766 р.⁹⁷).

Схожі складові описової клаузули російських договорів присутні у татарських інструментах. Так же само тут представлені такі елементи як вказівка на депутатів, які перебували в Слідчій комісії, апробували і підписували цей договір; апеляція на верховну владу; місце підписання договору-інструменту; домовленість про укладання цього документу на рівні вищих державних сановників Російської імперії, Порти та Кримського ханства. Знову ж таки у окремих татарських документах у їхній описовій частині були свої певні формулярні відмінності. У той час, коли перелік депутатів і апеляція до верховної влади присутня у пагатию всіх трьох збережених на сьогодні татарських інструментах, вказівка на місце підписання фігурує лише у двох останніх⁹⁸. Складову про домовленість укладання цього документу на рівні вищих державних сановників Російської імперії, Порти та Кримського ханства спостерігаємо лише у інструментах 1749 і 1766 рр.⁹⁹

Така ж структура розпорядчої частини як у російських договорах присутня також і в їхніх татарських версіях. У цій клаузулі зафіксовано примирення кримських татар і запорожців, публікація інструменту з метою в подальшому запобігти непорозумінню між козаками і татарами та вказівка на наявність атрибутивних елементів, які надавали інструментам юридичної сили. Знову варто зазначити, що як і у випадку з російськими інструментами татарські договори у розпорядчій частині документа мали свою специфіку. Зокрема, лише у одному випадку зустрічаємо зобов'язання опублікувати даний документ (інструмент від 8 липня 1763 р.¹⁰⁰). Так само як і російському договору 1749 р. його татарський варіант містить вказівку стосовно заміни скарги на скаргу¹⁰¹.

Аналогічно кінцевий протокол представлений двома клаузулами: *datum* та *subscriptio*. Однак ця складова має деякі відмінності від завершальної частини російських інструментів. По-перше, дата у татарських договорах розташована у довільному порядку. Вона могла проставлятися наприкінці основної частини, як це відображено у російських версіях (інструмент від 8 липня 1763 р.¹⁰²), або бути

⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

⁹⁵ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

⁹⁷ Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177; Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

⁹⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370–371; Андрієвский А.А. Материалы... — С. 152.

¹⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

¹⁰¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 370–371.

¹⁰² ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

окремо від неї (інструмент від 14 червня 1749 р.¹⁰³ та 1766 р.¹⁰⁴). По-друге, особливістю *datum* татарських інструментів була варіативність у відображенні хронології. Так, зокрема, місяць, число та рік могли бути проставлені як згідно російського датування: «... 1763 году июля 8 дня...»¹⁰⁵, так і за татарським літочисленням: «... Тысяча сто шездесять втораго года, мсца реджепа девятого дня...» (інструмент від 14 червня 1749 р.¹⁰⁶), «... Писань месяца сефера тысяча сто восьмидесятого года...» (інструмент за 1766 р.¹⁰⁷). Очевидно, датування в перекладах татарських договорів-інструментів залежало від того, наскільки буквально перекладався текст договору перекладачем.

Особливістю *subscriptio* татарських інструментів була їхня відсутність у кінцевому протоколі. Зокрема, коли у інструментах 1763 і 1766 рр. присутні підписи татарських депутатів: «... Салих Ага, диздар крепости перекпопской. Осман Ага командир крепости перекопской...»¹⁰⁸, «... Сераскерь салтанской Ага Пирь Мехмедъ. Хамзе, Мехмедъ, Чабаги, Али, Мусса...»¹⁰⁹, то у договорі 1749 р., який залишився у віданні козаків, підписи відсутні взагалі¹¹⁰. Це можна пояснити тим фактом, що Кіш отримав копію перекладеного татарського документу з Києва, у якому канцеляристом були упущенні татарські підписи. До того ж, як можна було побачити вище, легітимний інструмент з татарського боку забирався до Києва, натомість запорожцям надсилалася (як можна було побачити, не завжди) його копія у якій акцент робився на змісті договору, а не на його легітимності.

Останній аспект, до речі, не завжди дотримувався кримською стороною. Показова ситуація, яка підривала татарами легітимність інструменту 1763 р., утворилася на момент скликання чергової Слідчої комісії у 1764 р. Як видно з листа Коша запорозьким депутатам П. Калнишевському, М. Косапу та В. Пишмичу від 6 липня 1764 р. татарські представники відмовлялися брати участь у комісії до того часу, поки запорожці не віддадуть вісімсот вісімдесят рублів за відігнані ще у минулому році вівці. Враховуючи, що дане питання було предметом розгляду Слідчої комісії 1763 р. в результаті діяльності якої був оприлюднений інструмент, який фіксував факт примирення козаків і татар, а також «предание забвению» взаємних кривд, Кіш наказував своїм посланцям нагадати про це татарським колегам і не повертатися до розгляду старих справ¹¹¹.

Як стверджувала С. Андрєєва, продукування «розмінних документів» — інструментів, сприяло стабільності у відносинах на прикордонні¹¹². З таким

¹⁰³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371.

¹⁰⁴ Андріевский А.А. Материалы... — С. 152.

¹⁰⁵ ЦДАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

¹⁰⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371.

¹⁰⁷ Андріевский А.А. Материалы... — С. 152.

¹⁰⁸ ЦДАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177 зв.

¹⁰⁹ Андріевский А.А. Материалы... — С. 152.

¹¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... — Т. 2. — С. 371.

¹¹¹ ЦДАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 163, арк. 15.

¹¹² Андрєєва С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі... —

твердженням дослідниці можна погодитися лише частково. Справді, юридичне оформлення примирення зменшувало градус напруги у відносинах Коша з південним сусідом. Але така розрядка була короткостроковою. Наявність Слідчих комісій між Запорожжям і Кримом у 1749, 1752, 1753–54, 1760, 1762–1766, 1768 рр. засвідчують, що з часом взаємні образи знову ставали на порядок денний у зносинах запорожців і татар.

Не випадково, що скептичні нотки про мирне майбутнє співіснування низовиків і кримців відчувалися на момент підписання інструментів. Як приклад можна навести слова кошової старшини до гетьмана К. Розумовського, почутих ними від татарських депутатів, про недовге дотримання перемир'я між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством після завершення Слідчої комісії 1760 р.¹¹³ Як можна побачити з кількості з'їздів з приводу мирного урегулювання конфліктів після зазначеного року, ці слова виявилися пророчими.

Підбиваючи підсумки нашого дослідження можемо констатувати наступні моменти. По-перше, договори-інструменти між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством уклалися лише після завершення Слідчих комісій між ними і офіційно закріплювали примирення двох суб'єктів. У стосунках між Росією і Оттоманською Портою вже існувала традиція укладання інструментів, однак вони фіксували кордони обох імперій. У нашому ж випадку, інструмент між двома державами укладався на локальному рівні їх васалів (Запорозька Січ та Крим) і примирював їх. По-друге, у продукуванні і підписуванні цього документу ключову роль із козацької сторони грали зовсім не запорожці, а їхні зверхники — російські комісари і гетьманські представники, які, власне, були головними на цих Слідчих комісіях. І хоча козацтво по завершенні першого з'їзду татарських, козацьких і російських депутатів у 1749 р. і апробувало інструмент на Військовій раді і навіть вносило свої корективи, у подальші роки все сильніше затискаючись у імперських лещатах роль козацького чинника у обговоренні договору з південних сусідом ставала номінальною і зводилась по суті лише до підпису цього документу. Тому нами в тексті публікації вживається саме слово «російські» а не «козацькі» інструменти, оскільки за походженням вони були не запорозькими. По-третє, інструменти за своїм формуляром були подібними, особливо ті, які були укладені у 50–60-х рр. XVIII ст. Відмінність у формулярі інструменту 1749 р. від його аналогів у подальші роки можна пояснити базовістю цього документа, який з часом був вдосконалений. Не дивно, що у цьому сенсі простежується подібність у клаузулах інструменту, як це добре видно із формулярно-клаузульного аналізу цього різновиду документації. По-четверте, скликання Слідчих комісій між Запорожжям та Кримом мало не щороку, засвідчує наскільки серйозно ставилися до цих договорів-інструментів козаки і татари і наскільки вони змогли зберегти мир на південному прикордонні.

¹¹³ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 97, арк. 20–20 зв.

AGREEMENTS (INSTRUMENTS) ZAPOROZHIAN HOST WITH THE CRIMEAN KHANATE DAY IN NEW SICH AS THE A HISTORICAL SOURCE

Ivan Syniak (Ph.D. in History, M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies of the NAS of Ukraine, syniak_il@ukr.net)

The article deals with agreements (instruments) between Zaporozhian Host and the Crimean Khanate in the day New Sich (1734–1775), which concluded at the end of investigation commissions between them. The role of Zaporozhian Cossacks during their installation, especially the production of these documents and their form.

Keywords: *Zaporozhian Cossacks, Crimean Khanate, Russian Empire, investigative commissions, Kyiv province office, hetman, instrument.*

**«ЧТО ТАКОЕ СОВРЕМЕННОЕ УКРАИНСТВО?»:
АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ ПРО НАЦІЮ, КОСМОПОЛІТИЗМ
І ФЕДЕРАЛІЗАЦІЮ**

У статті аналізуються політичні погляди відомого українського сходознавця і філолога Агатангела Кримського, представлений текстуальний аналіз рукопису «Что такое современное украинство?», де автор описує різні ідейні течії та формування ідеології сучасного українства.

Ключові слова: українство, нація, космополітизм, федералізація, імперія.

Історія розвитку українського національного проекту цікава великою кількістю праць сучасників, де описані різноманітні його варіанти. У Російській імперії діяльність «Старої Громади», рух хлопоманів, творчість Михайла Драгоманова та українського історика Володимира Антоновича актуалізували «європейську тему», що ставала основною українських дискусій про природу відмінностей України від Росії. Теза про те, що історичні зв'язки українців з Європою відрізняють їх від росіян, перетворилася в центральний міф української національної ідеології¹. Відповідно до нього український національний проект можна розглядати у рамках націотворення в Центральній і Східній Європі². Відомо, що в цій частині Європи поети, історики й філологи зіграли ключову роль у формуванні національних ідей та уявлень. Тому тодішні національні історії стали засобом привласнення минулого — явищ, подій, імен та територій — від імені певного колективу, який починає усвідомлювати себе нацією³. Так, історичні наративи легітимізували нові національні проекти. В українському випадку це була публікація в 1898 році першого тому «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, що стало своєрідним завершенням формування ідеї української нації у XIX ст.

У центрі цього дослідження постать Агатангела Кримського, відомого світовій та українській науці мовознавця і орієнталіста. Він був один із засновників Всеукраїнської академії наук в 1918 р. — її неодмінним секретарем. Але раніше, наприкінці XIX ст., Кримський зацікавився ідеологією українського націоналізму, що ставав платформою багатьох політичних організацій. Цей інтерес був коротким у часовому вимірі, адже після перемоги більшовизму він полишив

* **Геннадій Корольов** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ Шпорлюк Р. Формирование современной Украины: западное измерение // Перекрестки (Вильнюс). — № 1–2. — 2006. — С. 21.

² Див.: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — Київ, 1996. — 360 с.

³ Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. — Киев, 2012. — С. 17.

осмислювати це питання. Найбільш повно погляди Кримського щодо націоналізму викладені ним в рукописній і незавершеній праці «Что такое современное украинство?», що була написана в 1903 році⁴. Підкреслимо, що у цьому дослідженні ми цитуватимемо рукопис мовою оригіналу.

Завдання статті полягають у спробі реконструювати особливості політичного світогляду А.Ю. Кримського, його уявлень про націю, питання федералізації і космополітизму, спробуємо проаналізувати суперечливий зміст зазначеного рукопису, а також показати розвиток його національних уявлень, як людини іншого етнічного походження. Останній аспект важливий, як підтвердження конструктивістського підходу щодо визначення нації, котрий не сприймався Кримським. Слід зазначити, що у даній статті фіксуються політичні уявлення Кримського на зламі XIX–XX ст., що під впливом подій Російської революції 1917 року і українського національного руху еволюціонували і зазнавали трансформацій.

Методологія цього тексту ґрунтується на двох основних підходах: біографічному, який дозволить пояснити суперечливі і парадоксальні тези рукопису особливостями особистості і обставинами біографії Кримського; та історії ідей, коли специфіка інтерпретацій ученим наукових і політичних концепцій розшифровується через співвіднесення з широким інтелектуальним контекстом, актуальним для нього.

Агатангел Кримський народився в 1871 році в родині інтелігентів у Володимирі-Волинському на території православної Волині, де виховувався в традиціях руської культури, його рідними мовами були — українська та російська⁵. Він сам визнавав, що рівнозначно спілкувався на цих мовах, не відчуваючи незручностей у повсякденному житті⁶. Кримський мав прямих предків серед кримських татар (по батькові) і польсько-литовське (по матері) коріння⁷. У 1892 році в листі до відомого українського письменника Бориса Грінченка, він писав: «Мусю Вам признатися, що в мені й кровинки української немає: мати моя — українська полька (дуже проста жінка), а батько — білорус (міщанського роду..., загальнорус по пересвідченнях). Я родився і виріс на Україні та й українізувався»⁸. Виходячи зі змісту цього листа, в молодості і майбутньому Кримський уважав за краще не афішувати своє етнічне походження. Під час навчання в Лазаревському інституті східних мов у Москві, він займав українофільські позиції — і приховував своє татарське коріння, оголошуючи батька «білорусом» і, особливо, підкреслюючи, що мати, хоч і полька, але «дуже проста жінка». Важливо відзначити, що в популістському ідейному контексті українського руху, де «поляки» символізували соціально-економічний статус «панів»

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІРНБУВ). — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 20 зв.

⁵ А. Кримський до Б. Грінченка, 17 червня 1892 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1917 рр.). — Т. 1. — Київ, 2005. — С. 78.

⁶ Там само.

⁷ Гурницький К.И. Агафангел Ефимович Крымский. — Москва, 1980. — С. 5, 6.

⁸ Лист А. Кримського до Б. Грінченка від 17 червня 1892 р. — С. 79.

(а євреї — буржуазію), цим зауваженням Кримський намагався релятивізувати польське походження матері.

Однак питання залишається відкритим, чому під час навчання в Москві Кримський обирав українську ідентичність? Варто підкреслити, що тоді ж він остаточно став атеїстом. Припустимо, що все це допомогло йому сформувати опозиційне реноме в умовах московського життя, що, мабуть, не найкращим чином впливало на нього. До всього цього, очевидно, що Кримський не бачив/побачив наукових і кар'єрних перспектив у Лазаревському інституті. У листі до свого академічного наставника, професора Всеволода Міллера він писав про небажання працювати в Імператорської Академії наук в Санкт-Петербурзі, аргументуючи це погіршенням здоров'я, неможливістю дописати дисертацію і багатьма іншими буденними проблемами⁹. 1892–1896 роках він вчився на історико-філологічному факультеті Московського університету. У підсумку, саме конфлікт з Міллером спонукав Кримського до переїзду до Москви¹⁰.

Інтерес до політики у Кримського з'явився ще з 90-х років XIX ст. У цей час він друкувався на сторінках галицьких руських видань. Відомо, що вчений написав кілька цікавих публікацій і літературних рецензій у галицькій газеті «Зоря», журналах «Правда», «Дзеркало», «Киевская старина», а також «Національні проблеми» (1915), який був присвячений життю на окраїнах імперії в період Першої світової війни¹¹.

У квітні 1893 року в газеті «Правда» Кримський опублікував відгук на текст «Profession de foi молодих українців», підготовлений Братством тарасівців. Відзначаючи націоналізм в програмі братчиків, він закликав до відмовитися від русофільства і повсюдно використовувати українську мову, щоб доводити свою українськість¹². Останнє формулювання він сформулював під впливом свого вчителя Павла Житецького з Київської Колегії Павла Галагана.

Основним об'єктом нашого дослідження політичних поглядів Кримського буде текстуальний аналіз рукопису «Что такое современное украинство?», що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Це рукописний російськомовний текст на 53 аркушах. Доповненням до зазначеного тексту є дослідження «Українська література» (що складається з декількох блоків, озаглавлених віршами українських поетів і написане на інших 150 аркушах), що міститься в тій же справі. Концептуально ця робота багато в чому доповнює попередній текст, проте невідомо це було продовження, розділ попереднього чи взагалі самостійне дослідження. Крім цього, певне значення для реалізації завдань статті має використання епістолярію та інших робіт ученого, а також аналіз літератури, котрою послуговувався Кримський.

⁹ Прицак О. Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. — Київ, 2006. — С. 20–21.

¹⁰ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. — Київ, 2001. — С. 247.

¹¹ Дмитриев А. Украинская наука и ее имперские контексты (XIX — начало XX века) // Ab Imperio. — № 4. — 2007: 165.

¹² Народ. Орган русько-української радикальної партії. (Коломия) 15 юля 1893 р. — С. 10.

Уперше в науковий обіг рукопис ввела український історик літератури і критик Соломія Павличко, акурат у книзі, присвяченій Кримському¹³. Слід підкреслити, що дослідниця вважала рукопис конспектом, творчою лабораторією Кримського і незавершеним науковим дослідженням¹⁴. Однак, як нам здається, це досить суперечливе твердження, тому з цією інтерпретацією Павличко ми і будемо дискутувати.

У нормативній українській історіографії постать академіка Кримського розглядалася на основі його професійної діяльності як сходознавця і філолога. Інтерес до вивчення його політичних поглядів залишався заручником слабкої джерельної бази, точніше — відсутності даних про політичні роботи вченого¹⁵. Сильний вплив на таке табу мав конфлікт Кримського з відомим українським істориком Михайлом Грушевським під час у період його роботи в Всеукраїнської академії наук¹⁶. Ці чинники формували ставлення дослідників до теми «Кримський як політичний мислитель», який слід це визнати, таким не являвся. Однак він, як і багато інших вчених та громадських діячів, був «сином своєї епохи», тому його також цікавили питання соціального і національного вивчення.

Світогляд Кримського формувалося під впливом різних ідеологій XIX ст., що поширювалися під впливом західної політичної думки. Значний інтерес він проявляв до лібералізму, при цьому захоплюючись також популярними соціалістичними ідеями. Однак найбільший вплив на Кримського справив саме український націоналізм. Вперше з націоналістичними гаслами він познайомився в період навчання у київській Колегії Павла Галагана та після прочитання праць деяких українських мислителів¹⁷. За його власним визнанням, українофілом і українцем він став після ознайомлення з передмовою відомого політичного інтелектуала Михайла Драгоманова до повістей українського письменника Осипа-Юрія Федьковича¹⁸. Відоме також його листування з письменником Борисом Грінченком, що допомагає реконструювати процес формування українських національних уявлень Кримського¹⁹. Він вів листування з тодішніми діячами галицького національного руху Омеляном Огоновським, Іваном Франком, Олександром Барвінським, Михайлом Павликом. Сам же Грінченко, який

¹³ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського... — С. 328.

¹⁴ Там само. — С. 280.

¹⁵ Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський, 1871–1942 // Український історик. — 1971. — № 03–04. — С. 31–32.

¹⁶ Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. — Київ, 2006. — 564 с.; Матвєєва Л., Циганкова Е. А.Ю. Кримський — неодмінний секретар Всеукраїнської Академії Наук: вибране листування. — Київ, 1997. — 171 с.

¹⁷ А. Кримський до Б. Грінченка, 17 червня 1892 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1917 рр.). — Т. 1. — Київ, 2005. — С. 78.

¹⁸ Пріцак О. Про Агатангела Кримського у 12-ті роковини народження // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. — С. 13.

¹⁹ Див.: Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.): У 2 томах. — Київ, 2005.

полемізував з Драгомановим щодо питання національного звільнення, дуже прихильно відгукувався про Кримського, виділяючи його авторську індивідуальність, обширну ерудицію, вміння просто і цікаво писати навіть для спеціальних видань²⁰. Можна припустити, що під його впливом формувався певний радикалізм Кримського щодо політичних процесів у Російській імперії. Політичні позиції Драгоманова про національний розвиток у Східній Європі вчений критикував, звинувачуючи його в космополітизмі²¹. Ця думка мала опертя у переконанні Кримського, що Драгоманов на початку політичної і наукової діяльності належав до табору «общерусских» діячів²².

У тексті рукопису Кримський поставив питання сутності українства, етапів формування української нації та розвитку націоналізму. Однак ця серйозна проблема, визначена ним, не була до кінця вирішеною. Текст і робота залишилися незавершеними. Чим був текст Кримського? Чи була це спроба написати повноцінне наукове дослідження, публіцистичну працю або ж просто записи власних рефлексій на тодішні політичні процеси? Що хотів донести автор своїм читачам? Адже, на початку роботи, він писав, що вона адресована учнівській молоді²³!

Нам досі невідомо жодної згадки про бажання опублікувати цю роботу. Тому появу рукопису варто розглядати в двох контекстах. Перший, можна припустити, що вона з'явилася як реакція на відмову прийняти Кримського на роботу до Імператорської Академії наук і конфлікт з професором Міллером. Другий, очевидно, що вчений планував її закінчити, проте російські революції 1905 і 1917 рр., перемога інтернаціоналізму в Росії, встановлення більшовицького режиму, не дозволили йому це зробити.

Однак повернемося до тексту. З чого ж почав Кримський? Він звернувся до актуальної літератури свого часу — це праці теоретиків марксизму, лібералізму і націоналізму. Кримського цікавить ліберальна філософія британського мислителя Джона Мілля і ліберальний політичний рух. Тему «сучасного» українства він планував розглянути на основі усіх відомих ідеологій. На початку роботи він зробив важливе спостереження, що «для массы украинский вопрос — terra incognita и сего дня»²⁴. Виходячи з цього, він поставив завдання пояснити сутність «теории национальности» і показати ставлення «политического украинства к русскому революционному движению»²⁵.

На його думку, ці інтелектуальні взаємовідносини почалися з «легкой руки [Виссариона] Белинского», коли з'явилося «невероятно легкое отношение к украинству, а также еще и недостаточное глумление над предметом, священных

²⁰ Гринченко Б. А.Е. Крымский, как украинский писатель // Киевская старина. — 1903. — № 1. — С. 118–119.

²¹ А. Кримський до Б. Грінчека, 20 липня 1892 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1917 рр.). — Т. 1. — С. 94, 99, 100–101.

²² Кримський А. Розвідки, статті, замітки (I–XXVII). — Київ, 1928. — С. 311.

²³ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 4.

²⁴ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 3.

²⁵ Там само. — Арк. 7.

для передовых его последователей»²⁶. Тут Кримський повторював відомі на той час аргументи, що були широко використані в політичних працях українських інтелектуалів XIX ст.²⁷. Далі, розглядаючи виникнення «українського питання» в імперії Романових, він дійшов до висновку, що це була реакція на поширення українського слова і мови, апогеєм якого була творчість Тараса Шевченка²⁸.

Звернення до ролі мови дозволяє нам стверджувати, що Кримський конструював чергову колоніальну парадигму української історії та визвольної ідеології. Її сутність полягає в створенні образу України як жертви московського жорстокого самодержавства. Ця позиція, як побачимо, стала однією з базових пояснювальних моделей Кримського. В обґрунтування своєї думки він наводив аргумент з недалекого минулого, що таке ставлення до України відобразилося у прийнятті 18 травня 1876 року відомого Емського указу, що «осудил на смерть украинскую национальность посредством запрещения украинского слова: научных трудов, современных изданий и прочее, особенно популяризации для народа, темнота которого особенно ревниво охраняется — ... более чем темнота народа великорусского»²⁹. Поряд з цим Кримський упевнений, що «украинцам нет дела до этих ошибочных и вредных воззрений, развитых в прошлом склонного великорусского ума к архаизмам и азиатчине, а теперь снова, может быть, оживляемых воскресшим духом «всепожирающей татарско-немецкой московщины»³⁰. Тут учений навмисно використав цей оксюморон, який сформулював історик, професор Київського університету Св. Володимира Микола Костомаров у листі до російського еміграційного публіциста Олександра Герцена в січні 1860 року щодо намірів імператора Олександра II скасувати кріпосне право.

В цьому аспекті «татарско-немецкая московщина» як антитеза істинному українству є ключем до розуміння парадоксального ідеалу Кримського, який неможливо звести до «антиколоніалізму», «західництва» або, навпаки, орієнталізму. Очевидно, тут зіграли роль інші мотиви і завдання, які мав автор. Таке звернення спрямовано на конструювання образу ворога для українців, яким оголошувалася «азиатчина и Московщина». Представляючи такий набір ідей, у Кримського прочитується бажання створити різко негативний образ Російської імперії. Логіка зрозуміла: тодішні українські національні діячі такими заявами про відмінності між українцями і росіянами доводили власну окремішність і самобутність.

Це підтверджував сам Кримський, який розумів традиції українського націоналізму в рамках імперського дискурсу «естественной эволюции жизни Украины». Він вважав, що українці користуються культурною традицією волелюбних предків, «которые именно стремились установить «единство общественного украинского воспитания»³¹. Адже «интересы серомы, этого в прошлом единственно верного носителя и хранителя национальности украинской, послу-

²⁶ Там само.

²⁷ Див.: *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. — Київ, 1999. — 336 с.

²⁸ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 5.

²⁹ Там само. — Арк. 5зв.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

жили путеводной звездой в их многострадальной, скитальческой жизни»³². Спроба описати істоту української історії через страждання селянства було традицією тодішнього народництва.

Очевидно, звернення до селянської сутності української нації привели Кримського до думки про демократичний характер українського націоналізму, що головним гаслом проголошував повагу до людини і боротьбу за права особистості і суспільства³³. Далі його каталог ідей розширювався за рахунок позиції народництва, що впливало на тодішню історичну літературу³⁴. Висновок зрозумілий: під впливом Грінченка, соціалістичних і націоналістичних ідей Кримський поставив українські та селянські інтереси в центр власної національної парадигми.

Далі його рефлексії стосуються суті націоналізму, що представляється пробудженням свідомості, свободи думки і вільної самостійної критики³⁵. Паралельно український націоналізм Кримський інтерпретував як «право украинского народа на свою землю, облитуя ее потом и кровью, право на работу, которая дает возможность на жизнь ... право на собственное самоопределение»³⁶. Тут, можна відзначити набір суперечностей ліберального і націоналістичного характеру, що використовувалися ним для посилення власних формулювань. Це відображено у декількох тезах рукопису. Кримський уже вважав «національність» великим явищем, а не раціональним розрахунком, для нього це серце людини і народу, його дух, які становлять зміст життя³⁷. Трудно зрозуміти такий різкий перехід до протилежного розуміння нації. Очевидно, що таке конструктивістське визначення нації пояснюється його бажанням приховати власне етнічне походження.

Спираючись на тезу про історичну пригніченість українців, Кримський робив висновок про залежність розвитку народу від «сохранения чистоты расового типа украинца»³⁸, тому що це «глубокий антропологический факт» і «лучшая порука сохранения национальности»³⁹. Звернення до расових категорій може свідчити про спробу віднайти адекватну пояснювальну модель нації в українському випадку. Тому для Кримського тодішня «деятельность националиста-народовца не может ограничиваться исключительно развитием родной речи, а обязана захватывать все духовные, бытовые, экономические и политико-правовые стороны жизни нашей нации, в их национально-политических фор-

³² Там само. — Арк. 45–46.

³³ Там само. — Арк. 47.

³⁴ Див.: *Костомаров Н.И.* Мысли об истории Малороссии. В кн.: Библиотека для чтения. — Т. 78. — № 9. — Б/м 1846. — С. 21–42; *Пытин А.Н.* История русской этнографии. — Т. 3: Этнография малорусская. — СПб., 1891. — 428 с.

³⁵ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 47.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. — Арк. 47 зв.

³⁸ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 103 зв.

³⁹ Там само.

мах»⁴⁰. Ця цитата показує інше розуміння ним нації вже як даної реальності, що згодом обґрунтоване у дослідженнях Юджина Вебера.

Використовуючи безліч цитат з праць, як російських, так і європейських мислителів, учений обґрунтовував думку про «знедолену» і «складну» боротьбу українців за незалежність. Задля посилення цієї тези, він посилався на досвід національно-визвольної боротьби Ірландії, про який дізнався з праць Джона Мілля і Михайла Драгоманова. Для цього Кримський описував сюжети розвитку політичних ідей українства в ХІХ ст. У центрі його уваги творчість видатного українського поета і письменника Тараса Шевченка, Валусівський циркуляр 1863 року і Емський указ 1876 року, що були прийняті для обмеження використання української мови. Це дозволило йому запропонувати пояснювальну модель, що ґрунтується на факті потужної асиміляційної політики самодержавства. У підсумку, Кримський використовував все те, що формувало тодішнє уявлення про колоніальний статус українських земель у складі імперії Романових.

У цьому контексті ми спробуємо припустити, що Кримський писав свій текст, як колоніальний інтелектуал. Його уявлення про Україну як «східну Ірландію», тези про пригнічений стан української мови і використання конструкту на зразок «татарско-немецкая московщина» становлять базовий набір аргументів. Кримський уважав, що рушійною силою трансформації імперії може стати капіталізм, який підняв на новий рівень національні гасла. В межах цієї «світової» тенденції «Россия» просто пустий звук і «азиатчина»⁴¹. На сторінках своєї роботи імперію Романових він називав Великоросія, «Росія» в лапках, що свідчить про використання ним популярних колоніальних міфологем російського революційного руху.

Знаючи соціалістичну літературу, Кримський ставив питання щодо взаємозалежності національного і соціального питань, а також пріоритету одного з них для українського руху. Посилаючись на українофілів, він продовжував обґрунтовувати колоніальний міф про російську Україну, як найбільш пригноблену окраїну імперії. Для описання цього формулювання він звертається до марксизму. На його думку, епоха капіталізму передувала розвиткові націоналізму і національних відмінностей. Виходячи з цього, Кримський на сторінках рукопису критикував позицію Карла Каутського, Августа Бебеля і представника російського романтичного народництва Петра Лаврова про злиття і відмирання націй внаслідок розвитку економічних і торговельних відносин. Мабуть тому, людство так наблизилося до інтернаціоналізму і космополітизму, що зводять життя кожної окремої людини лише до матеріальних інтересів і потреб. Він резюмував, що «серйозною» небезпекою для національної ідеї та цивілізованого світу є питання перевиробництва в капіталістичних країнах, що гальмувало економічний розвиток»⁴².

Пропонуючи все це нагромадження смислів, Кримський піднімав мовне питання, що зі зрозумілих причин цікавило його як філолога. «Язык как

⁴⁰ Там само. — Арк. 47 зв.

⁴¹ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 29.

⁴² Там само. — Арк. 29.

психофизиологическое явление имеет громадное значение для духовно-нравственного существа, как индивидуального, так и коллективного, т. е. для всей нации», — писав він⁴³. Ця цитата за своїм змістовим наповненням близька до романтичної інтерпретації нації, як сукупності живих організмів, одухотворених Абсолютом. Знову Кримський дійшов до думки, що мова не була визначальним фактором націоналізму, тому що трансформація спільнот у національні держави була результатом економічного розвитку⁴⁴. Цю позицію він знову посилював прикладом Ірландії, де вирішенням «вопроса о языках» не усуваються національні протиріччя, якщо залишаються в силі економічні проблеми⁴⁵. Далі посиляючись на Каутського, Кримський писав, що «национальная идея оказывает громадное влияние на народы современной культуры, влияние, которого невозможно объяснить одними искусственными махинациями»⁴⁶. Ця фікція в уявленнях ученого вказує на розуміння ним важливості переходу від культурних вимог до політичних цілей. Однак політизація галицького і наддніпрянського рухів наприкінці ХІХ ст. вже відбулася: адже ідея самостійності стала головним гаслом визвольного руху «обох Україн». 5 січня 1900 р. Народний комітет Української національно-демократичної партії у Львові опублікував відозву «Братя Русини», в якому була сформульована ідея незалежності: «Нашим ідеалом повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну, культурну державу»⁴⁷. Цей документ, надрукований газетою «Дьло», підписали видатні діячі тодішнього галицького руху, в тому числі Іван Франко, Михайло Грушевський, Кость Левицький та ін. У російській же Україні ідея самостійності отримала обґрунтування в невеликій брошурі полтавського адвоката Миколи Міхновського «Самостійна Україна», що була опублікована в тому ж році⁴⁸. Згодом текст Міхновського став політичною програмою Радикальної Української партії. Фактично, описування Кримським політизації українського питання було рефлексією постфактум.

Пояснюючи розвиток національних рухів «неісторичних» народів, Кримський зробив висновок, що психологія того часу вже перестала бути «психологией глухонемых»⁴⁹. Важливо, що його спостереження про те, що ідеї не мають кордонів і вільно полонять уми народів, відображало тогочасну імперську ситуацію. Однак до кінця не зрозуміло, що цим він хотів сказати? Кримський протиставляв поширення націоналізму космополітизмові, що ставав певною формою самоусвідомлення серед російських мислителів і революціонерів. «Протиотрутою» космополітизму було російське народництво, тому потрібно повернутися до «витоків». Посилаючись на раціональний патріотизм Лаврова, Кримський розглядав його основою формування цивілізованого суспільства і

⁴³ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 36 зв.

⁴⁴ Павличко С. Зазн. праця. — С. 267–268.

⁴⁵ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 22.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Дьло (газета). Львов, 24 грудня 1899 (5 січня 1900). — С. 1.

⁴⁸ Міхновський М. Самостійна Україна. — Львів, 1900. — С. 16.

⁴⁹ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 36 зв.

його інститутів, що в кінцевому результаті приведе до досконалості⁵⁰. Таким ідеалом для нього була «держава-нація» в розумінні Карла Каутського: «В Европе теперь существует лишь незначительная часть государств, которые основаны не на принципе национальности, эти немногие государства не могут считаться современными государствами: такова республика Швейцария (крестьянская), такова Австрия, Россия...»⁵¹. В останніх двох імперіях взагалі реалізовується політика створення єдиної нації⁵².

Прихильність до космополітичних ідеалів об'єднувала російських революціонерів від декабристів і до Герцена. Тому його поширення може нашкодити націоналізмові. Для аналізу цього питання Кримський використав роботу відомого українського громадського діяча, публіциста та історика літератури Сергія Єфремова «Національне питання в Норвегії», видану в 1902 р. у серії «Літературно-наукова бібліотека»⁵³. Він приймав поділ націй на «культурні» і «некультурні», описаний Єфремовим. «Некультурна нація» не має своєї національної самосвідомості, свого національного «Я», і тому вона ще не здатна діяти історично⁵⁴. «Культурна (освічена) нація» здатна захистити і розвивати своє національне «Я», а також вести свідому національну боротьбу⁵⁵. Кримському імпонувала наступна позиція Єфремова, що саме культура і просвітництво надають національному рухові потужності, інтенсивності, сили⁵⁶. Завдяки освіті почався процес формування культурних основ націй у Європі, пізніше цю думку викладе британський історик Ентоні Сміт.

Отримавши розвиток на Заході, націоналізм став магістральним шляхом світової історії. Космополітизм навпаки суперечить цьому шляхові, піддаючи сумніву саму ідею нації, бо відволікання людини від її племінних і культурних особливостей і розумового складу, розрив із загальним прогресом цивілізації, виражається в тому, що народи свідоміше диференціюються, ще більше отримують засобів і випадків порівнювати себе з іншими народами⁵⁷.

Порівнюючи роль космополітизму і націоналізму в Європі та Росії, Кримський знову звертається до праці «Исторические письма» Петра Лаврова. Він продовжував критикувати космополітизм, як ідею, що суперечить прогресу людства. У цьому аспекті найбільш обґрунтованою йому бачиться позиція руського філолога, професора Олександра Потебні про послідовний і освічений націоналізм як інтернаціоналізм⁵⁸. У підсумку Кримський закликав до пропаганди ідей націоналізму всіма засобами, незважаючи на відмінності між народами.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Єфремов С. Національне питання в Норвегії. Львів: з друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1902. — С. 66.

⁵⁴ Там само. — С. 10.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. — С. 11.

⁵⁷ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 9.

⁵⁸ Там само. — Арк. 14.

Описана вище логіка політичних оцінок мала епігонський характер. Кримський викладав відомі та популярні аргументи, що використовувалися українськими інтелектуалами того часу в політичних дискусіях і памфлетах. Такий підхід був прийнятий ним у період його знайомства з діяльністю «Старої Громади» (громадянського об'єднання української інтелігенції у Києві, що займалося культурно-просвітницькою роботою в період 1856–1876 рр. і була заборонена у відповідності до Емського указу)⁵⁹.

Поряд з цим його рефлексії про роль народів і націй відображають вплив соціалістичної ідеології. Марксизм інтерпретувався як чинник, що знижував націоналізм «трудової людини», показуючи шкідливість ідеї національності⁶⁰. Відомо, що теоретики марксизму визнавали пріоритет національного питання для пригноблених народів над соціальним звільненням. Фрідріх Енгельс розглядав слов'янські народи як «неісторичні», тобто такі, що можуть бути асимільовані і підпорядковані «історичними»⁶¹. Визвольний рух в Центральній і Східній Європі розумівся як процес, що суперечить закономірностям загальноєвропейської історії. Таке звуження рамок політичного дискурсу дуже легко сприймалося представниками саме «неісторичних» народів, які, використовуючи марксистські постулати, конструювали власні національні гасла. Це відбувалося в силу переконаності, що саме прогресивні західні ідеї являються найбільш адекватними для модернізації суспільства. Інтелектуали, революціонери і діячі національних рухів Центральної і Східної Європи були епігонами західної думки, використовуючи їх категорії, формулювання і пояснювальні моделі для опису суспільних процесів і конструювання історичних перспектив. Кримський у цьому випадку не був винятком. Можна стверджувати, що якщо ворогом українського націоналізму Кримський вважав не російський націоналізм чи імперський шовінізм, а космополітизм, то його міркування — приклад суперечливих переконань.

Найбільшим парадоксом його каталогу ідей виглядає звернення до концепції федералізму, як нової моделі відносин між імперіями і «малими» націями. Ця модерна ідея була реакцією на централізацію влади, секуляризацію суспільної свідомості та розвиток капіталізму. В умовах Центральної і Східної Європи федералізм був однією з ідеологій звільнення, своєрідним компромісом між національними вимогами і імперськими реаліями. Використання федералістської концепції дозволяло ставити «українське питання» в широкий міжнародний контекст, пов'язуючи завдання національного звільнення зі справою політичної лібералізації та суспільного розвитку всієї Східної Європи⁶².

⁵⁹ Чорновол І. Політичні концепції київської «Старої Громади»: від проросійського народництва до «нової ери // Сучасність. 2000. — № 1. — С. 145–154.

⁶⁰ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 6.

⁶¹ Ф. Енгельс, Письмо Э. Бернштейну. 22, 25 февраля 1882 г. у кн.: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е издание. — В 50 тт. — Т. 35. — Москва, 1963. — С. 228–236; R. Rosdolsky, Engels and the «Nonhistoric» Peoples: the National Question in the Revolution of 1848. — Glasgow: Critique books, 1987. — 220 p.

⁶² Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — Київ, 1994. — С. 19.

Кримський спробував запропонувати своє розуміння федералізму. У цьому питанні він спирався на позицію німецького історика Георга Г. Гервінуса про важливість перетворення Німеччини в федерацію великих держав, «ібо федерации соединяют всегда больших и малых государств и представляют самую надежную гарантию всеобщей свободы и мирного распространения образованности во всех ее видах»⁶³. Також він відзначав, що подібні федеративні погляди висловлював Михайло Драгоманов щодо Росії (у книзі «Историческая Польша и великорусская демократия», Женева, 1881)⁶⁴. Фактично він звеличував державотворчу практику Кайзеррейху, що формувався як національна держава. Кримський захоплювався не класичним федералізмом, а його націоналістичним втіленням. Учений оцінював події в Російській імперії XIX ст. як глибоку політичну реакцію, що виражалася в централізації влади російського самодержавства. Для цього він порівнював самодержавство і європейські національні практики, де на початку XX ст. саме федералізація цивілізованих народів при збереженні їхньої політичної та культурної самобутності мала широкі перспективи⁶⁵.

У 1903 році ідея федеративного союзу держав знайшла нових спікерів на європейському континенті, одним з яких був відомий норвезький письменник Бйорнсьтерне Бйорнсон, що отримав в цьому ж році Нобелівську премію з літератури. Його постать стала символом норвезької самобутності і національного руху. Однак в 1903 році, коли відділення Норвегії від Швеції ставало реальністю, Бйорнсон виступив за примирення і помірність у відносинах між країнами. Він зайняв таку позицію під впливом німецької філософської думки, де питання федералізації був одним з найбільш обговорюваних в середовищі інтелектуалів. Для Бйорнсона федеративний союз німецьких народів — грандіозна мрія, втілення якої здатне забезпечити «всесветный мир»⁶⁶.

Ідея федералізму в уявленні Кримського була легальною формою демократизації держави, встановлення «справедливих» відносин між центром і периферією. У цьому плані він використовував уже класичний для ідеологій українського національного руху приклад боротьби Ірландії за незалежність від Британської імперії⁶⁷. Кримський бачив федералізацію способом творення нації за рахунок інших націй. Він погоджувався з Дж. Міллем, що політичні кордони повинні збігатися з національностями⁶⁸, які він, суперечачи сам собі, пов'язував не з етнічністю, а з громадянськими і людськими цінностями. Приймаючи позицію Драгоманова, він розглядав федералізм одним із способів протистояння імперіям, бюрократизації та централізові влади⁶⁹. Можна припустити, що Кримський вважав федеративну державу найбільш демократичним і освіченим втіленням національної держави.

⁶³ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 38 зв.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 10.

⁶⁶ Там само. — Арк. 39.

⁶⁷ Там само. — Арк. 10 зв.

⁶⁸ Там само. — Арк. 19.

⁶⁹ Там само. — Арк. 20.

Тому його прихильність і симпатія до німецького федералізму зрозуміла. Він пропонував обрати її як національну ідеологію на протигагу російському космополітизмові. У цьому плані у досвіді галицького національного руху він знаходив підтвердження правильності своїх висновків. Як і багатьох наддніпрянських діячів, Кримського цікавили питання розвитку визвольного руху в Східній Галичині. Називаючи галицьке населення «русинами»⁷⁰, він розглядав австрійську Україну як «место, где украинская идея не имеет на себе российских оков»⁷¹.

У своїх міркуваннях Кримський послуговувався багатьма стереотипами щодо Габсбурзької імперії, що були популярні у російському революційному середовищі і українському національному русі. Австро-Угорщину він уважав правовою країною зі свободою друку і вільною громадською думкою⁷². Така оцінка пояснюється міфом про «добру бабусю Австрію» і політикою Габсбургів щодо інших національностей, яка мала більш лояльний характер, аніж у Росії. Кримський писав, що під скіпетром Габсбургів русини отримали хоч «якусь конституцію» і завоювали певні права у сфері культури. Тому головним результатом «Весни народів» 1848 року в Східній Галичині було обґрунтування «народної ідеї», що відобразилася у творчості письменників Григорія Квітки-Основ'енка, Марка Вовчка, Тараса Шевченка⁷³. Після 1848 року русини, які в своїй більшості і пізніше не могли визначитися серед різних національних альтернатив уперше з'явилися на сцені модерної європейської історії як українці⁷⁴.

Паралельно, Кримський відзначав сильний вплив російської України та її національних діячів на «українізацію» галицького руху, виділяючи їх вирішальну роль⁷⁵. Однак у Галичині з часом цей вплив відобразився у формуванні двох політичних таборів галицького руху: це «староруський», до якого належала фракція «москальофільська»; і народовський або українофільський⁷⁶.

Приклад галицької політичної боротьби переконував Кримського в можливості об'єднання українських земель в майбутньому. Адже те, що «Галиция отошла к Австрии» було історичним щастям⁷⁷. Однак все було набагато складніше. Імперський досвід діячів національних рухів тільки формував передумови такої евентуальної соборності. Мав рацію щодо до цього питання австрійський історик Андреас Каппелер, стверджуючи, що жоден з варіантів імперської «національної політики» не досяг мети - інтеграції периферії⁷⁸.

⁷⁰ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 22407. — Арк. 4, 5.

⁷¹ Там само. — Арк. 1.

⁷² ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 64 зв.

⁷³ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 22407. — Арк. 8.

⁷⁴ Шпорлюк Р. Указ. соч. — С. 13.

⁷⁵ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 22407. — Арк. 8.

⁷⁶ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 22407. — Арк. 10.

⁷⁷ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 64 зв.

⁷⁸ Каппелер А. Центры и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.) // *Ab Imperio*. — № 2. — 2007. — С. 55.

Розглянуті політичні уявлення Агатангела Кримського мали місце на рівні його внутрішніх переконань, які він з обережністю проявляв у повсякденному житті. Він віддавав перевагу професійній діяльності — сходознавству і філології, аніж політичній або революційній діяльності. Можна стверджувати, що проаналізований рукопис залишився тільки спробою дати оцінку змінам в політичному житті імперії Романових і Європи. Поряд з цим, розкривши нам потаємні політичні міркування Кримського.

Відповідаючи на питання, чому сходознавець і філолог звернувся до проблеми «сучасного» українства, можна зробити наступні висновки. По-перше, для Кримського «українське питання» являлося подразником й однією з ідей політичної опозиції у самодержавній Росії. Його сутність він доповнював різко негативним ставленням до Росії і конструюванням колоніального міфу про Україну під її владою. Очевидно, що рукопис «Что такое современное украинство?» можна розглядати як наукову містифікацію, оригінальний публіцистичний твір, можливо, написаний в дивному жанрі, памфлет з критикою сучасних ідей і концепцій, але аж ніяк не «простий» науковий трактат.

По-друге, в уявленнях Кримського тодішнє українство — це нація, об'єднана кров'ю і стражданнями селянства. Він уважав, що живе в епоху народження націй у Європі, тому для нього національність не є рисою вільної людини, а радше самоочевидним явищем. Для політичних реакцій Кримського характерний жорсткий прогресизм, коли взаємовідносини між народами розглядалися важливою складовою політичної модернізації людської цивілізації. Судячи з презентації своїх текстів і листів, він використовував усі можливі пояснювальні схеми епохи, починаючи від марксизму до романтичного народництва. Цей неструктурований набір ідей свідчить про контроверсійне розуміння політичних процесів.

По-третє, Кримський осмислював європейську історію процесом, де кожна нація стає «культурною» та «історичною». Український націоналізм Кримського надавав мові та розвитку культури особливе значення, як чинникам, що робили «історичні» нації Європи спікерами прогресу. У цьому плані для нього характерний саме лінгвістичний націоналізм, як ідеологія боротьби з імперіями, спосіб досягнення «історичної справедливості» між народами Центральної і Східної Європи.

По-четверте, в уявленнях Кримського політична ситуація і перспективи українського руху в Російській імперії пов'язані з обґрунтуванням агресивної програми, в якій класичний націоналізм з обмеженням політичних прав інших народів тісно переплітався з соціалістичним догматизмом, а антиросійські міфологеми ставили питання про природний характер національних устремлінь і можливості революційних перетворень.

Для Кримського така колоніальна платформа була найбільш реальною лінією національної боротьби українців. Його погляд на нації і націоналізм відображав головні позиції ідеології визвольного руху, коли все українське визнавалося як неросійське. Звернення до федералізації ґрунтувалося на досвіді «історичних» націй, що зближувало українську ситуацію з європейською.

The article presents an analysis of political ideas by famous Ukrainian orientalist and philologist Agatangel Krymsky, also presents a textual analysis of the manuscript «Что такое современное украинство?», where the author describes the various ideological trends and formation of the ideology of modern Ukrainians.

V. АРХЕОЛОГІЯ

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ «ЗМІЙОВИХ» ВАЛІВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ

У статті здійснено огляд історії дослідження «змійових» валів Переяславщини. Розглянуто різні наукові версії про походження та датування даного типу земляних споруд. Автором проведений аналіз стану вивчення проблематики.

Ключові слова: *городище, «змійовий» вал, експедиція, кочівники, літопис, стратиграфія, система захисту.*

Територія Переяслав-Хмельницького району насичена різночасовими археологічними об'єктами. Численну групу серед них складають пам'ятки наземного типу, що, як правило, мають виразні зовнішні ознаки та добре проглядаються на поверхні. Мова йде про курганні насипи, майдани (кугуми), городища та «змійові» вали. Особливу цікавість викликають останні. Вони є одними із найзагадковіших та найвеличніших об'єктів, що збереглися до нашого часу. «Змійові» вали Переяславщини є рештками свосвідної захисної системи, що охоплює територію 400 км² і має три складові: Великий, Малий та Перехресний вали. Загальна протяжність їх сегментів становить понад 60 км. Вони неодноразово потрапляли до кола наукових інтересів археологів та краєзнавців, тому їх вивчення отримало відображення у численних дослідженнях та розвідках починаючи з середини XIX ст. Накопичений впродовж попередніх років значний за обсягом матеріал, потребує систематизації та аналізу для створення узагальненої картини вивчення «змійових» валів Переяславщини.

Перед усім, варто зупинитися на малочислених писемних згадках, що пов'язані з даним типом старожитностей. Найдавнішою серед них є згадка у давньоруському літописанні під 1095 р. У ній йдеться про невдалу спробу половецьких ханів Ілтаря та Кітана укласти мирний договір з Володимиром Мономахом у Переяславі: «... прийшов Ілтарь у город Переяславль, а Кітан став між валами з військом»¹. Також коротка згадка міститься у статті 1149 р., де розповідається про протистояння Юрія Довгорукого з Ізяславом Мстиславовичем. Юрій Довгорукий, дізнавшись про наближення Ізяслава, відступив від Переяслава і разом з військом «ста межі валома». Тут відбувся вирішальний бій, що закінчився перемогою Довгорукого. Всі описані події безпосередньо пов'язані з Переяславом та його околицями. Про це хоча б свідчить низка топографічних особливостей, що згадуються у літописах. Тому безумовно мова

* **Сергій Вовкодав** — завідувач науково-дослідного сектору «Музей космосу» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», d_ram@mail.ru

¹ Повість врем'яних літ (за Іпатським списком). — К., 1990. — С. 342–343.

йде саме про Великий та Малий вали, які очевидно наприкінці XI — середині XII ст. вже існували й були однією з характерних рис топографії Переяславської землі.

Іншим важливим джерелом, де за переконанням низки вчених теж згадуються «змійові» вали Переяславщини, є лист архієпископа Бруно Кверфуртський до германського імператора Генріха II. У листі розповідається про поїздку, яку Бруно здійснив у 1008 р. з метою поширення християнства серед печенігів. Прямуючи із Західної Європи він відвідав Київ, де певний час гостював. У листі місіонер згадує, що після перебування у Києві, князь Володимир з дружиною два дні супроводжував його до кордонів своєї держави, які він оточив дуже міцними і довгими спорудами, що в листі позначені латинню як «firmissima et longissima sepe»².

Особливо багато питань та дискусій виникає навколо слова «sepe», яким у листі названі споруди. Зокрема, існують декілька версій його перекладу: «засіка», «завал», «загородожа», «забор», «частокіл», «паркан, дерев'яна огорожа». Очевидно, мова йшла саме про земляні вали, що доповнювались дерев'яними конструкціями. Текст листа не дає чітко визначеного місця розташування споруд. На думку М.О. Максимовича, Володимир супроводжував Бруно до Малого валу, який на початку XI ст. був прикордонним на Лівобережжі Дніпра. Такого трактування дотримувався і В.Г. Ляскоронський, який теж ототожнював переяславські вали із згаданою Бруно огорожею. Хоча за однією з версій, зокрема, В.Б. Антоновича та Н. Мовчанівського, у листі йдеться не про переяславські вали, а про трипільський вал, що розташований у гирлі р. Стугна, яка на Правобережжі була кордоном зі Степом.

Наступні згадки про «змійові» вали Переяславщини відносяться до XVIII ст. В одному з документів 1767–1768 рр., що стосувався відомостей про кількість громадської землі с. Положаї, трапилася згадка «змійового» валу — ур. Валок, який тягнувся до яру³. Очевидно, мова йшла про східний сегмент так званого «Перехресного» валу. Також у групі описово-статистичних джерел, об'єднаних під назвою «Описи Київського намісництва», подекуди згадуються археологічні пам'ятки Переяславщини. Зокрема, в «Описі рік, озер, боліт та гір Київського намісництва 1785 р.» подана коротка інформація про Великий і Малий переяславські вали: відстань розташування відносно міста та їх висоту⁴. Автор частково звертає увагу на питання походження валів: «... о началѣ онаго никто не знаетъ», «... но кто оной делалъ и по чьему повеленію, того такъ же не

² Ляскоронский В.Г. К вопросу о местоположении в пределах Южной России района, в котором проповедывал епископ Брунон в начале XI века / В.Г. Ляскоронский. — Пг., 1916. — 25 с.; Максимович М.А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов / М.А. Максимович // Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 340–342.

³ Лучицкий И. Сборник материалов для истории общественных земель и угодий в Левобережной Украине (Полтавской губернии) / И. Лучицкий. — К., 1884. — С. 214.

⁴ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 173.

извѣстно»⁵. Обом відрізмам валів також приділена увага в «Скороченому особливому описі Київського намісництва 1787 р.», де знову вказується відстань, на яку вони віддалені від Переяслава. Тут вперше було зроблене припущення про захисну функцію валів від набігів. Хоча автори джерела помилилися у твердженнях щодо протяжності валів через р. Супій далі до Лубен⁶.

Увагу на «змійових» валах Переяславщини дослідники почали зосереджувати вже з середини XIX ст. В археологічних нотатках Т.Г. Шевченка⁷ серед інших земляних споруд Переяславщини, згадуються «змійові» вали: «По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила. И тут же недалеко впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный»⁸.

Більш ґрунтовно до їх вивчення підійшов М.О. Максимович. У вітчизняній історіографії його вважають першим дослідником «змійових» валів, який склав їх узагальнений опис. Саме він дав назву та описав особливості розташування їх частин (Великого та Малого). Вчений пройшов вздовж обох гілок валу від початку до місця їх з'єднання біля с. Строкова. У результаті він підготував детальний опис положення, протяжності та напрямку кожної лінії валу відносно міста. М.О. Максимович звернув увагу на відносно добру збереженість насипів і наголосив на доцільності їх точної інструментальної зйомки. Схематичний план «змійових» валів він передав В.Б. Антоновичу. Останній опублікував його на загальній схемі «змійових» валів Київщини⁹.

Походження «змійових» валів дослідник пов'язував із діяльністю великого київського князя Володимира Святославича наприкінці X ст., що пов'язана з створенням системи захисту своїх земель від нападів печенігів¹⁰. На його думку, підтвердженням давньоруського походження «змійових» валів є фрагменти з давньоруських літописів та хроніки німецького єпископа Бруно.

Висновки М.О. Максимовича не були позбавлені неточностей. Зокрема, сегмент Наддніпрянського валу поблизу нині затопленого с. Городище він трактував як продовження Великого валу. Окрім цього, він взагалі не прослідкував напрям Малого валу від с. Строкова до заплави лівого берега р. Трубіж. Дослідник помилково вважав, що закінчення цього валу знаходиться біля нині

⁵ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1989. — 390 с.

⁶ Там само. — С. 306.

⁷ Археологічні нотатки були підготовлені за результатами подорожі Україною, що Т.Г. Шевченко здійснив за дорученням Київської Археографічної комісії (кінець 1945 — початок 1946 рр.).

⁸ Археологічні нотатки Тараса Шевченка // Кирило-Мефодіївське товариство. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 2. — С. 304–308.

⁹ Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 57.

¹⁰ Максимович М.А. О переяславских валах / М.А. Максимович // Труды I АС в Москве. 1869 г. — М., 1871. — Т. 1. — С. 75–76; Максимович М.А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святom, южнее Киева на границе земли печенегов / М.А. Максимович // Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 340–342.

не існуючого хутора Дубова Шия (навпроти с. Гайшин), хоча вал простягався далі — до с. Гайшин. Перехресний вал М.О. Максимович не розглянув у своїх дослідженнях, хоча зазначив, що від місця з'єднання валів продовжується вал до р. Супій¹¹. Таким чином він і показаний на карті В.Б. Антоновича. Варто враховувати, що локалізацію даного валу він відтворив вже через 20 років після огляду на місцевості, тому вона не може претендувати на точність¹². У контексті вивчення «змійових» валів дослідник розглянув проблему заснування Переяславля Руського та локалізації Янчиного сільця. Поряд з цим, автор, спираючись лише на тюркську назву місцевості, помилково локалізував печенізьке укріплення на місці скіфського городища Долудаєв городок на північному сході від с. Ліпляве (Канівський район, Черкаська обл.).

В.Б. Антонович теж згадував у своїх дослідженнях «змійові» вали Переяславщини. З ними він порівнював подібні споруди Київщини, а також зазначив, що вали пролягають двома паралельними дугоподібними лініями, які підходять до р. Дніпра, а іншими кінцями з'єднуються біля с. Строкова¹³. Також В.Б. Антонович згадав літописні згадки про «змійові» вали¹⁴.

У 1890-х рр. до теми «змійових» валів звернувся переяславський дослідник (голова Переяславського повітового земства) А.В. Стороженко¹⁵. У праці «Где жили переяславские торки?» він на основі аналізу літописних, топонімічних та археологічних джерел, висловив думку про місцевість проживання групи тюркських напівкочових племен — торків. Великий та Малий «змійові» вали у даному дослідженні згадуються як умовні межі, що окреслювали територію їх проживання¹⁶.

На думку автора, система валів була створена для захисту міста Переяславля та броду біля нього. Саме тому від берега р. Дніпро до р. Трубіж (до ур. Дубова шия) були насипані півколом два паралельних вали, що зближувались лише біля р. Трубіж. Вище ур. Дубова шия русло р. Трубіж стає глибоким та сильно заболоченим, що робить його непрохідним. Тому ця ділянка не потребувала захисту додатковими спорудами. Окрім цього, він припустив, що для ефективної оборони в цій частині околиць Переяславля Руського на правому березі р. Трубіж повинні були облаштовані укріплені містечка з військовими загонами. Вони мали захищати прохід через замерзлу річку в зимовий час¹⁷. А.В. Стороженко вважав, що саме серед решток таких городищ необхідно шукати літописні Бронь

¹¹ Максимович М.А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов / М.А. Максимович // Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 341.

¹² Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 50.

¹³ Антонович В.Б. Змиевы валы в пределах Киевской земли / В.Б. Антонович // Киевская старина. — 1884. — № 3. — С. 358.

¹⁴ Там само. — С. 365–366.

¹⁵ Стороженко А.В. Где жили переяславские торки / А.В. Стороженко // Киевская старина. — 1899. — Т. 64. — Февраль. — С. 283–290.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — С. 289.

княж та Баруч, де, очевидно, мешкали торки. Підсумовуючи своє дослідження, він стверджував, що «змійові» вали разом із згаданими городищами створювали своєрідну оборонну лінію, вздовж якої були розселенні торки¹⁸.

У 1906 р. у межах Переяславщини були проведені розвідки та розкопки членом Імператорського Археологічного товариства М.О. Макаренком, під час яких він оглянув частину Великого «змійового» валу. У результаті зазначив його напрямок, подав малюнок профілю та розміри¹⁹.

До проблеми «змійових» валів у своїх дослідженнях неодноразово звертався В.Г. Ляскоронський. У своїй праці «История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» він подав їх побіжну характеристику: вказав назву сегментів, відстань розташування від міста та загальну конфігурацію з напрямком протяжності. Створення подібних систем валів автор пов'язав із поступовим розширенням території князівства²⁰. В.Г. Ляскоронський помилково об'єднував Малий та Перехресний вали²¹. Вчений вважав, що «змійові» вали разом з давніми лісами та болотами складали захисну систему навколо давнього Переяслава²². Окрім цього, автор порівнював обидва відрізки переяславських «змійових» валів із подібними спорудами Правобережної Київщини²³.

Результати обстеження Великого та Малиго валів також були відображені у праці В.Г. Ляскоронського «Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья». Тут він зазначив їх напрямок, розміри, стан збереження та згадав пов'язані з ними повір'я. Про Перехресний вал у дослідженні не згадується. В.Г. Ляскоронський створив план деяких сегментів «змійових» валів, де вони були зображені у вигляді суцільних смуг²⁴.

Велике значення для вивчення «змійових» валів Переяславщини мали дослідження Л.В. Падалки²⁵. У праці «Прошлое Полтавской территории и ее заселение» (1914 р.) в окремому розділі «Змиевы на территории нынешней Полтавской губернии» він підготував найбільш повний на той час огляд «змійових» валів Переяславщини, де зазначив їх напрямок, протяжність, розміри, стан збереження та просторову позицію відносно міста Переяслава²⁶. При цьому охопив всі складові частини: Великий, Малий та Перехресний вали. Також

¹⁸ Там само.

¹⁹ Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Н.Е. Макаренко // ИАК. — СПб., 1907. — Вып. 22. — С. 38–90.

²⁰ Ляскоронский В.Г. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст. / В.Г. Ляскоронский. — 2-е изд. — К., 1903. — С. 122, 126, 131, 134.

²¹ Там само. — С. 134.

²² Там само. — С. 131, 134.

²³ Там само. — С. 126.

²⁴ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья / В.Г. Ляскоронский. — М., 1911. — С. 75–76.

²⁵ Падалка Л.В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии / Л.В. Падалка. — Полтава, 1905. — 60 с., 12 ил.; Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л.В. Падалка. — Полтава, 1914. — 239 с.

²⁶ Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л.В. Падалка. — Полтава, 1914. — С. 1–27.

Л.В. Падалка окремо звернув увагу на піщаний Наддніпрянський вал. Дослідник подав широкий історіографічний огляд проблеми вивчення даного типу пам'яток²⁷. У загальному описі відрізків «змійових» валів він визначив точки їх початку та закінчення, вказав площу території, яку вони охоплювали. Окрім цього, Л.В. Падалка створив уточнений загальний план розташування згаданих споруд. Варто згадати, що в цей час вони вже були нанесені на трьохверстову військово-топографічну карту. Характеризуючи «змійові» вали Переяславщини Л.В. Падалка припустився помилки, назвавши ближній до Переяслава вал Малим, а дальній Великим, що насправді не відповідає запропонованій М.О. Максимовичем класифікації. Також дослідник припустив, що дальній від Переяслава вал був не самостійним відрізком, а прибудованим через певний час після створення ближнього валу, з метою розширення меж огороженої території. Під час опису валів автор приділив увагу типу ґрунту, з якого створені насипи та пов'язав з ним ступінь їх збереженості. Він констатував відсутність сегментів насипу в сильно заболочених місцях. Підтримуючи давньоруське датування «змійових» валів, Л.В. Падалка все ж не погоджувався з їх суто оборонним призначенням. Враховуючи особливості складу насипу він припускав, що вали не могли виконувати функції оборонних укріплень. На його думку, низинна, сильно заболочена територія у межах валів придатна лише для випасу худоби. На підставі зазначених факторів дослідник зробив висновок, що вали створювались саме з метою захисту приміських пасовищ від кочових племен, при цьому господарчий фактор мав вирішальне значення²⁸.

Після тривалої перерви, вже у другій половині ХХ ст. відбулося певне поживавлення досліджень земляних споруд у мікрорегіоні. У 1945 р. Великий «змійовий» вал був обстежений Б.О. Рибаким. На основі власних спостережень, а також інформації від місцевих жителів про виявлені поблизу валу вістря скіфських стріл, він датував насипи скіфським часом і зробив припущення про їх приналежність до скіфського городища²⁹.

У 1963 р. західний кінець Малого валу у місці виходу до схилу другої надзаплавної тераси р. Дніпро був оглянутий учасниками Канівської слов'янської експедиції ІА АН УРСР на чолі з М.П. Кучерою³⁰. У 1966 р. вали досліджувались Скіфо-слов'янською експедицією Харківського державного університету під керівництвом Б.А. Шрамка. Він вперше обстежив вали на всій протяжності. У результаті розвідок був складений окомірний план «змійових» валів, який протягом тривалого часу вважався найбільш точним (вперше був опублікованим лише в 1987 р.). Також на прилеглій до насипів території був виявлений нечисленний підйомний матеріал, частина якого датована скіфським часом. Враховуючи конфігурацію валів та знайдені поблизу знахідки, Б.А. Шрамко запропонував версію приналежності споруд до величезного

²⁷ Там само. — С. 5–12.

²⁸ Там само. — С. 15.

²⁹ Рибаків Б.О. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. / Б.О. Рибаків // АП УРСР. — 1945. — Т. 1 — С. 22.

³⁰ Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 58.

скіфського городища, що отримало назву Каратульського (від с. Мала Каратуль)³¹.

До теми «змійових» валів звертався І.М. Самойловський. У своїй праці «Переяславські змійові вали» він на основі результатів попередніх досліджень здійснив опис даних пам'яток³². Автор подав досить детальну характеристику протяжності сегментів, частково, їх конфігурації та географічної прив'язки до населених пунктів. Він припустив, що зовнішній вал був насипаний пізніше для стратегічного підсилення внутрішнього. Також І.М. Самойловський побіжно звернув увагу на стан збереження споруд, зазначив, що він неоднаковий на всій протяжності³³.

На підставі аналізу інформації з літописів про набіги кочівників на Переяславль Руський, дослідник вважав, що «змійові» вали були оборонними спорудами давньоруського часу. Автор акцентував увагу на просторовому взаємозв'язку останніх та Наддніпрянського валу. Загалом, він розглядав Посульську систему валів та переяславські вали як дві лінії фортифікаційних споруд, що об'єднувались Наддніпрянським валом і використовувались для захисту Лівобережжя від степовиків³⁴. Час створення «змійових» валів Переяславщини І.М. Самойловський відносить до XI ст. Саме тоді, на його думку, виникла необхідність посилення системи оборони давньоруських земель, у зв'язку із збільшенням кількості набігів кочівників. Таким чином, автор відхилив припущення про датування валів скіфським часом.

«Змійові» вали Переяславщини також знайшли своє відображення на карті Е. Ковальчик³⁵. Тут вони показані прямолінійним дугоподібними відрізками. Перехресний вал розпочинається, як і на карті В.Б. Антоновича, у місці з'єднання Великого та Малеого валів. Варто також згадати картосхему розташування «змійових» валів Середньої Наддніпрянщини київського дослідника А.С. Бугая³⁶. Починаючи з кінця 1960-х рр. він проводив розвідки валів правобережної Київщини. У результаті дослідник помітив неточність схем В.Б. Антоновича та Е. Ковальчик, тому підготував нову схему (опубліковану 1979 р.), де також були позначені вали Переяславщини³⁷.

Детальну характеристику «змійових» валів Переяславщини, а також історіографічний огляд проблеми їх дослідження подав М.П. Кучера у своїй монографії «Змиевы валы Среднего Поднепровья». Він зробив спробу узагальнення

³¹ Шрамко Б.А. Отчет о раскопках и разведках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1966 г. // НА ИА НАНУ. — 1966/66. — 60 с.

³² Самойловський І.М. Переяславські Змійові вали / І.М. Самойловський // УІЖ. — 1971. — № 3. — С. 101–102.

³³ Там само. — С. 101.

³⁴ Там само. — С. 102.

³⁵ Kowalczyk E. Waly Zmijowe. /E. Kowalczyk // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. — 1969. — Т. XVII. — № 2.

³⁶ Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 7.

³⁷ Бугай А.С. Змиевы вали. А.С. Бугай // УСЭ. — Киев, 1979. — Т. 4. — С. 281.

матеріалів про характер розташування, структурні особливості та датування даного типу пам'яток та створив загальний план їх розташування³⁸. Багато уваги в дослідженні приділено саме проблемі часу створення, призначення та характеру використання «змійових» валів. Загалом він підтримав версію Б.А. Шрамка про Каратувльське городище й припустив, що в давньоруський час споруди використовувались на зразок правобережних «змійових» валів³⁹.

«Змійові» вали Переяславщини також розглядаються у праці О.Є. Фіалко «Памятники скифской эпохи приднепровской террасовой лесостепи». Тут вони згадуються у контексті історії вивчення скіфських пам'яток лівобережної Наддніпрянщини. На думку автора, одним із явищ, пов'язаних із поселенськими пам'ятками зазначеного періоду, є факт існування Каратувльського городища, яке через дніпровські броди мало сполучення з правобережним кушем городищ VI–IV ст. до н.е.⁴⁰ Саме згадане городище розглядається як центр мікрорегіону, до якого тяжіли інші населені пункти. Дослідниця подала план городища, розроблений на основі схеми Б.А. Шрамка та продемонструвала знахідки, зібрані на його площі⁴¹. На думку О.Є. Фіалко, існування у межах однієї території городища, низки поселень заплавно-борової зони р. Дніпро та поховальних пам'яток курганного типу, свідчить про співіснування у мікрорегіоні двох етнічних компонентів із різним типом господарського спрямування. Саме подібна ситуація і зумовила виникнення оборонних укріплень, які проіснували до давньоруського часу та були своєрідним захистом від вторгнень кочівників⁴².

М.М. Корінний також розглянув «змійові» вали у своїй монографії «Переяславская земля: X — первая половина XIII века», де під час їх характеристики спирався переважно на висновки інших дослідників. Він подав їх побіжний опис: відстань від міста та напрямок протяжності із зазначенням населених пунктів, через які проходила лінія насипів. Автор вважав, що Малий вал є не самостійною лінією, а додатковою до Великого й був побудований пізніше для розширення території обмеженої попереднім. Окрім цього, за переконанням М.М. Корінного, обидва вали з'єднувалися із Наддніпрянським. Систему «змійових» валів разом із руслами Трубежа та Супою він трактував як непрохідну лінію оборони, що захищала столицю Переяславського князівства та виключала можливість нападу кочівників з Півдня. У монографії М.М. Корінний також зробив короткий огляд результатів вивчення системи переяславських «змійових» валів іншими дослідниками, наводячи різні версії датування споруд⁴³.

Вагомий внесок у дослідження «змійових» валів Переяславщини був зроблений учасниками археологічної експедиції Переяслав-Хмельницького держав-

³⁸ Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: «Наукова думка», 1987. — 208 с.

³⁹ Там само. — С. 58–60.

⁴⁰ Фіалко Е.Е. Памятники скифской эпохи приднепровской террасовой лесостепи / Е.Е. Фіалко. — К., 1994. — С. 21.

⁴¹ Там само. — С. 43, рис. 20.2.

⁴² Там само. — С. 21–22.

⁴³ Коринный Н.Н. Переяславская земля, X — первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. — К.: Наукова думка, 1992. — 312 с.

ного історико-етнографічного заповідника (ПХДІКЗ) М.В. Роздобудьком та Д.А. Тетерею, що протягом 1995–1996 рр. здійснювали обстеження обох відрізків валу. Тоді проводилось їх картографування, що базувалось на топооснови масштабу 1:10000 та 1:50000. Це дозволило уточнити окомірні плани насипів⁴⁴. У 1995 р. була зроблена зачистка зрізу дороги, де Великий вал обривався перед заплавою р. Броварка біля с. Мала Каратуль. Таким чином був зафіксований факт перекриття насипом культурного шару поселення IV–V ст.⁴⁵ Останнє було виявлене ще в 1990 р. розвідками ПХДІКЗ й розташовувалось по обидва боки від валу. У 1996 р. за 20 м на південний захід від місця зачистки був зроблений переріз одного із сегментів валу, де теж зафіксовано налягання насипу на поселення. Тоді ж було встановлено, що насип утворений кількома лінзами викидів ґрунту. Вони переважно складалися з чорнозему, суміші лесу або ж чорнозему та лесу. У культурному шарі були виявлені численні фрагменти кружального та ліпного посуду, що підтверджували його датування пізньоримським часом⁴⁶. Саме ці дослідження не залишали сумніву про біль пізній час створення валу відносно черняхівського поселення, що в свою чергу дозволило спростувати скіфське датування валу та поставили під сумнів версію про існування Каратульського городища. Окрім цього автори розкопок відзначили подібність Великого валу до правобережних оборонних валів давньоруського часу.

У статті «До питання про так зване Каратульське городище» (1996 р.) М.В. Роздобудько та Д.А. Тетеря на основі фактологічного матеріалу спростували твердження про існування однойменного городища. При цьому вони використали як результати згаданих вище досліджень, так і дані стосовно пам'яток виявлених у межах оточеної валом території. Серед останніх лише три можна датувати скіфським часом. Автори також звернули увагу на конфігурацію валу, лінія яких не створювала суцільної системи кільцевих дуг замкнутих довкола певної території, як це характерно для городищ. Навпаки, вали складаються з окремих прямолінійних та дугових відрізків, які в поєднанні з елементами рельєфу та гідрографії створювали систему оборони Переяславля Руського. Враховуючи розглянуті в дослідженні фактори, автори вважають, що система «змійових» валів Переяславщини більше схожа не на городища скіфського часу, а швидше на правобережні оборонні укріплення, які захищали підступи до давньоруського Києва⁴⁷.

У іншій своїй публікації «Переяславська земля VI–IX ст.» М.В. Роздобудько у контексті розгляду історичної підоснови виникнення Переяславської землі

⁴⁴ *Роздобудько М.В.* До питання про так зване Каратульське городище / М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: ЦОДПА, вид. центр «Археологія», 1996. — С. 233–234.

⁴⁵ *Роздобудько М.В.* Матеріали до датування переяславських «змійових» валів / М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 139.

⁴⁶ Там само. — С. 140.

⁴⁷ *Роздобудько М.В.* До питання про так зване Каратульське городище / М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: ЦОДПА, вид. центр «Археологія», 1996. — С. 234.

згадує «змійові» вали і вважає їх прямим свідченням кордонів Переяславської волості⁴⁸.

Так зване, Каратувське городище згадується у невеликій монографії О.Є. Фіалко і Ю.В. Болтрика «Напад скіфів на Трахтемирівське городище». Воно разом із правобережним Трахтемирівським городищем розглядається як найбільший укріплений район Лісостепу, що разом із городищем біля с. Ліпліве складало смугу захисту землеробських поселень від скіфських вторгнень⁴⁹.

Одним з найбільш повних та завершених оглядів переяславських «змійових» валів є праця вже згадано археолога М.В. Роздобудька «Змійові» вали Переяславщини». Автор розглянув легенди про їх створення, перші письмові згадки, зробив короткий, але змістовний історіографічний огляд. Також М.В. Роздобудько подав інформацію про розміри споруд, їх просторову конфігурацію та створив узагальнюючий схематичний план розташування валів та план їх локалізації відносно літописних топонімів. На основі згаданих вище розкопок 1995–1996 рр. дослідник спростовує версію існування Каратувського городища⁵⁰. Під сумнів він ставить і площу самого городища, яка за переконанням прихильників даної теорії сягала близько 425 км². Це в 10 разів перевищує розміри найбільшого серед досліджених синхронних городищ — Більського. Згадані аргументи також використані М.В. Роздобудьком для критики теорії Каратувського городища у праці «Кімерійська доба. Потрубіжжя у складі Великої Скіфії», що є окремим підрозділом колективної монографії «Нариси з історії давнього Переяслава»⁵¹.

Багато уваги у дослідженні автор приділив Малому валу, акцентуючи увагу на ознаках, що відрізняють його від Великого. Зокрема, на менших розмірах та топографічних особливостях деяких сегментів валу. Останні порушували основні тенденції фортифікаційного будівництва та різко відрізнялися від принципів використання природних рубежів, що використовувались під час створення Великого валу. Також М.В. Роздобудько звертає увагу той факт, що лінія Малого валу не була суцільною: у місцях значної заболоченості, піщаних дюн чи солончаків вал переривався. Тому дослідник вважає, що вал не міг виконувати суто оборонних функцій, оскільки не створював серйозних перешкод для кінноти. На його думку, півколо Малого валу нагадує порубіжну лінію, що виокремлювала певну територію. Подібну версію М.В. Роздобудько розвиває в іншій праці «На кордоні з Хозарією. Племянний град». Оскільки дуга Великого валу вкладається у півколо Малого, то є підстави вважати, що останній

⁴⁸ Роздобудько М.В. Переяславська земля VI–IX ст. / М.В. Роздобудько // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький: НВФ «Світа», 1999. — Вип. 8. — С. 18–19.

⁴⁹ Фіалко О.Є. Напад скіфів на Трахтемирівське городище / О.Є. Фіалко, Ю.В. Болтрик. — К., 2003. — С. 84–85, 89.

⁵⁰ Роздобудько М.В. «Змійові» вали Переяславщини / М.В. Роздобудько // Переяслав у віках. — К.: Світ успіху, 2007. — С. 57.

⁵¹ Бузян Г.М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М. Бузян, Л.М. Набок, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря — К.: вид. Міленіум, 2007. — С. 35.

споруджено раніше⁵². Про це також свідчать і значні відмінності у розмірах, конфігурації та призначенні. Хронологічний розрив між спорудженням обох відрізків валу повинен бути більший за строки зведення подібних споруд і сягати 50–100 років.⁵³ Ймовірною датою спорудження Великого валу М.В. Роздобудько вважає X — поч. XI ст. або раніше. Аналізуючи зміну заселеності території оточеної Малим валом та враховуючи результати археологічного дослідження Великого валу, він припустив, що період консолідації полянських територій та утворення племінних князівств VIII–IX ст. цілком відповідає часу спорудження таких споруд. Саме вони вимежовували племінну територію у центрі, якого знаходився племінний град⁵⁴.

Розвиваючи дану версію автор вказав на те, що переважна частина півкола Малого валу співпадала з межами ландшафтних зон межиріччя Трубежа-Супою й охоплювала щільно заселену ще з IV ст. чорноземну рівнину басейну р. Броварка⁵⁵. Цю територію М.В. Роздобудько ототожнює з угіддями територіальних общин, що стали основою для формування Переяславля Руського та його округи, а потім складали Переяславську волость.

Значну увагу у своїх дослідженнях М.В. Роздобудько приділив стану збереження «змійових» валів. Він акцентував увагу на відсутності можливості дослідження стратиграфічного співвідношення Великого та Малого валів у місті їх з'єднання, оскільки останнє нині зруйноване⁵⁶. Окремо автор згадав місця із збереженими та вже зруйнованими сегментами насипів та констатував, що значна частина ландшафтів, охоплених валами нині зруйнована в результаті меліорації та невдалої господарчої діяльності людини⁵⁷.

Як Каратутльське городище згадується система «змійових» валів у монографії Є.В. Максимова та Є.О. Петровської «Древности скифского времени Киевского Поднепровья»⁵⁸.

До теми питання датування та призначення «змійових» валів неодноразово звертався Ю.Ю. Моргунов⁵⁹. Не зважаючи на результати датування Великого

⁵² Там само. — С. 55.

⁵³ Там само. — С. 56.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ *Роздобудько М.В.* «Змійові» вали Переяславщини / М.В. Роздобудько // Переяслав у віках. — К.: Світ успіху, 2007. — С. 58.

⁵⁶ Там само. — С. 57.

⁵⁷ Там само. — С. 58.

⁵⁸ *Максимов Е.В.* Древности скифского времени Киевского Поднепровья / Е.В. Максимов, Е.А. Петровская. — Полтава, 2008. — С. 27, 29–30, 62.

⁵⁹ *Моргунов Ю.Ю.* Земляные рвы в южнорусской фортификации X–XIII вв. / Ю.Ю. Моргунов // Сумська Старовина. — Суми: Сумський Державний Університет, 2002. — № X. — С. 40–52; *Моргунов Ю.Ю.* К изучению южнорусских змиевых валов / Ю.Ю. Моргунов // Русь в IX–XIV вв.: взаимодействие Севера и Юга. Тезисы докладов научной конференции. — М.: Наука, 2002. — С. 64–66; *Моргунов Ю.Ю.* К вопросу о разделе южнорусских земель в 1026 г. «по Днепр» / Ю.Ю. Моргунов // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 221–227; *Моргунов Ю.Ю.* Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. — М.: Наука, 2009. — 303 с.

валу переяславськими археологами, він продовжив розвивати версію скіфського походження валів та існування Каратульського городища⁶⁰. Дослідник вважає, що будь-якої оборонної функції в давньоруський час ці вали вже не відігравали, а швидше виконували роль топографічних орієнтирів. Також він розглянув питання конфігурації цих пам'яток.

На противагу останньому, О.П. Моця датує «змійові» вали давньоруським часом. Їх він розглядає у контексті визначення зони проживання кочівницьких груп «своїх поганих». Саме на підставі місцевої топоніміки О.П. Моця визначив територію між лініями валів у долині р. Броварка, як місце розташування згаданих племен⁶¹.

«Змійові» вали Переяславщини також неодноразово розглядалися нами у працях, що пов'язані з дослідженням поселенських систем басейну р. Броварка⁶². Окрім цього, існує велика кількість досліджень, які згадують «змійові» вали у контексті вивчення системи заселення Переяславщини давньоруського часу, як існуючу систему оборонних укріплень. Вони свідомо не розглядаються, оскільки не зосереджують дослідницької уваги саме на валах.

Проведений нами історіографічний аналіз дозволяє говорити про понад 150-річний період дослідження «змійових» валів Переяславщини, у межах якого чітко проглядаються три етапи. Перший датується другою половиною XIX — першою четвертю XX ст. Не зважаючи на те, що вперше увагу на «змійові» вали, як об'єкт наукового інтересу звернув увагу Т.Г. Шевченко, початком їх планомірного вивчення слід вважати дослідження М.О. Максимовича. Саме у його працях була окреслена проблематика їх дослідження та визначені основні аспекти, що потребували першочергового розгляду: просторові особливості (описові характеристики, картографування та особливості локалізації), призначення та датування. У подальших дослідженнях, що проводились у межах першого етапу, всі ці питання отримували відображення. Вони лягли в основу праць А.В. Стороженка, В.Г. Ляскоронського, Л.В. Падалки. Загалом, у їх розробці прослідковується певна тенденційність. Проблема визначення просторових характеристик «змійових» валів поступово вирішувалась у напрямку

⁶⁰ Моргунов Ю.Ю. Вали и крепостные стены X–XII вв. в глазах их современников / Ю.Ю. Моргунов // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 55; Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. — М.: Наука, 2009. — С. 204–205.

⁶¹ Моця О.П. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / О.П. Моця. — К.: Стародавній Світ, 2011. — С. 184.

⁶² Вовкодав С.М. Земляні споруди басейну р. Броварки на Переяславщині / С.М. Вовкодав // Український історичний збірник — К., 2004. — Вип. 7. — С. 477–486; Вовкодав С.М. Система заселення давньоруського часу басейну р. Броварка на Переяславщині / С.М. Вовкодав, О.В. Юрченко // Старожитності Вишгородщини. Збірка тез, доповідей і повідомлень 16-ої науково-практичної конференції присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». — Вишгород, 2011. — С. 27–39; Вовкодав С.М. Аналіз поселенської структури древнеруського часу басейну р. Броварка [Електронний ресурс] / С.М. Вовкодав, О.В. Юрченко // Археологія і геоінформатика. — Вип. 7. — М., 2012. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : цвет.; 12 см.

збільшення даних про метричні особливості та удосконалення картосхем їх розташування. Питання призначення даних споруд вирішилось більшістю дослідників на користь їх оборонної функції. Найбільше дискусій виникло навколо датування «змійових» валів, що зумовлювалось, перш за все, відсутністю проведених на них розкопок. Для з'ясування часу створення насипів використовувались згадані вище літописні відомості та лист Бруно, що дозволили датувати вали давньоруським часом. Ця версія була переважаючою протягом даного етапу досліджень.

Початок другого етапу пов'язаний з дослідженнями Б.О. Рибаківа в 1945 р. Він характеризується поступовим формуванням теорії про приналежність валів до, так званого, Каратувльського городища скіфського часу. Вона виникла на основі особливостей конфігурації валів, їх просторового співвідношення з іншими синхронними городищами та виявлених неподалік валів знахідок (або ж інформації про них). Не дивлячись на малочислений та непереконливий фактологічний матеріал, версія отримала відображення у низці праць дослідників другої половини ХХ ст.

Надзвичайно важливе значення для вивчення «змійових» валів мали результати розкопок Великого валу переяславськими археологами М.В. Роздобудьком та Д.А. Тетерею у 1995–1996 рр. Вони спростували можливість приналежності даного сегменту валу до скіфського часу та поставили під сумнів версію про Каратувльське городище. З цього часу розпочинається третій етап дослідження «змійових» валів Переяславщини. Не зважаючи на результати датування Великого валу, у науковій літературі й далі продовжило побутувати трактування системи валів в околицях м. Переяслава-Хмельницький як Каратувльського городища (Ю.В. Болтрик, О.Є. Фіалко, Ю.Ю. Моргунов тощо).

Загалом, після досить тривалого періоду досліджень «змійових» валів все ж залишається остаточно не вирішеною проблема їх датування. Окрім цього, нині особливо актуально постає питання їх детального позиціонування. Незважаючи на порівняно велику кількість згаданих праць, лише частина з них містить інформацію щодо просторової прив'язки насипів «змійових» валів. Більшість створених під час попередніх досліджень планів їх розташування, як правило, не враховують місця переривання насипу — вали зображуються суцільними лініями, що не задовольняє потреби сучасних досліджень. Зокрема, не дозволяє визначити специфіку розташування сегментів насипу відносно елементів ландшафту та гідрографії. Така інформація нині має надзвичайно важливе значення для вивчення «змійових» валів Переяславщини.

THE HISTORY OF RESEARCHES OF SERPENT'S WALL OF PEREYASLAV REGION

Vovkodav Sergiy (head of scientific and research sector «Museum of Space» of National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav», d_ram@mail.ru)

This article provides an overview of the history of research of serpent's wall of Pereyaslav region. Different scientific versions of the origin and dating of this type of

ground design are considered in article. The author analyzed the level of study of this problem.

Keywords: *fortified settlement, serpent's wall, expedition, nomads, annals, stratigraphy, defense system.*

КРАНІОЛОГІЯ НАСЕЛЕННЯ ЛУЦЬКА XVII–XX ст.

У статті проаналізовано залишки людей, похованих у крипті Луцької Хрестовоздвиженської (братської) церкви в XVII–XIX ст., костелі Святого Хреста XVII–XVIII ст., а також під Кафедральним костелом Петра і Павла у Луцьку в XVII–XX ст. Проведено об'єднання названих серій з урахуванням попередніх досліджень, а також того, що всі поховані були мешканцями одного міста.

Ключові слова: краніологія, антропологія, Луцьк, історія, кафедральний костел, братство, бернардинці.

На весні 2008 р на території парку культури і відпочинку імені Лесі Українки по вул. Глушець в м. Луцьку на поверхні привозного ґрунту площею 30х45м було виявлено близько шість десятків людських кісток (рис. 1). Привізний ґрунт був призначений для підняття рівня та будівництва нового паркового дитячого атракціону. Не дивлячись на наполягання департаменту містобудування про негайне припинення земляних і будівельних робіт на ділянці де знаходився вищезгаданий привезений ґрунт, директор парку вимоги проігнорував. У результаті були збудовані два дитячих атракціони¹. Ґрунт був розрівняний та утрямбований колесами грейдера.

Виконком Луцької міської ради звернувся до комунального підприємства Львівської обласної ради «Доля» з проханням провести ексгумаційні дослідження людських останків невідомих поховань, виявлених в привозному ґрунті на території парку по вул. Глушець. Було з'ясовано, що людські кісткові залишки потрапили у парк разом із землею та будівельним сміттям з території луцького Свято-Троїцького собору по вул. Градний узвіз, 1, де у 2006 р було розпочато будівництво духовного навчального закладу². За історичними джерелами XVII–XVIII ст. ця територія належала католицькому монастирю ордену бернардинців³.

* **Юрій Долженко** — аспірант відділу біоархеології Інституту археології НАН України, **Юрій Мазурик** — головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини в управлінні культури Луцької міської ради.

¹ Куць В. «Каруселі на... кістках» // Експрес. Волинські новини. — 2008. — 15–22 травня.

² Гуменюк Н. Що ж викопали біля собору? // Віче. — 2006. — 15–21 червня.

³ Троневи́ч П.О., Хі́лько М.В., Сайчу́к Б.Т. Втрачені християнські храми Луцька. — Луцьк: Діксон, 2001. — С. 60–62; Терський С.В. Лучеськ X–XV ст. — Львів, 2006. — С. 77, 91, 94; Бірюліна О. Таємниці луцької топографії. Маловідомі документи з історії Василівської обителі: спроба реконструкції монастирських володінь. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VI. — Луцьк, ВМА «Терен»: 2010. — С. 63.

Рис. 1. Під час проведення комунальним підприємством «Доля» ексгумаційних досліджень людських останків невідомих поховань виявлених в привозному ґрунті на території парку по вул. Глушець, м. Луцьк, 2008 рік.

Раннє освоєння території луцьких правобережних передмість знаходить підтвердження в поширеній традиції, за якою під час остаточної християнізації населення Лучеська дохристиянські святилища поступилися місцем Пречистенському монастирю на Святій горі та Василівському — на Градній. Щоправда, жителі околиць ще довгий час продовжували поклонятися саме тим місцям, де стояли ідоли. З найбільшим курганом луцького передмістя, так званою Романівкою, історична традиція, що веде свій початок з XIX ст., пов'язує літописне повідомлення про поховання коня князя Андрія Боголюбського під час облоги міста 1150 р.: «... князь Андрій, жалкуючи за бойовим конем, звелів погребти його над Стиром». Курган, який розкопувала у 1898 р. К. Мельник, зберігався ще у 1920–1930 рр. У 1940-х роках всю площу південніше собору, де був курган, вирівняли під зведення житлово-господарських будівель. На важливе значення правобережних посадів вказує існування на їх території, згідно з документами XV–XVI ст., шести церков, двох монастирів та костелу св. Хреста, що був spalений у 1431 р.

Сучасник подій XV ст. польський хроніст Я. Длугош згадує, що католицький храм св. Хреста на передмісті знаходився на правому березі р. Стир (йдеться про глухий рукав р. Стиру — р. Глушець), «в долині напроти замку». Справді, «костел св. Крижа на Предместію», згаданий у документі 1634 р., стояв на пагорбі, де невдовзі було закладено Бернардинський монастир. У документі 1585 р. також згадується про костел Святого Хреста в Луцьку. Він

був розташований навпроти Нової міської брами (перехрестя сучасних вулиць Кривий вал та Лесі Українки), тобто в районі теперішньої вулиці Градний узвіз. У давнину ці землі разом з лісом на Градній горі, згідно з підтверджувальною грамотою великого князя Свидригайла, були власністю православного монастиря Святого Василя.

Документальні згадки про храм у 1608, 1621 і 1634 роках, в зв'язку з різними подіями міського життя, не подають якоїсь докладної інформації про нього, окрім того, що в дні Святої Трійці від кафедри до костелу Хреста проходились урочисті хресні ходи католицького духовенства і парафіян. У 40-х роках XVII ст. під опіку бернардинців переходить і костел Святого Хреста. Збудований поряд бернардинський кляштор склав з ним єдиний монастирський комплекс. В другій половині XVII ст. бернардинський монастир занепадає.

У 1754–1792 рр. при підтримці князя Кароля Радзивіла був відбудований новий мурований Бернардинський монастирський комплекс, в стилі пізнього бароко, витвір архітектора-єзуїта Павла Гіжицького.

У 1853 р. за розпорядженням царського уряду орден бернардинців на території Волині, яка після третього поділу Польщі (1795 р.) відійшла до Росії, ліквідували, але богослужіння у бернардинському костелі припинили лише в липні 1864 р., після придушення Польського повстання. Після припинення діяльності конвенту Святого Бернарда в Луцьку, монастирський костел одержує статус парафіяльного, яким залишається до 1867 р. А кляштор служив резиденцією луцького римо-католицького біскупa. У 1876 р. було розпочато перебудову Бернардинського костелу в православний собор, у 1880 р. він був освячений і розпочав функціонування, як православний храм, який як собор св. Трійці УПЦ КП функціонує до наших днів⁴.

Треба відмітити, що впродовж історії монастиря у приміщеннях келій розміщувались різні установи: спочатку в'язниця, а від 1895 р. — чоловіча гімназія. У 1939–1940 рр. знаходилася в'язниця НКВД, а в роки німецької окупації — штаб гестапо. У радянський час, від 1946 р., у лівому крилі монастирської будівлі розміщувалася Волинська обласна бібліотека, перепрофільована в 1977 р. в Обласну бібліотеку для юнацтва. Приміщення правого крила свого часу використовувалися Луцькою філією Львівського політехнічного інституту (загально технічний факультет)⁵.

На кінець XVIII ст. основне римо-католицьке кладовище у Луцьку функціонувало біля Бернардинського костелу (територія сучасного Свято-Троїцького собору). На той час воно опинилось в центрі міської забудови, тому виникла нагальна потреба у новій території. Нова територія для нього була виділена на північ від міста на правобічній р. Сапалаївки вздовж давньої Теремнівської дороги (тепер проспект Перемоги)⁶.

⁴ Колосок Б.В. Православні святині Луцька. — К.: Техніка, 2003. — С. 181.

⁵ Паспорт об'єкта культурної спадщини: «Келії монастиря бернардинців», м. Луцьк, просп. Волі, 2 // Архів відділу охорони культурної спадщини; Пясецький В., Мандзюк Ф. Вулиці і майдани Луцька. — Луцьк, 2005. — С. 70–71.

⁶ Мазурик Ю.М. Втрачений некрополь: римо-католицьке кладовище у м. Луцьку (початок XIX — друга половина XX ст.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії

7 липня 2006 р. краєзнавець Петро Троневи́ч провів обстеження котловану на місці спорудження будинку семінарії на території луцького Свято-Троїцького собору. При обстеженні виявлено масове захоронення священнослужителів, яке ідентифіковане дослідником, як поховання в крипті Римо-католицького костелу Святого Хреста XVI–XVII ст. Крипта у вигляді мурованого з півциліндричним склепінням підвалу розміщала́ся по осі схід-захід у західній стіні котловану. Торцева східна стіна крипти була зруйнована в час копання котловану. Бокові стіни крипти добре збереглися, але верх склепіння провалений. Цегляна кладка з жолобчатої цегли за характерними ознаками датується XVII ст., проте в ній трапляються окремі цеглини XVI ст., що мають сліди повторного використання.

Підошва крипти знаходиться на глибині близько трьох метрів від сучасної поверхні, а ширина в цій частині сягає трьох з половиною метрів (точні обміри не проводилися). Все заповнення крипти виглядало метрової товщини спресованим шаром деревини, кісток і тканини. Зверху через провалене склепіння заповнення крипти було присипане ґрунтом. На думку П. Троневи́ча, муровану склепінчасту крипту дерев'яного костелу Святого Хреста спорудили у XVII ст. При цьому для потреб нового будівництва використали частину цегли із розібраних старих гробівців⁷.

У ході досліджень вищеописаного привозного ґрунту виявлено велику кількість залишків матеріальної культури XII–XVIII ст., в тому числі близько чотирьохсот цеглин різного формату, які датуються XVI–XVIII ст., що свідчить про руйнування тут культурного шару. Цеглини могли походити від зруйнованих поховальних споруд (крипт, гробівців тощо). Також зібрано велику кількість розрізнених і сильно подрібнених людських кісткових залишків (було зібрано біля трьох десятків політеленових мішків. Таким чином, внаслідок копання котловану було знищено частину давнього некрополя, який сформувався біля культової споруди.

Історія антропологічного вивчення населення Західних регіонів України козацького часу та сучасності була розпочата В.І. Бушковичем⁸ і продовжена В.П. Алексєєвим⁹. Дослідником було опрацьовано і об'єднано в одну групу XVIII–XIX ст. (17 чоловічих та 6 жіночих черепів) західних Українців. Деякі черепи з Волині досліджувались і за етнічною краніоскопією О.Г. Козінцевим.

національних меншин на Волині. Науковий збірник. Випуск 49. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20–21 серпня 2013 року смт. Маневичі та Міжнародна наукова конференція «Польська культура в контексті волинського тексту» 3–4 квітня 2014 року у м. Луцьку. Упоряд. А. Силук. — Луцьк, 2014. — С. 152–159.

⁷ Троневи́ч П. Дослідження крипти костелу св. Хреста XVI–XVIII ст. на території Свято-Троїцького собору в м. Луцьку //Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VI. — Луцьк, ВМА «Терен»: 2010. — С. 233–234.

⁸ Bushkowitsch W.J. Crania ucrainika, r. 1 // Український Медичний архів. — Харків, 1927. — Ч. I. — № 2–3; Brothwell D.R. Digging up bones / D.R Brothwell. — London: 1972. — 194 p.

⁹ Алексєєв В.П. Избранное / В.П. Алексєєв. М.: Наука, 2008. — Т. 4. — С. 51; 331–332.

Вони увійшли до збірної серії Українців¹⁰. Вивчаючи територіальні варіації антропологічних особливостей у Східнослов'янського населення ХХ ст. Т.І. Алексеева відмітила, що на території Волині, правобережжі Дніпра і Волинського Полісся, Підляшшя виокремлюється більш широколиций варіант, ніж над Дніпром, Лівобережжі, Прикарпатті та Закарпатті¹¹. Також результати соматологічних досліджень вказують на те, що на Волині та Правобережному Поліссі збереглися архаїчні протослов'янські риси, які, за даними палеоантропології, були властиві дуже давній — мезолітичній та неолітичній — людності України¹². Одним із перших на це звернув увагу Х.К. Вовк, зауваживши, що в північній смузі України «... заховалось старовинне населення країни»¹³. Антропологічний склад населення середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя вивчала Т.О. Рудич¹⁴. У монографії порівнюються матеріали з розкопок найближчого географічно до нашої вибірки пізньосередньовічного могильника у Меджибожі (Поділля)¹⁵. Про похованих у крипті Луцької братської церкви описано в історико-антропологічному нарисі¹⁶.

Методика і матеріали. Всього з території міста досліджено 65 черепів та їх уламки придатних для краніометрії (42 чоловічих і 23 жіночих). Тридцять п'ять з крипти Хрестовоздвиженської церкви (Луцького братства), з яких 21 чоловічих і 14 жіночих черепів¹⁷. Тридцять поховань з печер під кафедральним костелом Петра і Павла (21 чоловічих і 9 жіночих черепів). Три чоловічих і одне жіноче

¹⁰ Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: Расовая изменчивость швов черепа современного человека / А.Г. Козинцев. — Л.: 1988. — С. 9.

¹¹ Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян / Т.И. Алексеева. — М.: Издательство МГУ, 1973. — С. 241.

¹² Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. — М.: 1973. — 127 с; Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. — М.: 1966 — 196 с.

¹³ Вовк Х.К. Студії з Української етнографії та антропології / Х.К. Вовк — К.: 1995. — С. 30; Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. — К.: 2001 — С. 105.

¹⁴ Паспорт об'єкта культурної спадщини: «Келії монастиря бернардинців», м. Луцьк, просп. Волі, 2 // Архів відділу охорони культурної спадщини; Пясецький В., Мандзюк Ф. Вулиці і майдани Луцька. — Луцьк, 2005. — С. 166–218.

¹⁵ Паспорт об'єкта культурної спадщини: «Келії монастиря бернардинців», м. Луцьк, просп. Волі, 2 // Архів відділу охорони культурної спадщини; Пясецький В., Мандзюк Ф. Вулиці і майдани Луцька. — Луцьк, 2005. — С. 214.

¹⁶ Бірюліна О., Долженко Ю. Історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської (Братської) церкви. Долженко Ю., Бірюліна О. Краніологія населення XVII–XIX ст. Луцька // Старий Луцьк. Матеріали X ювілейної наукової конференції «Любартівські читання» присвяченої 585-й річниці З'їзду європейських монархів у Луцьку. — Луцьк, 2014 — С. 111–123.

¹⁷ Бірюліна О., Долженко Ю. Історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської (Братської) церкви. Долженко Ю., Бірюліна О. Краніологія населення XVII–XIX ст. Луцька // Старий Луцьк. Матеріали X ювілейної наукової конференції «Любартівські читання» присвяченої 585-й річниці З'їзду європейських монархів у Луцьку. — Луцьк, 2014 — С. 111–123.

поховання з комплексу монастиря та костелу бернардинів (на сьогодні Свято-Троїцький кафедральний собор). Кісткові залишки в загальному підрахунку могли належати більш ніж, як 20 особам дорослих людей та кільком дітям віком до 10 років¹⁸.

Статевовікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо у Луцькому обласному краєзнавчому музеї та печерах під кафедральним костелом Петра і Павла. Виміри черепів здійснювалися за стандартною краніологічною методикою, де за Мартіном вказувалася нумерація ознак, а назо-малярний та зиго-максиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограм¹⁹. Визначення краніометричної точки лямбда провадилося за методом L.H.D Buxton та G.D. Morant²⁰. У таблицях лінійні розміри вказані в мм, кути — в градусах. Параметри позначені наступним чином: n — число випадків, M — середня арифметична величина, m (M) — помилка середньої арифметичної, σ — середні квадратичні відхилення, ms — помилка середнього квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, складені Г.Ф. Дебецем²¹. Стать похованих визначалась виключно за особливостями будови черепа, позаяк кістяк департизований. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік²².

Також для характеристики краніологічної серії XVII–XX ст. із Луцька, була використана методика, яка відноситься до однієї із галузей расознавства — етнічної краніоскопії, запропонована д.і.н. О.Г. Козінцевим²³. При інтерпретації даних використані комп'ютерні програми, розроблені Б.А. та А.Г. Козінцевими в 1993 р., а також к.і.н. А.В. Громовою (1996 р.).

В основу краніологічної характеристики добірки покладені середні арифметичні розмірів та індексів черепів, представлені в табл. 1 і 2. Збірна

¹⁸ Онищук Я.І. Інформаційний звіт про результати пошукових досліджень (розвідок) на території Центрального парку культури і відпочинку імені Лесі Українки у м. Луцьку Волинської області. — Львів, 2008. — 17с.,іл. // Архів відділу охорони культурної спадщини.

¹⁹ Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. Mit besonderer beruckesichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschungsreisende. Zweite, vermenrte auflage — Jena, Gustaf Fisher. Bd. II. — 1928. 1062 S; Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. — М.: Наука, 1964. — С. 55.

²⁰ Buxton L.H.D., Morant G.D. Essential craniological technique / L.H.D. Buxton, G.D. Morant. — J. Roy. Anthropol. Inst.: 1933. — v. 63. — P. 19–47.

²¹ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. — М.: Наука, 1964. — 127 с.

²² Vallois H.V. La duree de la vie chez l'homme fossile / H.V. Vallois // L'Anthropologie. — 1937. — 47. — P. 499–532; Brothwell D.R. Digging up bones / D.R. Brothwell. — London: 1972. — 194 p.

²³ Козинцев А.Г. Краниоскопия и расовая классификация // СЭ. — 1987. — Вып. 2. — С. 12–31; Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: Расовая изменчивость швов черепа современного человека / А.Г. Козинцев. — Л.: 1988. — 165 с.

краніологічна серія Луцька, як зазначено вище, складається з 42 чоловічих і 23 жіночих черепів різного ступеня збереженості.

Табл. 1.

**Середні розміри та індекси чоловічих черепів з Луцька
(Збірна серія) XVII–XX ст.**

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min	max
1	Повздовжній діаметр	180,7	39	5,6**	0,89	0,63	161,0	190,0
8	Поперечний діаметр	148,1	38	5,2	0,84	0,59	134,0	156,0
17	Висотний діаметр	135,1	29	7,0*	1,30	0,92	120,0	149,0
5	Довжина основи черепа	102,5	30	3,5**	0,64	0,45	95,0	110,0
9	Найменша ширина лоба	99,8	42	4,6	0,72	0,51	92,0	112,0
10	Найбільша ширина лоба	126,0	33	5,8*	1,01	0,72	108,5	137,2
11	Ширина основи черепа	130,5	25	5,2*	1,03	0,73	121,0	139,0
12	Ширина потилиці	113,1	27	5,2*	1,0	0,70	103,0	125,0
45	Виличний діаметр	138,3	27	4,4**	0,84	0,60	130,0	146,0
40	Довжина основи обличчя	97,8	23	5,3*	1,11	0,78	87,0	108,0
48	Верхня висота обличчя	67,5	28	3,9	0,74	0,52	60,1	79,0
43	Верхня ширина обличчя	108,4	21	4,6*	1,01	0,71	101,5	118,0
46	Середня ширина обличчя	96,6	22	4,5	0,95	0,67	88,7	104,0
55	Висота носа	51,5	29	2,2**	0,41	0,29	46,6	56,0
54	Ширина носа	25,1	28	2,0*	0,39	0,27	20,9	28,9
51	Ширина орбіти	42,3	32	1,3**	0,24	0,17	40,5	44,9
52	Висота орбіти	33,1	32	2,2*	0,38	0,27	27,0	37,5
20	Вушна висота	116,5	24	5,0*	1,02	0,72	107,4	124,1
SC (57)	Симотична ширина	10,1	33	2,1*	0,37	0,26	6,5	14,0
SS	Симотична висота	4,6	33	1,4*	0,24	0,17	1,7	8,2
MC (50)	Максилофронтальна ширина	21,2	31	2,7	0,48	0,34	17,0	29,0
MS	Максилофронтальна висота	81,1	31	1,6	0,30	0,21	5,6	13,7
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,2	31	2,5*	0,45	0,32	21,0	28,5
DS	Дакріальна висота	12,3	31	1,9*	0,34	0,24	9,0	15,6
FC	Глибина іклової ямки	6,0	26	1,7*	0,33	0,23	3,5	8,0
75(1).	∠ Кут виступання носа	31,5°	27	6,2*	1,20	0,85	16,0°	43,0°
77.	∠ Назо-маллярний кут	137,5°	30	5,2*	0,95	0,67	125,6°	149,0°
∠ Zm.	Зигомаксиллярний кут	128,9°	24	5,2	1,06	0,75	118,0°	142,0°

Чоловіча серія у середньому має такі характеристики: черепи масивні, з добре розвиненим надпереніссям (2,1 бали), середнім розвитком надбрівних дуг (1,9 балів), незначним розвитком зовнішнього потиличного горба та помірними соскоподібними відростками (2,5 бали). Потилиця виступає добре, вона округла.

Розвиток потиличного рельєфу середній. помірний поздовжній та висотний діаметри черепа, поперечний великий. За черепним покажчиком серія брахікранна (82,1), складається з 11 мезокранних (29,7%) і 26 брахікранних (70,2%) краніологічних варіантів. Доліхокранні краніологічні типи відсутні. Висотно-поздовжній покажчик помірний — 74,6, що свідчить про ортокранність групи у цілому; висотно-поперечний — великий (91,5), що вказує на відносно низькі черепи — тайпенокранія. Вушна висота виміряна на двадцяти чотирьох чоловічих черепах і визначена як помірна (на межі з великими категоріями розмірів).

Лобна кістка має велику ширину у фронтальному (99,8 мм) і дуже велику у дорсальному відділах. Відносна ширина лоба, виражена лобно-поперечним покажчиком, який помірний. Ширина потилиці значна.

Верхня ширина обличчя підпадає під категорію великих величин цієї ознаки. Виличний діаметр, виміряний на двадцяти семи черепах, великий (138,3 мм). Верхня висота обличчя мала, верхньолицьовий індекс (49,7) свідчить про широке обличчя в групі (еурієн), хоча і знаходиться на межі з помірними категоріями. Повна висота обличчя помірних абсолютних розмірів (116,8), але слід зауважити, що саме ця ознака виміряна тільки на п'ятьох черепах.

Орбіти середньо-широкі, на межі з широкими формами, невисокі, за максило-фронтальним індексом помірні (мезоконхія). Кути горизонтального профілювання обличчя малі і на верхньому (137,5°), і на середньому рівні (128,9°), що характеризує обличчя як добре профільоване. Ніс помірної висоти і ширини, за індексом мезорінний (48,9), тобто середньо широкий. Помірний симотичний індекс і великий дакріальний визначають добірку так: перший вказує на помірно високе, другий — на високе перенісся. За європейським масштабом чоловіча серія Луцька характеризується великим виступанням носових кісток відносно лінії вертикального профілю обличчя. Передньоносова ость розвинута добре. Глибина іклової ямки помірна.

Порівняння квадратичних відхилень 58 основних ознак (без Максило-фронтальних вимірів і покажчика) та індексів черепів із Луцька зі стандартними виявило, що чоловічі черепи відрізняються підвищенням мінливості по 28 ознаках (48,2%) і пониженням по 17 ознаках (29,3%). Стандартні становлять тільки 12 ознак (20,6%) від досліджених п'ятдесяти дев'яти (табл. 1), що свідчить про певну неоднорідність серії. Характер цієї неоднорідності допоможе визначити внутрішній груповий аналіз методом головних компонент²⁴.

Певний інтерес представляють антропологічні особливості **жіночої групи** (табл. 2). Серія із 23 черепів та їх уламків характеризується помірною масивністю, рельєф в області перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виrostків та надбрівних дуг незначні. Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинутий дуже слабо (середній бал 0,4). Поздовжній і поперечний діаметр черепної коробки помірні. За індексом вибірка нараховує один доліхокранних череп (№ 7 з Луцького Братства), десять мезокранних та дев'ять брахікранних, у цілому помірно брахікранна (80,7). Довжина основи черепа середня. Висотно-

²⁴ Дерябин В.Е. Курс лекцій по многомерной биометрии для антропологов / В.Е. Дерябин. — М.: МГУ, биологический факультет, 2008. — С. 76–117.

поздовжній показчик гіпсікранний (високі черепа), висотно-поперечний помірний (метріокранія). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон у межах середніх величин за світовими категоріями²⁵.

Табл. 2.

**Середні розміри та індекси жіночих черепів Луцька XVII–XX ст.
(Збірна серія)**

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min	max
1	Повздовжній діаметр	172,4	21	4,6**	0,99	0,70	160,4	180,0
8	Поперечний діаметр	139,0	22	5,2*	1,11	0,78	132,0	152,0
17	Висотний діаметр	130,5	18	3,6**	0,85	0,60	124,0	136,0
5	Довжина основи черепа	96,2	18	3,4**	0,81	0,57	89,0	101,5
9	Найменша ширина лоба	94,0	23	3,2**	0,67	0,48	89,0	102,5
10	Найбільша ширина лоба	119,1	20	4,7	1,05	0,74	107,0	125,0
11	Ширина основи черепа	120,4	17	6,0*	1,45	1,03	110,0	130,0
12	Ширина потилиці	108,6	18	3,7**	0,87	0,62	103,5	114,5
45	Виличний діаметр	125,9	19	5,3*	1,21	0,86	118,0	134,0
40	Довжина основи обличчя	89,7	17	7,4*	1,80	1,27	68,1	100,0
48	Верхня висота обличчя	59,2	18	4,3*	1,01	0,72	53,0	66,0
43	Верхня ширина обличчя	101,2	15	3,5	0,90	0,63	94,0	107,0
46	Середня ширина обличчя	90,6	14	3,8**	1,02	0,72	85,2	97,0
55	Висота носа	47,0	18	3,1*	0,73	0,52	42,0	51,4
54	Ширина носа	24,0	18	2,1*	0,50	0,36	20,0	28,0
51	Ширина орбіти	40,3	19	1,6	0,38	0,27	37,7	43,5
52	Висота орбіти	32,0	19	2,6*	0,60	0,43	25,9	38,5
20	Вушна висота	112,6	15	6,2*	1,59	1,12	101,8	126,5
SC (57)	Симотична ширина	9,5	16	1,8	0,45	0,31	7,0	11,0
SS	Симотична висота	4,0	16	0,8	0,21	0,15	2,3	5,3
MC (50)	Максилофронтальна ширина	18,8	19	1,8	0,42	0,30	15,9	23,6
MS	Максилофронтальна висота	7,0	19	0,8	0,19	0,13	5,3	8,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,2	19	1,9**	0,43	0,31	19,0	26,5
DS	Дакріальна висота	10,3	19	1,4	0,31	0,22	7,0	19,0
FC	Глибина іклової ямки	5,4	18	1,6*	0,37	0,26	3,0	7,0
75(1).	∠ Кут виступання носа	26,9°	18	6,3*	1,48	1,04	16,0°	40,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	140,1°	19	4,9*	1,13	0,80	132,0°	150,2°
∠ Zm.	Зигомаксиллярний кут	131,2°	15	5,4	1,39	0,98	123,5°	138,0°

²⁵ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований... — С. 121.

Лоб середньо-широкий, висота його вигину помірна. Потилиця широка, висота її вигину добра (27,2). Обличчя помірної ширини (125,9 мм) і дуже малої висоти (59,2 мм), помірно профільоване на рівні орбіт і передньоносової ості. Верхній лицевий індекс єурієн (47,1), вказує на широке обличчя в групі.

Відносна висота орбіт помірна (мезоконхія). Носовий отвір характеризується середньою шириною та малою висотою, за індексом (50,9) середньо широкий (мезорінний), на межі з широкими формами. Перенісся низьке за симотичним, і помірно високе за дакріальним індексом. На черепах нижній край грушоподібного отвору визначено 94,4 % з антропінною формою і тільки один (пох. 6) має передньо-носову ямку. Кут виступання носа, виміряний на 18 черепах, — великий (26,9°). Це повністю корелює із загальним європеїдним характером жіночої серії з Луцька.

Порівняння квадратичних відхилень 56 основних ознак та індексів черепів із Луцька зі стандартними виявило, що жіночі черепи відрізняються підвищенням мінливості по 22 ознаках (39,2%) і пониженням по 18 (32,1%). Стандартні становлять 16 ознак (28,5%) від досліджених п'ятдесяти шести (табл. 2).

Внутрішньо-груповий аналіз. До внутрішньо-групового аналізу залучено 21 чоловічих черепів, використано 14 краніологічних ознак які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

З метою аналізу серії на однорідність були розраховані 91 коефіцієнтів кореляції для 14 ознак 21 чоловічих черепів (табл. 3). Вивчення отриманих коефіцієнтів показало, що не велика кількість ознак характеризуються слабкою ступеню сопряженності. У досліджуваній чоловічій групі тільки 29,6% випадків мають від'ємні коефіцієнти кореляції. Низькі коефіцієнти кореляції, величина котрих менша за 0,300 виявлено в 61,5% випадках. В однорідних групах поздовжній і поперечний діаметри мають додатну кореляцію приблизно 0,2–0,4, що ми і спостерігаємо в чоловічій луцькій серії (0,492) між цими ознаками. Коефіцієнт кореляції між поздовжнім діаметром черепа і верхньою висотою обличчя зазвичай лишається в межах 0,300–0,400²⁶. Отже і тут (табл. 3) для чоловічих черепів із Луцька спостерігається норма (0,373). Відомо, що в однорідних групах переважна більшість ознак як правило взаємозв'язані додатною залежністю. В нашому випадку їх 70,3%, що вказує на певну однорідність групи, що є дуже рідкісним випадком для міських мешканців. Для певної наочності ми продемонструємо розташування 21 чоловічих черепів із Луцька у тривимірному просторі за 14-ма краніологічними ознаками. На рис. 2 помітно, що утворилось одне велике скупчення черепів у центральній частині куба, але не всі черепи

²⁶ *Рогинский Я.Я.* Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека // Ученые записки Московского университета. — М., 1954. — С. 57–92; *Заллер К.* Коррелятивная изменчивость размерных признаков черепа, ее значение для истории расовых «типов» и для расогенеза // Современная антропология. — М., 1964. — С. 225.

подібні між собою, отже остаточно стверджувати про однорідність групи ми не можемо.

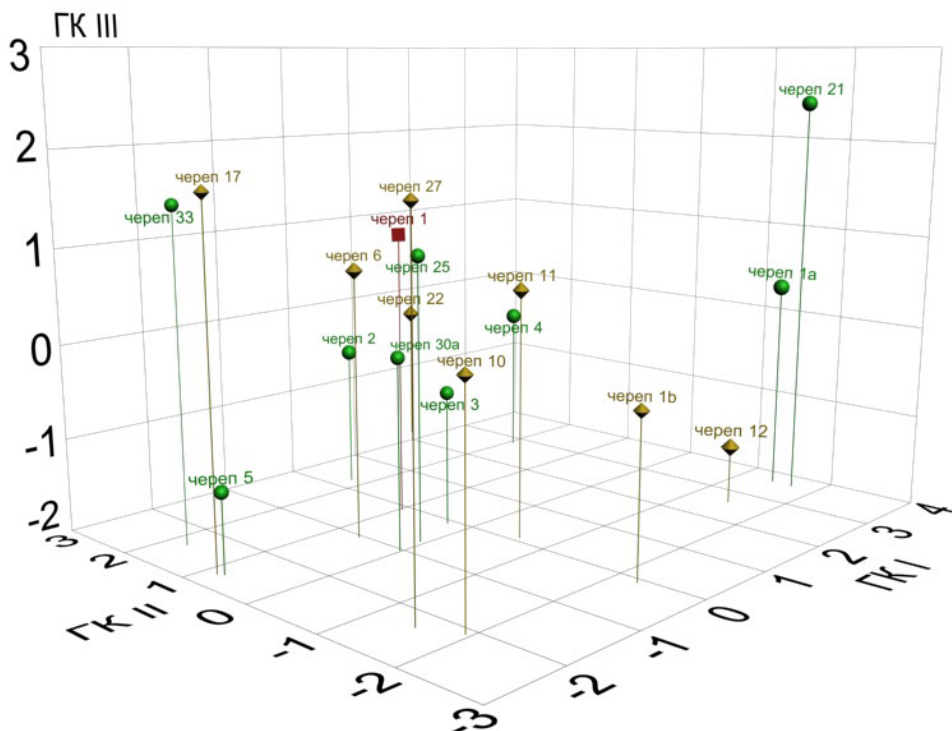

Рис. 2. Розташування 21 чоловічих черепів із Луцька у тривимірному просторі за 14-ма краніологічними ознаками. ● — з печер під кафедральним костелом Петра і Павла; ■ — череп з комплексу монастиря та костелу бернардинів (на сьогодні Свято-Троїцький кафедральний собор; ◆ — з крипти Хрестовоздвиженської церкви (Луцького братства).

Жінки. До внутрішньо-групового аналізу залучено 14 жіночих черепів, використано 13 краніологічних ознак як і при аналізі чоловічих черепів (вилучена найменша ширина лоба). У досліджуваній жіночій групі 37,2% випадків мають від'ємні коефіцієнти кореляції. Ознак що взаємозв'язані додатною залежністю нараховано 62,8%. Низькі коефіцієнти кореляції, величина котрих менша за 0,300 виявлено в 69,2% випадках (табл. 3). Поздовжній і поперечний діаметри мають від'ємні низькі значення ($-0,019$). Коефіцієнт кореляції між поздовжнім діаметром черепа і верхньою висотою обличчя також дуже низький ($0,004$), що свідчить про певну неоднорідність серії. Розташування 14 жіночих черепів із Луцька у тривимірному просторі за 13-ма краніологічними ознаками показано на рис. 3.

Табл. 3.

Коефіцієнти кореляції між ознаками в чоловічій серії із Луцька (над діагоналлю жіночі черепи)

Ознаки	1	8	17	9	45	48	55	54	51	52	SS:SC	77	$\angle Zm'$	75.1.
1. Поздовжній діаметр	—	-0.019	-0.011	—	-0.242	0.004	-0.144	0.411	0.133	-0.034	-0.466	0.139	-0.076	-0.108
8. Поперечний діаметр	0.492	—	-0.247	—	0.657	0.087	0.102	0.138	0.008	0.011	-0.136	0.193	0.079	0.583
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0.220	0.183	—	—	0.087	-0.031	-0.119	0.065	0.020	-0.283	-0.032	-0.743	-0.057	-0.340
9. Найменша ширина лоба	0.160	0.546	0.197	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
45. Виличний діаметр	0.297	0.599	0.268	0.533	—	0.060	0.322	0.143	0.047	0.054	0.126	0.390	0.512	0.485
48. Верхня висота обличчя	0.373	0.330	0.576	0.009	0.140	—	0.844	-0.092	0.381	0.618	0.424	0.081	-0.074	-0.127
55. Висота носа	0.054	0.185	0.170	0.083	0.069	0.712	—	0.184	0.556	0.663	0.410	0.207	0.302	0.059
54. Ширина носа	0.029	0.386	0.215	0.394	0.256	-0.163	0.038	—	0.473	-0.187	-0.152	-0.172	0.333	0.238
51. Ширина орбіти	0.068	0.382	0.134	0.371	0.461	0.333	0.479	0.046	—	0.606	-0.103	-0.149	0.293	-0.081
52. Висота орбіти	0.372	0.266	0.367	0.144	0.429	0.552	0.301	-0.170	0.654	—	-0.094	0.378	0.138	-0.116
SS:SC	0.186	0.216	0.327	-0.009	-0.026	0.293	-0.114	-0.426	0.124	0.234	—	-0.070	0.086	0.215
77. Назомалярний кут	-0.344	-0.183	-0.115	-0.274	0.181	-0.308	-0.370	0.158	-0.203	0.017	-0.423	—	0.384	0.347
$\angle Zm'$. Зигомаксиллярний кут	-0.458	-0.184	-0.250	0.043	0.182	-0.456	-0.331	-0.045	-0.001	-0.114	-0.145	0.504	—	0.256
75.1. Кут випинання носа	0.233	0.391	0.429	-0.033	0.006	0.421	0.052	-0.138	0.087	0.218	0.423	-0.217	-0.164	—

* P<0,05

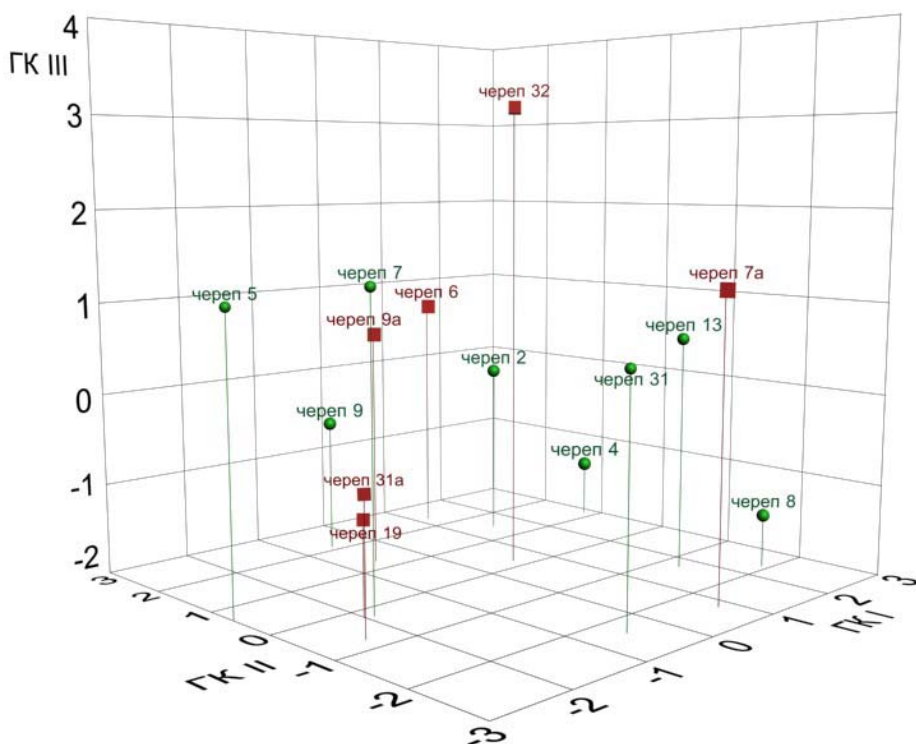

Рис. 3. Розташування 14 жіночих черепів із Луцька у тривимірному просторі за 13-ма краніометричними ознаками. — з печер під кафедральним костелом Петра і Павла; — з кriptи Хрестовоздвиженської церкви (Луцького братства).

Міжгруповий багатовимірний аналіз. Для виявлення аналогів серед близьких до сучасності груп, було виконано співставлення вивченої серії з широким колом порівняльних матеріалів XVI–XVIII ст., з території Східної Європи. Як до канонічного аналізу²⁷, так і до кластерного²⁸, залучались: Козіно XVIII ст.²⁹; Чигирин XVI–XVII ст.³⁰, Київський Михайлівський монастир XV–

²⁷ Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В.Е. Дерябин. — М.: МГУ, биологический факультет, 2008. — С. 212–230.

²⁸ Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. — С. 230–276.

²⁹ Евтеев А.А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа // Археология Подмосквья. Материалы научного семинара. — М. — Вып. 7. — С. 433–440.

³⁰ Рудич Т.О. Антропологічний склад населення м. Чигирин XVI–XVII ст. (за матеріалами козацького цвинтаря) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Секція I, II. — Запоріжжя: 1997. — С. 55–61.

XVIII ст.³¹, Вишгород XVII ст.³², Меджибож XIV–XVI ст.³³; Лютецька³⁴, Суми XVII–XVIII ст., Київський Поділ (збірна серія) XVI–XVIII ст.³⁵; Білоруси, Росіяни, Себеж, Стара Ладога, Українці (східні, південні, центральні та західні) XVIII–XIX ст.³⁶; Білоруси Полісся XVIII–XIX ст.³⁷; Латиші представлені двома серіями XVII–XVIII ст., дослідженими Р.Я. Денисовою, — Леймані, Пургайлі³⁸, та трьома групами XVIII–XIX ст. опрацьованими В.П. Алексєєвим: Латиші-1, Латиші-2 та Латиші-3³⁹; молдавани представлені однією вибіркою XVII–XIX ст. — Варатік⁴⁰; Білгород XVII–XVIII ст.⁴¹; Ярославль XVII ст.⁴²; Литовці⁴³.

Використано 14 краніологічних ознак описаних вище при внутрішньому груповому аналізі.

За I канонічним вектором (42,5% загальної дисперсії) можна відмітити статистичну подібність чоловічої досліджуваної вибірки, що отримала від'ємні значення вектора (–0,656), до черепів із Білгорода (–0,803), Батурина (–0,488) та певною мірою Східних українців (–0,495). На розподіл чоловічих серій за даним канонічним вектором (КВ) найбільш вплинули такі краніометричні ознаки:

³¹ Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря / Т.О. Рудич. — К.: 2008. — Вип. 4. — С. 49–54.

³² Рудич Т.О. Антропологические материалы из раскопок 1991–1996 годов в Вышгороде // Старожитності Вишгородщини. // Збірка тез доповідей і повідомлень 13-ої науково-практичної конференції присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого» 24–25 травня 2007 року в м. Вишгород. — Вишг.: 2009. — С. 75–77.

³³ Рудич Т.О. Населення середнього Подніпров'я I–II тисячоліття: за матеріалами антропології 2014. — К.: 2014 — С. 168–189.

³⁴ Долженко Ю.В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С.Н. Братченка), 2012 — С. 487–507.

³⁵ Білинська Л.І., Долженко Ю.В. Населення Сум другої половини XVII–XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньосередньовічного цвинтаря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ–Нікополь. — 2013. — Вип. 22. — С. 208–214.

³⁶ Алексєєв В.П. Избранное / В.П. Алексєєв. М.: Наука, 2008. — Т. 4. — С. 311–336.

³⁷ Тегако Л.И., Микулич А.И., Саливон И.И. Антропология Белорусского Полесья / Л.И. Тегако, А.И. Микулич, И.И. Саливон. — Минск: Наука и техника, 1978. — С. 27–28.

³⁸ Денисова Р.Я. Этногенез латышей (по данным краниологии) / Р.Я. Денисова. — Рига: 1977. — С. 241–243; С. 36; С. 249–255; С. 223–228.

³⁹ Алексєєв В.П. Избранное... — С. 226–231.

⁴⁰ Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М.С. Великанова. — М.: Наука, 1975. — С. 141–142.

⁴¹ Безбородых В.И., Долженко Ю.В. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. [Электронный ресурс] / В.И. Безбородых, Ю.В. Долженко. Антропологический форум — Online. Режим доступа: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/07/> Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты. — Санкт-Петербург: 2014. — С. 104–120.

⁴² Гончарова Н.Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна // Вестник антропологии. Научный альманах. — М.: 2011 — Вып. 19. — С. 206.

⁴³ Алексєєв В.П. Избранное... — С. 234–235.

поздовжній діаметр черепної коробки, верхня висота обличчя, висота і ширина орбіти та меншою мірою, ширина носа (табл. 4).

За II канонічним вектором (34,8% загальної дисперсії) відчувається зв'язок лущкої серії що отримала додатні значення КВ (1,135) до черепів з Батурина (0,959). Найбільш значимі ознаки у другому КВ, які вплинули на розташування серій: виличний діаметр, найменша ширина лоба, симотичний індекс, кут випинання носових кісток до лінії профілю обличчя, висота носа.

Для повної об'єктивності слід простежити розташування груп у тривимірному просторі без можливих викривлень (рис. 4). За III канонічним вектором (22,6% загальної дисперсії), досліджувана група з від'ємними значеннями (-0,087) проявляє свою подібність зі збіркою Київського Подолу (-0,050). Найбільш значимі ознаки у третьому КВ: поперечний і висотний діаметри черепної коробки, назо-малярний і зиго-максиллярні кути обличчя.

Табл. 4.

**Значення I–III Канонічних векторів серед 31 чоловічих груп
XIV–XX ст. з території Східної Європи**

Ознака	КВ 1	КВ 2	КВ 3
1. Поздовжній діаметр	0.666	0.399	-0.341
8. Поперечний діаметр	-0.125	0.318	0.394
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0.037	0.282	0.776
9. Найменша ширина лоба	0.084	0.428	-0.072
45. Виличний діаметр	0.052	0.398	0.253
48. Верхня висота обличчя	0.559	-0.426	-0.033
55. Висота носа	0.014	0.282	-0.220
54. Ширина носа	0.331	-0.109	-0.254
51. Ширина орбіти	0.893	0.217	0.138
52. Висота орбіти	0.505	0.500	-0.169
77. Назо-малярний кут	0.165	-0.298	0.516
∠Zm'. Зигомаксиллярний кут	-0.138	0.028	0.205
SS:SC. Симотичний індекс	-0.013	-0.650	-0.225
75(1). ∠ Кут випинання носових кісток	-0.078	0.459	-0.044
Внесок в загальну дисперсію (%)	42.527	34.850	22.623

За даними кластерного багатовимірного аналізу⁴⁴, можна відмітити подібність досліджуваної чоловічої групи тільки на шістнадцятому кроці кластеризації (відстань 0,241) до брахикранних козацьких серій з Батурина і Білгорода.

⁴⁴ Дерябин В.Е. Курс лекцій по многомерной биометрии для антропологов / В.Е. Дерябин. — М.: МГУ, биологический факультет, 2008. — С. 230–273.

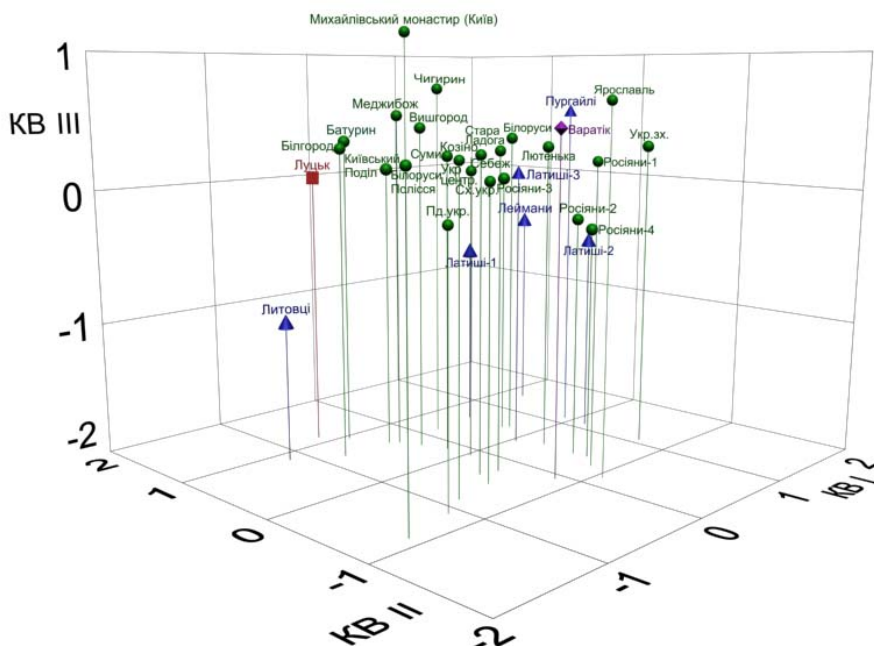

Рис. 4. Результати канонічного аналізу. Співставлення 31 чоловічих груп у тривимірному просторі. (Латиші-1 — Дурбе; Латиші-2 — Західні; Латиші-3 — Східні Латиші із Лудзи). Росіяни-1 (Курська губернія); Росіяни-2 (Південні колонії); Росіяни-3 (Одеса), Росіяни-4 (Орловська губернія).

На розташування **жіночих серій** за першим канонічним вектором (KB) приходить 47,4% загальної мінливості (табл. 5). Жіноча збірна серія з Луцька з великим від'ємними значеннями I KB ($-1,679$) не проявляє подібність з жодною групою (рис. 5) але можна відмітити слабке її тяжіння до черепів з Меджибожа ($-1,148$) й Батурина ($-1,182$). На розподіл жіночих серій за даним канонічним вектором (KB) найбільш вплинули такі краніометричні ознаки: верхня висота, зигмаксиллярний кут обличчя, висотний діаметр черепної коробки та висота орбіт.

За другим KB (30,2% загальної мінливості) можна знайти аналогії досліджуваної серії, що отримала додатні значення канонічного вектора ($0,697$) з групою із Меджибожа ($0,787$) та Білгорода ($0,477$). Найбільш значимі ознаки у другому KB, які вплинули на розташування серій: виличний діаметр, ширина носа, орбіт, лоба та кут випинання носових кісток.

За III KB (22,3% загальної дисперсії) луцька жіноча група (рис. 6) отримала великі від'ємні значення вектора ($-1,184$). Слід відмітити її слабке тяжіння за KB III до латиських черепів з м. Дурбе ($-0,991$). Найбільш значимі ознаки у третьому KB: поздовжній і поперечний діаметр черепної коробки, назомальярний кут обличчя, симотичний індекс та висота носа (табл. 5).

Про значний притік у Середнє Подніпров'я після монгольську добу вихідців з території побутування масивних типів східних слов'ян — з колишніх драв-

лянських, волинських, галицьких, тиверських земель (особливо це стосується чоловічих груп) вказувала Т.О. Рудич⁴⁵. Після опрацювання нового матеріалу з Лівобережжя Дніпра (Батурин, Білгород) можна припустити і про значний притік масивних типів східних слов'ян і до названих міст.

Табл. 5.

**Значення I–III Канонічних векторів серед 27 жіночих груп
XIV–XX ст. з території Східної Європи**

Ознака	КВ 1	КВ 2	КВ 3
1. Поздовжній діаметр	0.453	0.145	-0.612
8. Поперечний діаметр	-0.286	-0.154	0.381
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0.564	0.272	0.196
9. Найменша ширина лоба	0.304	0.333	0.126
45. Виличний діаметр	-0.245	-0.342	0.077
48. Верхня висота обличчя	0.707	-0.338	0.369
55. Висота носа	0.073	-0.023	0.249
54. Ширина носа	0.318	0.473	0.062
51. Ширина орбіти	0.404	-0.495	-0.168
52. Висота орбіти	0.410	0.115	-0.070
77. Назо-маллярний кут	-0.275	-0.231	0.287
$\angle Zm'$. Зигомаксилярний кут	-0.674	-0.443	-0.317
SS:SC. Симотичний індекс	0.467	0.134	-0.226
75(1). \angle Кут випинання носових кісток	-0.068	0.420	-0.057
Внесок в загальну дисперсію (%)	47.437	30.219	22.344

Прикметним є те, що і жіноча група за багатовимірним кластерним аналізом не потрапляє до жодного кластеру у зв'язку з низьким обличчям та порівняно слабким його профілем на середньому рівні. І таким чином, знаходиться відокремлено від решта серій.

1. Чоловіча збірна вибірка XVII–XX ст. із Луцька помірно брахікранна. Черепи помірно високі. У середньому, серія широколиця з низьким, добре профільованим на рівні орбіт і альвеолярного виростку обличчям. Орбіти — помірної висоти. Ніс — середній, кут його випинання — високий.

2. Жіноча серія характеризуються помірною брахікранією, середньою шириною та дуже низьким обличчям, у цілому широколиця. Відмічається слабе профілювання обличчя на середньому рівні. Відносна висота орбіт помірна. Ніс середньо широкий, на межі з широкими формами, кут його випинання до рівня профілю обличчя — великий. Особливою ознакою в досліджуваній жіночій серії є дуже низьке обличчя. Визначено, що ця особливість притаманна місту Луцьк у цілому.

⁴⁵ Рудич Т.О. Населення середнього Подніпров'я I–II тисячоліття: за матеріалами антропології 2014. — К., 2014 — С. 193.

3. Визначено, що за даними краніометрії простежується зв'язок чоловічої досліджуваної серії Луцька до брахикранних козацьких груп з Батурина і Білгорода, а також зі збірною вибіркою Київського Подолу. Своєю чергою жіноча збірна група за даними краніометрії, статистично подібна до широколицької серії XIV–XVI ст., із Меджибожа, Батурина і Білгорода XVII–XVIII ст.

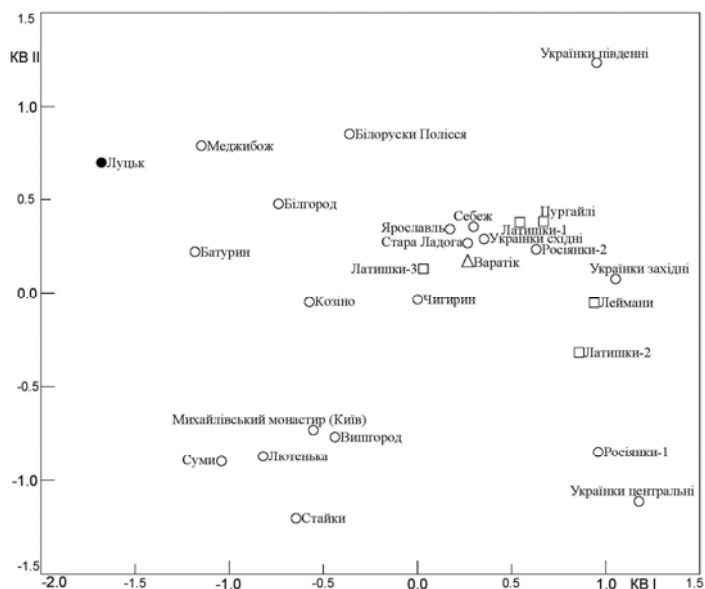

Рис. 5. Результати канонічного аналізу. Співставлення 27 жіночих груп у просторі I–II КВ.

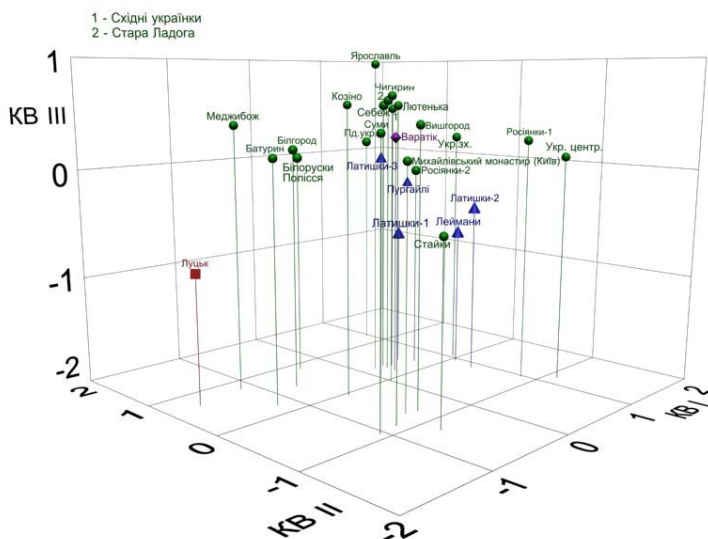

Рис. 6. Результати канонічного аналізу. Співставлення 27 жіночих груп у тривимірному просторі. 1 — Українці Східних регіонів; 2 — Стара Ладого.

CRANIOLOGY OF LUTSK' POPULATION OF XVII–XX CENTURIES

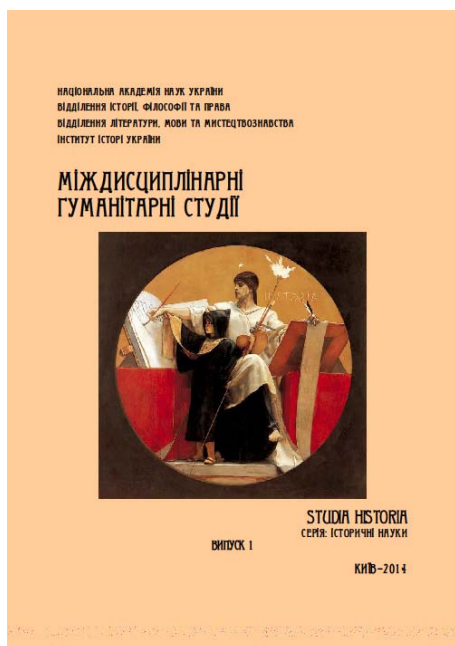
Dolzhenko Yuri (Kyiv), Mazuryk Yuri (Lutsk)

In the article, the remains of people buried in the crypt of Lutsk Cross church in XVII–XIX c., Holly Christ church in XVII–XVIII c. and under St. Peter and Paul Cathedral in Lutsk in XVII–XX c. have been analysed. The combine of the noted series has been conducted with regard to previous researches and the point that all the buried people were the citizens of the same city.

Keywords: *craniology, anthropology, Lutsk, cathedral, history, cathedral, fellowship, Bernadine.*

VI. ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

[Огляд] Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: історичні науки

У 2014 р. з ініціативи рад молодих вчених при Відділенні історії, філософії та права НАН України і Відділенні літератури, мови та мистецтвознавства НАН України з'явився новий науково-практичний електронний журнал «Міждисциплінарні гуманітарні студії». Видання є часописом міждисциплінарного характеру, оскільки включає п'ять серій: філософія, філологія, історія, право та політологія.

Головне завдання видання редакційна колегія «Міждисциплінарних гуманітарних студій» вбачає в створенні можливості вченим-гуманітаріям об'єднати власні наукові дослідження з розробками суміжних дисциплін. Розраховане дане видання на вчених-гуманітаріїв, викладачів, студентів.

В нашому невеликому огляді ми зупинимось на серії «Історичні науки». На даний момент у цій серії вийшло вже

2 випуски (Вип. 1. — 2014; Вип. 2. — 2015). Ознайомитись з даним виданням можна на сайті Інституту історії України НАН України¹. На даний момент там представлено 2 випуски серії «Історичні науки» та перший випуск «Правничих наук».

До редакційної колегії видання входять такі відомі історики України, як д. і. н., проф. Г.В. Боряк (головний редактор), д. і. н., проф. В.М. Даниленко, д. і. н., проф. Г.Ю. Івакін, д. і. н., проф. І.І. Лиман, д. і. н., проф. О.П. Рєєнт, д. і. н., проф. О.А. Удод, д. і. н. Т.В. Чухліб, д. і. н., проф. Н.О. Щербак та ряд молодих дослідників к. і. н. А.В. Блануца (заст. гол. ред.), к. і. н. В.П. Кононенко (відп. секр.), к. і. н. С.М. Блащук, к. і. н. В.В. Бондар, О.В. Каряка, к. і. н. І.К. Хромова. Колектив наукового видання дбатиме, аби видання був змістовним і корисним не лише для науковців, а й усіх, хто цікавиться теоретичними та практичними питаннями сучасної історичної науки. Значний обсяг актуальних наукових робіт знайде відображення на сторінках журналу.

* **Світлана Блащук** — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України, blashchuks@gmail.com

¹ <http://www.history.org.ua/?askAbout=mgumstud>

Серія «Історичні науки» задумана як майданчик для презентації новаторських міждисциплінарних гуманітарних студій, пов'язаних з інтерпретацією минулого. «Родзинки» міждисциплінарних студій на межі історії та інших гуманітарних наук лежать на поверхні. Кожна гуманітарна наука має свою історію, багато сюжетів якої є надзвичайно цінними для спеціального вивчення фаховими істориками.

Водночас є багато інших глибших та інтелектуально вибагливіших сфер, де міждисциплінарні дослідження можуть мати надзвичайно цінні практичні й теоретичні здобутки. Для прикладу, лабораторія історичного дослідження текстів може істотно збагатитися, якщо окрім археографічних та джерелознавчих методик буде долучено інструментарій лінгвістичних студій. Біографістика неодмінно набуде нового вигляду, якщо творчо запозичить методики вивчення людини, які використовуються у різних дисциплінах медичних наук, психології та психіатрії. Інтелектуальна історія також отримає важливий імпульс у своєму розвитку при використанні нових досліджень у філософії, логіці, психології, соціології, культурології, економіці та інших науках.

Спектр дослідницької тематики досить широкий. У двох випусках праць представлено сучасні напрями гуманітарних досліджень молодих вчених НАН України та вищих навчальних закладів України, пропонуються нові підходи у вивченні сучасних актуальних проблем історичної науки. Авторами статей є як досвідчені та знані широкому колу читачів українські історики, так і студенти, які тільки заявляють про себе у наукових колах.

У першому випуску О. Мартинюк у статті «Взаємозв'язки міграцій племен та етногенетичних процесів в Західнополісько-Волинському регіоні із середньолатенського періоду по раннє середньовіччя» висвітлює вплив міграцій племен на етнороз'єднавчі та етнооб'єднавчі процеси в цьому регіоні та загалом роль цих переселень в різних етнотворчих процесах, розкриває основні шляхи виникнення етнокультурних спільнот.

У публікації С. Карікова «До проблеми ідейного змісту Саксонських церковних статутів раннього нового часу» проаналізовано зміст саксонських церковних статутів за часів Реформації і конфесіоналізації.

Н. Ратнюк аналізує культурно-просвітницька та видавнича діяльність Луцької братської школи на території Волині в першій половині XVII ст., Р. Крапивний — стан розробки в історіографії проблеми економічного розвитку Ніжинського полку в часи його існування, В. Кононенко розглядає модернізаційні фрагменти тексту «Договорів та постанов» 1710 р.

Т. Прохорова у статті «Стародавні пам'ятки південно-західного Криму в творі Карла Коха: до питання про вивчення півострова у другій чверті XIX ст.» проаналізувала записки німецького мандрівника Карла Коха, який відвідав Південну Україну на початку 40-х рр. XIX ст.

В. Іванов аналізує проблематику міжнародних відносин та зовнішньої політики Пруського королівства та Російської імперії в період від укладання Паризького трактату 1856 р. до завершення франко-пруської війни 1870–1871 рр., розкривається діяльність видатних керманів історії політики та дипломатії О. фон Бісмарка та О.М. Горчакова.

В. Милько показав нормативно-законодавчу базу, що регулювала особливості функціонування системи управління навчальними округами Російської імперії у 1880-х рр. акцентовано увагу на повноваженнях попечителів округів, а також на окремих аспектах освітньої політики Міністерства народної освіти у вказаний період.

А. Горькова в своїй праці звертається до постаті В.Б. Антоновича, зокрема, висвітлює основні результати археологічних досліджень В.Б. Антоновича, що опубліковані на сторінках «Читань Історичного товариства Нестора-літописця» та аналізує його внесок як голови та члена Історичного товариства Нестора-літописця в охорону та збереження археологічних пам'яток.

І. Чорноіваненко в статті «Остання воля Б.Б. Скадовського» робить спробу аналізу заповіту Б. Б. Скадовського — засновника херсонської гілки дворянського роду Скадовських.

С. Федорчук висвітлює діяльність Рівненського пивоварного заводу «Бергш-лос» у міжвоєнний період, проаналізував виробничі потужності підприємства в умовах конкурентної боротьби за ринки збуту продукції на внутрішньому та зовнішньому ринку, дослідив віхи життя і діяльності власника пивоварні Меєра Писюка та показано його внесок у розвиток пивоварної галузі.

У статті В. Покалюка, на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, аналізується навчальна діяльність студентів вищих сільськогосподарських навчальних закладів на початку 20-х рр. ХХ ст.

С. Потапенко аналізує основні археографічні публікації з історії українського козацтва, здійснені співробітниками Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України протягом 1993–2012 рр.

Другий випуск також вражає своїм розмаїттям дослідницької проблематики. Зокрема харківська дослідниця О. Пяничук присвятила свою розвідку цікавій та малодослідженій проблемі: впливу культу Ісиди на світосприйняття стародавніх єгиптян, формуванню поховальної обрядовості та уявленням про потойбічне життя, авторка також проаналізувала зв'язок між культом Ісиди та магією. І. Тимар на основі аналізу руських літописів та угорських джерел північних комітатів (сучасна Словаччина) XI–XIII ст. здійснив спробу охарактеризувати образ кумана-половця, визначено спільні та відмінні риси життя та діяльності номадів.

Я. Пилипчук у своїй статті «Міжетнічні відносини у районі Ризької затоки у XII–XIII ст.» детально прослідкував складні міжетнічні стосунки у районі Ризької затоки у XII–XIII ст. О. Мартинюк на основі археологічних даних поховального обряду висвітлює етногенетичні контакти східних слов'ян і балтських племен, показала вплив балтських племен на етногенез слов'ян Західнополісько-Волинського регіону впродовж досліджуваного періоду.

Відомим сучасним істориком Т. Чухлібом у статті «Між Європою та Московією: «ідейна війна» українських козаків проти російської тиранії» вивчено зображення у 1708–1710 рр. українськими політиками й інтелектуалами володарювання Петра I в якості тиранського правління та звернено увагу на

європейські витоки антиабсолютистської риторики І. Мазепи, П. Орлика та їх прихильників.

С. Каюк аналізує переселенські рухи фронтирних спільнот південноукраїнського регіону у зв'язку з початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр., зміни, що відбувались у житті запорозьких козаків та некрасівців. Т. Ісса у розвідці «Мотиви благодійності польського дворянства під час Першої світової війни: міждисциплінарне дослідження», на основі цілого ряду архівних документів досліджує мотивацію благодійної діяльності представників польського дворянства в період Першої світової війни в Київській губернії та намагається показати зв'язок між доброчинністю та демонстрацією лояльності та відданості благодійників інтересам держави.

А. Кудінова на основі віднайдених матеріалів з фонду О. Ф. Кістяківського, у своїй статті розглядає звичай «могоричу» в ярмарковій та повсякденній культурі українців ХІХ ст. В. Гарматний у своїй розвідці проаналізував роботи представників білоруської історіографії радянського періоду до вивчення аграрного питання у програмах основних політичних партій ІІ Речі Посполитої (1921–1939 рр.).

І. Кучеренко розкриває етнопедагогічні особливості статевого виховання дітей Середньої Наддніпрянщини та Київського Полісся та показує вплив соціальних та національних факторів на народну професійну педагогіку в українській етнографії. Т. Грудевич та М. Шкіра розглядають харчування мешканців затоплених сіл Переяславщини в храмові дні, регіональні особливості, видова типологія страв та напоїв, зокрема роблять акцент на с. Андруші Переяславського повіту Полтавської губернії кін. ХІХ — початку ХХ ст.

В. Іванов у статті «Берлінська криза 1958–1963 рр. як апогей протистояння СРСР та США на німецькій землі» аналізує проблематику Берлінської кризи на тлі тогочасних міжнародних відносин, періоду ескалації першої холодної війни (1945–1963 рр.), розкриває роль Західного Берліну, як важливого геополітичного центру протистояння наддержав СРСР та США, а також позицію керівництва ФРН та НДР з німецького питання.

Досить актуальну та цікаву тему, з точки зору сьогодення, у своїй публікації піднімає О. Кондратенко. У його статті розглянуто теоретичні та практичні аспекти зовнішньої політики РФ у контексті аналізу трансформацій її геополітичного статусу після розпаду СРСР, також презентовано та проаналізовано бачення концепції євразійської геополітики різними авторами, висвітлено геополітичну та гео економічну діяльність Росії у площині її двох ключових векторів - європейського та євразійського.

Опубліковані у двох випусках статті не лише відображають стан української історичної науки, а й знайомлять науковців із досягненнями зарубіжних дослідників у цій і дотичних до неї галузях. Зміст обох збірників доповнюють огляди праць та рецензії українських та зарубіжних істориків, зокрема: А. Пономарьов «Рецензія: Новаков С. З. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел Южной Бессарабии (1857–1918). — Кишинэу, Академия наук Республики Молдова. Институт межнациональных исследований. — 2004. — 578 с.» (Вип. 1); А. Блануца «[огляд] Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій,

культур, держав та регіонів / Відпов. редактор В. Смолій. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 258 с.» та В. Кононенко «Розплата за минуле. З досвіду сучасної Польщі [Рецензія]: Historyczno-prawna analiza struktur organów bezpieczeństwa państwa w polsce ludowej (1944–1990): zbiór studiów / Pod red. A. Jusupowicia i R. Leśkiewicza. — Warszawa instytut pamięci narodowej, 2013. — 351 s.» (Вип. 2).

Отже, періодичне видання «Міждисциплінарні гуманітарні студії», започатковане молодими вченими НАН України, відповідає нагальній потребі розвитку українських гуманітарних студій. Перевагою видання є його вільний доступ у мережі Інтернет, що дає можливість ознайомлення з ним ширшої наукової й студентської громадськості.

[Огляд] Історія України. Курс лекцій. — К., «Фенікс», 2015. — 376 с.

У сучасній Україні відбувається становлення громадянського суспільства та національного самовизначення української людності. Однак повноцінно цей процес не може відбуватися без об'єктивного розуміння нашої історичної дійсності. А тому науковою громадськістю на основі новітніх наукових підходів напрацьовується творчий продукт, який сприяв би подальшому розвитку українського суспільства та забезпечення його автентичною ретроспективною інформацією.

На наш погляд, вирішенню зазначеного завдання може слугувати сучасне історичне видання «Історія України. Курс лекцій» за авторства колективу кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ (доктори історичних наук В. Щербатюк — керівник авторського колективу, О. Кузьминець, кандидати історичних наук — Д. Курас, Н. Романишин і кандидати юридичних наук — Є. Дурнов, В. Крижна, Ю. Сокур, О. Шкуратенко).

У передмові до книги керівник авторського колективу В. Щербатюк окреслив завдання курсу, націлюючи його зміст не лише для забезпечення освітнього процесу, але й вирішення глобальних національних, релігійних, культурних та соціально-економічних проблем українського суспільства. Використовуючи типову навчальну програму для вищих навчальних закладів з дисципліни «Історія України» на основі адаптації курсу до вимог Болонського процесу історичний матеріал видання систематизований за трьома модулями: 1) «Україна від найдавніших часів до другої половини XVII ст.» (лекції 1–3); 2) Україна середини XVII ст. — початку XX ст. (лекції 4–6); 3) «Новітній період в історії України» (лекції 7–9). Вважаємо, що це закономірний поділ, оскільки саме ця систематизація дозволяє студенту чи просто пересічному читачу оволодіти історичним матеріалом та зуміти його проаналізувати у відповідності до тих чи інших історичних подій. Водночас читач зможе простежити еволюцію українського народу та зрозуміти проблематику складних історичних подій.

У першому модулі книги автори Є. Дурнов, Ю. Сокур та В. Крижна із професійним підходом забезпечили об'єктивне висвітлення особливостей розвитку первісного суспільства, перших державних утворень на території сучасної України, особливостей виникнення й розвитку Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Окремо автори зупинилися на особливостях експансії на українських землях Великого князівства Литовського та Королівства Польського, висловили новаторські підходи в історіографії Берестейської унії 1596

* *Прус Валерій* — кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії права та держави Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; *Тарас Чухліб* — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

року, як юридичного правочину, який забезпечив функціонування української церкви та збереження національних свят й релігійних традицій. Цікава позиція авторів відносно аналізу та причин виникнення українського козацтва, функціонування Запорізької Січі, як оплоту для подальших національно-визвольних змагань. Автори вдало виокремили версії, які існують в історіографії, щодо місця народження Б. Хмельницького — Суботів, Чигирин, Лісянка, не віддаючи переваги котрійсь із них.

Матеріал другого модуля авторами якого стали Н. Романишин та Д. Курас переповнений критичним аналізом українсько-московських взаємин 1654 року, подій доби Руїни, яка призвела до подальшого поділу українських земель між Польщею та Московією. Особлива увага авторів зосереджена на непересічних подіях української історії доби Івана Мазепи, українсько-шведських взаємин та процесу руйнування української державності російським царатом, зокрема за часів Петра I та Катерини II. Також у даному модулі простежується розгортання українського національного відродження у другій половині XIX ст., політизація суспільного та національного руху в кінці XIX — на початку XX ст.

Автори третього модуля — О. Кузьминець, В. Щербатюк, В. Шкуратенко та Д. Курас досить вдало виклали матеріал з української історії XX ст. та XXI ст. Так, особлива увага у ньому акцентується на національно-демократичних перетвореннях 1917–1921 років, де окремо приділяється увага провідникам тих процесів та критично аналізується їхня роль у тих чи інших прорахунках, що призвели до втрати української державності. Водночас висвітлено становище українського народу в умовах радянського тоталітарного режиму, простежується причинно-наслідковий зв'язок останнього з голодоморами 20-х, 30-х, 40-х років XX ст. та достатньо повно прослідковуються трагічні події Другої світової війни, що мали місце на території українських земель. Також автори аналізують події української історії другої половини XX ст. крізь призму дисидентського руху та відродження релігійного життя у 1980-х роках. І врешті період незалежної України знайшов своє відображення крізь незаангажований аналіз основних історичних подій, що мали політичне забарвлення та громадянське протистояння. При цьому в рецензованому нами курсі лекцій чи не вперше серед історичних видань навчально-посібникового типу йдеться про анексію шовіністичною Росією Автономної республіки Крим й події боротьби українського народу із російськими окупантами на Донбасі, висвітлено причини дестабілізації політичної обстановки в регіоні. Автори справедливо зазначають про початок антитерористичної операції з характерними військовими діями, тобто вже на час написання книги дослідники влучно наголосили про початок війни, що яскраво в цьому переконують нинішні події на південному сході держави.

І на завершення у заключному слові завідувач кафедри історії держави та права НАВС О. Кузьминець, відзначив, що за роки незалежності Україна відбулася як держава, а український народ в черговий раз доказав що готовий шляхом неймовірних зусиль до подальшої розбудови держави та інтеграції її до Європейського співтовариства.

При підготовці видання автори використовували значний масив архівних джерел, монографічних розвідок та рукописів в тому числі дорадянських, радян-

ських та сучасних, при цьому вдало поєднуючи їх із сучасними історичними інтернет-ресурсами, як новітнього засобу пізнання та складової сучасного інструментарію дослідника. Таке поєднання історичних джерел, літератури та наукової інтернет-інформації забезпечило незаангажованість матеріалу й відповідно наукову цінність даного курсу лекцій.

Дослідження відповідає теоретичним та методичним основам навчальної дисципліни «Історія України». А використання наукових принципів історизму, об'єктивності та наступності забезпечує можливість його використання для виховання сучасного населення України та його молодого покоління для подальшого формування громадянського суспільства та виховання його у дусі патріотизму.

Позитивна характеристика курсу лекцій, не виключає можливості висловлення нами деяких побажань, зокрема подання в кінці підручника хронології історичних подій, використання географічного та іменного покажчиків й портретів провідників українського національного державотворення.

Як підсумок слід зазначити, що видання виконане на високому науковому та методичному рівні й може бути використане для навчання студентів та слухачів вищих навчальних закладів України, самостійного вивчення історії України, ознайомлення із тими чи іншими історичними подіями. Посібник заслуговує на особливу увагу пересічного читача та наукової громадськості.

Рецензія на монографію Тетяни Гуменюк «Гуманітарні науки в УРСР (західні області). 1944–1991 роки. Сучасна українська історіографія»¹

З гуманітарними науками пов'язане формування системи цінностей, орієнтирів та потреб, сталість інтересів суспільства, морально-правовий клімат у державі. Гуманітарні науки, як відомо, виконують важливі пізнавальну, інформаційну та соціокультурну функції, формуючи не лише власний інтелектуальний простір, а й суспільну свідомість через актуалізацію тих чи інших подій в історії. Важливого пізнавального та практичного значення набуває осмислення ролі наукових осередків щодо гармонійного та всебічного розвитку українства, формування національної еліти з державницьким мисленням.

Як відомо, історіографічний процес залежить від характеру й рівня демократичності політичного режиму. Радянський тоталітаризм суттєво обмежував творчий потенціал істориків, звужував історіографічний простір та диктував вибір тематики досліджень суспільно-політичних процесів, що спричинило перекручування і спотворення історичної правди. Українська радянська історіографія під тиском правлячого режиму перетворилася, окрім деяких моментів, на інструмент ідеологічної роботи та коментування його політики. Тематику досліджень, зокрема з питань суспільно-політичних процесів в УРСР повоєнного двадцятиріччя, їх ідейну спрямованість визначали замовлення директивних органів із заздалегідь запроєктованими висновками та оцінками, що штучно обмежувало поле нових пошуків.

Пріоритетними напрямками сучасної історичної науки залишаються питання, пов'язані з розвитком і формуванням гуманітарних наук у повоєнний період. У центрі уваги автора перебували напрями розвитку академічної науки в західних областях УРСР, вплив суспільно-політичної ситуації на функціонування гуманітарних наук, на діяльність західноукраїнської інтелігенції у другій половині 40-х — у кінці 80 рр. ХХ століття.

У монографії Т.І. Гуменюк вперше комплексно за проблемно-хронологічною схемою узагальнено сучасну українську історіографію розвитку гуманітарних наук західних областей УРСР у другій половині 40-х — кінці 80-х рр. ХХ ст. До сьогодні науковці здійснювали фрагментарні спроби вивчити стан і ступінь досліджуваності деяких аспектів означеної теми, про що свідчать спе-

* *Іван Патер* — завідувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук, професор.

¹ *Гуменюк Т.І.* Гуманітарні науки в УРСР (західні області). 1944–1991 роки. Сучасна українська історіографія / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького. — Львів, 2015. — 572 с.

ціальні статті, вступні чи окремі розділи дисертаційних та монографічних праць. У праці автор окреслила основні історіографічні галузі й тематичні напрями дослідження теми, описала історико-культурний контекст розвитку проблеми, переосмислила низку доцьогочасних висновків, стереотипних тверджень, концептуальних підходів, які домінували у працях радянського періоду.

Для реалізації поставленої мети автором використано комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних і конкретно-історичних методів. Розв'язанню конкретних завдань сприяло застосування методів історіографічного аналізу та синтезу, генетичного, проблемно-хронологічного, порівняльного, ретроспективного, методу біографістики. Їх вибір зумовлений темою дослідження, його структурою, специфікою сучасних методологічних підходів, запозичених істориками з інших наукових дисциплін. Українська історіографія використовує також описовий метод, що передбачає розкриття типових властивостей, ознак, відмінностей, кількісних та функціональних характеристик. Однак, незважаючи на розмаїття методів дослідження, визначальним став проблемно-хронологічний метод, що дає змогу рельєфно представити шляхи загального нарощування історичних знань різних змістових сторін аналізованої теми.

Усвідомлюючи складність і багатогранність поставленої проблеми автор не претендує на абсолютно повний і вичерпний аналіз зазначеної проблеми, а зауважує, що монографія відображає специфіку авторського підходу до розгляду та викладу окремих питань, прагнення автора забезпечити його науковість, внутрішню логіку, структурну узгодженість розділів та основних ідей.

У монографії Т.І. Гуменюк реконструювала важливі наукові здобутки дослідників історії українського мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, відтворила цілісну картину ідеологічного «приборкування» української інтелігенції, актуалізувала суспільно-політичні процеси, що визначали тематику наукових досліджень, специфічність формування радянського способу життя і мислення.

Окрім цього, новизна дослідження Т.І. Гуменюк зумовлена застосуванням міждисциплінарного підходу: до предметно-об'єктивного поля історіографії введено праці філологів, літературознавців, релігієзнавців та інших представників гуманітарних наук, які поглиблюють знання про становище, наукові здобутки української гуманітарної науки другої половини ХХ ст.

Автор слушно відзначила, що на сучасному етапі розвитку історіографії перед українськими науковцями постає важливе завдання: враховуючи досягнутий рівень знань, наявну інформаційну базу та сучасні теоретико-методологічні інновації, продовжити реконструкцію історії розвитку історичної, філологічної наук, літературознавства, філософської науки та релігієзнавства, мистецтвознавства у західних областях УРСР другої половини ХХ ст.

Пропоноване дослідження дасть змогу проаналізувати праці сучасних українських учених, присвячені дослідженню становища і функціонування гуманітарних наук у західних областях УРСР у другій половині 40-х — кінця 80-х рр. ХХ ст., узагальнити науковий доробок українських науковців радянського періоду, критичні оцінки вітчизняних учених.

Монографія Т.І. Гуменюк є завершеною науковою працею, в якій пропонується вирішення актуальної наукової проблеми пов'язаної з необхідністю аналізу, систематизації та оцінки історіографічних джерел, які становлять її підґрунтя, для того щоб визначити головні досягнення, прогалини й перспективні напрями дослідження.

VII. ДОДАТОК

ПЕРСПЕКТИВИ ТА НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ РАДИ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ**

22 січня 2015 р. в Інституті історії України НАН України відбулося звітно-виборчі збори молодих вчених, на яких було заслухано та затверджено звіт керівництва Ради молодих вчених (далі — РМВ) про п'ятирічну роботу (2010–2014 рр.), звільнено О.В. Андрощука від виконання обов'язків голови РМВ та обрано її новий склад:

– Милько В.І. — голова РМВ, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIX — початку XX ст.;

– Кононенко В.П. — заступник голови РМВ, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу;

– Харлан Г.О. — секретар РМВ, аспірантка відділу історії міжнародних зв'язків і зовнішньої політики України;

– Вергун С.І. — член РМВ, аспірант відділу історії України XIX — початку XX ст.;

– Дем'янчук П.І. — член Ради молодих вчених, аспірант відділу історії України 20–30-х рр. XX ст.

Ці кадрові зміни суттєво активізували діяльність у напрямку перетворення вказаного колегіального органу на реально існуючу та дієву структуру, метою якої є представництво, захист і реалізація професійних, інтелектуальних, юридичних і соціальних прав та інтересів молодих вчених Інституту історії України НАН України, а також підвищення їх ролі у формуванні наукової політики та роботи установи. Крім того, практична діяльність РМВ має спрямовуватися на всебічне сприяння науковій та творчій діяльності молодих вчених, збереження і розвиток їх інтелектуального потенціалу, виховання майбутніх наукових кадрів.

Засобами досягнення цієї мети має стати представництво інтересів молодих вчених у Вченій раді, перед Дирекцією та Профспілковим комітетом Інституту; активне вираження думки та підготовка пропозицій щодо окремих аспектів професійної діяльності наукової молоді. З огляду на це, доцільним є надання голові Ради (від її імені) права ініціювати розгляд питань, важливих для молоді Інституту, на Вченій раді.

Переобрання складу РМВ сприяло інтенсифікації її діяльності, спрямованої на виконання ряду оперативних завдань. Першочерговим стало налагодження стійкої електронної комунікації між усіма представниками наукової молоді. З

* *Володимир Милько* — кандидат історичних наук, голова Ради молодих вчених Інституту історії України НАН України, rmv.history.ua@gmail.com.

** Підготовлено на основі доповіді, виголошеної на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 26 лютого 2015 р.

цією метою, у першу чергу, було зібрано статистичні дані про загальну кількість молодих вчених інституту. З'ясовано, що на початок 2015 р. в Інституті історії України НАН України на штатних посадах працюють 63 особи віком до 35 років включно. Однак, необхідно враховувати, що у даному випадку мова йде про декілька посадових категорій:

- наукові співробітники (52% від загальної кількості) — 33 особи (з них молодших — 8, наукових — 23, старших — 2); середній вік представників цієї групи — 31,5 років;
- аспіранти (32%) — 20 осіб (денної форми — 14, заочної — 6);
- науково-технічний та допоміжний персонал (інженери, бібліотекарі) (16%) — 10 осіб¹.

Ці цифри наочно демонструють наявність в інституті потужного кадрового потенціалу наукової молоді, однак варто констатувати, що реальний рівень консолідації цієї вікової групи знаходиться на низькому рівні. Відтак, його підвищення — одне з головних завдань для нового складу РМВ.

Про переважну більшість молодих вчених із згаданого переліку протягом перших двох місяців після звітно-виборчого засідання зібрано персональні дані, які дозволяють налагодити взаємний інформаційний обмін та загалом підвищити ефективність міжособистісної комунікації. Саме з цією метою створено окрему електронну скриньку (rmv.history.ua@gmail.com), з якої здійснюється регулярна розсилка корисної інформації, оголошень та різноманітних актуальних новин.

З метою надання РМВ офіційного статусу та підвищення її ролі у формуванні наукової політики та роботи установи, в ході процесу прийняття нової редакції «Статуту Інституту історії України НАН України», керівництвом Ради було ініційовано включення до його тексту відповідного параграфу. Крім того, вже завершено тривалий і багаторічний процес розробки «Положення Ради молодих вчених Інституту історії України НАН України», зміст якого цілком узгоджено із проектом «Положення Ради молодих вчених НАН України»² та проектом типового «Положення Ради молодих вчених відділення НАН України»³. Кінцевий варіант «Положення...» РМВ слід вважати колективною роботою, оскільки він пройшов обговорення серед молодих вчених; всі бажаючі також мали змогу подавати свої пропозиції та зміни.

Чітким орієнтиром щодо майбутніх напрямків діяльності Ради є її «План роботи на 2015–2017 рр.», обговорений та затверджений на засіданні РМВ 10 лютого 2015 р. У цьому документі, а також в «Положенні Ради молодих вчених Інституту історії України НАН України» задекларовано наступні основні вектори роботи:

¹ Наведені стосуються початку 2015 р., адже наприкінці травня — на початку червня 2015 р. в Інституті історії України відбулася атестація співробітників установи, за результатами якої можливі зміни у поданих тут статистичних даних. Теж саме стосується й щорічного набору прийому абітурієнтів до аспірантури.

² Див.: http://www1.nas.gov.ua/nm/news/Documents/Polojennya%20RMV%20NASU_new.docx.

³ Див.: <http://www1.nas.gov.ua/nm/news/Documents/Polojennya%20RMV%20viddileny.doc>.

– надання інформаційно-консультаційної допомоги молодим вченим стосовно проведення наукових конференцій, шкіл, колоквиумів, семінарів та ін., а також діяльності різноманітних фондів (в тому числі й закордонних), які здійснюють грантову підтримку наукових стажувань та досліджень (цей пункт особливо важливий в умовах скорочення бюджетного фінансування для НАН України);

– забезпечення комунікації з Дирекцією та Вченою радою, старшими колегами;

– налагодження та розвиток співпраці з молодими вченими інших наукових установ НАН України та вузів;

– сприяння та організація участі молодих вчених у різноманітних конкурсах наукових робіт;

– висування претендентів та подання відповідних пропозицій до Вченої ради Інституту історії України щодо отримання іменних стипендій і премій для молодих вчених;

– сприяння публікації результатів досліджень молодих учених у збірниках наукових праць — «Українському історичному збірнику» та електронному збірнику «Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки» тощо.

Крім того, планується регулярно проводити загальні збори молодих вчених (не рідше одного разу на рік) та засідання РМВ (не рідше разу на три місяці).

У «Плані роботи...» задекларовано продовження практики (під егідою РМВ) регулярного проведення семінарів з інтелектуальної історії, започаткованих В. Кононенко, і залучення до участі в них якомога ширшого кола молодих вчених⁴.

Доцільним здається проведення щорічної конференції молодих вчених Інституту із залучення до участі в її роботі науковців інших установ. У цьому контексті, на сьогоднішній день, налагоджена співпраця з Радою молодих вчених відділення історії, філософії та права НАН України, яка організовує конференції для молодих учених: «Міждисциплінарні гуманітарні читання». При цьому варто розглянути можливість публікації деяких матеріалів, апробованих шляхом участі в публічних наукових заходах, в «Українському історичному збірнику».

Окремо поставлено завдання щодо:

– сприяння фізичному та духовному розвитку молодих вчених шляхом організації дозвілля, відпочинку та участі в спортивних заходах (перш за все, щорічній «Академіаді»);

– залучення молодих вчених до роботи в Клубі молодих вчених та новаторів Київського будинку вчених НАН України (керівник клубу — А.В. Блануца, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України).

⁴ Лише за першу половину 2015 р. було проведено три семінари (10 лютого, 3 березня, 2 квітня). Дет. див.: <http://intellectual-history.blogspot.com>.

З огляду на обрання нового складу РМВ необхідним є оновлення редакційної колегії «Українського історичного збірника» з метою підвищення рівня рецензування статей за рахунок залучення до цього процесу більшої кількості фахівців відповідного профілю з числа молодих вчених Інституту.

Значної публічності Раді молодих вчених надасть створення окремого розділу на офіційному сайті інституту (<http://www.history.org.ua>), де повинна бути в доступі статична інформація: історія Ради, «Положення...», «План роботи...» та склад, а також відомості щодо засідань і загальних зборів, різноманітні оголошення та новини (наприклад, про наукові заходи тощо) та ін.

Сучасні тенденції розвитку інформаційного суспільства обумовлюють потребу в комунікації за допомогою соціальних мереж, особливо популярних саме серед молоді. Відтак, найближчим часом планується створити окрему групу/сторінку РМВ на Facebook, яка стане платформою для неформального спілкування між молодими вченими (і не лише), і де так само буде регулярно оновлюватися актуальна інформація.

По відношенню до завдання щодо посилення інформаційної роботи РМВ необхідно вказати на проблему фактичної відсутності біографічних відомостей про молодих наукових співробітників на офіційному сайті Інституту (на вебсторінках відділів). Так, із 27 молодих вчених, які мають науковий ступінь, можна знайти інформацію лише про 4, а про більшість інших (навіть не всіх) є лише згадка (прізвище, ім'я, по-батькові; посада — щоправда не завжди актуальна; автоматично сформований і далеко не повний бібліографічний список). Очевидно, що наповнення сайту цією загальнодоступною інформацією є необхідним і йде на користь не лише безпосередньо молодим вченим, а й інституту. Відтак, РМВ інтенсивно працює і в цьому напрямку — зборі даних та отриманні згоди на їх оприлюднення від наукових співробітників — кандидатів наук.

З метою контролю та інформування про результати роботи керівництво РМВ зобов'язується щорічно звітувати про виконану роботу на загальних зборах молодих вчених, а вкінці терміну своїх трирічних повноважень — перед Вченою радою Інституту історії України НАН України.

Насамкінець, слід відверто визнати, що крім консолідації і посилення кооперації безпосередньо між молодими вченими, особливо важливим є результативний діалог з керівництвом інституту, без якого більшість задумів не вдасться реалізувати. Важливо об'єктивно оцінювати наукові здобутки, сприяти в можливому заохоченні та відзначенні за результати дослідницької роботи представників молодшої частини установи.

ПОЛОЖЕННЯ РАДИ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

I. Загальні положення та принципи діяльності

1. Рада молодих вчених Інституту історії України НАН України (далі — РМВ) є добровільним колегіальним органом, який об'єднує молодих учених — наукових працівників, інженерів, аспірантів та докторантів (віком до 35 років) Інституту історії України НАН України.

2. РМВ у своїй діяльності керується чинним законодавством України, Постановою Президії НАН України № 206 від 23.06.1999 р. «Про перелік заходів щодо поповнення установ НАН України науковою молоддю та посилення роботи з молодими вченими і спеціалістами НАН України», Статутом Інституту історії України НАН України та цим Положенням.

3. Дирекція та Вчена рада Інституту історії України НАН України надає РМВ необхідну організаційну та консультаційну підтримку.

4. Діяльність РМВ здійснюється на громадських засадах, на основі дотримання принципів наукової етики, свободи наукової творчості, рівноправності всіх її членів, законності та відкритості у роботі, демократичності і добровільності.

II. Мета, завдання і напрямки діяльності РМВ

5. Метою РМВ є представництво, захист і реалізація професійних, інтелектуальних, юридичних і соціальних прав та інтересів молодих вчених Інституту історії України НАН України, підвищення їх ролі у формуванні наукової політики та роботі установи.

6. Діяльність РМВ спрямована на всебічне сприяння науковій та творчій діяльності молодих вчених, збереження і розвиток їх інтелектуального потенціалу, виховання майбутніх наукових кадрів.

7. Завдання РМВ:

7.1. Сприяння професійному росту наукової молоді Інституту, надання їм консультативної допомоги в створенні сприятливих умов для професійної науково-дослідної діяльності.

7.2. Представництво інтересів молодих вчених у Вченій раді, перед Дирекцією та Профспілковим комітетом Інституту; вираження думки та підготовка пропозицій щодо окремих аспектів професійної діяльності наукової молоді. Голова Ради від її імені має право ініціювати розгляд питань, важливих для молоді Інституту, на Вченій раді.

7.3. Поширення інформації про наукові конференції, школи, колоквиуми та семінари, а також фонди, які здійснюють грантову підтримку наукових стажувань та досліджень молодих вчених.

7.4. Сприяння та організація участі молодих вчених у різноманітних конкурсах наукових робіт, що проводяться Національною Академією

наук України, вищими державними установами та міністерствами, доброчинними фондами тощо. РМВ висуває претендентів та подає відповідні пропозиції до Вченої ради Інституту щодо отримання іменних стипендій і премій для молодих вчених.

7.5. Налагодження та розвиток співпраці з молодими вченими інших наукових установ НАН України та вузів. Залучення до роботи в Клубі молодих вчених та новаторів Київського будинку вчених НАН України.

7.6. Участь в обговоренні та експертизі наукових робіт молодих вчених.

7.7. Сприяння публікації результатів досліджень молодих вчених. З цією метою здійснюється підготовка та видання щорічного збірника наукових праць молодих вчених Інституту історії України НАН України «Український історичний збірник».

7.8. Ініціювання, організація та проведення конференцій, круглих столів, шкіл і семінарів молодих вчених; лекцій відомих вітчизняних та зарубіжних фахівців.

7.9. Організація щорічної конференції молодих вчених Інституту історії України НАН України, залучення до участі в її роботі науковців інших установ.

7.10. Сприяння фізичному та духовному розвитку молодих вчених шляхом організації дозвілля, відпочинку та спортивних заходів.

7.11. Підтримка та оновлення web-сторінки Ради молодих вчених на офіційному Інтернет-порталі Інституту історії України НАН України.

7.12. Інформування Дирекції та Вченої ради Інституту про діяльність РМВ.

III. Організаційні та структурні засади діяльності РМВ

8. Вищим органом РМВ є загальні збори молодих вчених Інституту історії України НАН України, які збираються не менше, ніж один раз на рік. Збори вважаються правочинними, якщо на них присутні більше половини облікового складу молодих вчених. Рішення загальних зборів приймаються шляхом голосування (відкритого або таємного) простою більшістю голосів від загальної кількості присутніх.

9. До компетенції загальних зборів РМВ належить: ухвалення Положення (при необхідності) та затвердження керівного складу РМВ; заслуховування звіту РМВ; затвердження програм та планів діяльності РМВ; вирішення будь-яких інших питань, що впливають з мети та завдань діяльності РМВ.

10. Склад РМВ формується з молодих вчених Інституту історії України НАН України віком до 35 років, які погоджуються із цілями та завданнями Ради, викладеними у цьому Положенні.

11. До складу РМВ Інституту історії України НАН України (5–7 осіб) входять Голова, його Заступник, Секретар та члени РМВ.

12. Склад РМВ затверджується рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України.

13. Голова Ради обирається на загальних зборах з числа молодих вчених Інституту, не старше 35 років на момент обрання — терміном на три роки таємним або відкритим голосуванням (за рішенням більшості присутніх) простою більшістю від облікового складу молодих вчених.

14. РМВ проводить свої засідання періодично в міру необхідності (не рідше одного разу на три місяці).

15. РМВ приймає всі рішення простою більшістю голосів присутніх на засіданні її членів. Засідання є правомірним, якщо на ньому присутні не менше 2/3 її складу. У випадку відсутності Голови його функції виконує Заступник.

16. Керівництво РМВ щорічно звітує про виконану роботу на загальних зборах молодих вчених, а вкінці терміну своїх повноважень — перед Вченою радою Інституту історії України НАН України.

IV. Членство у РМВ

17. Члени РМВ є представниками інтересів молодих вчених Інституту історії України НАН України.

18. Членами РМВ можуть бути молоді вчені, які навчаються чи працюють у Інституті та займаються науковою або науково-дослідною діяльністю.

19. Члени РМВ обираються терміном на три роки на загальних зборах молодих учених шляхом відкритого голосування (простою більшістю присутніх).

20. Член РМВ має право:

20.1. Брати участь у засіданнях РМВ, висловлювати свої думки, вносити на розгляд пропозиції і брати участь у вільному обговоренні всіх розглянутих питань.

20.2. Брати участь у всіх заходах організованих РМВ.

20.3. На підставі власного бажання добровільно припинити своє членство в РМВ.

21. Член РМВ зобов'язаний:

21.1. Дотримуватися цього Положення;

21.2. Виконувати рішення РМВ, прийняті в межах її повноважень, визначених цим Положенням;

21.3. Сумлінно та своєчасно виконувати покладені на нього обов'язки;

21.4. Активно брати участь у заходах організованих РМВ;

21.5. Пропагувати діяльність РМВ, сприяти підвищенню її авторитету та престижу.

22. Виключення з членів РМВ може здійснюватися у випадках:

22.1. Здійснення членом РМВ дій, що грубо порушують це Положення;

22.2. Невиконання рішень РМВ та загальних зборів молодих вчених Інституту історії України НАН України;

22.3. Відсутності більш, ніж на трьох засіданнях РМВ поспіль без поважної причини;

22.4. За власним бажанням члена РМВ.

23. Рішення про виключення з членів РМВ приймається на засіданні РМВ простою більшістю від її голосів.

24. У разі звільнення члена РМВ з Інституту історії України НАН України його членство у РМВ припиняється автоматично.

25. Якщо впродовж роботи РМВ вік будь-кого з його членів перевищить 35 років, РМВ може продовжити його членство до переобрання нового складу РМВ.

V. Прикінцеві положення

26. Положення про РМВ та подальші зміни до нього приймаються на загальних зборах молодих учених Інституту та затверджуються Вченою радою Інституту історії України НАН України.

27. По закінченню терміну повноважень РМВ Інституту історії України НАН України формується її новий склад та керівництво.

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК 2015

(Випуск 18)

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 15.12.2015 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 33,15. Обл. вид. арк. 31,48.
Тираж 300. Зам. 40. 2015.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4